THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_184014

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000. 184014

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. S294.598 T27S Accession No. PG M777

Author दूबे, वासुदेवानन्द सरस्वती

Title त्रिकालत्रयी 1951.

This book should be returned on or before the date last marked below.

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीटेंबेस्वामिविरचितं

शिक्षात्रयम्

(कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षा च)

ग्रन्थकृट्टीकासहितम् ।

[दशमी १८७३] [सन १९५१

प्रकाशक—**श्रीगुरुभक्त वामन दत्तात्रेय गुळवणी**
अध्यक्ष-श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराज
ग्रंथप्रकाशनमंडळ, २० नारायण पेठ, पुणें २

मुद्रक—**स. रा. सरदेसाई**, बी. ए. एलएल्. बी. नवीन समर्थ विद्यालयाचा
'समर्थ भारत' छापखाना, ४१ बुधवार, पुणें २

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामिमहाराज

जन्म शक १७७६ श्रावण वद्य ५   समाधि शक १८३६ आषाढ शुद्ध १

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

प्रकाशकाचें निवेदन

सत्यं ज्ञानमनन्तं सच्छक्त्येकं कारणं परम् ।
वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम् ॥ १ ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती टेंबे स्वामिमहाराज यांनीं तयार केलेलें शिक्षात्रय म्हणजे कुमारशिक्षा, युवशिक्षा व वृद्धशिक्षा हे तीन ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा सुयोग, अनंतशक्तिसंपन्न प्रभूचे कृपेनेंच आज येत आहे. हें निवेदन करण्यास अत्यंत आनंद वाटत आहे. श्रीमहाराजांचे संपूर्ण ग्रंथ छापून काढावेत या उद्देशानें गत वर्षी विजयादशमीस संकल्प करून या कार्यास अल्प आरंभ केला व लवकरच सर्वांच्या संमतीनें त्या त्या प्रांतांतील श्रीमहाराजांच्या सद्भक्तांपैकीं अकरा-बारा मंडळींचें एक मंडळ स्थापून त्याच्यातर्फे एक सविस्तर उद्देशपत्रकही प्रसिद्ध करून सर्वत्र पाठविलें. त्याप्रमाणें ठिकठिकाणच्या श्रीमहाराजांच्या भक्तजनांचेकडून मिळालेल्या सक्रिय साहाय्यामुळें आज हे तीन ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत. श्रीमहाराजांच्या असंख्य भक्तजनांपैकीं कांहीं थोड्याच लोकांना या कार्याची माहिती आजपर्यंत होऊं शकली याचें कारण विशेष प्रचार करण्याच्या दृष्टीनें आधुनिक साधनांचा उपयोग मंडळाला या अल्प व प्राथमिक कालांत करतां आला नाहीं हेंच होय. तथापि या अल्पकाळांतही जनताजनार्दनानें या कार्याबद्दल पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केल्यामुळें प्रोत्साहित होऊन हें विशाल कार्य पूर्णतेस पोंचविण्याकरितां यापुढें शक्य तितका अधिक प्रयत्न मंडळास करावा लागणार आहे.

श्रीमहाराजांचें विभूतिमत्त्व सर्वत्र प्रख्यातच असल्यानें या तीन ग्रंथांबद्दल उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें कांहीं लिहिणें आवश्यक ठरेल असें वाटत नाहीं.

तथापि चार प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ सज्जनांनीं अत्यंत तत्त्वनिष्ठेनें लिहिलेल्या प्रस्तावना या ग्रंथांचे, सोबत छापलेल्या असल्यानें, त्यांचे अवलोकनानें शास्त्रमार्गावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या साधकांना व जिज्ञासूंना आपापल्या अधिकारानुरूप कर्तव्याचें ज्ञान निश्चित स्वरूपांत होईल, अशी आम्हाला खात्री वाटत आहे. प्रसंगानें श्रीमहाराजांच्या संप्रदायाबद्दल मात्र चार शब्द लिहून ठेवणें अप्रस्तुत होणार नाहीं. कारण त्यामुळें महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या संप्रदायांतील सद्भक्तांना श्रीशुकाचार्य, श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांच्याप्रमाणें असणारा श्रीमहाराजांचा सर्वोत्तमभाव अवगत होऊन त्यांच्या मनांत कांहीं शंका असल्यास त्याही दूर होतील.

दैवी प्रकृतीचे महात्मे पुरुष, ईश्वराची उपासना कोणकोणत्या प्रकारानें करतात हा विषय भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णप्रभूंनीं, " ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ " या श्लोकांत मांडलेला आहे.यावर श्रीमच्छंकराचार्यांचें विवरण पुढीलप्रमाणें आहे—"ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन...तच्च ज्ञानमेकत्वेन, एकमेव परंब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन, आदित्यचन्द्रादिभेदेन, सएव भगवान् विष्णुरादित्यदिरूपेणावस्थित इत्युपासते । केचिद्बहुधाऽवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते । " यांत श्रीमदाचार्यांनीं ज्ञानी पुरुषांच्या भजनाचे तीन प्रकार दाखविले आहेत. पहिला प्रकार—एकमेवाद्वितीय असें परमात्मतत्त्वच सर्वत्र आहे; त्यावांचून दुसरें कांहींच नाहीं हें ज्ञान म्हणजेच ईश्वराची उपासना.ही ज्ञाननिष्ठा पूर्णपणें संपादन केलेल्या पुरुषाची सातवी ज्ञानभूमिका शास्त्रज्ञांनीं वर्णिलेली आहे. याच अवस्थेचें वर्णन श्रीगौडपादाचार्यांनीं " न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ " या कारिकेंत केलेलें आहे. अध्यारोप, अपवाद व पूर्णदृष्टि या तीन दृष्टींपैकीं ही पूर्ण दृष्टि होय. ज्या ठिकाणीं द्वैताचा पूर्णपणें लोप

होतो. दुसरा व तिसरा उपासनेचा प्रकार ज्यांचा असतो असे ज्ञानी पुरुष त्यावेळीं सर्व जगत्, नियम्यनियामकरूप असणारें, पहात असूनही हें सर्वही भगवत्स्वरूप आहे, अशी त्यांची दृष्टि असते. याच दृष्टीचा आदेश " ईशावास्यमिदं सर्वम् " या मंत्रानें साधकांना दिलेला आहे. ही दृष्टि पूर्ण बाणली असतां बंधक असणाऱ्या मनोमय द्वैताचा पूर्णपणें विलोप झालेला असतो त्यामुळें बाह्य द्वैत हें त्याला बंधक होऊं शकत नाहीं. या स्थितीला पोंचलेल्या जीवाचें वर्णन सर्वसंकल्पसंन्यासी, योगारूढ अशा शब्दांनीं श्रीभगवान् करतात. या तीन प्रकारांपैकीं मधला प्रकार म्हणजे जगत्कार्य करणाऱ्या सर्व हिरण्यगर्भादि विभूति एकाच ईश्वराचीं स्वरूपें आहेत ही अभेददृष्टि उत्पन्न होणें हा मोठा योग आहे. याचेंच वर्णन श्रीगणेशगीतेंत श्रीगणेशांनीं "शिवे विष्णौ च शक्तौ च सूर्ये मयि नराधिप। याऽभेदबुद्धि-र्योगःस सम्यग्योगो मतो मम ॥" या श्लोकानें केलेलें आहे. यालाच शास्त्रज्ञ पुरुष तत्पदार्थशुद्धि असें म्हणतात. पण हें ईश्वराद्वैत बाणण्याकरितां प्रथम कोणत्या तरी विशिष्ट स्वरूपाबद्दल प्रेमनिष्ठा पराकोटीला जावी लागते. आणि याकरितांच त्या त्या महात्म्यांनीं, ही प्रेमनिष्ठा व्यक्त करून भिन्न भिन्न संप्रदायांच्या स्वरूपानें पूर्वोक्त अद्वैतनिष्ठेचा साधनमार्गच साधक जीवांकरितां प्रगट करून ठेवला आहे. या दृष्टीनें विचार केला असतां वास्तविक कोणत्याही संप्रदायाचा आत्यंतिक विरोध संभवत नाहीं. हें व्यक्त करण्याकरितांच श्रीशंकराचार्य महाराजांनीं सर्वही उपासनामार्गांची पंचायतनपूजनपद्धतीनें स्थापना केली. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजप्रभृति संत मंडळींनीं सर्व सुखाचें आगर अशा रखुमादेवीवराच्या भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. श्रीमहाराजांनींही याच दृष्टीनें श्रीदत्तसंप्रदायाचें विशेष आविष्करण केलें. पण त्यांची अभेददृष्टि ही कायम होती हें त्यांच्या ग्रंथावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. " श्रीवैष्णवेशगाणेशसौर्यशाक्तादिरूपधृक्। दत्तात्रेयोऽत्रिजोऽनंतः सदा मे हृदि सद्गुरुः ॥" " सत्यं ज्ञानमनंतं सच्छक्त्येकं कारणं

परम् । वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम् " इत्यादि त्यांचीं पुष्कळ वचनें याबद्दल निदर्शन म्हणून दाखवितां येतील. वृद्धशिक्षेंत, सर्व उपनिषदांचा प्रतिपाद्य विषय भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहेत हें केलेलें वर्णन तर श्रीमहाराजांच्या वरील अद्वैत दृष्टीला पूर्णपणें पोषक ठरेल. श्रीमहाराजांच्या स्तोत्रसंग्रहांत समाविष्ट न झालेला असा एकही देव राहिलेला नाहीं. श्रीमहाराजांची ही अभेददृष्टि नित्य जागृत असल्यामुळेंच ते ज्या ज्या गांवीं गेले त्या त्या गांवच्या सीमेवर ते येतांच त्यांना त्या त्या ग्रामदेवतेचें दर्शन होत असे, असें त्यांच्या चरित्रांत वर्णन आहे. याप्रमाणें जसें जसें श्रीमहाराजांच्या दिव्यचारित्र्यहीरकाचें परीक्षण करावें तशी तशी त्याची उज्ज्वलता अधिकच प्रत्ययाला येतें. अशा महापुरुषांचे, संपूर्ण शास्त्रसार व्यक्त करणारे हे तीन ग्रंथ असल्यानें, यांचे तत्परतेनें मनन झाल्यास सर्वही सांप्रदायिक साधक जनतेला अत्यंत उपयोग होणार आहे. याच उद्देशानें श्रीमहाराजांच्या अनेक ग्रंथांपैकीं हे तीन ग्रंथच प्रथम मुद्रित केले गेले. हे ग्रंथ मूळ श्लोकात्मक संस्कृत भाषेमध्यें असून कुमारशिक्षा व वृद्धशिक्षा या दोन ग्रंथांवर श्रीमहाराजांचीच सुबोध अशी संस्कृत टीका आहे. संस्कृत भाषेचें विशेष ज्ञान नसणाऱ्या जिज्ञासू जनांना अंशतः तरी उपयोग व्हावा या हेतूनें शिक्षात्रयाच्या मूळ श्लोकावर उत्तम शास्त्रज्ञ पंडितांनीं केलेलें मराठी भाषांतरही सोबत जोडलें आहे. साधन मार्गाच्या ज्ञानाविषयीं अंतःकरणपूर्वक कळकळ व तदनुसार प्रयत्न झाल्यास या तीन ग्रंथांवरूनच वैदिक संस्कृतीचें निश्चित स्वरूप जिज्ञासूंना कळून आपापल्या साधनावस्थेंतील अधिकारभूमिकाही कळून येतील यांत शंका नाहीं.

शिक्षात्रयाचें मुद्रण करण्याचा संकल्प प्रथम श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य श्रीशिरोळकर स्वामिमहाराज मठ संकेश्वर करवीर यांचे चरणांजवळ निवेदन केला. त्यावेळीं लगेच श्रीचरणांनीं एकशें एक रुपये देऊन या कार्यास आशीर्वाद दिला. या शुभाशीर्वाद प्रभावानेंच हें कार्य एक वर्षाचे आंतच तडीस गेलें हें कृतज्ञता बुद्धीनें व्यक्त करण्यास आम्हाला अत्यंत समाधान

वाटत आहे. अशीच कृपाकूर्मदृष्टि या कार्याकडे असावी अशी श्रीचरणसन्निध प्रार्थना आहे. अमरापूर येथील श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीपीठ या संस्थेच्या सर्व विश्वस्तांनींही या कार्याबद्दल पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केली. त्यांच्या सत्संकल्पाचेंच हें मूर्तफल आज दिसून येत आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. याबद्दल त्या सर्व विश्वस्तांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोंत.

या शिक्षात्रयावर पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रवीड यांनीं आमच्या विनंतीप्रमाणें रहस्योद्बोधक अशी संस्कृत प्रस्तावना लिहून दिली. तसेंच पंडितप्रवर आत्मारामशास्त्री जेरे यांनीं वृद्धशिक्षेचें, पं. श्रीपादशास्त्री जेरे यांनीं युवशिक्षेचें व पं. विष्णुशास्त्री खरे यांनी कुमारशिक्षेचें मराठी भाषांतर व प्रस्तावनाही लिहून दिली. या चौघाही पंडितवर्यांचें, सर्व जनतेप्रमाणें आम्ही अत्यंत ऋणी आहोंत; तसेंच पुणें येथील वैदिक संशोधन मंदिराचे कार्यवाह श्री. नारायणराव सोनटक्के यांनीं तर अत्यंत आत्मीयतेनें; कागद मिळवून देणें, प्रूफ तपासणें, वेळोवेळीं कार्याची चौकशी करून योग्य तो सल्ला देणें इत्यादि विविध प्रकारांनीं साहाय्य करून हें कार्य पार पाडलें याबद्दल त्यांचे व समर्थभारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांनींही हें मुद्रणकार्य अत्यंत आत्मीयपणानें करून दिलें याबद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोंत. वास्तविक या सर्वांना उपयुक्त अशा संतकार्यांत 'स्तवावें तें कवणें कवणालागीं' अशी स्थिति आहे. तथापि ज्यांनीं ज्यांनीं या कार्याबद्दल सहानुभूति व्यक्त केली त्या सर्वांचेही आभार मानणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतों.

श्रीमहाराजांच्या अवशिष्ट ग्रंथांचे मुद्रणकार्यहि जनताजनार्दनाच्या पाठिंब्यानें लवकरच पार पडो अशी दिव्य शक्तिसंपन्न श्रीमहाराजांचे चरणाजवळ प्रार्थना करून हें अल्पसें निवेदन पुरें करतों.

श्रीचरणानुगृहीत

वामन दत्तात्रेय गुळवणी,

(२० नारायण पेठ, पुणें २)

शिक्षात्रयप्रस्तावना

श्रीगुरुः शरणम् ।

अथेयं प्रकाश्यते शिक्षात्रयी—कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षेति प्रसिद्धा परमपूज्यपादानां अस्मत्परमगुरूणां कृतिः । 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति हि· शब्दप्रमाणलक्षणमनुसृत्येयं श्रीचरणान्तेवासिनां प्रमाणमूर्धन्यतामवलम्बते ।

एतेषां श्रीचरणानामाप्ततमत्वं तु अस्य शिक्षात्रयस्यालोचने प्रमाणानुसारित्वेन स्पष्टं विद्योतत एवान्यासाधारणं यथा, तथा धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशययोगादपि साक्षात्कृततच्चरित्रेषु विद्योतितमासीत् आसेतुहिमाचलमित्यस्ति महान् विशेषः । श्रीचरणैर्ब्रह्मचर्यावस्थायां वेदाध्ययनकाले एव मन्त्रसिद्धिरधिगता शापानुग्रहसामर्थ्यं च यथाविधि वेदाध्ययनमात्रेणेत्यपरो महान् विशेषः एतद्ग्रन्थप्रामाण्ये कारणान्तरम् ।

आदर्शभूतं ब्रह्मचर्यमादर्शभूतं गार्हस्थ्यं तथाभूतं संन्यासानुष्ठानं च श्रीचरणैः प्रकटितमभूत् । तदेवात्र शिक्षात्रये पुरः परिस्फुरति । प्रथमाश्रमे यथाविधि सेवामात्रेण ईशोपलब्धिर्भवतीत्यत्र निदर्शनतया कुमारशिक्षायां, शिरोलपत्तनवृत्तं, ब्राह्मण्याश्चरितं, प्रसङ्गाद्वेदप्रामाण्येश्वरास्तित्वादिकं शास्त्रीयप्रमेयजातम्; द्वितीयाश्रमे च सगुणोपासनायां यथाविधि कृतायां, भगवदुपलब्धिर्नारायणस्वामिनां चरितोपन्यासेन, तत्प्रसङ्गात् मीमांसाशास्त्रसम्मतविधिभेदा, अर्थवादादिभेदा, वेदान्तसम्मतोपासनाभेदाश्च युवशिक्षायां प्रदर्शिताः । वृद्धशिक्षायां, ज्ञानोपलब्धौ सत्यां स्वोपास्यभगवद्दत्तरूपतापत्तिः वर्तमानतच्चरितप्रकटनेन, तत्प्रसङ्गात् वेदान्तसम्मततत्त्वज्ञानविशदीकरणेन सह प्रदर्शिता । निदर्शनभूतं चरित्रत्रयमप्येतत् करालतमेऽपि कलिकाले शिष्टैः प्रत्यक्षतयोपलब्धमस्तीति अयमपरो महान् विशेषो ग्रन्थत्रयस्यास्य प्रामाण्ये महत्कारणमस्ति ।

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्॥'

इति गीतावचनानुसारेण श्रीचरणानामीश्वरावतारत्वे सिद्धे, रामकृष्णादितनूनां कलेः प्रागेवान्तर्हितत्वोक्त्या, भगवद्दत्तात्रेयमूर्तेश्च वर्तमानतोक्त्या सगुणभगवद्दत्तात्रेयरूपत्वं श्रीचरणानामावेद्यत इति रहस्यतमं वस्तु प्रकाशयामः।

वैदिकाचारप्रतिष्ठापकमिदं रूपं श्रीचरणानां, युवशिक्षायां, ब्राह्मणानां श्रीभास्कररायदीक्षितप्रभृतिसमुन्नीतस्यापि तन्त्रमार्गस्य पञ्चमकारघटितस्य परिहार्यतां यद्व्यनक्ति, तत्र त्वपूर्वार्थत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमाटीकते श्रीचरणानां कृतित्रयमिदम्। एतन्निर्माणे श्रीभगवद्दत्तात्रेयादेश एव कारणमित्यत्रैवोल्लेखदर्शनात्, प्रत्यक्षीकृतेश्वराणां श्रीचरणानां माहात्म्यविशेषोऽपि दर्शितो भवति। एतेषां पाण्डुरङ्गाश्वत्थामकृष्णानर्मदाप्रभृतिदेवतादर्शनसंवादादिकं तु तच्चरित्रे विस्तृतमिति नात्र वितन्यते।

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥'

इति गीतावचनानुसारेण नूतनावतारप्रयोजनं दर्शितं भवति। श्रीचरणानां चरित्रविस्तरस्तु स्वतंत्रतया मुद्रितेन तच्चरित्रेण विदित एव शिष्टैः। अतः तद्विषये नात्र पुनर्विलिख्यते।

एतदुपदेशानुगृहीततयोद्धृतेषु परस्सहस्रेषु दीनेषु दुरपनेयव्याधिशतपरिखिन्नदेहोऽयमप्येको दीनो लेखको रक्षितः श्रीचरणानुगृहीतैर्गुरुवरश्रीगोविन्दरावपण्डितयोगिवर्यैर्गुरुभिरुपदिष्टया योगकल्ययेत्येतावदेव तु निवेदयामि।

एवंविधस्य युगवाणरूपस्य ग्रन्थरत्नत्रयस्य अन्तर्हितस्य पुनः प्रकाशनं सुप्रसिद्धमाहात्म्यैः श्रीगुळवणीमहाशयैः समूहनिर्माणपुरस्सरं यत् कृतं तत्राधमर्णं धार्मिककुलमिति सामोदमावेदयामि च।

श्रावण शु. २ शनौ सं. २००८
साङ्गवेदविद्यालयः
रामघाट, काशी.

श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविडः

अनुक्रमाणिका

श्लोकाः विषयाः

१. श्रीदत्तरूपस्य परमात्मनो मूलस्वरूपमुपवर्ण्य तद्वंदनात्मकं मंगलम्। सत्यस्य श्रेष्ठत्वसूचकं प्रमाणम्।

२. ईश्वरास्तित्वे प्रमाणम्। वर्णभूशब्दार्थः। श्रुतिपदार्थः। वेदनित्यत्वबोधकश्रुतेरभिप्रायः। निःश्वासवदित्यस्याभिप्रायः। ब्राह्मणादिवर्णविभागोऽनादिः। विवाहप्रकारास्तदधिकारिणश्च। कृतादियुगेषु कलौ च कीदृशकन्यापरिणयः? कृतादिषु, कलौ च पुत्रविभागः। पुत्रिकासुतशब्दार्थः। मुख्यगौणपुत्रवर्णनम्। पुनर्विवाहः श्रुतिस्मृत्यसंमतः। जीवानां कालवशेन मलिनाशयत्वाद्गोत्रप्रवरसपिंडादिव्यवस्था महर्षिभिः कृता। स्त्रीसंगसंकोचस्तन्मर्यादा च। असंयतमानवापेक्षया पशूनामपि श्रेष्ठत्वम्।

३. षडंगा श्रुतिः, तन्मूला स्मृतिश्च प्रमाणम्। षडंगवर्णनम् ईश्वराज्ञारूप श्रुतिस्मृत्युल्लंघनस्य फलम्। द्विजशब्दार्थः। पंचविंशतिसंस्कारनामानि। अग्निहोत्रादित्रयोविंशतिसंस्कारनिर्देशः। श्रवणाध्ययनादौ शूद्रस्य नाधिकारः।

४. श्रुतिस्मृत्योः कार्यम्।

५. श्रुतिस्मृत्युक्ता क्रिया द्विजैरीश्वरतुष्टये कार्या। सर्वेषां वर्णानां मुखाद्यवयवैर्देहसाम्यात्कथं क्रियावैषम्यम्? इति शंका, तत्समाधानं च अध्यापकः शुद्धो ब्राह्मण एव। ब्राह्मणत्वं किं विद्यया, उत संस्कारेण, आहोस्विद्बीजेन इतिविकल्प्य सविस्तरं शास्त्रार्थविवेचनम्।

६. मंत्रज्ञानसंपादनस्योपायः। ऋष्यादिस्मरणमावश्यकम्। ऋषिः, छन्दः, देवता इति क्रमः साधीयान्। ऋष्यादिस्मरणं कुत्रावश्यकं कुत्र नेति

श्लोकाः विषयाः

विचारः। तत्तत्कर्मणि तत्तन्मंत्रविनियोगः ऋषिप्रदर्शित एव स्वीकार्यः।

७. धर्मकामादिप्रात् संशयराहित्यं संपाद्य कर्म कर्तव्यम् । श्रद्धायाः शुचित्वस्य च कर्मकाले आवश्यकत्वम् । अनापदि मुख्यकल्प एव ग्राह्यः । स्त्रीशूद्रादीनां वैदिकमंत्राधिकारो नास्ति ।

८. ईशार्पितेन कर्मणा पापक्षयः, ज्ञानद्वारा मुक्तिश्च । तत्र प्रमाणानि ।

९. कर्मकरणमर्यादा । आरूढशब्दार्थः । साधनचतुष्टयम् ।

१०. ऋणत्रयविचारः । तदपाकरणोत्तरं प्रव्रज्याधिकारः । ऋणत्रयापाकरण प्रकारविवेचनम् ।

११. कर्मण एव श्रेयःसाधनत्वं नास्ति । अत्यंतं कर्महीनस्यापि न श्रेयोलाभः । अक्षय्यफलबोधकश्रुतेर्गतिः । कर्मणः रुचिद्वारा उपयोगः । स्वर्गप्राप्तावपि शुद्ध्यपेक्षा ।

१२. कर्ममर्यादा । कुमाराय देया शिक्षा । आश्रमधर्माः ।

१३. शमाद्युत्पत्त्यभावेऽपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यम् ।

१४. अत्र क्रोधाद्यभावः पूर्वजन्मकृतकर्मानुष्ठानफलम् ।

१५. नैष्फल्यहीनत्वदोषौ यथा न स्यात्तथा कर्म कर्तव्यम् । कृतमपि कर्म कथम कृतं भवति ? । हीनत्वस्य विविधाः प्रकाराः । त्वंकारहुंकारार्थः । अनाचारात्याचारयोः स्वरूपम् ।

१६. परस्पराविरुद्धेभ्यो धर्मार्थकामेभ्यो मोक्षः ।

१७. कदापि धर्मो न त्याज्यः । स्मृतयोऽभिनवा न विरच्यन्ते ।

१८. कर्माणि प्रवृत्तस्य वृत्तिः । दुर्व्यसनी कथं बुद्धिभेदं करोति ? पाखण्डो, अलसश्च कथं तं जनयतः ? इति विवेचनम् । एतेषां त्रयाणां संगतिस्त्याज्या ।

१९. अशुद्धहृदयेन ज्ञानार्थं कर्मसंन्यासे चिकीर्षिते दोषः ।

२०. पूर्वश्लोकार्थस्यैव दृष्टांतपूर्वकविवेचनम् ।

श्लोकाः विषयाः

२१. तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् ।

२२. मन्दवैराग्यात्संन्यासकरणे उभयभ्रष्टत्वम् ।

२३. तस्य लोकनिन्दा, ईश्वरकृतासुर्यलोकपातश्च ।

२४. कर्मयोगस्योपसंहारः । विधित्रैविध्यम् ।

२५. ज्ञानकर्मसमुच्चयाशंका ।

२६. समुच्चयवादिन्याः श्रुतेरभिप्रायः । विद्याविद्यापदद्वयेन देवताज्ञान-पूर्वकं कर्मानुष्ठानं ग्राह्यम् ।

२७. देवतानां विग्रहाभाव इति मतखण्डनम् । तत्र प्रमाणानि ।

२८. ईश्वरो योगिवदनेकस्वरूपधारकः । तत्र प्रमाणम् ।

२९. ईश्वरस्य तद्वचनस्य चावमाने दोषः । चार्वाकशंका, तत्समाधानं च । श्रुतिस्मृतीनां प्रामाण्यसाधनम् ।

३०. नास्तिकशब्दार्थः । नास्तिकस्य गतिः ।

३१. आस्तिकवर्णनम् । तस्य गतिः ।

३२. ईश्वरास्तित्वे प्रमाणविचारारम्भः ।

३३, ३४, ३५, ३६ देवदैत्ययुद्धं, तत्र देवानां विजयप्राप्त्या अभि-मानोद्भवः ।

३७. देवानां गर्वनिरासार्थं परमेश्वरः सुंदरं रूपं धृत्वा तत्रागच्छति । भग-वच्छब्दार्थवर्णनम् ।

३८, ३९ ईश्वरस्वरूपवर्णनम् । तद्दर्शनेन देवानामाश्चर्यं, तदवगमाय वन्हि प्रेरणम् । प्रथममग्निप्रेरणे कारणम् ।

४०, ४१, ४२ अग्नीश्वरसंवादः । तदीयगर्वापहारः ।

४३, ४४, ४५ वायोरीश्वरस्य च संवादः । तदीयगर्वपरिहारः ।

४६. देवकृतेंद्रप्रेरणा । इंद्रागमने ईश्वरान्तर्धानम् ।

४७, ४८, ४९ उमास्वरूपवर्णनं, तस्यै इंद्रप्रश्नश्च ।

श्लोकाः विषयाः

५०. उमाकृतेश्वरस्वरूपाविष्कारः, देवानां गर्वपरिहारश्च ।

५१, ५२ ईश्वरस्यास्तित्वे, तस्य मूर्तिमत्त्वे चोपसंहारः ।

५३, ५४ पूर्वयुगेष्विव कलियुगेऽपि कृष्णातटे प्रभुर्वर्तते, तत्प्रभावः।

५५, ५६, ५७ विप्रस्त्रीकथारम्भः भिक्षार्थं श्रीगुरूणामागमनं विप्रस्त्रीगृहे ।

५८, ५९ भिक्षाप्रयोजनं, गुरुस्वरूपवर्णनं च ।

६०...७६ विप्रस्त्रीभाषणं साधूनां महत्त्वं, गृहस्थकर्तव्यं च ।

७७...८२ श्रीगुरूणां भाषणम् । स्त्रियः एव दर्शनाधिकारः, न तद्भर्तुः, इति गुर्वभिप्रायः ।

८३...८८ वैश्वदेवार्थमन्नमुद्धृत्य, श्रीगुरुभिरानाते शिलापात्रे विप्रस्त्री यवाणूं परिवेषयति । ततश्च भगवतो भोजनारम्भः ।

८९...९२ विप्रस्त्रियः प्रार्थनात्मकभाषणे रूपकम् ।

९३, ९४ ब्राह्मण्याः श्रेष्ठत्वमाहिताग्नयपेक्षया ।

९५, ९६ श्रीगुरोरंतर्धानम् । अतिथितृप्तेः तत्पीडायाश्च फलम् ।

९७...१०२ गृहस्वामिनो गृहमेत्य, गुरुदर्शनाभावेनानुतापः । अतिथि-पूजनमहत्त्वम् । स्वगृहे भोजनपात्रस्थापनम् । तत्फलं च ।

१०३, १०४ ग्रंथकरणस्य निमित्तं, तत्स्थानं, तदधिकारिणश्च ।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिता

कुमारशिक्षा

ग्रंथकृट्टीकासमेता

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

कुमारशिक्षा

श्रीगणेशाय नमः। श्रीदत्तात्रेयाय नमः। प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं मङ्गलमाह—

सत्यं ज्ञानमनन्तं सच्छक्त्येकं कारणं परम्।
वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं नमतीन्द्रियम् ॥ १ ॥

सत्यं, कालत्रयाबाधं, ज्ञानं, ज्ञप्तिरूपं, न विद्यतेऽन्तस्त्रिविधपरिच्छेदो यस्य तदनन्तं, देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं, एकं, सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं, कारणं, जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूतं, सत्यो विद्यमानाः शक्तयो यस्य तत्, शक्तिमत्, परं, कार्यात्परं निर्विकारं यद्ब्रह्म, तमतीन्द्रियं, चक्षुराद्यगोचरं, सूक्ष्मं, निरंशं, निरुपमं, अद्वितीयं, श्रीदत्तं ईश्वरं अहं वन्दे। अत्र सत्यादिपदैः स्वरूपलक्षणमुक्तम्। कारणादिपदैस्तटस्थलक्षणं चोक्तम्। सत्यादिपदैः, शुद्धब्रह्मणो जगद्भावापत्त्यसंभवात्सच्छक्तीति सोपाधिकं शबलं ब्रह्मोक्तम्। श्रुतिश्च 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्याद्या; अतो जगद्धेतुत्वं सिद्ध्यति। शक्तिशक्तिमतोरभेदान्नाद्वैतहानिः। तर्हि विकारित्वं तस्येत्यत उक्तं परमिति। कारणं हि कार्येष्वनुस्यूतमपि कार्यात्पृथग्भूतं; यथा घटादावनुस्यूता मृत्तिका घटादेः पृथगेव; घटादिकार्यं वाचारम्भणमेव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रुतेः। यदीदृग्ब्रह्म स एवेश्वरो दत्तात्रेयापरनामकः। अत्रारम्भे सत्यशब्दो मङ्गलार्थः

ईश्वरोपलब्धिसाधनेष्वश्यत्वद्योतनार्थश्च 'सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामाः। येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितं तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिम्हमनृतं न माया च' इति। 'तस्मादेवं विदुषा सत्यमेव वदितव्यम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १ ॥

नन्वतीन्द्रियत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणागम्यस्य, सूक्ष्मत्वादनुमानागोचरस्यैकत्वादुपमानाविषयस्य चेश्वरस्य कथं प्रमाणत्वमित्यत आह—

आप्तवाक्यं प्रमाणं न आप्त ईशोऽत्र वर्णभूः।
निःश्वासवदनायासात्तस्माज्जाता श्रुतिः सती ॥ २ ॥

आप्तस्य, भ्रमप्रमादरहितस्य हितोपदेष्टुः, वाक्यं, वचनं, नोऽस्माकं, प्रमाणमीश्वरास्तित्वादौ, तत्साक्षात्करणविषये च प्रमितिरस्ति। तर्हि क आप्त इत्यत आह—अत्रास्मिन् लोके, वर्णानामादिवर्णानां ब्राह्मणादीनां च, भूः, उत्पत्तिस्थानभूतः, ईशः, ईश्वरः, आप्त इत्युच्यते। तस्मादीश्वरात्, निःश्वासेन तुल्यं निःश्वासवत्। अनायासात्, अनायासेनेत्यर्थः। सती, स्वतःप्रमाणभूताऽप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहिता। श्रूयतेऽनयेति श्रुतिर्वेदः। जाता, उत्पन्ना। 'वाचा विरूपनित्यया' इत्यत्र पूर्वकल्पश्रुतिसाम्याच्छ्रुतेर्नित्यत्वं; 'अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः' इति श्रुतेर्जातेत्युक्तम्। ननु 'सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः।' इति वर्णविदां मतत्वाद्वेदानां वर्णरूपत्वात्कथं निःश्वसितत्वमित्यत उक्तं निःश्वासवदिति। यथा कवीनां कवित्वे छन्दोऽलङ्कारादिरचनायासो, न तथेश्वरस्य वेदोत्पादने श्रमः किंतु श्वासवदनायास एवेति। वर्णभूरित्यत्र श्रुतिः 'ब्राह्मणोस्य० जायत' इति। स्मृतिश्च 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणक-

मेविभागशः' इति। सत्वेन ब्राह्मणः, सत्वरजोभ्यां राजन्यः, रजस्तमोभ्यां वैश्यः, तमसा शूद्र इति गुणविभागः। 'शमो दमस्तपः शौचं० शूद्र कर्मस्वभावजम्' इति कर्मविभागः। एवं आब्रह्मणो गुणविभागशः कर्म विभागशश्च ब्राह्मणादिवर्णविभागोऽयं प्रवृत्तः। एतैरसमानार्षगोत्रजाऽस पिंडा यवीयसी कन्या ब्राह्मादिविवाहविधिना परिणेया। अत्रापि ब्राह्मदैवप्राजापत्यार्षा ब्राह्मणस्य। गांधर्वासुरपैशाचराक्षसा इतरेषाम्। पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोऽङ्गीकार्यः। एषामष्टविवाहानां लक्षणानि तदुत्पन्नपुत्राणां पूर्वापरकुलपावनत्वं चाश्वलायनगृह्ये 'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्' इत्यस्मिन् खण्डे सूत्रितम्। कृतादिषु त्रिषु ब्राह्मणेन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकन्या परिणेया। क्षत्रियेण क्षत्रियवैश्यकन्या परिणेया। वैश्येन शूद्रेण च स्वकीयैवैका, नाधमेनोत्तमकन्या परिणेयेति स्थितिः। कलौ तु नासवर्णविवाहो न च देवरात्सुतोत्पत्तिर्नापि क्षताया अक्षताया वा कन्यायाः पुनर्विवाहः। तथा कृतादिषु त्रिषु सर्वेषां औरसादयो द्वादश पुत्राः। कलौ तु सर्वेषां औरसस्तदभावे दत्तकश्चेति द्वौ पुत्रौ मतौ। स्मर्यते च 'औरसो दत्तकश्चैव कलौ द्वावेव संमतौ। औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः' इति। पुत्रिकासुतो नाम विवाहसमये 'अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति' इति भाषाबन्धपूर्वकं प्रदत्तायाः कन्यायाः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः स च मातामहस्यैव। यद्वा पुत्रिका नाम दुहिता सैव सुतः पुत्रिकासुतः। तस्मादौरसपुत्राभावे दौहित्र एव मातामहधनहर्ता पिण्डदश्च। औरसः पुत्रिकापुत्रश्च समानौ, तदभावे दत्तकः, तदभावे भ्रातृपुत्रादयः। अत्र मूलं 'भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवांस्तदा। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्' इति। भ्रातृपुत्राभावे 'यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्' इत्युक्तेर्मुख्याभावेऽन्यस्तादृशः प्रतिनिधिः कल्प्य इति न्यायमनुसृत्य सपिण्डजः सगोत्रजोऽसगोत्रजो

वा ग्राह्यः । मृते भर्तरि पूर्वं भर्त्रानुज्ञाताया अपुत्राया एव स्त्रियोऽधिकारो नान्यस्याः । 'इमा नारीरविधवाः' 'शयुत्रा विधवेव देवरं' इत्यादिश्रुतयो युगान्तरविषयाः । 'उदीर्ष्वनार्यमभिजीवलोकं गता समेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूव' इति श्रुतिः सङ्कल्पितानुगमनायाः कातराया उत्थापनार्था न तु पुनर्विवाहार्था । 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' इत्यादिस्मृतयः पालककरणवाचकत्वेन स्त्रीस्वातन्त्र्यनिवारणार्था अत एव पुनर्विवाहविध्यभावादग्रे दिधिषूसुतः कुण्डगोलको न सन्तत्यर्हः किंतु ज्ञातिबहिर्भूत एव । एवं सजातीयस्त्रीपुंजन्योऽपि । 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः' इति । कुडयते दह्यते गोत्रमनेनेति कुण्डः। ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इत्यारभ्याचण्डालाद्विलोमजानुलोमजाः सर्वे वर्णबाह्याः सङ्कीर्णाः । चण्डालोऽन्त्यजातिविशेषः 'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेन्दभिल्लाश्च सप्तैता अन्त्यजातयः'इति। एभ्योऽधमा यवनम्लेच्छोडुम्बाः । एषां कर्माणि स्मृत्यादावुक्तानि । ननु मुखतो जातो ब्राह्मणो ब्राह्मण्याः कुत उपत्तिः, मुखादेवेतिचेद्धन्त तावद्भगिनीप्रसङ्गापत्तिः । अन्यत इति चेत्साङ्कर्यापत्तिरित्याद्या विप्रलम्भकप्रलापाः श्वभषितसोदरीभूताः कर्णपिधानपूर्वकमनादरणीया एव । प्रथमं स्वायम्भुवमनुना स्वदुहिता देवहूतिः स्वभ्रात्रे कर्दमाय दत्ता तेन स्वपुत्र्यो मरीच्यादिस्वदायादेभ्यो दत्ता इत्यादि पुराणादौ प्रसिद्धम् । मोक्षार्हा अपि मानवाः कालवशान्मलिनाशयाः कामातुराश्च जातास्तेषां हितार्थं गोत्रप्रवरसपिण्डादिव्यवस्था महर्षिभिः कृता सा सर्वथाऽऽदरणीयैव,तदादरणे सङ्कोचापरपर्यायनामकपरिसङ्ख्याविधिना स्त्रीमैथुनासक्तिः सङ्कुच्यते । यथा रागतो रतिप्रवृत्तौ 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इति श्रुत्या विवाहपरिगृहीतभार्यामेव, नेतरां, तत्रापि ऋतावेव, नान्यदेति सङ्कोचाभ्यां

पुरुषो नियम्यते। तत्रापि 'दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' इति। पुत्र्यश्च पुत्राश्च पुत्रा इत्येकशेषः; तेन दशसन्तानोत्पत्त्यूर्ध्वं मातृभावनया भार्यां पश्येदेवं ततो निवृत्तिरेवेष्टा। येषां तु शास्त्रचक्रवर्तिविहितसङ्कोचो न रोचते तैः 'तत्सर्वे पशवो विदुः' 'तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिगच्छति' इति श्रुत्युक्तमर्यादाबहिर्भूतपश्वादियोनिष्वेव सर्वदाभिरुचिः कर्तव्या। तत्र गोत्रादिसङ्कोचाभावाद्यथेष्टव्यवहारो भविष्यति। परंतु तत्रापि पशूनां मातृभगिन्यादिविचाराभावेऽपि पुष्पवत्यामेव गवि मैथुनप्रवृत्तिर्दृश्यते न सर्वदेतीयान् विशेषः॥ २॥

प्रमाणभूता श्रुतिश्चेत्कल्पस्मृत्यादीनामप्रामाण्यमित्यत आह—

सा षडङ्गा च तदनुसारिणी स्मृतिरीशितुः।
उभे आज्ञे च विमले लोचने हि द्विजन्मनाम्॥ ३॥

सा, श्रुतिः। षट् अङ्गानि अवयवा यस्याः सा षडङ्गा, तां श्रुतिमनु सरतीति तदनुसारिणी, स्मर्यतेऽनयेति स्मृतिः मन्वादिप्रणीता धर्मसंहिता चैते उभे ईशितुरीश्वरस्य, आज्ञे, शासने, स्तः। न केवलमाज्ञे एव किं च द्वे जन्मनी उत्पत्ती येषां ते द्विजन्मानः तेषां ब्रह्मक्षत्रियविशां, ते श्रुतिस्मृती, विमले, निर्मले, लोचने, नयने, स्तः; हीति स्मृतिप्रसिद्धं 'श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे द्विजानां परिकीर्तिते। एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः' इति। आज्ञे इत्यत्राभियुक्तोक्तिः 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम्' इति। षडङ्गान्युक्तानि शिक्षायां 'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति। उभे आज्ञे इत्यनेन यथा राजाज्ञोल्लङ्घनात्तद्राष्ट्रवर्तिनां जनानामवश्यमेव दण्डो भवति तथा—

त्रैलोक्याधिपतेरीश्वरस्याज्ञातिक्रमे 'तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु' इत्याद्युक्तो दण्डोऽवश्यम्भावी न क्वापि पलायनावकाश इति सूचितम्। द्विजन्मनामित्यत्र स्मृतिः 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराज्जायते द्विजः। इति। संस्काराश्च—१ गर्भाधानं, २ पुंसवनं, ३ अनवलोभनं, ४ सीमन्तोन्नयनं एते क्षेत्रसंस्काराः; गर्भरक्षार्थं विष्णुबलिः। ५ जातकर्म, ६ नामकर्म, ७ निष्क्रमणं, क्वचिद् भूम्युपवेशनमुक्तं, ८ अन्नप्राशनं, ९ चौलं एते स्त्रीपुरुषसाधारणाः। १० उपनयनं। ११ महानाम्नी, १२ महाव्रतं, १३ उपनिषद्, १४ गोदानं एतानि चत्वारिवेदव्रतानि। १५ समावर्तनं, १६ सहधर्मिणीसंयोगः (विवाहः) एते अपत्यसंस्काराः। १७ श्रवणाकर्म, १८ सर्पबलिः, १९ आग्रयणं, २० आश्वयुजीकर्म, २१ प्रत्यवरोहणं, २२ अष्टका, २३ अन्वष्टका, २४ पूर्वेद्युः २५ पिण्डपितृयज्ञश्चेति। 'पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः। ते पवित्राश्च योग्याः स्युः' इति स्मृतेरेभिः संस्कारैर्द्विजानां पवित्रत्वं योग्यत्वं च स्मृतम्। १. अग्न्याधानं, ७ सप्तहविःसंस्थाः ७ सप्त सोमसंस्थाः ८ अष्टावात्मगुणाः एवमष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतो ब्रह्मणः सरूपतां सलोकतां जयतीति श्रुतं। अत्र द्विजन्मशब्देन शूद्रो बहिष्कृतः तस्योपनयनवेदव्रतसंस्काराभावाच्छ्रुतेः श्रवणाध्ययनादौ नाधिकारः। एतत्सर्वं श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्चेत्युत्तरमीमांसासूत्रे तद्भाष्ये च विस्तरादवगन्तव्यम्॥ ३॥

आस्तामेते ईश्वराज्ञे ततः किमायातमित्यत आह—

उभे विधिनिषेधाभ्यां निवर्त्याधिकृतं नरम्।
अनर्थात्परमार्थे ते नियोजयत आदरात्॥ ४॥

ते उभे, श्रुतिस्मृती, अधिकृतं,कर्माधिकारिणं नरं, विधिश्च निषेधश्च विधिनिषेधौ; 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिविधिः, 'ब्राह्मणो

न हन्तव्यः' इत्यादिनिषेधस्ताभ्यां, अर्थो न भवतीत्यनर्थः अपुरुषार्थ स्तस्मान्नरकादिरूपभाविकष्टात्; निवर्त्य, परावर्त्य, आदरात्, अनेन ते शं भविष्यतीत्यादरेण, परमश्चासावर्थश्च परमार्थस्तस्मिन् मोक्षे नितरां योजयतः, सुहृद्वी पान्थमिव ॥ ४ ॥

संस्कृतेन द्विजेनातो विधिवत्सद्गुरोर्मुखात् ।
लब्ध्वा ते स्वक्रिया कार्या तदुक्तेश्वरतुष्टये ॥ ५ ॥

यतः ते परमार्थे नियोजयतः अतः गर्भाधानादिसंस्कारैः संस्कृतेन द्विजेन, द्विजन्मना । विधिवद्यथाविधि । सद्गुरोरध्यापकात्सुतीर्थात् । ते श्रुतिस्मृती । लब्ध्वा,प्राप्य। ईश्वरस्य तुष्टये प्रीतये । ताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां उक्ता तदुक्ता, क्रिया नित्यनैमित्तिकरूपा कार्या । विधिवदित्यनेन आचमनपवित्रधारणपूर्वकं गुरुमभिवाद्य तद्दक्षिणत उदङ्मुख उपविश्य गुर्वादरपूर्वकमध्ययनं कर्तव्यमुक्तं भवति । तथा च निरुक्ते 'अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते०'। अत्र द्विजशब्देन ब्राह्मणः,क्षत्रियो, वैश्यश्च ग्राह्यः । शूद्रस्य तूपनयनाभावान्न द्विजत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् । ततस्त्रैवर्णिकानामेव द्विजत्वम् । ननु यथा गवाश्वादीनामवयवतः, शब्दतो, वर्णतो, मलतश्च भिन्नत्वं दृश्यते तेनेयं गौरयमश्व इति भेदोऽवगम्यते तथा नैषां वर्णानां, मुक्ताद्यवयवैः देहसाम्यादिति चेत् । अवयवादीनामविशेषत्वेपि तेषां तूत्पत्तिकाले गुणतः कर्मतश्च प्रजापतिना यो भेदो विहितः स एव परम्परयाऽविच्छिन्नो वर्तते, तेनायं ब्राह्मणोऽयं क्षत्र इत्यादिको भेदः स्फुटमवगम्यते । न तु वानरादिवत्साङ्कर्यम् । ततस्ते स्ववर्णवत् संस्क्रियन्त इति । अत्र सद्गुरुशब्देनाध्यापकः शुद्धो ब्राह्मणो ग्राह्यो न क्षत्रियादिः, शुद्धत्वं सुतीर्थत्वं, उक्तं च शिक्षायां, 'कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितं । न तस्य पाठे मोक्षोस्ति पापाहेरिव किल्बिषात्' इति । अपि च 'सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितं । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते'

इति। सुतीर्थं स्नानसन्ध्यावन्दनादिना शुद्धो गुरुः। ब्रह्म वेदः। ब्राह्मण एवाध्यापक इत्यत्र नैरुक्ताः 'विद्या ह वै ब्राह्मण०'। ननु ब्राह्मणत्वं किं विद्यया उत संस्कारेणाहोस्विद्बीजेन, तत्राद्ये द्वितीये चाविशेषात्क्षत्रादेरपि ब्राह्मणत्वं स्यात् व्यासवसिष्ठागस्त्यर्ष्यशृङ्गादेर्ब्राह्मणत्वात्। बीजादितिचेद्ब्राह्मणबीजोत्पन्नानां दासीपुत्राणामपि ब्राह्मणत्वं स्यादिति चेन्न। क्षत्रियवैश्ययोर्विद्याधिकारित्वेऽपि 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम्' इत्यादिसंस्कारविशेषदर्शनादविशेष इत्युक्तमसत्। विद्यात्त्वेऽप्यध्यापनाभावश्चातो न प्रथमो, न द्वितीयः। नापि तृतीयः, अनवस्थापत्तेः, उपरिचरक्षत्रियवसुवीर्योत्थायां सत्यवत्यां पराशरादुत्पन्नस्य व्यासस्य ब्रह्मत्वं युक्तं, ब्राह्मणस्य त्रैवर्णिककन्यापरिणयत्वाधिकारात्। 'कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानं ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम्' इति श्रुतेरुर्वशीकुम्भपतितरेतस उत्पन्नत्वाद्वसिष्ठागस्त्ययोर्ब्रम्हत्वं, ऋषेरमोघवीर्यत्वान्मृगीजातर्ष्यशृङ्गस्यापि ब्रह्मत्वम्। तस्मात्स्वदार एव ब्रह्मवीर्याज्जातस्य ततः स्वसूत्रोक्तवत्संस्कृतस्यैव ब्रह्मत्वं अन्यथा क्षत्रक्षेत्रे ब्रम्हबीजोत्पन्नौ धृतराष्ट्रपाण्डू ब्राम्हणौ कुतो न स्यातां, विदुरो वा दासीपुत्रश्च। तस्माद्यथोक्तमेव ब्राम्हणत्वं। स्वक्रिया नाम स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म। ईश्वरतुष्टय इत्यनेन निष्कामकर्म कर्तव्यं भवतीत्युक्तम् ॥ ५ ॥

'अर्थज्ञानं विना कर्म न श्रेयःसाधनं यतः। अर्थज्ञानं साधनीयं द्विजैः श्रेयोऽर्थिभिस्ततः' इत्युक्तत्वान्मन्त्रज्ञानमवश्यं संपादनीयं तच्च तर्कादिसाहाय्येनेत्याह —

अनुकूलेन तर्केण श्रुत्यन्तरसहायतः।
मन्त्रः प्रकरणाच्चापि निर्वक्तव्यो हि नान्यथा ॥ ६ ॥

अनुकूलेन, श्रुत्यनुकूलेन। तर्केण, न्यायेन। अन्या श्रुतिः श्रुत्यंतरं

तस्य सहायतः । उपक्रमादिप्रकरणाच्च, मन्त्राः निर्वक्तव्यः। अन्यथा, अन्यप्रकारेण । न वक्तव्यः। हीति प्रसिद्धिं द्योतयति । निरुक्ते अपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षमस्तीति यतो वेदः परोक्षवादः 'परोक्ष वादो वेदोऽयम्' इत्युक्तेः । मन्त्रज्ञानसम्पादनाशक्तौ ऋष्यादिस्मरणं अवश्यं कर्तव्यं । उक्तं 'मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतविद्यार्जना-ध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छत्येताभ्यामेवानेवंविदो यातयामानि छन्दांसि भवन्ति स्थाणुं वर्छति गर्ते वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान् भवतीति विज्ञायते'। अत्र ऋषिः छन्दः देवतेति क्रमः साधीयान् । स्मर्यतेऽपि 'अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्य-जेद्वापि पापीयान् जायते तु सः' इति। अग्निहोत्रकर्मणि श्राद्धे ब्रह्मयज्ञे च ऋष्यादिस्मरणस्य प्रणवस्य च नावश्यकत्वं । अन्यत्र तु ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं प्रणवादिमन्त्रो ग्राह्य एव। ननु दधिक्राव्ण इत्य-नेन दधीत्यादिप्रयोगे दृश्यते तत्र मन्त्रे दधिक्रावा नामेन्द्रस्याश्वः न तत्र दधिवाचकं पदं एवमन्यत्रापीति न चोद्यं, यतो दीर्घदर्शिभिर्मु-निभिर्ये ये मन्त्रा यस्मिन्यस्मिन्कर्मणि योजितास्ते ते तत्र तत्र ग्राह्या एव नात्र विगानं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

एवं कर्मणि प्रवर्तमानस्य संशये प्राप्ते तदर्थमिदमुच्यते—

धर्मेहात् संशयं छित्वा विप्राच्छ्रद्धान्वितः शुचिः ।
अनापद्याद्यकल्पेन निजधर्मं चरेद् द्विजः ॥ ७ ॥

धर्मेहाद्धर्मकामात्। विप्रात्, संशयं, संदेहं। छित्वा, निरस्य। श्रद्धया, आस्तिक्यबुद्ध्या, अन्वितः, युक्तः। शुचिः, शुद्धः। अना-पदि, आपत्त्यभावे। आद्यकल्पेन, प्रथमकल्पेन। निजधर्मं, स्वधर्मं। द्विजः, द्विजातिश्चरेदाचरेत्। धर्मेहादित्यत्र श्रुतिः 'अथ यदि ते कर्म-

विचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः ' इत्यादिः। श्रद्धान्वित इत्यनेनाश्रद्दधानेन कृतं सर्वमप्यसद्भवतीति ज्ञेयम्। स्मर्यते च ' अश्रद्धया हुतं जप्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्। असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ' इति। ' अस्नातादशुचेर्यान्ति विमुखाः पितृदेवताः ' इत्युक्तेः शुचिरित्युक्तम्। शुचिपदेनात्र मलमूत्रोत्सर्गदन्तधावनपूर्वकं स्नात्वा सन्ध्यावन्दनं कृत्वा धर्मोऽनुष्ठेय इत्युक्तं भवति। ' विना सन्ध्यावन्दनेन नाधिकारोऽन्यकर्मसु ' इत्युक्तेः, अनापदि अनुकल्पाश्रयणे फलाभावः स्मर्यते ' प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते। स नाप्नोति फलं तस्य ' इति। आपद्यनुकल्पो ग्राह्यः। ' मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ' इत्यमरः। यथा ' द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ' इत्यत्र उभयत्रैकैकमित्यनुकल्पः स प्रथमकल्पक्षमेणाहृतश्चेन् तस्य यथावत्फलं न स्यात्। किंत्वकरणान्मन्दकरणं श्रेय इत्येतावन्मात्रं सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः। निजपदेन ' सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् '। ' श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ' इति स्मृतेः सर्वथा परधर्मोऽनादरणीय इति सूचितम्। द्विज इत्यनेन स्त्रीशूद्राणां वैदिकमन्त्राधिकारो नेति सूचितम्। ' यजेत्पौराणिकैर्मन्त्रैः स्त्री शूद्रश्च द्विजोदितैः ' ' पत्याधिक्रियते पत्नी ' इत्यनेन पत्या सहानुष्ठाने वैदिकमन्त्रैरेव। स्त्रीणां पृथक्त्वेन देवपूजादौ पौराणिका एव मन्त्राः। स्त्रीणां जातकर्मादिचौलान्ताः संस्कारा अमन्त्रका एव, होमस्तु समन्त्रकः। तथा च सूत्रं ' आवृतैव कुमार्या ' इति ॥ ७ ॥

धर्मस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—

धर्मेणेशार्पितेनाशु जायते पापसंक्षयः।
उत्पद्यते ततो ब्रम्हज्ञानं मोक्षस्ततो भवेत् ॥ ८ ॥

ईशाय अर्पितः समर्पितः तेनेश्वरोद्देशेनानुष्ठितेन धर्मेण, स्वाश्रमधर्मेण। आशु, शीघ्रं । पापस्य, ज्ञानप्रतिबन्धकस्य पातकस्य, सम्यक् क्षयः जायते । ततः, पापसंक्षयानन्तरं । ब्रह्मणः; प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः, ज्ञानं, विज्ञानं जायते । असंभावनाविपरीतभावनातिरस्कारेणापरोक्षसाक्षात्कारो भवेत् । ततोऽपरोक्षसाक्षात्कारानन्तरं मोक्षोऽविद्याकामकर्मबन्धेभ्यो मुक्तिर्भवेत् । ईशार्पितेनेत्यत्र स्मृतिः' यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ' इति । धर्मेणेत्यत्र श्रुतिः ' धर्मेण पापमपनुदति ' इति । ज्ञानमुत्पद्यत इत्यत्र प्राज्ञः ' ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ' इति । ज्ञानान्मोक्ष इत्यत्र श्रूयते ' तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ' इति । अभियुक्तोक्तिरपि ' ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रस्य डिंडिमः ' इति ॥ ८ ॥

तर्हि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—

कर्मारुरुक्षुणा कार्यं फलासक्तिविवर्जितम् ।
आरूढः कर्म संन्यस्य शमादीनाश्रयेद् बुधः ॥ ९ ॥

ज्ञानयोगमारुरुक्षतीत्यारुरुक्षुः तेन । क्रियत इति कर्म, संध्योपासनादिकं नित्यं नैमित्तिकं च । फले, कर्मफले, आसक्तिरभिनिवेशस्तया विशेषेण वर्जितं यथा भवति तथा, कार्यमनुष्ठेयम् । आरूढः, योगारूढो जितेन्द्रियः सर्वसंकल्पसंन्यासीति यावत् । बुधः, विवेकी । श्रवणादिद्वाराऽपरोक्षसाक्षात्कारार्थं । शमादीनि साधनान्याश्रयेत् । तत्र स्मृतिः 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'इति । आरूढलक्षणं तत्रैव 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते' इति । श्रुतिरपि ' शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति ' इति । साधनानि तु चत्वारि, तानि च १ नित्यानित्यवस्तु-

विवेकः २ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ३ शमो दम उपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानं च शमादिषट्कं ४ मुमुक्षा च इति साधनचतुष्टयं एतस्य लक्षणान्यन्यत्र ज्ञेयानि ॥ ९ ॥

ननु यदेतन्मनुष्या विदुः इत्युक्तत्वात्कर्म विहाय शमादीनाश्रयेच्चे-त्तर्हि स देवकृतविघ्नैरभिभूतो भविष्यतीत्यत आह—

ऋणत्रयमपाकृत्य विरक्तः प्रव्रजेच्छमी ।
न तस्य कर्मसम्बन्धो देवस्तं न जिघांसति ॥ १० ॥

त्रयः अवयवाः यस्य तत्त्रयं, ऋणानां ऋषिदेवपित्रर्णानां, त्रयं, त्रितयमपाकृत्य । शमी, शमदमादिसाधनसंपन्नः। विरक्तः सन्, प्रव्रजेत् , सर्वं संन्यस्य गच्छेत् । तस्य प्रव्राजिनः कर्मणा सम्बन्धो नास्ति । देव, इन्द्रादिर्मृत्युर्वा, तं, अधिकारिणम्, न जिघांसति, न हनिष्यति । ऋणानीत्यत्र श्रुतिः 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते'। अपाकृत्येत्यत्र स्मृतिः 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति । वेदाध्ययनेनार्षर्णापाकरणं, यज्ञानुष्ठानेन देवर्णापाकरणं, औरस-पुत्रोत्पादनेन पिंडपितृयज्ञदर्शश्राद्धाद्याचरणेन च पित्रर्णापाकरणं वेदित-व्यम् । विरक्त इत्यनेन 'ब्रह्मचर्याद्वा गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विर-जेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतेस्तीव्रवैराग्यमेव संन्यासे कारणं न मन्दम् ॥ १० ॥

नन्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति सुकृतस्य अक्ष-य्यत्वश्रवणाच्चातुर्मास्यादिकं यावज्जीवं कार्यं इदमेव श्रेयः, किं संन्या-सेनेत्यत आह—

यः श्रेयो मनुते कर्म मृत्योर्मृत्युं स गच्छति ।
कर्महीनो मनोऽशुद्ध्या स्वब्रह्म च न गच्छति ॥ ११ ॥

यः कश्चित्कर्मजडः । कर्म, चातुर्मास्यादिलक्षणं । श्रेयः, श्रेय

साधनं। मनुते, मनसा निश्चिनोति। सः कर्मशीलः पुरुषः। मारयतीति मृत्युर्मरणं, तस्मात्पुनर्मृत्युं गच्छति, मृत्वा जनित्वा च शश्वन्मरणं गच्छतीत्यर्थः। यर्हि कर्मादौ कृत्वाप्यन्ते त्याज्यं तदपेक्षया 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायमाश्रित्य पूर्वमेव कर्म न कर्तव्यमित्यत आह–कर्मणा हीनः, रहितः, मनसोऽन्तःकरणस्याशुद्धिरविशुद्धिः रागाद्यनिवृत्तिस्तया। स्वः, स्वर्गं, ब्रह्म, परब्रह्म च न गच्छति, न प्राप्नोति। श्रेय इत्यत्र श्रुतिः 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति' इति। तर्ह्यक्षय्यबोधकश्रुतेः का गतिरिति चेत्, 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति न्यायानुगृहीतश्रुत्या बाधितत्वादक्षय्यशब्दस्य प्राशस्त्यार्थः। न तु क्षेतुं शक्यः क्षय्यस्तथा न भवतीत्यक्षय्य इति बोध्यः। कर्मादरस्य कारकाद्यपेक्षितत्वान्नानादृष्टिः। ततो मृत्योर्मृत्युः। श्रुतिश्च 'एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति' इति। अत एव कर्मकरणकालेऽप्यर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या। स्मर्यते च 'ब्रह्मार्पणं ब्रम्ह हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना' इति। अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं, स्रुवादिपात्रं, अन्यत्सुगमं। एवं कृतानि कर्माणि रुचिद्वारा मोक्षायोपकुर्वन्ति। वार्तिकसारेऽपि 'रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये। अज्ञानस्याविरोधित्वान्न साक्षादात्मबोधवत् ॥ १ ॥ अविद्याया न चोच्छित्तौ ज्ञानादन्यदपेक्षते। ज्ञानोत्पत्तौ तु नैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्षते ॥ २ ॥ शमाद्युत्पत्तये नान्यद्बुद्धिशुद्धेरपेक्ष्यते। बुद्धिशुद्धौ तु नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते ॥ ३ ॥ पारम्पर्येण कर्मैवं विज्ञानायोपयुज्यते' इति। कर्महीन इत्यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्ती भगवताभिहिते। 'सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ १ ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ' इति । अयं मनुष्यलोकः, अन्यः स्वर्गादिः । स्वर्गप्राप्तावपि शुद्ध्यपेक्षा स्मर्यते । ' स्वर्गलोकादिसम्प्राप्तौ चित्तशुद्धिरपेक्ष्यते । श्ववराहादिदेहेन न ह्यैन्द्रं भुज्यते पदम् ' इति ॥ ११ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तस्मात्प्रत्यवायजिघांसया ।
शमाद्युत्पत्तिपर्यन्तं कर्तव्यं स्वाश्रमोचितम् ॥ १२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् । हातुमिच्छा जिहासा, प्रत्यवायस्य, कर्माकरणलक्षणदोषस्य, जिहासा प्रत्यवायजिहासा तया, शम आदिर्येषां ते शमादयः, तेषामुत्पत्तिरुद्भवः,पर्यन्तो मर्यादा यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । स्वाश्रमे उचितं योग्यं, नित्यं नैमित्तिकं कर्म, कर्तव्यमनुष्ठातव्यम् । स्वाश्रमोचितमेतावन्मात्रस्याधुनिकानां कालवशाज्ज्ञानं नष्टं । अत एवाचार्येण कुमारायेदृशी शिक्षा देया । ब्रह्मचर्यं, गार्हस्थ्यं,वानप्रस्थः, संन्यासश्चाश्रमाः, तद्वन्तस्ते ब्रह्मचारिणो, गृहस्था, वानप्रस्थाः, संन्यासिनश्चेति चत्वार आश्रमिणः उत्तरोत्तरश्रेयांसः । तत्र हे कुमार तवेदं गोत्रं, एतावन्तः प्रवराः, अयं वेदः, तदन्तर्गतेयं शाखा, इदं सूत्रं, एते तव त्रिपुरुषाः, सपिण्डा एते, एते सगोत्राः, एतद्बन्धुत्रयं, एभिरेवं व्यवहर्तव्यं, त्वं दशविधब्राह्मणान्तर्गतामुकब्राह्मणोऽसि, तवायं धर्मः, ब्रह्म वेदस्तच्चरतीति ब्रह्मचारी । त्वमनध्यायातिरिक्तकाले गुरुदत्तशिक्षया वेदं पठेत्यभिप्रायः । (मूत्रपुरीषादौ शुद्ध्यर्थं) आपोशान (आचमनं कुरु) (सन्ध्यावन्दनादि) कर्म कुरु, दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीष्वेति । द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं, ग्रहणान्तं वा, सायं प्रातर्भिक्षेत, सायं प्रातः समिधमादध्यादप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा, भवान् भिक्षां ददात्विति सूत्रोक्तस्तव धर्मः । तथा यैः प्रायश्चित्तीभवेत्ते विधर्मा वारणीया एव ।

ते च छत्रधारणपादुकारोहणादयो ज्ञेयाः। गृहस्थस्य तु 'न नक्तं स्नायान्न नग्नः स्नायान्न नग्नः शयीत न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनाद्वर्षति न धावेन्न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न संशयमभ्यापद्येत' इति सूत्रोक्ताः। 'सत्यंवद धर्मंचर० एषा वेदोपनिषत्' इति श्रौताः। स्मार्तास्तु सिन्ध्वादौ प्रसिद्धाः। वानप्रस्थस्य ग्राम्यविषयकृष्टपच्यवर्जनादयः। संन्यासिनस्तु शौचमिन्द्रियजयो, भिक्षान्न, नित्यमेकान्तसेवनं, संचयराहित्यं, विष्णुशयनातिरिक्तकाले पर्यटनं, नित्यं स्वरूपानुसन्धानं, अप्रमाद इत्यादयः। एवं स्वस्वधर्मान् ज्ञात्वा स्वाश्रमोचितं कर्मानुष्ठातव्यम् ॥ १२ ॥

एवं बहुकालं कर्म कुर्वतोपि शमाद्युत्पत्त्यभावे किं कर्तव्यमित्यत आह—

शमाद्युत्पत्त्यभावेऽपि यावज्जीवं तदाचरेत्।
कर्म चोपासनमपि फलिष्यति भवान्तरे ॥ १३ ॥

शमादीनामुत्पत्तिर्निष्पत्तिस्तस्या अभावेऽपि, प्रबलप्रतिबन्धरूपकर्मणा शमाद्यानिष्पत्तावपि। यावज्जीवं, मरणपर्यन्तं। तत्पूर्वोक्तं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म। आचरेत्, अनुतिष्ठेत्। तर्हि तस्य कर्मणः कदा फलमित्यत आह कर्म, नित्यादिकं, उपासनं, देवताराधनादि च। अन्यो भवो भवान्तरं, तस्मिन् भवान्तरे जन्मान्तरेऽपि। फलिष्यति, सफलं भविष्यति। यावज्जीवमित्यत्र श्रुतिः' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति। कर्म चेत्यत्र श्रुतिः 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञान एवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' प्राणो, जीवः, प्राणा, इन्द्रियप्राणान्तःकरणानि, विद्या, उपासना ॥ १३ ॥

तर्हि तत्कथं ज्ञेयमित्यत आह—

दृश्यते शुद्धसत्त्वोऽत्र यः कर्मानुष्ठितिं विना।
भवान्तरे कृतं तेन क्रोधादिर्यत्र नैव हि॥ १४॥

कर्मणामनुष्ठितिः, अनुष्ठानं तां विना। अत्रास्मिन् लोके। शुद्धं निर्मलं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य सः ईदृशः। क्वापि कश्चन दृश्यते विवेकिभिरवलोक्यते, तेन कर्माननुष्ठात्रा। भवान्तरे, पूर्वजन्मनि कर्म कृतमनुष्ठितमिति निश्चीयते। हि यस्मात्कारणात्। अत्र, ईदृशे पुरुषे। क्रोधादिः, कोपादिः। नैव विद्यते। हीति प्रसिद्धं स्मृतौ 'न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे' इति। यः कश्चिदलसो धूर्तः पुरुषः मयाऽपि पूर्वं कर्मानुष्ठितमिति ब्रूयाच्चेत्तदर्थमिदमुक्तम्॥ १४॥

पञ्चमश्लोके विधिवदित्युक्तौ विधिर्निषेधश्चागतः अथापि प्रमाद-निवृत्त्या दार्ढ्यार्थमिदमाह—

कृतमप्यकृतं न स्याद्धीनत्वं न यथा भवेत्।
तथा कर्माचरेद्युक्तो विचाराचारसंयुतः॥ १५॥

कृतमनुष्ठितमपि। यथा, येन प्रकारेण। अकृतं, अननुष्ठितं। न स्याद्भवेत्। यथा, येन प्रकारेण च। हीनत्वं, स्वस्य हीनता। न भवेत्, तथा, तेन प्रकारेण। युक्तः, सावधानः। विचारपूर्वक आचारो विचाराचारः, तेन संयुतः, युक्तः पुरुषः। कर्माचरेत्, कर्म कुर्यात्। अयं भावः 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च। विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोत्यकृतं तु तत्' इत्यत्र पूर्वार्धेनोपवीत-धारणस्य पुरुषार्थत्वमुक्तमुत्तरार्धेन च कर्माङ्गत्वमप्युक्तम्। यदि प्रमादादिना उपवीतादिहीनो यथावदपि श्रद्धाभक्तियुतोऽपि च कर्मा-नुतिष्ठति तदा तस्य पुरुषार्थत्वकर्माङ्गत्ववैगुण्येन कर्म यथाविधि कृत-मप्यकृतं भवति। कूर्पराधः कण्ठोर्ध्वं वा यज्ञोपवीतं गतं चेद्यज्ञोपवीत-

हीनता। एवं भ्रष्टेन, त्रुटितेनापि। तथैव कच्छहीनः त्रिपुण्ड्रहीन इत्यादावपि ज्ञातव्यम्। तथा च त्रिदिनं सन्ध्यावन्दनरहितः, सप्तदिनं स्नानरहितः, द्वादशदिनपर्यन्तमग्निरहितश्च भवेत्स ब्राह्मणोऽपि शूद्रः स्यादित्थं हीनत्वम्। तथा च 'समिद्दर्भकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्। शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्व्रजेदधः' इत्यत्राधोगमनरूपं हीनत्वं। 'प्रजामुत्पाद्य शूद्रायां ब्राम्हण्यादेव हीयते'। इति साक्षाद्धीनत्वम्। "येऽपि गच्छंति रागान्धा नरा नारीं रजस्वलां। पर्वण्यप्सु दिवा श्राद्धे ते वै नरकगामिनः' इति नरकगमनरूपं हीनत्वं। पत्न्याः स्वल्पापराधं मनस्यानीय ऋतुकालातिक्रमे 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधिं नाधिगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः' इति भ्रूणहत्यादोषेण हीनत्वं। व्रतस्थस्य, रोगाक्रांतस्य, विदेशस्थस्य च नायं दोषः, नापि विरक्तस्य च, किंतु मनसि कामे सति द्वेषादिना तस्यामरुच्या वा नोपगच्छतो दोषः तथा च मातरं पितरं अध्यापकं गुरुं ज्येष्ठभ्रातरं पितृव्यं पितामहं च त्वमिदं कुरु त्वयेदमसमञ्जसं कृतं, त्वया कृतं कर्मेदं त्वं निस्तरेति त्वङ्कारः। तैः कर्मेदं कुर्विति प्रेषितोऽपि न करिष्यामीत्यभिप्रायेण हुङ्करोतीति स हुङ्कारः। एवं 'गुरुं हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। अरण्ये निर्जले देशे जायते ब्रम्हराक्षसः' इति हीनत्वं। एवं कृतमप्यकृतं यथा न भवेत्, हीनत्वं च यथा न स्यात्तथा विधिनिषेधविचारपूर्वकं कर्म कर्तव्यम्। यतः 'गहना कर्मणो गतिः' इत्यलं विस्तरेण। विचाराचार इत्यत्र स्मर्यते 'अनाचारस्तु मालिन्यमत्याचारस्तु मूर्खता। विचाराचारमादाय कर्म कुर्वन् सुखी भवेत्'। यथा कीटविष्ठातो लब्धमूर्णासूत्रं, हिंसया कृत्ताविलोम वा कथं शुद्धम्; वृक्षतद्बीजहिंसारहितं कार्पाससूत्रजवस्त्रं वा कथमशुद्धम्; भोजनोत्तरं भुक्तमन्नमुदर एव वर्तते तदाऽशुच्यादिस्पर्शेन तदशुचित्वं नायाति चेद्भोजनात्पूर्वमप्यशुचिस्पर्शेनेन कथं तस्याशुचित्वमित्यादिकुतर्कदृष्ट्या

यथेष्टाचरणमनाचारः। तेन मालिन्यं भवेदेव। पण्याहृतगुडलवणाद्यपि क्षालनीयमित्यादिरूपोऽत्याचारः। तादृशाचरणेन लोके मूर्खत्वमेव। अत एवोभयविधदोषपरिहरणाय शास्त्रमवगम्य विचारपूर्वकमाचार आदरणीयः। स्मृतिश्च 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति ॥ १५ ॥

आचारेण किं भवतीत्यत आह—

आचारप्रभवो धर्मो धर्मेणार्थं च साधयेत्।
कामं तदविरोधेन मोक्षोऽतः सुकरो भवेत् ॥ १६ ॥

आचारः, आचरणं स्ववर्णाश्रमोचितकर्म, तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स आचारप्रभवः। धर्मः, वृषः, अस्ति। आचारप्रभवेण धर्मेणार्थं, द्रव्यं, साधयेत्, सम्पादयेत्। नार्थमधर्मेण सम्पादयेदित्यर्थः। तयोर्धर्मार्थयोरविरोधः तदविरोधस्तेन कामं साधयेत्, पूरयेत्। अतः परस्पराविरुद्धत्रिवर्गात्। मोक्षः, मुक्तिः। सुखेन कर्तुं शक्यः सुकरः। सुखकरो भवेत्। गारुडे च 'धर्मात्संजायते ह्यर्थो धर्मात्कामोऽभिजायते। धर्म एवापवर्गाय तस्माद्धर्मं समाचरेत्' इति। आचारप्रभव इत्यत्र स्मर्यते—'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः' इति ॥ १६ ॥

अतएव कदापि सर्वथा धर्मो न त्याज्य इत्याह—

धर्मं सनातनं मृत्यौ प्राप्तेऽपि न परित्यजेत्।
धर्मार्चितो यथा तुष्येदीश्वरो न तथाऽन्यथा ॥ १७ ॥

मृत्यौ, मरणे प्राप्तेऽपि सति। सनातनं, शाश्वतं धर्मं, न परित्यजेत्। धर्मेण अर्चितः, पूजितः, ईश्वरः, यथा, येन प्रकारेण, तुष्येत्तोषं प्राप्नुयात्, तथान्यथा, अन्यप्रकारेण न तुष्येत्। सनातनमित्यत्र स्मर्यते 'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः। धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः' इति। भगवद्गीतायां च 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इति। ईश्वरस्तुष्येदित्यपि तत्रै-वोक्तं 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु। यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति। श्रुति-स्मृतीनां सनातनत्वात्तद्दर्शितधर्मस्यापि सनातनत्वं ज्ञेयम्। आधुनिक-राजशासनं प्रत्यब्दमन्यदा वान्यथान्यथात्वेन पुनः पुनः परिवर्तते, तेन तस्य सनातनत्वं हीयते यथा, तथा न श्रुतिस्मृतीनां। यद्यपि कलौ पञ्च विवर्जयेत्' इत्यादिना युगपरत्वेन धर्मव्यवस्था क्रियते, तथापि तत्प्रतिपादिकाः श्रुतयःस्मृतयश्चैकरूपा एव। किंचित्सङ्कटं विलोक्य पुन-र्नाभिनवा विरच्यन्ते। या स्वायंभुवमनुना स्वान्तरे भृगुद्वारा रचिता स्मृतिः, सा मानवी स्मृतिः, षण्मन्वन्तरेष्वपि गतेषु, सैव वर्तमाने श्राद्धदेवाख्यवैवस्वतमन्वंतरे विद्यतेऽस्तोऽपि सैवेति। स्मृतेर्ग्राह्यत्वं श्रुतावप्युक्तं, तथा च श्रुतिः 'यद्वै किञ्चन मनुरब्रवीत्तद्वै भेषजमभवत्' इति। अतएव कालवशाद्राजशासनवत्स्मृतिष्वप्याधिक्यं न्यूनत्वं च कर्तव्यमिति केषांचिदुक्तिः, सा मूर्खप्रतारणैव ॥ १७ ॥

एवं स्वकर्मप्रवृत्तिरवश्यं कर्तव्येति सिद्धं। अधुना कर्माणि प्रवृत्तस्य वृत्तिमाह—

औषधाशी यथाऽपथ्यं प्रजहातीह कर्मकृत्।
तथा त्यजेद् दुर्व्यसनिपाखण्डालससङ्गतिम् ॥ १८ ॥

औषधाशी, भेषजसेवी, अपथ्यं, अहितकरं अन्नपानादि। यथा, प्रकर्षेण जहाति। तथा, तेन प्रकारेण। इहास्मिन् मनुष्यलोके। नित्यनैमित्तिकं कर्म करोतीति कर्मकृत्, कर्मशीलः। दुर्व्यसनमस्या-स्तीति दुर्व्यसनी, स च पाखण्डश्चालसश्च एषां सङ्गं, संसर्गं, त्यजे त्परित्यजेत्। यथाऽऽरोग्यार्थं औषधसेविनाऽपथ्यसेवनं कृतं चेत्तेनौषध-वीर्यनाशो रोगवृद्धिश्च भवेत्तथा कर्मकृता दुर्व्यसन्यादिसङ्गतिः कृता-

चेत्कर्मासिद्धिः प्रत्यवायश्च भवेत् । तथा हि दुर्व्यसनी, प्रातःस्नानादिजन्यशैत्यनिवृत्त्यर्थं भङ्गासेवनं कर्तव्यं, निद्रालस्यनिवृत्त्यर्थं नस्यं कर्तव्यं, इत्याद्युपदेशेन दुर्व्यसन एव प्रक्षिपति तेनानर्थ एव । पाखण्डेन; सजीवां तुलसीं छित्वा निर्जीवे शालिग्रामादिपाषाणे प्रक्षिप्ता चेत्तेन सर्वात्मन ईश्वरस्य कथं तोषो भवेत् , प्रत्युत दोष एवेत्यादिना बुद्धिभेदे कृते तत्कर्मत एव निवृत्तिर्भवेत् । न सर्वात्मेश्वरज्ञानसाधनमपि भवेत् । एवमार्द्रसमिद्धोमादिनिषेधे कृते बुद्धिभेदवशात्कर्माननुष्ठानमेव प्रसज्येत । अत एव स्मर्यते ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनां । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ' इति । विदुषापि कर्मसङ्गिनामज्ञानां बुद्धिभेदो न कर्तव्य इतिचेत्तर्हि पाखण्डेन न कर्तव्य इति किमु वक्तव्यम् । अत एवावश्यमेव पाखण्डसङ्गतिर्दूरत एव परिहर्तव्या ! तथैवालससङ्गतिः । अलसस्तु ' यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव । सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ' इत्येतावता सहस्रनामपाठसिद्धौ किं कण्ठशोषणेन सहस्रनामपाठेन । व्याहृतिहोमेन वैश्वदेवसिद्धौ कुतो बलिहरणद्वयाडम्बरः। तच्चक्षुरित्यनयोपस्थानसिद्धौ कुत उदुत्यमित्यादिबहुमन्त्रपाठश्रमः इत्यादिना कर्मसङ्कोचं कारयति । ' इक्षुरापः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधं । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानसन्ध्यादिकाः क्रियाः। अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् 'इत्यादीन्यशक्तविषयाणि वचनान्यपूर्वतया योजयति । तेनायं नाशक्तविषयः किंत्वपूर्वविधिरेवेति लोकानां निश्चये जातेऽनर्थः स्यात् । किंबहुना असावादित्यो ब्रह्मेत्यनेन प्रदक्षिणं भ्रमन् परिषेचयेदित्यत्र स्वपरितो हस्तपरिभ्रमणेन तत्सिद्धिमुपवेशनेन दिग्बन्धनोपस्थानादि सर्वं करोति कारयति च । तेन कर्मवैगुण्यं भवेदतः अलससङ्गतिर्न कर्तव्या । एवंत्रयाणामपि सङ्गतिस्त्याज्या ॥१८॥

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति श्रुतिमनुसृत्य कश्चिन्मन्दधीः स्वयमशुद्धहृदयो ज्ञानाय कर्मसंन्यासं कर्तुमिच्छति तदर्थमिदमुच्यते—

ज्ञानायाशुद्धहृत्कर्मसंन्यासं कर्तुमिच्छति ।
स वृद्धिं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षन्मूलं निकृन्तति ॥१९॥

अशुद्धं, मलिनं हृत्, हृदयं यस्य सः स्वयं मलिनहृदयोपि । ज्ञानाय, ज्ञानप्राप्तये । नियतकर्मणां न्यासम् कर्तुमिच्छति, काङ्क्षते स मूढमतिः कल्पवृक्षस्य वृद्धिं, विस्तारं, कांक्षन्निच्छन्नपि मूलं, बुध्नं, निकृन्तति, छिनत्ति । मूलनिकृन्तने यथा वृक्षस्य वृद्धिर्न, तथाऽशुद्धचेतसा कर्मत्यागे कृते न ज्ञानसिद्धिरित्यभिप्रायः। 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते' इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिश्च 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते' इति ॥ १९ ॥

अधःसोपानगः षष्ठसोपानं ह्यारुरुक्षति ।
तथाऽप्राप्तज्ञानभूमिः षष्ठीं गामारुरुक्षति ॥ २० ॥

यथा कश्चित्पुरुषः, अधःसोपानं, आरोहणं गच्छतीत्यधःसोपानगः तथाभूतः सन्, ततोऽत्युच्चमुपरिस्थं, षष्ठं सोपानं, आरुरुक्षति, आरोढुमिच्छति । तथा, अप्राप्ता ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या येन सः, षष्ठीं, पदार्थाभाविनीं गां, आरुरुक्षत्यारोढुमिच्छति । असंभावितमेतत् । ज्ञानभूमयो वासिष्ठे द्रष्टव्याः ॥ २० ॥

हित्वा जिघत्सुः परिविष्टमन्नं यथेहतेऽरं परमान्नमस्वः ।
हित्वा तथाऽज्ञो निजकर्म योगं ज्ञानं च वाञ्छत्यविशुद्धचित्तः॥ २१ ॥

जिघत्सुः, क्षुधितः । स्वयं अस्वः, न विद्यते स्वं द्रव्यं यस्य सोऽ

स्वः । अथवा न विद्यते स्वः परमान्नादिदाता स्वजनो यस्य स ईदृक् कश्चित् पुरुषः । परिविष्टं, पात्रे दत्तमन्नं, ओदनं, हित्वा । अरं, अत्यर्थं, परमान्नं, पायसं, यथा ईहते, इच्छति । तथा स्वयं अविशुद्धं, मलिनं चित्तं यस्य सः अज्ञः अज्ञानी । निजकर्म, स्वाश्रमोचितं कर्म, हित्वा, परित्यज्य । योगमष्टांगं योगं, तत्फलं ज्ञानं, अपरोक्षसाक्षात्कारं, वाञ्छति, स मूर्ख एवेत्यभिप्रायः ।। २१ ।।

औत्सुक्यान्मन्दवैराग्यात्संन्यासं प्रकरोति यः ।
भूत्वा स उभयभ्रष्ट उभयत्र सुदुःखभाक् ।। २२ ।।

संन्यासिनां सज्जनकृतसत्कारादिकं दृष्ट्वा, मया संन्यासे स्वीकृतेऽप्येवं सत्कारो भविष्यतीत्यौत्सुक्यात्, औत्कंठ्यात् । मन्दवैराग्यात्, गृहसुहृत्पुत्रवित्तैषणादेर्दुःखावलोकनजन्यात् । यः विप्रः । संन्यासं, विधिवत्पारिव्राज्यं । करोति, स विप्रः, उभयाद्भ्रष्टः कर्मणो भ्रष्टो ब्रह्मज्ञानाच्च भ्रष्टः । उभयत्र, इहलोके परलोके च । सुतरां दुःखं भजतीति सुदुःखभाक् भवति । 'कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा' इति प्राचामुक्तेः ।। २२ ।।

निन्दन्तीह तमात्मघ्नं लोका असुरमीश्वरः ।
क्षिपत्यसुर्यलोकेषु हीनेषु च ततः परम् ।। २३ ।।

लोकाः जनाः । असुषु रमत इत्यसुरः, प्राणपोषकस्तं आत्मघ्नं, आत्महनं, निन्दन्ति । ईश्वरः, परमेश्वरः । असुराणां स्वभावभूता असुर्याः, ते च ते लोकाश्च, तेषु, क्षिपति, प्रक्षिपति । ततः परं, हीनेष्वतिशयेनान्धतमसाऽऽवृतेषु वृक्षादियोनिषु प्रक्षिपति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसच्चिदानन्दस्वरूपस्यान्यथात्वेन तिरस्करणमेवात्महननं । श्रुतिश्च 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति । लोकनिन्दा च 'भिक्षावस्त्राणि

रक्षेयुर्यद्येते भोगतुष्टये। अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमन्थरम्' इत्याद्या। अपि च 'प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः। संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दूषिताशयाः' इति वार्तिककारोक्तेः, औत्सुक्यमात्रेण संन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहरति—

विधिना त्रिविधेनातो यथाकालं यथोदितम्।
दैवीसम्पत्तियुक्तेन कर्तव्यं कर्म जानता ॥ २४ ॥

अतो हेतोः। त्रिविधेन, त्रिप्रकारेण विधिना। यथाकालं, यस्मिन्काले यद्विहितं तद्यथाकालम्। यद्येन प्रकारेण उदितं कथितं तद्यथोदितम् कर्म, नैमित्तिकं नित्यं च। जानातीति जानन् तेन, इतिकर्तव्यतात्वबोधकविधानज्ञेन। दैवीसंपत्त्या युक्तेन पुरुषेण, कर्तव्यं। 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते' एवं त्रिविधविधिः। दैवीसम्पत्तु गीतायां षोडशाध्यायेऽभिहिता अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्याद्या ॥ २४ ॥

जानता कर्म कर्तव्यमित्युक्त्या बलात्समुच्चयवाद आपतित इति चेत्तत्राहानुवादपूर्वकम् —

अविपक्वकषायाणां संन्यासो मास्तु कर्म च।
ज्ञानं च सह कर्तव्यमितिचेन्न घटेत तत् ॥ २५ ॥

अविपक्वाः कषायाः रागद्वेषादयो येषां तेषां संन्यासो माऽस्तु, न भवतु। कर्म च ज्ञानं च सहैकेनाधिकारिणैककाले कर्तव्यम्। ज्ञानकर्मणी समुच्चित्यैकदैव कर्तव्ये इति चेत्तत्समुच्चयानुष्ठानं न घटेत। ज्ञानोत्तरं कर्तृत्वाद्यभावात्समुच्चयवादो न घटेतेति तात्पर्यार्थः ॥ २५ ॥

तर्हि 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय ँ सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति श्रुतेः; 'उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां

पक्षिणां खे यथा गतिः। तथैव कर्मज्ञानाभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्' इति वासिष्ठोक्तेश्च किं तात्पर्यमित्यत आह—

ये समुच्चयवादिन्या विद्याविद्ये मते तु ते।
अविरोधाद्देवसंवित्क्रिये फलविशेषदे ॥ २६ ॥

विद्यां चाविद्यां चेति समुच्चयवादिन्याः श्रुत्याः। ये विद्याविद्ये, मते, संमते ते तु, । अविरोधात्परस्परं विरोधाभावात् । देवानां संविज्ज्ञानं च, क्रिया कर्म च ज्ञातव्ये । यतस्ते समुच्चयानुष्ठानात् विशेषं फलं ददत इति विशेषफलदे भवतः । अंधं तम इति श्रुत्याऽन्यदेवाहुर्विद्ययेति श्रुत्या च, कर्मणा पितृलोक इत्यविद्यापदवाच्यायाः विद्याया अन्यस्याः क्रियायाः, पितृलोकप्राप्तिरूपं फलमुक्तम् । तथा विद्यापदवाच्य-देवताज्ञानस्य विद्यया देवलोक इति देवलोकप्राप्तिलक्षणमन्यत्फलं चोक्तम् । अत्र च विधेयस्तुत्यर्थं एकैकानुष्ठाननिन्दया विशेषफलद-त्वाद्देवताज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठानं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳसह' इत्यनया श्रुत्योक्तं तच्चाविरोधाद् घटत एव ॥ २६ ॥

तर्हि मन्त्ररूपैव देवता न ततोऽन्या काऽपि विग्रहवतीति केषां-चिन्मीमांसकानां मतमनूद्य दूषयति—

देवता मन्त्ररूपान्या न विग्रहवतीति यत् ॥
कैश्चिदुक्तं न तत्सत्यं प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ २७ ॥

देवता इन्द्रादिरूपा । मन्त्रः रूपं यस्याः सा मन्त्ररूपा । विग्रहो देह आकारोऽस्यास्तीति विग्रहवती न भवतीति यत्कैश्चिदुक्तं, तत्सत्यं न । कुतः प्रत्यक्षादिविरोधतः । प्रत्यक्षं श्रुतिः तत्र ' वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिना विग्रहवत्त्वं दर्शितं । आदिशब्दादनुमानं स्मृतीतिहासपुरा-णादि । तत्र च सूर्यः पुरुषः कुन्तीं जगाम, अश्विनौ मधुब्राह्मणं जग्रहतुरित्यादिप्रमाणानि सन्ति ॥ २७ ॥

तर्ह्येका देवताऽनेकेषु यागेष्वेककाल एव कथं यास्यति । आयाता चेत्कथं न दृश्यत इति चेद्विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादिति व्यासाधिकरणोक्तन्यायस्य तात्पर्यमाहैकेन श्लोकेन—

या काऽपि देवताऽऽहूता यत्र तत्राशु तावतीः ।
कृत्वा मूर्तीर्योगिवत्सा प्राप्याऽत्त्यन्तर्हिता हविः ॥२८॥

या काऽपीन्द्राद्या देवता । यत्र यजमानेनाहूता, आकारिता सती, तत्र यागे, तावतीः मूर्तीः कृत्वा, तं तं यागे प्राप्यापि अन्तर्हिता गुप्तस्वरूपा सती । हुतं हविः, अत्ति भक्षति । कथमेकस्या अनेकयज्ञे एकदेवानेकत्वमित्यत्र दृष्टान्तः योगिवदिति । योगिनामनेकदेहधारणत्वं स्मर्यते 'आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । योगी प्राप्य बलं कुर्यात्सर्वैस्तैर्विचरेन्महीम् ॥ १ ॥ कैश्चिद्भोगान्समश्नाति कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥ २ ॥' एवं योगिनां महिमा, किमु वक्तव्यमाजानदेवानाम् ॥ २८ ॥

अतो ध्यात्वेशवचसा देवेभ्यो ददते हविः ।
ईश्वरं योऽवमन्येत तद्वचश्च पतेदधः ॥ २९ ॥

यस्मादेवं अतः । ईशवचसा, ईशस्येश्वरस्य वचनं वेदमन्त्रस्तेन यजमानाः देवेभ्यो हविः ददते । यः, ईश्वरं, तद्वचः वेदं चावमन्येत, स नास्तिकः, अधो, नरके पतेत् । 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षाद्देवतां परिगृण्हाति, इतीशवचनम् । नन्वीश्वरस्तावन्नास्ति कुतस्तरां तद्वचनवार्ता, 'वेदाश्च भिन्नाः स्मृतयश्च भिन्ना धर्मार्थयुक्तं वचनं च भिन्नं । यस्य प्रमाणं न भवेत्प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणं' इति कश्चिद्वक्ति तत्सर्वथा विरुद्धत्वान्नादरणीयम् । तथैव ' स्वर्गः कर्तृक्रियाद्रव्यविनाशे यदि यज्वनां । तर्हि दावाग्निदग्धानां फलं स्याद् भूरि भूरुहां ॥ निहतस्य पशोर्यागे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते । स्वपिता यजमानेन तेन कस्मान्न हन्यते'

इत्याद्याः प्रत्यक्षप्रमाणैकदृष्टिना चार्वाकेण पामरेण च प्रतिपादिता उक्तयः शास्त्रबाह्यत्वात्सर्वथानादरणीया एव । तासां तमोमूलत्वात् । तथा च स्मर्यते ‘ या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुबुद्धयः। सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः’इति । यतः क दैववशाद्दावाग्निदग्धाः वृक्षाः, कच देशकालमन्त्रतन्त्रद्रव्यदक्षिणर्त्विक्सम्पत्सम्पन्नः, आरादुपकारकप्रयाजानुयाजपत्नीसंजायाद्यङ्गान्वितदर्शपौर्णमासादियज्वाऽऽहिताग्निर्यस्य प्रमीतस्यापि दैववशाद्देहालाभेऽपि पालाशप्रतिकृतिदाहे कृतेऽपि ज्ञातीनां दाहदिनादेव दशाहाशौचं स्मर्यते ‘ पालाशीमाहिताग्नेः प्रतिकृतिमथवास्थीनि दग्ध्वा दशाहाद्याशौचा ज्ञातयः स्युस्तत इतरनृणां त्रीण्यहान्येव कुर्युः’इति । ईदृशामाहिताग्नीनामेवावश्यं स्वर्गप्राप्तिः । तथा यागे पश्वालम्भनं यथा वेदेनोक्तं तथा यजमानेन स्वपिता हन्तव्य इति नैवोक्तं, अविधित्वात् । पशुकल्पस्तूक्त एव । अत एव विधिना तत्र हतस्यापि पशोः शास्त्रबलाद्देवतानुग्रहाच्च स्वर्गप्राप्तिः समुचिता,साप्यनवद्यैव । तथा चाग्निहोत्रं त्रिदंडयादिकं च जीविकेत्युक्तिरपि मूर्खप्रतारणैव । अस्माकं सर्वेषामास्तिकानां मोक्षगमनाय वेद एव निरपायः सुसेव्यो राजमार्गः। वेदे तु प्रवृत्तिलक्षणो धर्मश्चोपदिष्टः। तत्र प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे वर्णाश्रमविचारोऽभिहितः। ब्रह्मचर्यं, गार्हस्थ्यं, वानप्रस्थः, संन्यास इति चत्वार आश्रमा उक्तास्तत्र गार्हस्थ्ये चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रादीन्युक्तानि ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इति श्रुतेः । ‘ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ’ इति स्मृतेः ।‘ सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्ववत् ’ इति न्यायाच्च । तथा न्यासेऽपि ‘न्यास एवात्यरेचयत् ’ इति श्रुतेः ‘ नैष्कर्म्यसि०’ स्मृतेः सर्वमनवद्यं । ‘ वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणं । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः’ ॥ २९ ॥

नास्तीश इति यो वेद वेदमुज्झित्य नास्तिकः ।
कर्मानुष्ठानहीनोऽसावधो यास्यन्नसन्भवेत् ॥ ३० ॥

ईशः, धर्मप्रवर्तको लोकव्यवहारप्रवर्तकश्च परमेश्वरः, नास्तीति यो वेद, स वेदं तदुक्तधर्मं च उज्झित्य,त्यक्त्वा । अत एव कर्मानुष्ठानहीनः । अत एव नास्ति धर्मस्तदुत्थं फलं परलोकादि च नास्तीति मतिर्यस्य सः नास्तिकः । अधो, नरकं यास्यतीति अधोयास्यन्, असन् भवेत् । ईश्वराभावे शास्तृशङ्काभावात् परलोकस्यासत्यत्वाद्धर्मानुष्ठानाप्रयोजनाद्यथेष्टं व्यवहर्तुः शास्त्रेणासत्त्वमुक्तं । तथाहि श्रुतिः 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति ॥३०॥

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इत्यस्याः श्रुतेरर्थं पठति—

अस्तीश इति यो वेद वेदप्रोक्तक्रियादरम् ।
तमाहुरास्तिकं सन्तं स च मोक्षं गमिष्यति ॥ ३१ ॥

ईशः अस्ति इति यः वेद । वेदप्रोक्तासु क्रियास्वादरो यस्य तं, श्रद्दधानम् । शास्तेश्वरः,परलोकधर्मफलाद्यस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तं सन्तं आहुर्वेदविदः । स च, स एव । मोक्षं, मुक्तिं, गमिष्यति ॥ ३१ ॥

श्रुत्यां स्मृतिषु चास्तित्वमीश्वरस्यावगम्यते ।
छन्दोगानां श्रुतौ तावदीश्वरास्तित्वमुच्यते ॥ ३२ ॥

श्रुत्यां, वेदे, जातावेकवचनं, सर्वेष्वपि वेदेषु, स्मृतिषु, मन्वादिधर्मसंहितासु । ईश्वरस्य, परमेश्वरस्य । अस्तित्वमवगम्यते, ज्ञायते । तावत्प्रथमं, छन्दोगानां श्रुतौ सामवेदे तलवकारोपनिषदि । ईश्वरस्य प्रत्यक्षेणास्तित्वं उक्तमस्ति । तदुच्यते, मयेति शेषः ॥ ३२ ॥

अत्र वक्ष्यमाणेतिहासमूले 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त' इत्यत्र न देवदैत्ययुद्धमुक्तं कथमनुक्तस्य दैवदैत्यरण इत्याद्युपन्यास इति चेद्गाढं, तथापि विजयस्य युद्धापेक्षितत्वाद्देवदैत्ययोः सापत्न्यात्स्वर्गार्थं युद्धप्रसिद्धिः श्रुत्यादौ, सा गुणोपसंहारन्यायेनात्रोपादेया वीररसार्थम्—

देवदैत्यरणे दैत्यान्मारयामास चेश्वरः।
केचिद्द्विधा कृता देवैः केचिन्मध्ये विदारिताः ॥३३॥

देवाश्च दैत्याश्च देवदैत्यास्तेषां रणे, युद्धे, ईश्वरश्चेश्वर एव, च एवार्थे। दितेरपत्यानि दैत्याः असुरास्तान्, मारयामास घातयामास। मारणप्रकारमाह केचिद्दैत्याः देवैः अमरैः द्विधा कृताः। केचिद्दैत्या देवैर्मध्ये, देहमध्ये विशेषेण दारिताः भेदिताः ॥ ३३ ॥

केचिन्निकृत्तशिरसः केचिच्छिन्नपदाङ्घ्रयः।
हस्तिवीतिरथस्थास्ते घातिता भुवि पातिताः ॥ ३४ ॥

नितरां कृत्तानि वृक्णानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तथाभूताः, केचिद्दैत्याः घातिताः। पादाश्चांघ्रयश्च पादांघ्रि प्राण्यंगत्वाद्द्वंद्वैकवद्भावः। छिन्नं पादांघ्रि येषां ते छिन्नपादांघ्रयः केचिद्दैत्याः घातिताः। हस्तः शुण्डाख्यावयवविशेषोऽस्ति येषां ते हस्तिनः गजास्ते च वीतयोऽश्वाश्च, रथाः स्यन्दनाश्च हस्तिवीतिरथास्तेषु तिष्ठन्तीति हस्तिवीतिरथस्थाः। हस्तिपका, निषादिनो, रथिनश्च घातिताः। केचिद् भुवि भूमौ पातिताः ॥ ३४ ॥

एकपादांसनयनाः शेरते स्म द्विधाकृताः।
शोणितौघा वव्रुर्नद्यो रणसीम्नि भयङ्कराः ॥ ३५ ॥

पादश्चरणश्च, अंसो बाहुश्च, नयनं नेत्रं च, पादांसनयनं, एकं पादांसनयनं येषां ते तथा द्विधाकृताः सन्तः रणसीम्नि शेरते स्म। शोणितस्य

रक्तस्य ओघो यासां ताः अतएव भयङ्कराः भयङ्कर्यः। नद्यः, निम्नगाः। रणसीम्नि, युद्धभूमौ, ववुः ॥ ३५ ॥

सभयङ्करवीररसमुपसंहरति—

एवं सर्वान्रणे वीरान्घातयित्वेश्वरो जयम् ।
देवेभ्यः प्रददावज्ञास्त ऊचुर्जयिनो वयम् ॥ ३६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, सर्वान्, अशेषान्, वीरान्, शूरान् दैत्यान्, घातयित्वा, देवान्निमित्तीकृत्य मारयित्वा, ईश्वरः, ईशनशीलः परमेश्वरः, देवेभ्योऽमरेभ्यो, जयं, विजयं, प्रकर्षेण ददौ । अज्ञाः ईश्वरोऽन्तर्यामी जयदातेति तत्त्वमजानन्तः, ते देवाः वयं जयिन इति परस्परं ऊचुः । तामसा एते दैत्या जगदुपद्रवकरा एव किमेभ्यो जयदानेन । तस्मात्सात्विका देवा जयिनो भवेयुश्चेज्जगत्स्वास्थ्यं भविष्यति । पापिनोऽप्यसुरा धारातीर्थमरणेन विशुद्धाः सन्तः सद्गतिं यास्यन्तीत्यभिप्रायवत्त्वात्परमेश्वरस्येशनशीलत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वज्ञो भगवान् गर्वं तेषां हर्तुं कृपाकरः ।
धृत्वाऽऽसेचनकं रूपं देवानामग्रतः स्थितः ॥ ३७ ॥

करोतीति करः, कृपायाः करः कृपाकरः, दयालुः । कृपाया आकर इति वा । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, सर्वसाक्षी । भगः, संपूर्णं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् ईश्वरः । तेषां, देवानां, गर्वं, अभिमानं, हर्तुं, दुरीकर्तुं, आसेचनकं अतिसुंदरं, रूपं, स्वरूपं, धृत्वाऽऽदाय, देवानामिन्द्रादीनां, अग्रतः अग्रभागे, स्थितः, तस्थौ । आकरः, 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' तद्वान् । अथवा 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इति भगवच्छब्दार्थः । आसेचनकमित्यत्रामरः 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इति ॥३७॥

अद्भुतप्रादुष्कारेण तद्रूपं निर्दिशति नेति—

न शिखोर्ध्वाग्निवत्तिर्यङ् नार्कवद्यस्य चाभितः ।
दीप्तं यन्नवतां याति मनोहारि क्षणे क्षणे ॥ ३८ ॥

यस्य स्वरूपस्य, अग्निवत् ऊर्ध्वा ऊर्ध्वगामिनी शिखा ज्वाला न । यस्य च अर्कवत् तिर्यक् तिरश्चीना शिखा घृणिः रश्मिरित्यर्थः । न, नास्ति । अभितः, समन्ततः, दीप्तं, देदीप्यमानं । मनः हरतीति मनोहारि, मनोरमं, क्षणे क्षणे, प्रतिक्षणं, नवस्य भावो नवता तां अभिनवत्वं याति, गच्छति । ईदृग्रूपं देवानां विस्मयार्थं ईश्वरेण स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय प्रकटीकृतम् । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्युभयत्राप्यमरः । न शिखोर्ध्वेत्यत्र माघः 'गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः' इति । गतं गतिः नपुंसके भावे क्तः ॥३८॥

एवं सूर्याग्निविलक्षणमपूर्वं चित्रं रूपं महामायिकेनेश्वरेण प्रकटितं दृष्ट्वा देवाश्चकिता इत्याह—

अदृष्टपूर्वमालोक्य किमेतद्यक्षमित्यमूः ।
देवताश्चकिता जाता ज्ञातुं तं वन्हिमैरयन् ॥ ३९ ॥

दृष्टपूर्वं न भवतीत्यदृष्टपूर्वं, एतावन्तं कालं पूर्वमदृष्टं तद्रूपं आलोक्य, निरीक्ष्य, एतत्, पुरोवर्ति यक्षं, दैवतं, किं, इतीत्थं, अमूः, इन्द्रादयः देवा एव देवताः, स्वार्थे तल् । चकिता जाता, विस्मिता अभूवन् । ततस्ता विस्मिता देवतास्तं तादृग्रूपमीश्वरं, ज्ञातुमवगन्तुं । हव्यं वहतीति वन्हिः अग्निस्तं, ईरयन्, प्रेरयन् । अग्निर्हि देवानां दूतो मुखभूतश्च । तथा च श्रुती 'दूतो देवानामसि मर्त्यानां' 'अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः' इति । अतः प्रथमं स एव प्रेषित इत्यर्थः ॥३९॥

पप्रच्छागतमग्निं तं कोऽसीतीशोऽग्निराह तम् ।
जातवेदा अहं वह्निः सोऽपृच्छत्तव किं बलम ॥४०॥

आगतं प्राप्तं, तमग्निं, त्वं कोसीति ईश, ईश्वरः, पप्रच्छ, पृष्टवान् ।

तच्छ्रुत्वाऽग्निः तं प्रष्टारमीश्वरं, आह, प्राह । भो भगवन् । अहं जातवेदाः, जातप्रज्ञः, वह्निः, देवभागवाहकोऽग्निरस्मि । तच्छ्रुत्वा स ईश्वरः, तमपृच्छत्पप्रच्छ । हे जातवेदः, तव किं बलं विद्यते तन्मे कथयेत्यभिप्रायः ॥४०॥

अग्निराह पृथिव्यां यद्दहेयं सर्वमेव तत् ।
तच्छ्रुत्वेशो दधौ तत्र तृणं प्राह दहेति तम् ॥४१॥

अग्निरीश्वरं आह, उवाच । यद् भूतं भौतिकं च पृथिव्यां भूमौ विद्यते, तत् सर्वमेव, संपूर्णमेव, अहं दहेयं, भस्मसात्कुर्यां । इति तत्, वन्हेर्वचः, श्रुत्वा, आकर्ण्य, ईशः, ईश्वरः, तत्र, तदग्रे, एकं तृणं, शुष्कघासं, दधौ, बभार । इदं तृणं दह, भस्मीकुर्विति तमग्निं प्राह, बभाषे ॥ ४१ ॥

तद्दग्धुं न शशाकाग्निः सर्वशक्त्याऽपि लज्जितः ।
निवृत्येशात्सुरानेत्य प्राह यक्षं न वेद्मि तत् ॥४२॥

अग्निः, जातवेदाः, सर्वा चासौ शक्तिश्च सर्वशक्तिः तया, निखिलशक्त्या सप्तभिर्जिव्हाभिः, तत्, ईश्वरस्थापितं तृणं, दग्धुं, भस्मीकर्तुं, न शशाक, न समर्थो बभूव । ततः लज्जितः, उक्तप्रतिज्ञाभंगात् व्हीतः, ईशात्सकाशात्, निवृत्य, परावृत्य, सुरान्, देवान्, एत्यागत्य, प्राह । तत्, मद्गर्वहरं, यक्षं, पूज्यं दैवतं, न वेद्मि, सर्वथाऽहं न जानामि, मच्छक्तेः परत्वात् ॥ ४२ ॥

वायुमूचुः सुरा एतज्जानीहीति तथेति सः ।
ईशं ययावपृच्छत्तमीशस्तं कोऽसि मे वद ॥ ४३ ॥

सुराः, अमराः, वातीति वायुस्तं वातमूचुः, अब्रुवन् । हे वायो, एतद्यक्षं, त्वं जानीहि, विद्धि । इति श्रुत्वा, तथेति, भवंतो यथादि-

शंति तथाऽहं करिष्यामीति, सः, देवप्रेरितो वायुः,ईशं ययौ, जगाम। ईशः, तमागतं वायुं, अपृच्छत्, पृच्छति स्म, त्वं कोऽसि, तत्, मे, मह्यं, वद, कथय। 'तिस्र एव देवता अग्निर्वायुः सूर्यः' इतिश्रुतेरग्नेरनंतरं वायुप्रेरणं समुचितम् ॥ ४३ ॥

स प्राह मातरिश्वाऽहं वायुरीशोऽवदत्पुनः।
किं ते बलं स आहेदमादास्ये यद् भुवि स्थितम् ॥४४॥

एवं पृष्टः सः, वायुः ईश्वरं प्राह । मातरि, अंतरिक्षे, श्वयतीति मातरिश्वा, अंतरिक्षचारी वायुः वातोऽहमस्मि । तच्छ्रुत्वेशः, पुनः, मुहुः, तं वायुमवदत्, अब्रवीत्। तव, ते, बलं, सामर्थ्यं, किमस्ति तद्ब्रूहीत्यभिप्रायः। तच्छ्रुत्वा सः, वायुः आह, ईश्वरं प्रत्युवाच सः भगवन्, यत्, स्थावरं जंगमं च, भुवि, पृथिव्यां, स्थितं इदं, एतत्सर्वं, आदास्ये, अहं गृहीष्ये। ईदृग्विधं मम बलमस्तीति भावः ॥ ४४ ॥

आदत्स्वेति तृणं सोऽदादादातुं नाशकत्स तत्।
ह्रीतो वायुः सुरान्प्राह यक्षं ज्ञातुं हि नाशकम् ॥ ४५ ॥

ततः सः, ईश्वरः, इदं तृणं, आदत्स्वेति तस्मै वायवे तृणं, शष्पं, अदाद्दत्तवान्,ततः स वायुः, तत् तृणं,आदातुं,चालयितुमपि नाशकत्, शक्तो न बभूव। ह्रीर्लज्जाऽस्य संजाता ह्रीतः,वायुः सुरान्देवानागत्य, प्राह। हि, निश्चयेन, यक्षं, इदं पूज्यं दैवतं, ज्ञातुं, अहं नाशकम्। मदपेक्षया तस्य महाशक्तित्वात्। श्रुतिश्च 'अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव। इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न। यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सो अंग वेद यदि वा न वेद'। वेद यदि वा न वेदेति संशये न वेदेति तत्त्वं। तर्हि तस्य सर्वज्ञत्वभंग इति चेन्न। सर्वस्य दाहकोऽप्यग्निरात्मानं न दहतीत्येतावताग्नेर्न दग्धृत्वभंगो यथा तथा सर्वज्ञस्येश्वरस्य स्वरूपपरिच्छे-

दसंवेदनाभावेपि न सर्वज्ञत्वभंगः। वस्तुतस्तु देशतः कालतो वस्तुतश्च तद्रूपपरिच्छेदाभाव एव, आनंत्यात्, अतो नाश्चर्यं वायुनाऽसौ न ज्ञात इति ॥ ४५ ॥

ततस्ते प्रेरयन्निन्द्रं स तस्यागच्छतः सतः।
तिरोदधेऽपि तत्रेन्द्रः खिन्नस्तस्थौ सहस्रदृक् ॥४६॥

अनुक्रमेण प्रेषणीयः सूर्यः सोऽत्रेन्द्रपदेनाभिधीयते। तथा चानुक्रान्तं 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति। तद्विभूतयोऽन्या देवतास्तदप्येतदृचोक्तम् 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इति। भाष्यकृद्भिरप्येष पक्षो दर्शितः। तथापि लोकप्रसिद्धिमादायात्र देवेन्द्र एव ग्रन्थकृतोऽभिमतः। तस्थौ सहस्रदृगित्युपसंहारात्। ततः, वायुप्रत्यागमनानन्तरं, ते, देवाः, इन्द्रं प्रेरयन्। तस्य, देवप्रेरितस्येंद्रस्य, आगच्छतीत्यागच्छन् तस्यागच्छतः, संमुखमायास्यतः सतः, अनादरे षष्ठी सः, परमेश्वरः, तिरोदधे, अन्तर्हितोऽभूत। तत्र, तस्मिन् प्रदेशे, खिन्नः, यक्षभाषणाभावात् खेदमापन्नः। सहस्रं दृशो दृष्टयो यस्य स सहस्रदृक, सहस्राक्षः, इन्द्रः, देवेन्द्रः, तस्थौ, स्थितवान्। न त्वग्निवायुवत्परावृत्य देवान्प्रत्यागतः। तस्य सहस्राक्षत्वात्सहसा यक्षादर्शनं खेदास्पदमभूदतस्तत्रैव यक्षं भक्त्या चिंतयन् तत्प्राप्त्यर्थं तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अस्मदधिकोऽतिमायिक ईश्वरादन्यो नास्ति तस्मादयमीश्वर एव चेत् 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्युक्तेर्भक्तिं पुरस्कृत्य तद्दर्शनेच्छयेहैव तिष्ठामीति निश्चयेन तत्र स्थितस्येन्द्रस्योमादर्शनं जातं। तामुमां शृङ्गाराविष्कारेण निर्दिशति सार्धद्वयेन—

नेत्रविनिर्जितशारदपद्मां नूपुरहंसरणत्पदपद्माम्।
वक्त्रविनिर्जितनिर्मलसोमां तत्र ददर्श वृषा सहसोमाम् ॥४७॥

शरदि भवे शारदे, शरत्कालीने, ते च ते पद्मे कमले च शारदपद्मे।

नेत्राभ्यां लोचनाभ्यां विनिर्जिते शारदपद्मे यया तां सुप्रसन्ननयनां । पादावेव पद्मे पादपद्मे, नुपुरे एव हंसौ श्वेतगरुतौ, नूपुरहंसौ, ताभ्यां रणतीव पादपद्मे यस्यास्तां नूपुरसिंजितयुतपादकमलां । निर्मलः कलङ्करहितंश्चासौ सोमश्चन्द्रश्च निर्मलसोमः, वक्त्रेण विनिर्जितः निर्मलसोमो यया तां प्रसादसुमुखीं । इदृशीं उमां हैमवतीम् । वृषा, वर्षतीति वृषा, इन्द्रः । तत्र, यक्षादर्शनप्रदेशे, सहसाऽकस्माद्ददर्श ॥ ४७ ॥

तां विशिनष्टि—

वरां वधूनामपि सत्तमानां श्रिया समानां सुरदत्तमानाम् ।
स्वांगैः समानां विधुतारिमानां विभ्राजमानां बहुशोभमानाम् ॥ ४८ ॥

सत्तमानां, अतिशोभनानामपि, वधूनां, सीमंतिनीनां, मध्ये वरां, श्रेष्ठां, श्रिया, लक्ष्म्या, समानां, तुल्यां, तयोरभेदात् । सुरैर्देवैर्दत्तः मानः सत्कारो यस्यै तां, स्वस्या अङ्गानि स्वाङ्गानि, तैः कर्णनेत्रनासादिभिः, समानां, तुल्यां न तु व्यंगां । अरीणां, महिषासुरादिशत्रूणां, मानोऽभिमानः, अरिमानः, विधुतः, आकम्पितः, समुज्झितो वा अरिमानो यया तां । विशेषेण भ्राजमाना देदीप्यमाना तां । अत एव बहु बहुलं यथा स्यात्तथा शोभमानां, उमां ददर्शेति पूर्वपदसम्बन्धः ॥ ४८ ॥

गंगाप्रवाहाभकुचाद्रिहारां दिव्यांबरां तां स नभोविहाराम् ।
पप्रच्छ शक्रोऽत्र मया समक्षं दृष्टं किमेतत्कथयाम्ब यक्षम् ॥ ४९ ॥

कुचौ स्तनावेव अद्री पर्वतौ कुचाद्री, तयोर्हारः मुक्तावली, कुचाद्रिहारः गङ्गायाः प्रवाहः, प्रस्रवणं गङ्गाप्रवाहः गङ्गाप्रवाह इव कुचाद्रिहारो यस्याः सा तां । दिवि भवं दिव्यं, अमूल्यं अम्बरं यस्यास्तां । नभसि आकाशे विहारो विहरणं यस्यास्तां । तां, हैमवतीं उमां ।

सः, प्रसिद्धः शक्रः, पप्रच्छ, पृष्टवान् । हे अम्ब हे मातः, अत्राकाशप्रदेशे, मया इन्द्रेण, समक्षं, प्रत्यक्षं, यत् दृष्टं, व्यालोकि, एतत् , यक्षं, पूज्यं दैवतं, किं, किंनामकं। तत् मह्यं कथय, आख्यापय। नभोविहारामित्यत्र श्रुतिः 'स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम' इत्यादिः । उमायाः विद्यारूपत्वात्तद्यक्षज्ञानं सुकरमिति मत्वेन्द्रस्तां पृष्टवान् इत्यर्थः ॥४९॥

साहेश्वरो वो बलगर्वहारि दृश्योऽभवद्योऽखिलहृद्विहारी ।
इत्युक्त इंद्रः सह दैवतैस्तं तुष्टाव तद्गर्व इयाय चास्तम्॥५०॥

सा, उमा, इन्द्रं आह, प्राह, हे इन्द्र, यः, द्रष्टुं योग्यः दृश्यः, दृग्विषयः, अभवत् , जातः, सः वो, युष्माकं, बलं च गर्वश्च बलगर्वौ, तौ हरतीति बलगर्वहारी, सामर्थ्याभिमानपरिहर्ता, ईश्वरः, सर्वेश्वरः स्यात् । स कथंभूतः, अखिलहृत्सु, सर्वप्राणिहृदयगुहासु, विहर्तुं शीलं यस्य सः, सर्वलोकहृद्विहारी, अस्ति । इतीत्थं, उक्तः, उमया भाषितः, इन्द्रः दैवतैः, अग्न्यादिदेवैः सह तं, परमेश्वरं, तुष्टाव, अस्तौत् । तेषां देवानां गर्वः वयं जयिन इतिरूपोऽभिमानः, अस्तं लयं, इयाय, गतवान् । बलवतामपि बलं परमेश्वरः वयं वराकाः क्वेति निर्गतगर्वाः सन्तो देवाः, परमेश्वरं स्तुत्वा प्रसादयामासुः । अखिलहृद्विहारीत्यत्र स्मृतिः 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः' इत्याद्या । नन्वेतद्देवकीसुतस्य यादवस्य कृष्णस्य वचनं स कथं सर्वहृत्स्थो भवेदिति चेत्तावद्भाष्यकृदुक्तिरत्रोपन्यस्यते ईश्वरावताराणाममनुष्यत्वप्रतिपादनाय । 'भगवान् वासुदेवः सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम्। ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यस्वरूपं ग्राहयामास । स च द्विविधोपि वैदिको धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणं प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भ-

चाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव, ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमधर्मभेदानां । स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकानुजिघृक्षया' इत्यादिः। अतस्तद्वचने न विगानम्। एवं श्रीदत्तात्रेयश्रीपादनृसिंहसरस्वतीप्रभृत्यवतारेष्वपि द्रष्टव्यं। न केवलं 'सर्वस्य चाहं हृदि' इति स्मृतिः प्रमाणभूता अपि तु श्रुतिश्च 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिः। अत्रोपन्यस्तेतिहासमूलभूता तलवकारश्रुतिः 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमित्यथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते

नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमित्यथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेत-
द्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमा-
जगाम बहु शोभमानामुमा ँ हैमवतीं ता ँ होवाच किमेतद्यक्षमिति ३
ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वम्' इत्याद्या ॥ ५० ॥

फलितं वदन्नुपसंहरति—

एतेन मूर्तिमत्यस्ता देवता ईश्वरास्तिता ।
स्फुटीकृता मता मान्यैरेवमन्यश्रुतिष्वपि ॥५१॥

एतेन, उपन्यस्तेन श्रौतेनेतिहासेन, ताः, इंद्राद्या देवताः, मूर्तिः, शरीरं विद्यते यासां ताः मूर्तिमत्यः, सशरीराः, इति स्फुटीकृतम् । तथा च ईश्वरस्यास्तिताऽस्तित्वं, स्फुटीकृता, साऽस्तिता, मान्यैः मन्वादिभिर्भाष्यकृदादिभिश्च मता । षष्ठ्यर्थे तृतीया । मान्यानां मतेत्यर्थः । एतदन्यत्राप्यतिदिशति, एवमुक्तप्रकारेण, अन्याश्च ताः श्रुतयश्च तास्वपीदृक्स्फुटीकृतं द्रष्टव्यं । इन्द्रियप्राणसंवादवदयमर्थवाद इति न मन्तव्यं । यत उत्तरत्रास्यामेव श्रुतौ ' विदाञ्चकार ब्रह्म ' इति देवतानां ब्रह्मसाक्षात्कारश्रवणात् ॥ ५१ ॥

श्रुत्युक्तमर्थं स्मृत्यादावतिदिशति—

एवं स्मृतीतिहासादावुक्तमेकोऽपि पंचधा ।
भूत्वा स्वाननुगृह्णाति स्वेच्छोपात्ततनुः प्रभुः ॥५२॥

एवं, उक्तप्रकारेण, स्मृतिः, धर्मसंहिता,च इतिहासो, महाभारतं,च ते आदिर्यस्य तत्स्मृतीतिहासादि तस्मिन् । आदिशब्देन पुराणानि ग्राह्याणि । उक्तं, उदितं, किं एकोऽपीश्वरः पञ्च, विधा, प्रकारो यस्य स पञ्चधा विधार्थे धाप्रत्ययः, विष्णुशिवगणेशसूर्यशक्तिरूपैः पञ्चसङ्ख्याको भूत्वा । स्वानां, भक्तानां, इच्छा कांक्षा स्वेच्छा, स्वेच्छया उपात्ता, स्वीकृता तनुर्देहो येन सः । प्रभवतीति प्रभुः, भक्तेष्टसंपादन-

समर्थ ईश्वरः। स्वान्, स्वकीयान् भक्तान्, अनुगृण्हाति। देहधारी चेत्तर्हि देहिवद्देहाभिमानी भूत्वा पापपुण्यभाग्भवतीतीमामाशङ्कां परिहर्तुं प्रभुरित्युक्तम्। नाटयनटनवद्देहधारणेन तदनुरूपचेष्टां कुर्वाणोऽपि प्रभुत्वान्न लिप्यते। यस्तु कर्मफलेच्छारहित ईश्वरः भक्तानुग्रहार्थं कृतकर्मभिर्न लिप्यत इति वेत्ति न तस्य कर्मलेपः, पुनः किमुतेश्वरस्य तु पापपुण्यभाक्त्वशङ्का। स्मृतिश्च 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा। इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते' इति भगवद्वचनम्। तर्हि शिवस्य पादावन्वेष्टुं शार्ङ्गयशक्तः, पुरत्रयं सादयितुं गणेशं सोऽप्यपूजयदित्यादिना कुतो लोकाः कलहायन्त इति चेत्पञ्चानामेकात्मत्वाज्ञानादेव। न शास्त्रतत्त्वज्ञेष्वयं कलहः किं तु शास्त्रैकदेशज्ञानां मूढानामन्धानामिव व्यर्थः कलहः। 'द्विपैकदेशमालम्ब्य यथान्धा द्विपवेदिनः। अन्योऽन्यं कलहायन्ते तथाल्पज्ञानिनोऽप्यमी' इति ॥ ५२ ॥

पूर्वं स कश्यपादिभ्यो वरान्दत्वाऽप्यवातरत्।
रूपांतरेण जागर्ति कलौ कृष्णातटेऽपि सः ॥५३॥

पूर्वं कृतादौ, कश्यपः मारीच आदिर्येषां ते कश्यपादयः तेभ्यः कश्यपात्रिप्रभृतिभ्यः, अहं ते पुत्रो भविष्यामीति वरान्दत्वापि, अवातरदवतीर्णोऽभूत्। अस्तु तावत्पूर्वं, अधुनापि कलौ युगे, स, ईश्वरः, अन्यद्रूपं रूपान्तरं तेन, कृष्णायास्तटं, तीरं, तस्मिन्नृसिंहवाटिकाग्रामे जागर्ति, भक्ताभीष्टसंपादनेऽप्रमत्तो वर्तते। अपिशद्वान्मथुरायां कृष्णोऽयोध्यायां राम इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

स्वप्ने कथयति स्वेभ्यो यत्तत्सत्यत्वमेति च।
पिशाचाः पितरश्चापि गतिं यान्ति यदाश्रमे ॥५४॥

ईश्वरो नृसिंहसरस्वतीसंज्ञकः; स्वेभ्यः, स्वभक्तेभ्यः, स्वप्ने, स्वप्रा-

वस्थायां, यत्कथयति तत्सत्यत्वमेति, सत्यं भवति। यस्य, श्रीनृसिंह-सरस्वतीदत्तात्रेयस्याश्रमे, पिशाचाः, वासनाविष्टत्वेन दुर्मरणादिना च योन्यन्तरं गता भूतविशेषाः, दुर्गतिस्थाः पितरः,पूर्वजाश्च, गतिं सद्गतिं यान्ति। अपिशब्दादन्येऽपि जीवा गतिं यान्ति। यान्तीति वर्तमानक्रियया याता यान्ति यास्यन्तीति त्रैकालिकमुक्तिस्थानमिदं प्रत्यक्षप्रमाणभूतं सिद्धम्। ननु स्वप्नस्य मिथ्यात्वात्तदुक्तफलस्य कथं सत्यत्वमितिचेन्नवप्रकारेषु स्वप्नेषु मध्ये देवपुण्यपापकृतस्वप्नस्य सत्यत्वोक्तेः। पूर्वाचार्यैरप्यभिहितं ' स्वप्ने मन्त्रोपदेशः श्रवणपरिचितः सत्य एव प्रबोधे स्वाप्नादेवप्रसादादभिलषितफलं सत्यतां प्रातरेति' इति। यत्राश्रमे पिशाचाः स्वसम्बन्ध्यङ्गं प्रविश्य प्रमाणभूतमनुभूतं च कथयन्ति क्षणे क्षणे चामानवीर्नानाचेष्टा दर्शयन्ति च नारायणबल्यादिश्राद्धादिभिश्च गतिं यान्तीति शास्त्रोक्तानुसारिप्रत्यक्षानुभवबलेन पुनर्जन्मान्तरमवश्यमङ्गीकृत्य यथाकालं श्राद्धादि कर्तव्यमेव। 'मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणं। निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः किं वर्धयेच्छिखां॥ मासिकादि श्राद्धदानैः प्रेतश्चेत्तृप्तिमेष्यति। विना पान्थोऽपि पाथेयं तृप्तिं यायाद्द्विजाशनैः' इत्याद्या लौकायतिकपामरप्रलापाः सुदूरतस्त्याज्याः। शास्त्रबाह्यत्वात्पान्थादितृप्त्यर्थं ब्राह्मणादिभोजनविध्यभावात्॥ ५४॥

ददातीष्टं स्वभक्तेभ्यः स चाद्यापि कलौ युगे।
भक्ताया गोचरो जातो ब्राह्मण्या एतदुच्यते॥५५॥

स च, स एवेश्वरः, अद्यापि कलौ युगे, स्वभक्तेभ्यः, स्वसेवकेभ्यः, भजनानुसारेणेष्टं, अभीष्टं, ददाति, समर्पयति। भक्तायाः, कस्याश्चिद्ब्राह्मण्या, ब्राह्मणपत्न्याः, गोचरो, दृग्गोचरो जातः। एतदाख्यानं उच्यते मयेति शेषः॥ ५५॥

कृष्णाया उत्तरे तीरे करवीराख्यपत्तने।
शिरोलसंज्ञकं ग्रामं भिक्षार्थं श्रीगुरुर्ययौ॥५६॥

कृष्णायाः नद्याः, उत्तरे तीरे, कूले, करवीर इत्याख्या यस्य तत् तत्पत्तनं पुरं च तस्मिन् कोलापुरनगरे, शिरोल इति संज्ञा यस्य स शिरोलसंज्ञकस्तं ग्रामं, श्रीगुरुर्भगवान्, भिक्षार्थं ययौ, जगाम। 'यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति' इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

तत्रैको विधनो विप्रो दत्तभक्तिपरायणः।
तथाविधाऽपि तद्भार्या तामुद्धर्तुं ययौ प्रभुः ॥५७॥

तत्र, शिरोलग्रामे। दत्ते विषये भक्तिर्दत्तभक्तिः तस्यां परायणः निरतः। विगतं धनं द्रव्यं यस्य स विधनः,दरिद्रः धनरहितोऽपि विशिष्टं विविधं वा धनं यस्य स विधनः एकतासमतादिस्ववित्तसम्पन्नः एकः कश्चिद्विप्रोऽभूत्। तस्य भार्या तद्भार्या,सापि तथा,दत्तभक्तिपरायणत्वलक्षणा विधा प्रकारो यस्याः सा तथाविधा, आसीत्। तां अर्थात्तत्पतिमप्युद्धर्तुं, संसारसागरात्तारयितुं, प्रभुः, भगवान्, ययौ, तद्गृहमिति शेषः। विधन इत्यत्र भारतं 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता०' ॥ ५७ ॥

ननु लक्ष्मीपतेः प्रभोरपि कुत इदं भिक्षादोहदलक्षणमित्यत आह–

भिक्षावृत्तिर्यतेरित्थं स्वाचारेण प्रदर्शयन्।
स्वयं श्रीशोऽपि भिक्षुः सन्भिक्षार्थं ग्राममाविशत् ॥५८॥

यतेः, एषणात्रयाद्व्युत्थितस्य परिव्राजः, भिक्षा, भिक्षान्नमेव वृत्तिर्जीवनं, इत्थममुना प्रकारेण, स्वस्याचार आचरणं, तेन अन्येभ्यो भिक्षुभ्यः प्रदर्शयतीति प्रदर्शयन्, स्वयं, स्वतः, श्रिया लक्ष्म्या ईशोऽपि, नियंताऽपि, वैदिकधर्मरक्षणार्थं भिक्षुर्यतिः सन्, भिक्षार्थं ग्रामं आविशत्प्रविवेश। 'यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति' इति श्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता। एषणात्रयादुत्थितस्य भिक्षाचर्यां वाजसनेयिन आमनन्ति 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति ॥ ५८ ॥

पंचमुद्रांकितं दंडं दक्षहस्तेन भाजनम् ।
दधानोऽन्येन शांतः स विप्रगेहं शनैर्ययौ ॥५९॥

ब्रह्ममुद्रा, धेनुमुद्रा, नागमुद्रा,शंखमुद्रा, परशुमुद्रेति पञ्च च ताः मुद्राश्च ताभिरङ्कितं चिन्हितं, दण्डं, सुदर्शनादिसंज्ञितं वैणवं दण्डं, दक्षहस्तेन, दक्षिणकरेण। भाजनं, कमण्डलुं, भिक्षापात्रं वाऽन्येन वामहस्तेन। धत्तेऽसौ दधानः, शान्तः प्रशान्तः, स, यतिवेषधारी भगवान्, शनैर्मन्दं मन्दं, विप्रस्य, ब्राह्मणस्य, गेहं, गृहं, ययौ, जगाम। 'ब्रह्ममुद्रा त्वधो धार्या' इति यथासम्प्रदायं यतिदण्डस्य पञ्चमुद्राः स्मृत्युक्ताः। भाजनं भिक्षापात्रम्। अत्र श्रुतिस्मृती भवतः 'यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्येकपात्रा उदरपात्रा वा' इति। 'भिक्षाकाले दण्डमेकं नोदपात्रं कदाचन। कमण्डलुं च दण्डं च प्रयाणे धारयेद्यतिः' इति। यदा माधुकरी भिक्षा तदा दण्डो भिक्षापात्रं च धार्यम्। किमर्थमयमायातीति लोकशङ्कापरिहारार्थं भिक्षितान्नसंचयार्थं च पात्रधारणम्। 'माधूकरं चोपपन्नं तात्कालिकमयाचितम्' इति भिक्षाचतुष्टयमध्ये तिसृषु भिक्षासु दण्डः कमण्डलुश्च। परमहंसपरिव्राजकस्य तूदरपात्रमेव। 'पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही' इति भागवतोक्तेः। शान्त इत्यत्र मुण्डकश्रुतिः 'उपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्त' इति। शनैरिति मन्दगमनं कृमिकीटपतङ्गमाक्षिकादिहिंसावर्जनार्थं। अत एवोक्तं 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं। शास्त्रपूतं वदेद्वाक्यं चित्तपूतं च चिन्तयेत्' इति। चातुर्वर्ण्येषु भैक्ष्यमाचरन्नित्यत्र ब्राह्मणजातावेव वृत्तिभेदेन चातुर्वर्ण्यमिति सूचयितुं विप्रगेहमित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

ॐ ३ हिमित्यारवं श्रुत्वा बहिरेत्याशु गेहिनी ॥
उर्ध्वमुत्क्रामतः प्राणान्पुनर्लब्धुमिदं जगौ ॥६०॥

आधुनिकाः संन्यासिनो भिक्षार्थं द्वारे तिष्ठन्तो नारायण इत्युच्चार-

यन्ति, उपनिषदि तु ॐ हिं ३ इत्युच्चारणीयमित्युक्तं तदनु प्रार्यत्रोच्यते। ॐ हिं ३ इति आरवं, शब्दं, अथवा ईषद्रावः स्वन आरवः, 'ध्वनि-ध्वानरवस्वनाः' 'आरवारावसंराव' इत्यमरः। तं श्रुत्वा, आकर्ण्य, गेहमस्या अस्तीति गेहिनी, गृहपतिपत्नी ब्राह्मणी, आशु, शीघ्रं, बहिरंतर्गृहाद्बहिः एत्याऽऽगत्य, वयोवृद्धस्य तपोवृद्धस्य च यतेर्दर्शनेन ऊर्ध्वं, स्वस्थानं विहायोपरिष्टात्, उत्क्रामन्तीत्युत्क्रामन्तः तानुत्क्रामतः, प्राणान्, असून्, पुनर्मुहुः, लब्धुं, प्राप्तुं, यथास्थानमानेतुमित्यर्थः। इदं, अतिथिसत्कारलक्षणं वचनं, जगौ, उवाच। आश्रित्यनेन गेहिन्या इदमेवातिथिसत्कारादि कृत्यं कर्तव्यं न तु स्वातन्त्र्यसाम्राज्यप्राप्ताधु-निकस्त्रीवद्देवपूजाजपपुस्तकवाचनादि शास्त्राविरुद्धं कृत्यं पारतन्त्र्ये-ण कुलीनत्वपदं गतायाः स्त्रिय इति स्फुटमेव सूचितम्। चौलान्ताः स्त्रीणां संस्काराः, उपनयनस्थाने विवाहः। गुरुकुलवासस्थाने आर-जोदर्शनाच्छ्वशुरादिशुश्रूषा, तत्र श्वश्र्वाः सकाशाद्गार्हस्थ्यशिक्षणं, एवं श्रुतिरपि 'सम्राज्ञी श्वशुरेभव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव। ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु' इति। 'अभिशस्तपतितवर्ज्यं सव्येन व्रजन् मनःसङ्कल्परहितान् त्रीन्पञ्च, सप्त वा गृहान् भिक्षेत्, नोच्चैः शब्दं कुर्यान्न द्वारमुद्धाटयेन्न रन्ध्रेण वीक्षेत न गतं गृहं पुनर्गच्छेत्' इति सूचनार्थं ईषद्रवमित्युक्तम्। ऊर्ध्वमुत्क्रामत इत्यत्र स्मृतिः 'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' इति। अत एवातिथिं श्रेष्ठं वाऽऽगत दृष्ट्वाऽऽशु प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात्। अभिवादनं तु पाणिभ्यां यथासव्यदक्षिणं स्वश्रोत्रे संस्पृश्य, 'वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत्। जानु-प्रभृति पादान्तं विमृज्य पदयोर्नमेत्' इति। हस्ताभ्यां गुरुपादाभि-वादनं पुरुषैः कार्यं स्त्रीभिः प्रणाम एवेति ॥ ६० ॥

आगच्छतागच्छताद्य भवतां स्वागतं बृसी ॥
दत्तैषोपविशंत्वेतत्पाद्यं सत्प्रतिगृह्यताम् ॥६१॥

यूयं आगच्छतागच्छतेत्यादराद्द्विरुक्तिः, अद्य दिने, भवतां, युष्माकं, स्वागतं, शोभनमागमनं जातं। आसनार्थं एषा बृसी, तृणासनं, भवद्भ्यो दत्ता। अत्रासने भवन्तः उपविशन्तु उपवेशनं कुर्वन्तु। सत् प्रशस्तं, एतत्, पादार्थमिदं पाद्यं, पादक्षालनार्थमुदकं, भवद्भिः प्रतिगृह्यताम् ॥ ६१ ॥

यतिः प्रक्षाल्य पादौ स्वौ सुपूताद्भिः कमंडलुम् ॥
आपूर्याचम्य विधिवद्दत्तासन उपाविशत् ॥६२॥

यतिर्भगवान्, तया दत्तेन जलेन स्वौ, स्वकीयौ, पादौ, चरणौ, प्रक्षाल्य, क्षालयित्वा। सुपूताः वस्त्रपूताश्च ता आपश्च ताभिः, कमण्डलुं, कुण्डीं, आपूर्य, पर्युक्ष्य च, ततः विधिवत्, यथाविधि, आचम्य, आचमनं कृत्वा। दत्तं, ब्राह्मण्यार्पितं, च तदासनं च तस्मिन्नासने, उपाविशदुपविवेश। सुपूताद्भिरित्यत्र 'वस्त्रपूतं पिबेज्जलं' इति पूर्वमेवोक्तम्। आचमनविधिराचारार्के द्रष्टव्यः ॥ ६२ ॥

पादावनेजनीर्भिक्षोरप आदाय सा सती ॥
अभ्यर्च्याभ्युक्ष्य चात्मानं पीत्वा याता कृतार्थताम् ॥६३॥

भिक्षोः, यतेर्भगवतः, पादावनेजनीः चरणप्रक्षालनजाः, अपः, उदकानि, आदाय, गृहीत्वा। सती, पतिव्रता, सा, ब्राह्मणी, अभ्यर्च्य, तीर्थभावनया ताः सम्पूज्य। आत्मानं, स्वदेहं, अभ्युक्ष्य, प्रोक्ष्य,च। कृतः अर्थो यया सा कृतार्था तस्याः भावः कृतार्थता तां कृतकृत्यत्वं, याता, गता। शिरसा यत्पादावनेजनोदकधारणेन ब्रह्मशिवादयः कृतार्थतां याताः किमुत वक्तव्यं ब्राह्मण्या अहो भाग्यमिति ॥ ६३ ॥

स्तिमितेक्षणपात्राभ्यां यतेस्त्रैलोक्यसुंदरम् ।
रूपमापीय सुचिरं साऽतृप्तापीदमब्रवीत् ॥ ६४ ॥

ईक्षणे नेत्रे एव पात्रे चषके ईक्षणपात्रे, स्तिमिते निश्चले च ते ईक्षणपाचे च ताभ्यां । यतेर्भगवतः । त्रयाणां लोकानां, स्वर्गमृत्यु-पातालानां समाहारस्त्रैलोक्यं तस्मिन्, सुन्दरं, रुचिरं, रूपं, स्वरूपं, सुचिरं, चिरकालं, आपीय, पीत्वा, दृष्ट्वेत्यर्थः । न तृप्ताऽतृप्ता, तृप्ति-मप्राप्ताऽपि, सा, इदं, वक्ष्यमाणं, भगवन्तमब्रवीत् । ब्रूतेरकथितत्वा-द्द्विकर्मकत्वम् । अतृप्तेत्यनेन भगवद्रूपस्यातिसौन्दर्यं कथितम् । तच्च त्रैलोक्यसुन्दरमिति मुखत एवोक्तम् । तस्या यतिरूपेक्षणतर्षत्वेऽप्य-तिथिसत्कारभङ्गभिया प्रश्नप्रवृत्तिर्जातेति भावः ॥ ६४ ॥

साधूनामागमोऽस्माकं क्षेमायासक्तचेतसाम् ।
गृहान्धकूपमग्नान्नोऽनुगृह्णन्ति भवादृशः ॥ ६५ ॥

साधूनां, विदुषां ब्राह्मणानां, आगमः, अस्मद्गृहागमनं, आसक्त-चेतसां, गृहाद्यासक्तमनसां, अस्माकं, क्षेमाय भवति । तर्हि तद्दर्शनार्थं कुतो न गम्यत इत्यत उक्तमासक्तचेतसामिति । तर्हि गृहासक्तचेतस्त्वे कथं मोक्ष इत्यत आह भवन्त इव दृश्यन्त इति भवादृशः महात्मानः गृहमेवान्धकूपस्तस्मिन्मग्नान् नोऽस्माननुगृण्हन्ति, अनुग्रहं कृत्वोद्धर-न्तीत्यर्थः, तेषां निरुपमकरुणत्वात् ॥ ६५ ॥

गोदोहमात्रं साधूनां वसतिर्गृहमेधिनाम् ।
गृहेष्वाश्रमशुद्ध्यर्थं नित्यं संतृप्तचेतसाम् ॥ ६६ ॥

नित्यं, सन्ततं,स्वानुभवेन सम्यक्तृप्तं चेतश्चित्तं येषां तेषां, साधूनां, भवादृशां ब्राह्मणानां,गोदोह एव गोदोहमात्रं, गोदोहनकालपर्यन्तं । गृहे मेधा हिंसास्थानानि कंडण्यादीनि संति येषां ते गृहमेधिनो गृहस्था-स्तेषां, गृहेषु,गृहशब्दो नित्यं पुंस्त्वे बहुत्वे च । वसतिर्निवासः, केवलं

आश्रमशुद्धयर्थमेव, न प्राणतृप्त्यर्थमिति सूचयितुं नित्यं सन्तृप्तचेतसामिति साधूनां विशेषणं समीचीनम्। 'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य विषयैः किं प्रयोजनम्' इत्युक्तेः ॥ ६६ ॥

देवेभ्योऽपि गरीयांसः साधवो दीनवत्सलाः।
वसंति तेषु ते देवास्तुष्यंति च तदर्चनात् ॥ ६७ ॥

ननु 'कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः। क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा' इति स्मृतेर्देवा अपि भजकान् क्षिप्रमनुगृण्हन्तीति चेद्देवेभ्योऽपि साधूनां गरीयस्त्वमाह—दीनेषु, दैन्ययुक्तेषु, वत्सलाः वात्सल्येन दीनाननुगृण्हन्तः साधवः, सन्तः, देवेभ्योऽप्यमरेभ्योऽपि, अतिशयेन गुरव इति गरीयांसोऽधिकतमाः सन्ति। यतः तेषु, साधुषु, ते, देवाः वसन्ति, निवसन्ति। तेषां, साधूनां, अर्चनात्पूजनात्ते देवास्तुष्यन्ति, तोषं प्राप्नुवन्ति च। ब्राह्मण्याः स्वाभाविकवचनं श्रुतितुल्यं दृश्यते। तथा च श्रुतिः 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति' इत्यादिः। 'फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः' इत्यभियुक्तोक्तेः 'भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च। सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां। भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान्। छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः' इति भागवतोक्तेश्च साधूनां दीनवत्सलत्वं समीचीनमेव। अत्र साधुशब्दस्य ब्राह्मणत्वविवक्षा तस्मादत्र वेषधारिशूद्रादयो न ग्राह्याः। जितेन्द्रियाणामपि तेषां नमस्कारानर्हत्वं स्मर्यते 'दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः। दुष्टां गां संपरित्यज्य कोऽर्चेच्छीलवतीं खरीं' इति। यदि पूर्वाभ्यासवशाच्छमादिसम्पन्नाः शूद्रादयोऽपि भवन्ति चेत्तेऽन्नसमर्पणेन सत्कार्याः न पूज्याः। नमस्कारप्रकरणे मनुनाप्युक्तं 'दशवर्षात्मको विप्रः शतवर्षा-

त्मको नृपः । पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता' इत्यादि । यदि त्रैवर्णिकस्थोऽपि वयोवृद्धोऽपि क्षत्रियो ब्राह्मणानामवन्द्यश्चेत् किमुत वक्तव्यं त्रैवर्णिकबाह्यः शूद्रोऽवन्द्य इति ॥ ६७ ॥

साधूनां दर्शनादेव क्षीयंते पापसंचयाः ।
प्रणामान्मंगलप्राप्तिः पूजनादव्ययं पदम् ॥ ६८ ॥

साधूनां, विदुषां ब्राह्मणानां, दर्शनादेवावलोकनादेव, पापानां, पातकानां, संचयाः, संघाताः, क्षीयन्ते, नश्यन्ति । प्रणामात्साधुनमस्कारात् , मङ्गलस्य, कल्याणस्य, प्राप्तिर्भवति । पूजनात्साधूनामर्चनात् , न व्येतीत्यव्ययं, अविनाशि, पद्यते गम्यते इति पदं, ब्रह्म, लभ्यत इति शेषः ॥ ६८ ॥

साधुपादरजांस्याधिव्याध्यापत्तिहराणि नः ।
संपत्प्रदानि संसारहराणीष्टप्रदानि च ॥ ६९ ॥

साधूनां पादसंबंधीनि रजांसि धूलयो आधिर्मानसी व्यथा च, व्याधिः रोगश्च आपत्तिर्विपत्तिश्च ताः हरन्तीति आधिव्याध्यापत्तिहराणि, भवन्तीति शेषः। तथा नोऽस्मभ्यं सम्पदः प्रददतीति सम्पत्प्रदानि । तथा नः, संसारं भवं हरन्तीति संसारहराणि। तथा नः, इष्टमभीष्टं प्रददतीत्यभीष्टप्रदानि, भवन्तीति सर्वत्र शेषः । तथाप्येते श्लोकाः 'समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः। अपारसंसार समुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ आपद्घनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पणकामधेनवः। समस्ततीर्थाम्बुपवित्रमूर्तयो रक्षन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥ विप्रौघदर्शनात्क्षिप्रं क्षीयन्ते पापराशयः । वन्दनान्मंगलावाप्तिरर्चनादच्युतं पदं ॥ आधिव्याधिहरं नृणां मृत्युदारिद्र्यनाशनं । श्रीपुष्टिकीर्तिदं वन्दे विप्रश्रीपादपङ्कजम्' इति ॥ ६९ ॥

विप्राः श्रेष्ठा नृषु ततः कार्मिणोऽतोऽप्युपासकाः ।
भवादृशास्ततः प्राज्ञाः साक्षाद्विष्णुस्वरूपिणः ॥ ७० ॥

नृषु, मनुष्येषु मध्ये, विप्राः, ब्राह्मणाः, श्रेष्ठाः, सर्वाश्रमाधिकारित्वात् । ततः, केवलविप्रजातिभ्यः, कर्मिणः ईश्वरप्रीत्यर्थं नित्यनैमित्तिककर्मकर्तारः, श्रेष्ठाः । अतः, बहिर्मुखेभ्यः कार्मिभ्योऽपि, उपासकाः, अंतर्मुखतयेश्वरोपासकाः, श्रेष्ठाः, ततस्तेभ्य, उपासकेभ्योऽपि भवादृशाः प्राज्ञाः, वेदविदः, श्रेष्ठाः । यतो यूयं, साक्षाद्विष्णुस्वरूपिण एव । भूतान्यारभ्य ब्रह्मवादिपर्यन्तमुत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वं गारुडेऽप्युक्तं 'भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठास्तेभ्यो बुद्ध्युपजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ' इति । इदमेव संक्षिप्य ब्राह्मण्योक्तं नृष्वित्यादि । ब्रह्मज्ञं विना तु वेदवित्त्वं न संभवति तथा च स्मृतिः 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ' इति ॥ ७० ॥

विष्णोर्भगवतः साक्षाच्चरा मूर्तिर्यतिः खलु ।
संभोजनेन भवतां त्रैलोक्यं भोजितं भवेत् ॥ ७१ ॥

भगवतः, षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्य । वेवेष्टि सर्वं व्याप्नोतीति विष्णुस्तस्य, यततीति यतिः संन्यासी, साक्षात्प्रत्यक्षमूर्तिरेव, खलु, निश्चितं पुराणादौ । तथा च भवतां, यतीनां, सम्यग्भोजनेन, त्रैलोक्यं,त्रिलोकी तत्स्थसर्वप्राणिवृंदमित्यर्थः । भोजितं भवेत् । यदुक्तं, 'यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः स्वयं । यस्मिन्गृहे हरिर्भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगत्त्रयम् ' इति ॥ ७१ ॥

यतः पराङ्मुखो याति यतिस्तद्भवनं वनम् ।
सर्वथा तस्य हानिर्यद्गृहेऽनश्नन्त्रसेद्यतिः ॥ ७२ ॥

भिक्षामलब्ध्वा यतिर्भिक्षुः, यतो गृहात्पराङ्मुखः सन्याति, तत् भवनं, गृहं, वनं, अरण्यमेव ज्ञेयं। यस्य गृहे भवनेऽनश्नन्भुंजानः, यतिः परिव्राट् वसेन्निवसेत्, तस्य, गृहस्थस्य, सर्वथा, सर्वप्रकारेण, हानिर्भविष्यति। यतिरिति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणोऽप्युपलक्षणं श्रुतिश्च 'न स सखा यो न ददाति सख्ये स चाभुवे स च मानाय पित्वः। अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत्' इति। काठकेऽपि 'आशाप्रतीक्षे सङ्गत ँ सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशू ँश्च सर्वान्। एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे' इति॥ ७२॥

पक्वान्नभिक्षुकेष्वग्र्यौ वर्णिभिक्षू तयोरपि॥
भिक्षुर्यस्मा अपि स्वल्पं दत्तं भवति तन्महत्॥७३॥

पक्वान्नस्य भिक्षुकाः अध्वगादयः, तेषु अग्र्यौ मुख्यौ। वर्णः प्रशस्तिः स्मरणकीर्तनाद्यष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी, ब्रह्मचारी च भिक्षुश्च स्तः। तयोर्वर्णिभिक्ष्वोर्मध्येऽपि, भिक्षुः, संन्यासी, अग्र्यः, मुख्यः, यतः यस्मै, भिक्षवे, यत् स्वल्पमपि अन्नादि दत्तं, समर्पितं, तन्महत्, अधिकं, भवति। स्मरणादि तूक्तं 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं। उत्साहोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥ एतदष्टाङ्गमैथुनं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' इति। वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति इनिः। पक्वान्नभिक्षुकाः स्मर्यन्ते 'अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः। ब्रह्मचारी यतिश्चैव षट् पक्वान्नस्य भिक्षुकाः' इति। स्वल्पमित्यत्र स्मर्यते 'यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षां दद्यात्पुनर्जलं। तदन्नं मेरुवत्प्रोक्तं तज्जलं सागरोपमम्' इति॥ ७३॥

एताभ्यामप्रदत्वान्नं प्रत्यवायी भवेद् गृही ॥
एतत्सर्वं विदित्वाऽपि प्रार्थयाम्यल्पधीरहम् ॥ ७४ ॥

एताभ्यां, ब्रह्मचारियतिभ्यां, अन्नं, पक्कान्नं, अप्रदत्वा। गृहमस्यास्तीति गृही, गृहस्थाश्रमी। प्रत्यवायो दोषोऽस्यास्तीति प्रत्यवायी, दोषी भवेत्। एतत् पूर्वोक्तं, सर्वं, अशेषं, विदित्वाऽपि, पत्युः सकाशाज्ज्ञात्वापि, अल्पा धीर्यस्याः सा मन्दमतिरहं, प्रार्थयामि। प्रत्यवायीत्यत्र स्मर्यते 'यतिश्च ब्रह्मचारी च द्वौ पक्कान्नस्य भिक्षुकौ। तयोरन्नमदत्वाऽपि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति ॥ ७४ ॥

प्रार्थनीयमाह—

बहिर्गतानां कार्यार्थं भक्तानां गृहमेधिनाम् ॥
आश्वागमो भवेत्तावत्तिष्ठंत्वत्र दयालवः ॥ ७५ ॥

कर्तुं योग्यं कार्यं, कार्यायेदं कार्यार्थं, सांसारिककृत्यार्थं, बहिर्गृहाद्बहिः, गतानां, यातानां भक्तानां, आतिथेयानां गृहमेधिनां, गृहस्वामिनां, आशु, शीघ्रं, आगमः, आगमनं, भवेत्। यावदागमनं भवेत्तावत् दयालवः, दयाशीलाः भवन्तः, यूयं, अत्रासने, तिष्ठन्तु। बहिर्गतानामिति पूजायां बहुवचनं, बहिर्गतस्य गृहमेधिनो मम भर्तुरिति विवक्षा ॥ ७५ ॥

ननु नेदं समंजसं प्रार्थनं यतेरागमनकाल एव भिक्षा दातव्येति चेत्तत्राह—

लक्ष्यते भवतां वृत्तिर्नैव माधुकरीत्यतः ॥
प्रार्थितं रोचते यद्वस्तद्भवंतो ब्रुवंतु माम् ॥ ७६ ॥

भवतां, युष्माकं, वृत्तिः, जीवनं। मधु कृन्तति, पुष्पादाच्छिद्य गृण्हातीति मधुकरः भृङ्गः। स्वरूपेणाहरत्वेन च मधु करोतीति मधुकरो मधुमाक्षिका,तस्येयं वृत्तिरिव वृत्तिर्माधुकरी नैव नास्तीति भवदाकारतो

लक्ष्यते । अतो हेतोः, मया प्रार्थितं तावत्तिष्ठन्तु दयालव इति । वो, भवतां, यद्रोचते, तद्भवन्तो, यूयं, मां ब्रुवन्तु, वदन्तु । माधुकरीलक्षणं स्मर्यते 'मनःसङ्कल्परहितान्गृहांस्त्रीन्पञ्च सप्त वा । सन्तोषपूर्वं भिक्षेत स्मृतं माधुकरं तु तत्' इति । यद्रोचत इत्यनेन पत्युरागमनात्पूर्वमप्यन्नं दास्य इति ध्वनितम् ॥ ७६ ॥

इति श्रुत्वा यतिर्वाचं सौष्ठवौदार्यशालिनीम् ।
अस्या मद्दर्शनार्हत्वं नाधुना भर्तुरागतम् ॥ ७७ ॥

यतिः भगवानिति, सुष्ठु भावः सौष्ठवं उदारस्य भावः धर्म औदार्यं सौष्ठवं चौदार्यं च सौष्ठवौदार्ये, ताभ्यां शालते तच्छीला सौष्ठवौदार्यशालिनी तां, तस्या, ब्राह्मण्याः, वाचं, गिरं, श्रुत्वा, विचारयामासेति शेषः । तदेवाह, अस्याः, ब्राह्मण्याः भर्तुः पत्युः, अधुना, इदानीं मम दर्शनं मद्दर्शनं तदर्हति योग्यो भवतीति मद्दर्शनार्हस्तस्य भावस्तत्त्वं, मद्दर्शनयोग्यत्वं, नागतं, न प्राप्तम् ॥ ७७ ॥

इति मत्वा यतिः साक्षाद्धरिर्लोकगुहाशयः ।
श्रीदत्तो भगवान् साध्वीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७८ ॥

इतीत्थं, मत्वा लोकानां गुहा हृद्देशस्तस्यां शेते साक्षित्वेन तिष्ठतीति लोकगुहाशयः । यतिर्यतिरूपः भगवान्षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः, साक्षात्प्रत्यक्षं, स्मर्तॄणामघं हरतीति हरिः, महाविष्णुः, साध्वीं, सतीं ब्राह्मणीं, इदं, वक्ष्यमाणं, वचनं अब्रवीत् । लोकगुहाशयत्वादस्य सर्वज्ञत्वमिति भावः ॥ ७८ ॥

'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः' इति स्मृत्यवष्टम्भेनाह—

मध्यान्हे बाधते नः क्षुद्व्याधिस्तस्य चिकित्सकः ।
गृह्यालयस्ततो दैवलब्धभिक्षा न औषधम् ॥ ७९ ॥

प्रत्यहं मध्यान्हे, मध्यान्हसमये । नोऽस्मान् भिक्षून्, क्षुत्, बुभुक्षैव व्याधी रोगः, बाधते, व्यथयति । तस्य, व्याधेः, चिकित्सकः, प्रतिक्रियाकरो वैद्यः, गृहिणः आलयः गृहमेव । अतः, ततस्तस्माद्गेहालयात् । दैवेन विधिना लब्धा, प्राप्ता, भिक्षा दैवलब्धभिक्षा । नोऽस्माकं, औषधं, क्षुद्व्याधिशामकं भेषजं । आचार्यैरप्युक्तं 'क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन सन्तुष्यताम्' इति ॥ ७९ ॥

शरीरं व्रणवत्साध्वि भिक्षान्नं तस्य लेपनम् ।
नेक्षे जितरसोऽस्वादु स्वाद्वल्पं वान्नमप्युत ॥ ८० ॥

शीर्यते तच्छरीरं, देहः, व्रणवत् अस्ति । हे साध्वि, पतिव्रते, भिक्षान्नं, तस्य, शरीरस्य, लेपनं स्मृतं । जितो रसो येन स जितरसः, वशीकृतजिह्वः, जितेन्द्रियोऽहं, अस्वादु, अमिष्टं, स्वादु, मिष्टं, उतापि अल्पं वान्नं नेक्षे । व्रणवदित्यत्र स्मर्यते 'शरीरं व्रणवत्पश्येदन्नं तस्य विलेपनम्' इति । जितरसस्यैव जितेन्द्रियत्वमुक्तं श्रीदत्तात्रेयेण यदुं प्रति 'तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् । वर्जयित्वैकरसनां जितं सर्वं जिते रसे' इति ॥ ८० ॥

क्षुधितोस्मि भवद्गेहे पाको जातः कथं चन ।
भवत्यन्नं ददात्वाशु पक्वान्नस्वामिनो वयम् ॥८१॥

अहं, क्षुत्संजाता यस्य स क्षुधितः, बुभुक्षितोऽस्मि, भवामि । भवत्या गेहं, भवद्गेहं तस्मिंस्त्वद्गृहे, कथं चन, केनापि प्रकारेण, पाको जातः, पक्तिर्निष्पन्ना । अतः भवती, आशु, शीघ्रं, अन्नं ददातु । यतः वयं, पक्वान्नस्वामिनः, 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ' इति पूर्वमुक्तम् । निरुक्ते च 'ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीयम्' इति ॥ ८१ ॥

यत्किंचिदन्नमन्यद्वा गृहिण्या दत्तमुत्सृजेत् ।
असंतुष्टो यतिर्भिक्षुवृत्तिहा स पतेदधः ॥ ८२ ॥

यः, न सम्यक्तुष्टोऽसन्तुष्टः, यतिः भिक्षुः, गृहिण्या, गेहिन्या, दत्तं, समर्पितं, यत्किंचित्, किमपि, अन्नं, ओदनं, अन्यद्वा ग्रहणार्हं मूलं फलं दधि दुग्धं जलं सुवचनं वा, उत्सृजेत् परित्यजेत् । स, यतिः भिक्षोर्वृत्तिर्वर्तनं हंतीति भिक्षुवृत्तिहा सन्, अधः पतेत् । यतीनामधःपातो नाम न नरकगमनं किं तु 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति कैवल्यनारायणोपनिषदुक्तक्रममुक्तिं विहाय ब्रह्मलोकादधस्ताद्दोषतारतम्येन तपआदिषु त्रिषु लोकेषु पतनं । ब्रह्मलोकात्पुनरावृत्तिः स्मर्यते 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति । मुक्तस्य तु नष्टरागत्वान्न विधिनिषेधगोचरत्वम् । नापि लोकान्तरगामित्वं 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । केचन स्वैरचारिण आधुनिका वयं मुक्ता ब्रह्मज्ञा इत्यभिमन्यन्ते ते बद्धा एव । 'यदि मन्यसे सुवेदेति' 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्युक्तेः । यो भोक्तुकामो भोक्तुमुपविष्टोऽप्यलमिति सिंहनादेन व्यर्थं रारटीति स बुभुक्षया पीडति चेत्तेनान्नदातुः का विनष्टिः न कापि ॥ ८२ ॥

सा ब्राह्मणी यतिं प्राह—

साह सूनादोषहरवैश्वदेवः कृतो न हि ।
तथापि वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यान्नं ददामि वः ॥ ८३ ॥

सूनाः, पंच सूनाः, हिंसास्थानानि, तेभ्यो जाता दोषाः सूनादोषास्तान्हरतीति सूनादोषहरः, स चासौ वैश्वदेवश्च सूनादोषहरवैश्वदेवः,

वैश्वदेवाख्यो यज्ञः,अद्यापि यजमानेन न हि कृतः। तर्हि गृहान्तरं गमिष्यामीत्यत आह–तथापि, वैश्वदेवार्थं स्थाल्याः पात्रान्तरेऽन्नमुद्धृत्य,वः युष्मभ्यं, सिद्धमन्नं ददामि । 'कण्डणी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति' इति सूनाः स्मृताः । तद्दोषपरिहारार्थं यज्ञत्रयोपेतं वैश्वदेवमनुष्ठाय यज्ञशिष्टाशिनो दोषैर्न लिप्यन्ते । स्मर्यते च 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' इति । वैश्वदेवार्थमुद्धृत्येति साधूक्तं वैश्वदेवाकरणदोषो यतिभोजनेन नश्येत्परं वैश्वदेवो यतिपराङ्मुखजन्यदोषं न निवारयेत् ॥ ८३ ॥

यावनालयवागूर्मे कृता पात्रं गृहे न हि ।
क्षणं भवन्तस्तिष्ठन्तु पत्राण्याश्वाहराम्यहम् ॥ ८४ ॥

यावनालानां धान्यविशेषाणां यवागूः, मे, मया, कृता, रचिता। सैव दीयतामितिचेत्तत्राह–पात्रं, भोजनपात्रं, गृहे, आलये, न हि विद्यते । अतो भवन्तः, क्षणं, क्षणमात्रं, तिष्ठन्तु, निवसन्तु। अहं आशु, त्वरितं, पत्राणि, पर्णानि, आहरामि, आनयामि। यवागूलक्षणमुक्तं वैद्यके 'यवागूः षड्गुणजले रचिता विरलोदना' इति ॥ ८४ ॥

तच्छ्रुत्वानीय देहल्या यतिरेकां महाशिलाम् ।
मण्डलं कारयामास चतुष्कोणं गृहेऽम्भसा ॥ ८५ ॥

तत्, ब्राह्मण्या वचनं, श्रुत्वाऽवधार्य, यतिः, भगवान्। देहल्याः, गृहांगणात्सकाशात्, एकां महती चासौ शिला च भोजनार्हा दृषत्, तां आनीय, गृहमानीय। गृहे, गृहमध्ये, अम्भसा, जलेन, चत्वारः कोणा यस्य तच्चतुष्कोणं, चतुरस्रं, मण्डलं कारयामास स्वतः करणस्याविहितत्वाण्णिच् ॥ ८५ ॥

संस्थाप्य प्रोक्षितां तत्र कमण्डलुजलेन ताम् ।
लिखित्वाऽष्टदलं तत्र सतारं ब्राह्मणीं जगौ ॥ ८६ ॥

तत्र, मण्डले, कमण्डलुजलेन, कमण्डलुस्थेनोदकेन, प्रोक्षितां अभ्युक्षितां, तां, शिलां, संस्थाप्य, तत्र, शिलोपरि, संसारात्तारयतीति तारः, ॐकारस्तेन सहितं सतारं, सप्रणवं, अष्टौ दलानि यस्य तदष्टदलं, चक्रं लिखित्वा, विलिख्य, ब्राह्मणीं, जगौ, उवाच ॥ ८६ ॥

सत्पात्रे भवती भिक्षां ददात्विति सती वचः ।
श्रुत्वा चक्रे शिलापात्रे यवागूपरिवेषणम् ॥ ८७ ॥

सत्प्रशस्तं च तत्पात्रं भाजनं च तस्मिन्, अथवा उत्तमयोग्ये, अथवा पाति सर्वानर्थेभ्यो रक्षतीति पाता, सतां सन्मार्गवर्तिनां पाता सत्पाता, तस्मै मह्यं, भवती भिक्षां ददातु, इतीत्थं, वचः, यतिवाक्यं, श्रुत्वा सती, ब्राह्मणी, शिलापात्रे, शिलारूपे भाजने, यवाग्वाः परिवेषणं, दानं, चक्रे, कृतवती । 'अतिथिः सर्वरक्षकः' इति वचनस्मरणार्थं सत्पात्र इत्युक्तिः ॥ ८७ ॥

गृहीतापोशनो भिक्षुरूपी स भगवान् स्वयम् ।
प्राणाग्निहोत्रपूर्वं तां यवागूं भोक्तुमारभत् ॥ ८८ ॥

गृहीतं आपोशनं येन स तथा । भिक्षुरूपी, स्वयं भगवान्षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः, स, दत्तात्रेयः । प्राणाग्निहोत्रपूर्वं, 'श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि' इति प्राणाहुतिपूर्वकं, तां, तया परिविष्टां यवागूं, भोक्तुं, अशितुं, आरभत्, आरेभे । भगवतः प्राणाग्निहोत्रेण भगवत्स्वरूपस्थसर्वप्राणिवर्गप्राणतृप्तिर्जातैव ॥ ८८ ॥

यजमानाऽपि साध्वर्युरायसस्रुवधृग्जगौ ।
याज्यानुवाक्यासुबृहत्सामप्रतिनिधीनमून् ॥ ८९ ॥

यजतेऽसौ यजमाना, विचित्रेष्टिकर्त्री, सा, ब्राह्मण्यपि, अध्वर्युः, स्वयमेवाध्वर्युसंज्ञकर्त्विग्भूत्वा, आयसस्रुवं धरतीत्यायसस्रुवधृक्, आयसदर्वींधरा सती, याज्या च अनुवाक्यया च सुबृहत्साम च तत्प्रतिनिधिभूतान्, अमून्, वक्ष्यमाणश्लोकान्, जगौ, वक्ति स्म। अत्र गृहं यज्ञशाला। भगवदासनं विहारः। त्रेतास्थानीयः स्वयं भगवान्। 'द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः' इत्युक्तत्वाद्यवाग्वा द्रवरूपत्वात् तद्दानार्थं समयानुसारेणोपलब्धायसदर्वी स्रुवः। स्वप्राधान्येन स्वयं यजमाना, हस्तोपाधिप्राधान्येनाध्वर्युः, वाक्प्रधान्येन होतोद्गाता, मनोरूपेण ब्रह्मा, श्रोत्ररूपेणाग्नीध्रश्च, भूत्वा श्रद्धया साक्षाद्भगवते, यथेष्टं यवागूहविर्जुहोति स्म। तत्र याज्यानुवाक्याबृहत्सामप्रतिनिधित्वेन त्रीन् श्लोकान् जगौ। तत्र बृहत्साम्नः 'बृहत्साम तथा साम्नां' इति भगवद्विभूतित्वज्ञापनार्थं सुष्ठुत्वद्योतनाय च सुबृहदित्युक्तम्। बृहत्साम च 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यनेन सर्वात्मत्वेनेन्द्रो गीतस्तत्प्रतिनिधिभूतं श्लोकं विदुरस्य गृह इति वक्ष्यतीत्येवं तया विचित्रेष्टिः कृतेति कवेराशयः॥ ८९॥

अनुवाक्यास्थानीयोऽयं श्लोकः —

> उपविश्य सुखं स्वस्थचित्तैश्चापेक्षितेदृशी।
> ग्राह्या यवागूर्भोक्तव्या कामं त्याज्याऽनपेक्षिता॥९०॥

स्वस्थं, समाहितं, चित्तं येषां तैः, भवाद्भिः सुखं, यथा तथोपविश्य ईदृशी अपेक्षिता, यवागूः, ग्राह्या, कामं, पर्याप्तं, यथा तथा भोक्तव्या, अनपेक्षिता चेत्त्याज्या॥ ९०॥

याज्यास्थानीयोऽयं श्लोकः —

> भवन्तः क्व दरिद्राः क्व वयमस्मिन्दिने त्वियम्।
> यवागू रचिताऽथापि स्वीकुर्वंतु कृपाकराः॥ ९१॥

भवन्तः, समर्थाः, क्व, कुत्र। तथा दरिद्राः, दुर्गताः, वयं, क्व। दैववशाद्भवतां अद्यैवागमनं तथास्मिन् दिने, दिवसे, तु इयं, ईदृशी, यवागूः, रचिता, अथापि कृपाकराः, दयाकराः, भवन्तः इमां स्वीकुर्वन्त्वित्युक्त्वा पुनः पुनरादरेण ददौ ॥ ९१ ॥

सुबृहत्सामस्थानीयोऽयं श्लोकः —

विदुरस्य गृहेऽपि तन्मुदे कमलेशोऽपि कणान्नमाददे।
स यथाद्य तथा मयाऽर्पितं सुकदन्नं भगवद्भिरादृतम् ॥९२॥

दासीपुत्रस्य विदुरस्यापि, गृहे, तन्मुदे, तत्प्रीतये, स लोकप्रसिद्धः, कमलायाः लक्ष्म्या ईशोऽपि, श्रीपतिरपि, यथा कणान्नं, आददे, जग्राह, अशितवानित्यर्थः। तथा तेन प्रकारेण, मया अर्पितं, दत्तं, सुतरां कदन्नं, भगवद्भिः, समर्थैः, आदृतं, स्वीकृतम् ॥ ९२ ॥

स्तुत्वैवं साऽऽदरेणादाच्छश्वद्भगवते हविः।
तया संपादितं यत्तदाहिताग्नेः सुदुष्करम् ॥ ९३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, स्तुत्वाऽभिष्टूय, सा, ब्राह्मणी, आदरेण, शश्वत् पुनः पुनः, हविः, यवाग्वाख्यं हविर्द्रव्यं, भगवते, सर्वात्मने दत्तात्रेयाय, अदात्, दत्तवती। तया, ब्राह्मण्या, यत् पुण्यं, सम्पादितं, तत्पुण्यं कृत्यं वा, आहिताः स्थापिता अग्नयो येन स आहिताग्निरग्निहोत्री, तस्यापि, सुतरां दुःखेनापि कर्तुमशक्यं सुदुष्करं स्यात्। कदन्नस्य हविष्ट्वं कथमिति चेत् ज्ञानाग्निहोत्रे विद्वान् 'यदश्नाति तद्धविर्यपिबति तदस्य सोमपानम्' इति श्रुतम्। किमुत पुनर्नित्यमुक्तस्य वशमायस्य भगवतोऽशनस्य हविष्ट्वमिति ॥ ९३ ॥

आहिताग्नेः सुदुष्करमित्युक्तमुपपादयति —

यद्याहिताग्निः प्रमितां यवागूं ददाति तर्ह्यग्निमुखेभ्य एव।
साक्षान्न विष्णोर्वदने त्वियं तु साक्षात्प्रकामं परमाय चादात् ॥ ९४ ॥

यदि, यर्हि, आहिताग्निः, त्रेताग्निमान्, प्रमितां स्रुक्प्रमितां, नाधिकां तामपि सकृदेव, यवागूं ददाति, कर्हिचित्पर्वणि समर्पयति, तर्हि अग्निमुखं अग्न्यादयो वा देवास्तेभ्य एव ददाति, परंतु न साक्षाद्विष्णोर्वदने। तस्य साक्षाद्विष्णोर्वदने दातुमशक्यत्वात्। इयं, महाभागा ब्राह्मणी तु, तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतनार्थः। साक्षात्प्रत्यक्षं, परमाय, विष्णवे, प्रकामं च, हस्तप्रसारणपूर्वकं अलमलं आतृप्तिपर्यन्तं भुक्तोस्मीतः परं मा समर्पयेति भगवता प्रत्याख्याताऽपि एतावद्गृहीतव्यमेतावद्गृहीतव्यमिति पर्याप्तमेव। चशब्द एवार्थः, अदाद्दत्तवती। 'पयसा वा यवाग्वा वा स्वयं पर्वणि जुहुयात्' इत्युक्तेः कदाचित्सक्रुत्स्त्रुवमितां ददाति तदप्यग्निमुखेभ्य एव। इयं तु साक्षात्परमायेतिव्यतिरेकः। परमो विष्णुः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः' इति श्रुतेः॥ ९४॥

तृप्तो हरिः शुद्धकरास्यपाद आचम्य तत्रांतरधान्न वेद।
वेदोऽस्य चेष्टां जयतीष्टकर्ता स सेवकस्यारमरिष्टहर्ता॥९५॥

यवागूप्राशनेन तृप्तः हरिः, शुद्धकरास्यपादः, प्रक्षालितहस्तमुखचरणः, अप आचम्य, तत्रैव स्थानेऽतरधात्, तिरोहितोऽभूत्। वेदोऽपि, श्रुतिरपि, यस्य चेष्टां, साक्षान्न वेद, स भक्ताभीष्टकर्ता जयति, भक्तानुग्रहलक्षणेन कर्मणा परमोत्कर्षेण वर्तते॥ ९५॥

ननु भुक्तस्तृप्तोऽपि भगवान् ब्राह्मण्यै आशिषोऽदत्वैव कथमन्तरधादित्यत आह—

अतितृप्तस्य भुक्तस्य किं प्रयोजनमाशिषः!
पीडितस्यापि शांतस्य किं प्रयोजनमुद्रुषः॥ ९६॥

सत्कारगौरवादिनाऽतितृप्तस्य, हृष्टस्य, भुक्तस्य, कृतभोजनस्यातिथेः आशिषः, आशीर्वादस्य, प्रयोजनं किं, न किमपि। निर्भर्त्सनगालिप्रदानादिना पीडितस्य, बाधितस्य, शान्तस्य, सहनशीलस्यापि, अतिथेः, उद्गता चासौ रुट् च उद्रुट् तस्याः, शापादिरूपेण बहिर्निर्गतस्य

कोपस्य, किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः। एवं सामान्यातिथेः भुक्तस्य तु द्वौ दायादौ श्रूयेते 'उपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यां' इति। तस्माद्भूतिकामेन ज्ञानी महाफलप्रदत्वात्संपूज्य एवेति श्रूयते मुण्डके 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः' इति भगवतस्तु भक्तवात्सल्यं किमु वक्तव्यम् ॥ ९६ ॥

गृहमेत्य गृहेशोऽथ सर्वं श्रुत्वा विलोक्य तत्।
करशाखांकितं पात्रं हृष्टोऽपि स्वमगर्हयत् ॥ ९७ ॥

अथ, भगवदन्तर्धानानंतरं, गृहस्य ईशः पतिर्ब्राह्मणः, गृहं, स्वालयं, एत्यागत्य, सर्वं, भगवदागमनादिकं, श्रुत्वाऽवधार्य, तत्, शिलामयं, करस्य हस्तस्य शाखा अंगुलयस्ताभिरङ्कितं, चिन्हितं, पात्रं, भोजनभाजनं, दृष्ट्वा, निरीक्ष्य च, हृष्टोऽपि, प्रमुदितोऽपि, भगवद्दर्शनालाभात् स्वमात्मानं मन्दभाग्यं अगर्हयत्, धिङ्मामित्यकुत्सयत् ॥९७॥

अहो ! स्त्रीणां कुहाचारः क्वाधीतं क्वाप्यनुष्ठितिः।
अथापीशप्रसादोऽभूद्धन्योऽहं हीदृशा स्त्रिया ॥ ९८ ॥

अहो इत्याश्चर्ये। स्त्रीणां, नारीणां, आचार, आचरणं सन्ध्योपासनादिकं कुह, क्व। अधीतं, वेदाध्ययनं, क्व। अनुष्ठितिर्जपानुष्ठानादिरपि, क्व, कुत्र। सर्वथा किमपि नास्तीति भावः। अथाप्येवं वर्तमानाया अपि, स्त्रियाः, ईशस्येश्वरस्य, भगवतो दत्तात्रेयस्य, प्रसादः, प्रसन्नताऽभूत्, आसीत्। न मन्दभाग्यस्य ममेदृशः प्रसादो जातः। अथापि, इयमिव दृश्यत इतीदृक् तया ईदृशा, एतादृश्या, सम्प्राप्तभगवत्प्रसादया, स्त्रिया, जायया, अहमपि, धन्यः कृतार्थोऽभवं। अर्धांगत्वात् ॥ ९८ ॥

प्राक्पुण्येन महद्दृष्टिर्जाताद्यानंदवर्धिनी।
भावि श्रेय इतोऽग्रेऽपि या त्रिकालेष्टसूचिका ॥ ९९ ॥

प्राक्पुण्येन, पूर्वसुकृतेन, महतां समर्थानां भगवतां दृष्टिर्दर्शनं, जाता। एवं भूतकालीनं पुण्यं जातमिति ज्ञायते। वर्तमानकालेऽपि पुण्यातिशयत्वं सूचयतीत्याह सा दृष्टिः, अद्य, वर्तमानकाले, दर्शनस्य पुण्यातिशयत्वात् आनंदं परमसुखं, वर्धयतीत्यानंदवार्धिनी। इतः,दृष्टेः, भगवद्दर्शनात्, इतः परमग्रे, भविष्यकालेऽपि, श्रेयो, निश्रेयसं, भावि, इति या भगवद्दृष्टिः त्रिकालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानकालेषु, इष्टं, इष्टप्राप्तिहेतुभूतं पुण्यातिशयं, सूचयति, ज्ञापयतीति त्रिकालेष्टसूचिकाऽस्ति। अत एव केनापि रूपेणागतोऽतिथिर्भगवद्भावनया सत्कार्य एव॥ ९९॥

ननु शान्तश्चेत्सत्कार्य इति चेत्तत्राह—

घ्नन्तं शपन्तं परुषवाचमप्यतिथिं मुदा।
अर्चेदीशधियाऽतुष्टमपीशस्तेन तुष्यति॥ १००॥

घ्नन्तं, ताडयन्तं, शपतीति शपन् तं। परुषा वाक् वाणी यस्य तं। अतुष्टं असंतुष्टमपि, अतिथिं, न विद्यते तिथिर्यस्य तं, मुदा, आनन्देन। अयं ईश इति धीः ईशधीस्तया, ईश्वरबुद्ध्या, अर्चेत्पूजयेत्। तेन ईश्वरबुद्ध्याऽतिथिपूजनेन, ईशस्तुष्यति तोषं प्राप्नोति॥ १००॥

इत्युक्त्वा धाम्नि तत्पात्रं सोऽभ्यर्च्याप्यभवत्कृती।
अद्यापि तत्र तत्पात्रमस्तीशांगुलिचिह्नितम्॥ १०१॥

इतीत्थं, उक्त्वाऽऽभाष्य। धाम्नि, गृहे, तत्पात्रं, भोजनपात्रं, अभ्यर्च्य, प्रत्यहं त्रिकालं संपूज्य, सोऽपि ब्राह्मणः, कृती, कृतकृत्योऽभवत्। अद्यापि, वर्तमानकालेऽपि, तत्र, विप्रगृहे, ईशस्य, भगवतोंऽगुलिभिश्चिन्हितं, तत्पात्रं, अस्ति विद्यते॥ १०१॥

ततःप्रभृति तद्वंशो रमाक्रीडो बभूव ह।
एवमद्यापि तद्वाचा भजतां गोचरः प्रभुः॥ १०२॥

ततः प्रभृति, भगवत्प्रसादकालमारभ्य, तस्य विप्रस्य वंशोऽन्वयस्तद्वंशः, रयाया लक्ष्म्या आक्रीड उद्यानमिव बभूव। ग्रन्थमुपसंहरति–एवमुक्तप्रकारेण तस्येश्वरस्य वाक् तद्वाक् तया, श्रुतिमार्गेणेत्यर्थः। भजन्ति ते भजन्तः तेषां सेवकानां, प्रभुरीश्वरः, गोचरः भविष्यत्येव॥ १०२॥

श्रीदत्तप्रेरितमतिर्वासुदेवसरस्वती।
कुमारशिक्षां पौरस्त्यां कुमारस्य धरेऽकरोत्॥१०३॥

अस्या वार्तायाः दर्शनाभावेऽपि याथातथ्येन श्रवणमपि न जातं अथापि श्रीदत्तेन, दत्तात्रेयेण, भगवता प्रेरिता मतिर्यस्य स श्रीदत्तप्रेरितमतिः, वासुदेवसरस्वती, एतत्संज्ञितः कश्चिद्दत्तात्रेयभक्तो यतिः, पौरस्त्यां प्राथमिकां कुमारशिक्षां, एतन्नामकं ग्रन्थं, कुमारस्य, षडाननस्य, धरे, कारनाटकदेशस्थे पर्वते, अकरोद्व्यरचयत्॥ १०३॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञा नित्यं पक्वान्नभोजिनः।
तावत् कुमारशिक्षेयं बालानां प्रातराशवत्॥ १०४॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञाः, व्याकरणतर्कमीमांसाभिज्ञाः, नित्यं, प्रत्यहं, पक्वान्नं भोक्तुं शीलं येषां ते पक्वान्नभोजिनः, कामं सन्तु। इयं कुमारशिक्षा, तावत्, प्रथमतः, अव्युत्पन्नानां प्रातराशवत्, प्रातःकालीनाल्पभोजनवत्, अस्तु॥ १०४॥

भार्गवीबाहुदानद्योः सङ्गमो यत्र यत्र च।
तीर्थं हत्याहरं चापि त्रेतेश्वरगदाधरौ॥ १॥
तत्रेयं रचिता टीका कुमाराणां हिताय वै।
अनेन प्रीयतां देवो भगवानत्रिनन्दनः॥ २॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीप्रणीता कुमारशिक्षा समाप्ता॥

॥ श्रीदत्तात्रेयार्पणमस्तु॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिता

युवशिक्षा

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिता

युवशिक्षा

भजेऽबुजाक्षं सततं जिताक्षं दग्धाघकक्षं धृतभक्तपक्षम् ।
भैक्ष्यान्नभक्षं कृतधर्मरक्षं दक्षं सुशिक्षं सुतितिक्षयक्षम् ॥ १ ॥
सृष्ट्यादिहेतो वरधर्मसेतो स्वयं त्वहेतो कृतभूरिमन्तोः ।
मान्यो नियन्तोद्धृतिदश्च जन्तोः सन्तोऽत्र सत्साक्षिण उच्चकेतो ॥२॥

लीलाकैवल्यमीशस्य सर्वज्ञस्यांशकर्मणाम् ।
सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्ये फलदस्य न ॥ ३ ॥
दृष्टे स्वस्याप्यनीशत्वे सुखादेः पारतंत्र्यतः ।
न सर्वज्ञेश इत्युक्तिर्माता वंध्या ममेतिवत् ॥ ४ ॥
अचिंत्यरचनाभिज्ञा यच्छक्तिस्तं स्वकर्मभिः ।
तोषयेत्तत्प्रसादाद्धि विमुक्तः स विमुच्यते ॥ ५ ॥
तावत्कर्माचरेद्यावद्देहादौ माययात्मधीः ।
आपाततः स नियतं प्रत्यवायजिहासया ॥ ६ ॥
अग्निहोत्रादिकर्म स्वःसाधनीभूतमेव तत् ।
ज्ञानोद्देशकृतं ज्ञानसाधनीभूतमक्षयम् ॥ ७ ॥
अग्नीन्धनाधिकरणे ज्ञानं कर्मानपेक्षकम् ।
उक्तमन्यत्र तु परंपरया मुक्तिसाधनम् ॥ ८ ॥
ततः प्रमाणबलतो मुमुक्षुर्नियतं चरेत् ।
ईशप्रीत्या अनासक्त्या तद्योगारूढतावधि ॥ ९ ॥

अपौरुषेयं यद्ब्रह्म सद्धर्मप्रतिपादकम् ।
महाभूतसमुत्पन्नं प्रमाणं वेद उच्यते ॥ १० ॥
विरोधो वाचा विरूपनित्ययेति गिरेति चेत् ।
न हि सा गीर्मता गौणी नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः ॥ ११ ॥
अथापि पौरुषेयत्वं प्रवक्तुं नैव शक्यते ।
तस्योपलभ्य रचितत्वानंगीकारतः खलु ॥ १२ ॥
अर्थवादपरत्वात्तु वाचेति नित्यताश्रुतेः ।
अपि सूत्रकृता वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधतः ॥ १३ ॥
शास्त्रयोनित्वादितीशसर्वज्ञत्वेऽपि सूत्रितम् ।
निःश्वासवदनायासाद्वेद ईशाद्विनिर्गतः ॥ १४ ॥
अपौरुषेयो विज्ञेयः प्रमाणं ताद्धि नो महत् ।
वेदः स चेदृशो मंत्रब्राह्मणात्मक उच्यते ॥ १५ ॥
स्मृतं ब्राह्मणकांडान्तर्गतमारण्यकं तथा ।
अनुष्ठानहेतुभूतद्रव्यदेवप्रकाशकाः ॥ १६ ॥
मंत्रा ऋगादिभेदेन त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।
स्युः पादबद्धगायत्र्यादिछंदोलाक्षिता ऋचः ॥ १७ ॥
ज्ञेया गीतिविशिष्टास्ता एव सामानि शिक्षया ।
यजूंषि तूभयविलक्षणानीह विचक्षणैः ॥ १८ ॥
संबुद्धिरूपा निगदा यजुरन्तर्गता अपि ।
ब्राह्मणं त्रिविधं तत्र प्रथमं विधिरूपकम् ॥ १९ ॥
द्वितीयमर्थवादाख्यं तृतीयं तद्विलक्षणम् ।
भाट्टा आहुर्विधिं शब्दभावनां च नियोगकम् ॥ २० ॥
प्राभाकरास्तार्किकाद्या इष्टसाधनतेति च ।
उत्पत्तिरधिकारश्च विनियोगः प्रयोगकः ॥ २१ ॥

एवं चतुर्विधो ज्ञेयो विधिर्ज्ञातुरभीष्टदः ।
देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधक एव यः ॥ २२ ॥
आग्नेयोष्टाकपालो हीत्यादिरुत्पत्तिरुच्यते ।
सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्याधिकारकः ॥ २३ ॥
यागादेः फलसंबंधबोधकस्तदुदाहृतिः ।
स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतीति हि ॥ २४ ॥
विनियोगोंऽगसंबंधबोधकस्तदुदाहृतिः ।
समिधो यजतीत्यादिः प्रयोगश्च चतुर्थकः ॥ २५ ॥
अंगप्रधानाख्यकर्मप्रयोगैक्याववबोधकः ।
विधित्रयान्वितः श्रौतमूचुः कल्पं च केचन ॥ २६ ॥
इमं विद्वान् तथा कर्मस्वरूपं फलभाग् भवेत् ।
कर्मस्वरूपं द्विविधं गुणकर्मार्थकर्म च ॥ २७ ॥
क्रतुकारकयुक्तं यद्विहितं गुणकर्म तत् ।
चतुर्धोत्पत्तिविकृतिसंस्कृतिप्राप्तिभेदतः ॥ २८ ॥
यूपं तक्षत्याधीत वसंतेऽग्नीनितीह तु ।
तक्षणाधानसंस्काराख्यविशेषविशिष्टता ॥ २९ ॥
यूपाग्न्यादेः स्मृतोत्पत्तिरेवमुन्नेयमन्यतः ।
सोमं सुनोति व्रीहींश्चावहन्ति विकृतिस्त्विह ॥ ३० ॥
तयोः क्रमादभिषवावघाताभ्यां प्रकीर्तिता ।
व्रीहीन् प्रोक्षति पत्न्याज्यं वीक्षते त्विह चानयोः ॥ ३१ ॥
प्रोक्षणेक्षणतः प्रोक्ता विशिष्टा संस्कृतिः खलु ।
गां पयो दोग्धि स्वाध्यायोऽध्येतव्योऽत्राप्तिरुच्यते ॥ ३२ ॥
दोहनाध्ययनाभ्यां च पयआदेः सतो मता ।
एतच्चतुष्टयं त्वंगमंगिनः कथितं क्रतोः ॥ ३३ ॥

यत्कारकाण्यनाश्रित्य विहितं चार्थकर्म तत् ।
अंगं प्रधानमिति च द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ ३४ ॥
अनन्यार्थं प्रधानं चान्यार्थमंगं च तद्द्विधा ।
सन्निपत्योपकार्यारादुपकारकभेदतः ॥ ३५ ॥
आद्यं प्रधानस्वरूपनिर्वाहकमिति स्मृतम् ।
संप्रोक्षणावघातादि फलोपकार्यथापरम् ॥ ३६ ॥
प्रयाजाद्येवं पूर्णांगयुग्विधिः प्रकृतिर्मता ।
दर्वीहोमस्तदुभयविलक्षणविधिर्मतः ॥ ३७ ॥
त्रिधार्थवादोऽत्र विधिशेषभूतं हि वाक्यकम् ।
प्रमांतरविरुद्धार्थबोधको गुणवादकः ॥ ३८ ॥
आदित्यो यूप इत्यादिर्द्वितीयस्त्वनुवादकः ।
प्रमांतराप्तार्थबोधी यथाऽग्निर्हिमभेषजम् ॥ ३९ ॥
मानांतरविरोधाप्तिविहीनो गुणबोधकः ।
भूतार्थवाद इंद्रोऽस्त्रं वृत्राय प्राहिणोदिति ॥ ४० ॥
विधिस्तुतिपरत्वे तु समानेऽपि तृतीयकः ।
देवाधिकरणन्यायात्स्वतःप्रामाण्यरूपकः ॥ ४१ ॥
त्रय्या हौत्रादिभेदेन प्रयोगास्त्रिविधा मताः ।
यज्ञाद्यनुपयुक्तोऽप्यथर्वा शान्त्यादिबोधकः ॥ ४२ ॥
शाखाभेदेऽपि कर्मैक्यं प्रतिवेदमिति स्थितिः ।
वेदान्तवाक्यजातं विध्यर्थोभयविलक्षणम् ॥ ४३ ॥
अज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादनात् ।
न विधिस्तत्स्वयं स्वार्थे ज्ञानानंदपरात्मनि ॥ ४४ ॥
उपक्रमादिषड्लिंगबलवत्त्वेन च स्वतः ।
प्रमाणभूतमप्यन्यान्सर्वानपि विधीन् स्वयम् ॥ ४५ ॥

आपादयत्येव बुद्धिशुद्धिद्वारा स्वशेषताम् ।
तस्यान्यशेषत्वाभावान्नार्थवादत्वमीरितम् ॥ ४६ ॥
अबाधिताविज्ञातार्थज्ञापकं ह्येतदेव हि ।
बलिष्ठत्वात्सदितरैः प्रमाणैर्न विहन्यते ॥ ४७ ॥
अत्राधिकारिभेदेन क्रममुक्त्या उपासनम् ।
प्रोक्तं त्रिधांगावबद्धप्रतीकाहंग्रहाभिधम् ॥ ४८ ॥
सद्योमुक्त्यै तुरीयं तु जिज्ञासाख्यं समीरितम् ।
निर्गुणोपासनं तत्तु वक्ष्ये शिक्षान्तरेऽग्रतः ॥ ४९ ॥
उद्गीथादिपदार्थेषु कर्मांगेषु जडेषु च ।
ब्रह्मादिदृष्टिरंगावबद्धोपासनमुच्यते ॥ ५० ॥
जडेषु कर्मानंगेषूक्ता नाममनआदिषु ।
या ब्रह्मदृष्टिर्विज्ञेयं प्रतीकोपासनं तु तत् ॥ ५१ ॥
अहंग्रहाख्यं दहरवैश्वानरमुखं स्मृतम् ।
वैश्वानरोऽहं दहराकाशोऽहमिति तत्र च ॥ ५२ ॥
उदितं जीवसगुणब्रह्मध्यानमभेदतः ।
महाप्रयासतः साध्यं सगुणब्रह्मलब्धये ॥ ५३ ॥
अग्निहोत्रादि यत्कर्म चोदितं कर्मकाण्डतः ।
कर्तव्यात्राप्यर्पणादावुद्गीथादौ च कर्मणि ॥ ५४ ॥
ब्रह्मदृक्प्रोक्तमंगावबद्धोपासनमेव तत् ।
ग्राह्यं गुणोपसंहारन्यायाच्छाखान्तरादपि ॥ ५५ ॥
प्रतिबंधकपापं तन्निवार्याप्रतिबन्धतः ।
उत्क्रान्त्यनन्तरं स्वर्गप्रदमाशु तदर्थिनाम् ॥ ५६ ॥
प्रदानवदपापानां प्रददात्याधिकं फलम् ।
नैतदादरणीयं तदध्रुवत्वान्मुमुक्षुणा ॥ ५७ ॥

तत्तु प्रमाणबलतो धीशुद्धिद्वारतोऽचिरात् ।
इहैव मोक्षसिद्ध्यर्थं कर्तव्यं परमादरात् ॥ ५८ ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्० ।
इति वाक्यबलाद्ब्रह्माप्तिस्तद्दृष्टस्येह नापरा ॥ ५९ ॥
प्रतीकोपासनेनापि निष्कामस्येह शुद्धितः ।
मुक्तिर्वा महदाद्याप्तिरप्रतीकेति सूत्रतः ॥ ६० ॥
गुणभेदश्रुतेः शाखाभेदेनैक्यं विधीयते ।
सजातीयोपासनस्य नानाशाखागतस्य तु ॥ ६१ ॥
एकत्वाद्ब्रह्मलोकाप्तिफलस्यातो विशेषतः ।
ग्राह्या गुणोपसंहाराद्रुवेनुग्रहतो गुणाः ॥ ६२ ॥
श्रद्धयैवं मानसाग्निचयनादेरिहाऽऽमृतेः ।
उक्तवद्ध्यायतो नित्यं ब्रह्मलोकगतिः क्रमात् ॥ ६३ ॥
भूमवैश्वानरादीनां मध्यादेकतमाऽऽमृति ।
ग्राह्योपास्तिस्तु काम्यानां यथाकामं समुच्चयः ॥ ६४ ॥
देहं कालवशात्त्यक्त्वा ध्येयाकार उपासकः ।
मुक्त्वा पुण्येतरेऽतीत्य विरजानामिकां नदीम् ॥ ६५ ॥
यात्यमानवनीतोऽसौ पुनरावृत्तिवर्जितः ।
अहंग्रहोपासकस्तु ब्रह्मलोकं स्वलङ्कृतः ॥ ६६ ॥
यत्रापराजितपुरं हिरण्मयगृहाणि च ।
अश्वत्थः सोमसवनः सर ऐरंमदीयकम् ॥ ६७ ॥
अनन्याधिपतिस्तत्र सङ्कल्पादेव कामितान् ।
विषयान् स्थूलदेहेन कदाचित्सूक्ष्मदेहतः ॥ ६८ ॥
एकधानेकधा वापि भूत्वाऽप्रतिहतौजसा ।
हिरण्यगर्भवद्भोगान् भुञ्जानः सोऽवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

सर्वानन्दास्पदब्रह्मलोकानन्दभुगेव सः ।
महाकल्पे ब्रह्मलोके प्रणष्टे ब्रह्मणा सह ॥ ७० ॥
पुनरावृत्तिरहितो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
अविभागेन स ब्रह्मभावं यास्यत्युपासनात् ॥ ७१ ॥
एवं ह्यहंग्रहोपास्तिफलं परमदुर्लभम् ।
महानुग्रहतो यत्नात्साधनीयं मनीषिणा ॥ ७२ ॥
यथास्योपासकस्येयं गती रश्म्यनुसारिणः ।
सुषुम्णया सदान्येषां सा तु स्वप्नेऽपि दुर्लभा ॥ ७३ ॥
आदित्यादिमण्डलातिप्रदमध्वादिविद्यया ।
तत्तल्लोकफलाप्त्यन्ते परत्र गतिरुच्यते ॥ ७४ ॥
एवं श्रौतोपासनानि मीमांसाद्वितयस्य च ।
संमतानि तु वामाख्योपासनानि न सन्ति हि ॥ ७५ ॥
मद्यभंक्षादिवामाद्यागमस्य तु न मानता ।
मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात् ॥ ७६ ॥
मद्यादियुग्राजसार्चाधिकारो ब्राह्मणस्य न ।
सुरामद्याशने देहान्तप्रायश्चित्तकीर्तनात् ॥ ७७ ॥
स्पर्शे तदङ्गच्छेदोक्तेर्दोषानपगमोक्तितः ।
कृच्छ्राद्यनुष्ठानतोऽपि पातित्यं शिष्टसंमतम् ॥ ७८ ॥
रहोऽन्यथाचारिणोऽपि नवीना भास्करादयः ।
ब्राह्मण्याद्दुर्विधेर्भ्रष्टोऽभवं माऽन्ये भवन्त्विति ॥ ७९ ॥
सभायां भूतदयया प्रशंसन्ति स्म शिष्टवत् ।
परिष्कुर्वन्ति स्म पूर्वग्रन्थानुसृतितः स्वयम् ॥ ८० ॥
स धर्मबुद्ध्यान्धपरम्परया तमसागतः ।
धर्माभासस्तिरस्कार्य उभयभ्रंशकृद्यतः ॥ ८१ ॥

मीमांसाद्वय्यनुक्तापि पुराणस्मृतिसंमता ।
शिष्टादृतेशप्रतिमोपासनोभयसिद्धिदा ॥ ८२ ॥
यतो विशेषान्मन्दानां तपःपूजातिशायनात् ।
बिम्बाभिरूप्यात्सान्निध्यममूर्तोऽपीश ऋच्छति ॥ ८३ ॥
ततो वशीकृते चित्ते सगुणब्रह्मशीलनात् ।
निरुपाधिकमेवाविर्भवेद्ब्रह्मेडनुग्रहात् ॥ ८४ ॥
मन्देनापि विरागेण जन्ममृत्युभयादव ।
मामीशेति प्रपन्नानामर्चकानां स मोक्षदः ॥ ८५ ॥
नेशस्य प्रतिमार्च्यैवं नवीनाः केपि निर्दयाः ।
प्रजल्पन्ति श्वभाषितसोदरीभूतमेव तत् ॥ ८६ ॥
प्राग्देवताधिकरणन्यायावष्टम्भतस्त्विदम् ।
उक्तं पुनरुपन्यासो नेह तस्य प्रतन्यते ॥ ८७ ॥
सगुणेशार्चया रामदासाद्या अधुनातनाः ।
अत एवाभवञ्शाब्दपरब्रह्मपरायणाः ॥ ८८ ॥
कृष्णापञ्चनदीयोगेऽभ्यर्च्य श्रीदत्तपादुके ।
भक्त्या नारायणस्वामी जीवन्मुक्तोऽधुनाऽभवत् ॥ ८९ ॥
पुत्र्यावादाय विधुरः कारनाटकदेशतः ।
नृसिंहवाटिकाक्षेत्रमेत्यार्चनपरोऽभवत् ॥ ९० ॥
स्वदासस्य वचो गरिष्ठः शेषस्य सत्यं प्रणिधानतुष्टः ।
: प्रसन्नोऽभवदल्पबुद्धिप्रार्थ्यस्ततोऽस्यास समाधिसिद्धिः ॥ ९१
त्तपुत्र्यौ निशि पाययित्वा स्वयं यवागूमथ शाययित्वा ।
ाहितस्ते अथ मेहनाय बुद्धे प्रभुः प्राप तदाऽवनाय ॥ ९२ ॥
ायणोऽपि स्वयमेष भूत्वा नारायणोऽन्यस्तनये गृहीत्वा ।
ाप्रदीपोऽपि धृतप्रदीपो नीत्वा बहिस्ते जनधीप्रदीपः ॥ ९३ ॥

कृतोत्स्मृती ते विमले विधाय निधाय वेश्मान्यररं पिधाय ।
नारायणो व्युत्थित एति यावन्नारायणोऽद्वैत इवास तावत् ॥ ९४ ॥
ज्ञात्वाथ तद्ब्रह्ममुभे स्वजाते दत्वा द्विजाभ्यां विधिनैव जाते ।
तस्मिन् विरक्ते प्रददौ च तस्मै स प्रैषदण्डाद्यपरोऽपरस्मै ॥ ९५ ॥
यशस्यमीशेन कृतं रहस्यमेतत्त्वविद्वान् मठपः प्रहस्य ।
मनस्यतीवार्त इवाप्रशस्यं भ्रष्टोऽयमित्याह स तद्रहस्यम् ॥ ९६ ॥
नारायणोक्तिश्रवणात् प्रबोधपारायणं वेद स तं प्रबोधम् ।
नारायणात् प्राप स शिष्यभावपरायणः प्राप परात्मभावम् ॥ ९७ ॥
इतीट्प्रसादादपरोक्षसाक्षात्कारो बभूवापि परोऽपि साक्षात् ।
न्यासं स्वतोऽकारयदप्यपूर्वं यस्याधुनाप्यर्चनमस्ति पूर्वम् ॥ ९८ ॥
शालिवाहनशके भसप्तभूसंमिते स मधुमास्यमातिथौ ।
(१७२७)
संस्थितोऽभवददृश्यरूपतः स्वार्चकस्य स च दृश्यरूपतः ॥ ९९ ॥

आरब्धे त्वमुना नृसिंहभजने सिंहोऽग्रतः प्राप्तवान्
योऽन्तःस्थोऽपि बहिष्ठनत्यवसरे नारायणेत्युक्तवान् ।
व्याघ्रस्याधिमपाहरद्द्विजवरं यो वैद्यनाथे मृतम्
चक्रे सासुमसौ ददातु भजतां नारायणो नोऽमृतम् ॥ १०० ॥
एवं तूपासनानि श्रुतिमुखगदितान्यत्र सन्दर्शितानि
प्राज्यान्येषां यदिष्टं तदिह परमया श्रद्धया भक्तिमत्या ॥
योऽङ्गीकृत्वाऽप्युपास्तेऽपि सति कलियुगे तारतम्यादुपास्ते
सोऽन्यत्राव्राथवेयाच्छ्रुतिमुखगदितां मुक्तिमीशप्रसादात् ॥ १०१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्द-
सरस्वतीस्वामिविरचिता
॥ युवशिक्षा समाप्ता ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिता

वृद्धशिक्षा

ग्रन्थकृट्टीकासहिता

शुद्धिपत्रम्

पत्रम्,	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	२२	जोऽयव्यो	जोऽव्ययो
,,	२४	चात्रेरनुसूया	चात्रेरनसूया
३	१७	ज्ञानावर	ज्ञानानन्द
४	२५	इदंः	इदं
५	३	रोहित	लोहित
५	२५	पितृशरीरं स्वशरीर	पितृशरीरं मातृशरीरंस्वशरीर
६	६	भ्योऽगम्यते	भ्योऽवगम्यते
६	२३	बडधिकरणैश्च	षडधिकरणैश्च
७	६	हंस परिव्राज	हंसपरिव्राज
७	९	हंपरदेवता	हं परदेवता
,,	२२	मकराख्य	मकाराख्य
८	७	ब्रह्म चाकार	ब्रह्मा चाकार
,,	२२	यितुम अशक्य	यितुमशक्य
९	१७	त्वोपहितत्वयुतं चै०	त्वोपहितचै०
१०	३	वदुणवाद	वद्गुणवाद
,,	१८	आब्रह्य	आब्रह्म
१३	२	कारिणु उप	कारिणमुप
१६	२२	मानश्रवणा	पातश्रवणा
१७	१२	श्रयामन्द	श्रयान्मन्द
१८	२३	वितेन्द	विन्दते
१३	९	प्रत्यक्र	प्रत्यक्
१४	२४	वृत्तिव्यात्प्या	वृत्तिव्याप्त्या
१०	२४	शांतान्यच्चेष्ट गुणकाम	शांतान्यच्चेष्टगुणकाम
११	६	परितुाष्ट इतः	परितुष्टिं इतः
१९	१०	अथ पराय येत्यादि	अथ परा ययेत्यादि

अनुक्रमणिका

पृष्ठम् विषयाः

१ चत्वारः पुरुषार्थाः । अर्थकामयोर्गौणं पुरुषार्थत्वम् । द्विविधो-धर्मस्तद्ग्राहकाश्च । प्रवृत्तिधर्मोऽपि गौणः । तत्र युक्तिप्रदर्शनम् । उपासकानां निवृत्तिलक्षणो धर्म एव श्रेयस्करः, तत्र प्रमाणानि । श्रीदत्तप्रभोरवतारकारणं, तदीयावतारसमयस्तत्स्थितिकालश्च ।

२ रामकृष्णावतारापेक्षया श्रीदत्तावतारस्याधिककालस्थायित्वम् । एतदवतारस्य सर्वोपास्यत्वे उपनिषत्प्रमाणम् । तत्प्रेरितो ग्रंथकर्ता मंदमध्यमाधिकारिकृते एतद्ग्रंथं रचयामास । ओंकारस्य मंगलार्थत्वे प्रमाणम् । श्रीदत्ताख्यब्रह्मणो जगत्कारणत्वं कथम् ? प्रधानमेव जगत्कारणमिति सांख्यमतम् । तस्य निरसनम् ।

३ अचेतनप्रधानस्य जगत्कारणत्वं नास्ति । विश्वकृत् इति पदस्य विश्वसंहर्ता इत्यप्यर्थः । जडप्रधानस्य कर्तृत्वाभ्युपगमे दोषः । श्रीदत्ताख्यब्रह्मणस्तु जगत्कारणत्वे न किमपि बाधकं, नैय्यायिकमतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाक्षेपः । परमाणुप्रतिबंद्या स्वमतदोषनिरासपूर्वकं परमतनिरासः । बौद्धमतेन जीवेश्वरस्वरूपम् ।

४ बौद्धमतखण्डनम् । विश्वसृष्टौ वेदान्तप्रक्रिया । मायासिद्धिः । तदंगीकारेपि नाद्वैतहानिः । मायया जीवेश्वरविभागस्तत्स्वरूपं च ।

५ आत्मनः अविकृतस्यैव विवर्तन्यायेन जगदुपादानत्वम् । प्रथमं सूक्ष्मभूतानि, ततो ज्ञानकर्मेंद्रियाणि, तद्देवताश्च, तैः समस्तैर्लिंगदेहः । पंचीकरणप्रक्रिया । स्थूलभूतोत्पत्तिः । ततश्च भोगायतन भोग्य-निवासस्थाननिर्मितिः । देहेषु जीवात्मना, भूम्यादिषु च अंतर्यामितया स्थितिः । हिरण्यगर्भद्वारा परमात्मैव सर्वभूतनिर्माता । संसारस्य द्वैविध्यं । अवस्थात्रयं जीवेन अनुभूयते । जाग्रन्निद्रे अपि स्वप्नः । द्विविधोपि संसारो जीवानुभवविषयः ।

पृष्ठम् विषयाः

६ सृष्टिप्रतिपादकश्रुतीनां परस्परं विरोधमाशंक्य तत्परिहारः। प्रधानस्य जगत्कारणत्वं न संभवति। मायासहितः श्रीदत्ताख्य-परमात्मैव विश्वकृत्। जीवात्मनः अनुत्पत्तिः, ज्ञानरूपत्वमित्यादि।

७ श्रीदत्तशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः। ओंकारस्य पदत्वं वाक्यत्वं च। ओंकारस्य पदत्रयात्मकत्वरूपव्यस्तत्वं। तदभिधेयस्य श्रीदत्तपर-मात्मनोपि अध्यात्मादिरूपेण व्यस्तत्वं।

८ व्यष्टिसमष्टिविवेचनम्। ओंकारस्य चतुष्पात्वं। ओंकारस्य चतुर्णां पादानां वाच्यार्थलक्ष्यार्थवर्णनम्। नादस्यैकत्वेपि बहु-वचनस्योपपत्तिः।

९ नादशब्दार्थः। अजशब्दार्थः। अयं तुरीयः। चतुर्णां स्वरूप-वर्णनम्। अकारोकारमकारार्धमात्रारूपपदार्थाभिधानपूर्वकाखंडै-करसवाक्यार्थकथनम्। जहदजहल्लक्षणया वाक्यार्थबोधविचारः।

१० सर्वेषां महावाक्यानामद्वितीयप्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वमेव। तेषां जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनपरत्वं न संभवति,न च गुणवादपरत्वम्' नापि विपरीतबोधकत्वम्। किं तु प्रमितिजनकत्वमेव। प्रणवार्था-नुसंधानं जपश्च समाधिसाधनम्। तत्र प्रमाणम्। परापरब्रह्मप्रदः ओंकारः ब्रह्मणः प्रतीकम्। ओंकारस्य व्युत्पत्तिः। गौणमुख्य-मुक्तिविवेचनम्। ब्रह्मलोकस्य द्वैविध्यम्। अहंग्रहोपासकानां गतिः। अंगावबद्धोपासकानां प्रतीकोपासकानां च गतिः।

११ वेदान्तस्वरूपम्। तद्विचारस्य स्वरूपं, तदधिकारिणश्च। शारीरक-मीमांसाशास्त्रस्य अध्यायसूत्रसंख्या, तत्स्वरूपं च। प्रथमाध्यायस्य, तत्पादचतुष्टयस्य चार्थः। द्वितीयाध्यायस्य, तत्पादचतुष्टयस्य चार्थः। तृतीयाध्यायस्य तत्पादत्रयस्य चार्थः।

१२ तृतीयाध्यायचतुर्थपादार्थः। चतुर्थाध्यायस्य तत्पादचतुष्टयस्य चार्थः। वेदान्तवाक्यजातस्य प्राबल्यं प्रामाण्यं च। तत उदिताया विद्यायाः नैव नाशः। वेदान्तानां विधि-

पृष्ठम् विषयाः

त्वमर्थवादत्वं च न संभवति। सर्वेऽपि विषयः वेदान्तशेषभूताः। क्वचिद्वेदान्तानां विधित्वं चोक्तम्। वेदान्तशास्त्रमेव सकलशास्त्रमूर्धन्यम्। अत्र प्रथमपद्ये वेदान्तशास्त्रतात्पर्यं सूचितम्।

१३ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' एतदधिकरणसूचनप्रकारः। जन्माद्यधिकरणसूचनप्रकारः। शास्त्रयोनित्वाधिकरणवर्णकद्वयसूचनप्रकारः। समन्वयाधिकरणवर्णकद्वयसूचनप्रकारः। प्रथमाध्यायप्रथमपादज्ञापनम्। प्रथमाध्यायद्वितीय तृतीयपादज्ञापनम्।

१४ प्रथमाध्यायचतुर्थपादज्ञापनम्। अस्य ग्रंथस्यानुबंधचतुष्टयसूचनं प्रथमपद्ये। प्रकरणग्रंथलक्षणम्। उपनिषच्छान्तिसूचनम् सर्वसंन्यासशब्दार्थविवेचनम्।

१५ (श्लोकः २) ब्राह्मणस्यैव संन्यासाश्रमेऽधिकारः। भक्तियोगः इतरसाधननिरपेक्षः। कलौ कीर्तनविधिः। यतेः प्रणवार्थानुसंधानफलम्। इतरेषां तत्स्थाने सोहमिति कीर्तनम्। कलौ संन्यासनिषेधपरवाक्यार्थविचारः।

१६ (श्लोकः ३) यतेः षट् कर्तव्यानि। षट् अकर्तव्यानि। जपरूपाणि षट् कर्तव्यानि। संन्यासे वैराग्यस्यावश्यकत्वम्। वैराग्यं विना आश्रमाचारभ्रष्टत्वे पातः। भगवंतमाश्रितस्य न कापि बाधा वैराग्यहीनस्य।

१७ मुक्तौ भक्तेरावश्यकता। भक्तियोगे सर्वेषामधिकारः। ज्ञानयोगे साधनसंपत्तेरावश्यकत्वम्। आश्रमधर्माचरणं किमर्थम्?।

१८ ब्रह्मभावपर्यंतं शिष्याचार्यत्वदृष्टिरावश्यिका। मुक्तौ न कोऽपि विभागः। (श्लोकाः ४।५।६) ऋणत्रयापाकरणविचारः। ईश्वर भजनसौलभ्यं तत्फलं च। सर्वात्मनः भजनं सर्वतृप्तिकरम्। भक्तो न कस्यापि ऋणी। भक्तस्य मोक्षमार्गे निर्भयत्वम्।

१९ उत्स्वभावशब्दार्थविचारः। भक्तस्य मृत्युभीतिरपि नास्ति। वस्तुशक्त्या ईश्वरः भक्तपापं हरति। अंधपरंपरया संन्यासादर इति जैमिनीयमतसूचनम्।

पृष्ठम् विषयाः

२० जैमिनीयमतोपक्रमः। आत्मनः नानात्वं, कर्तृभोक्तृरूपत्वं च। भोग्यानां प्रवाहनित्यत्वम्। वैराग्यस्यासंभवः। धर्म एव फलदाता। आत्मा ज्ञानपरिणामवान्। तथापि तस्यानित्यत्वं न। तत्त्वज्ञानं क्षयरोग एवेति जैमिनीयमतोपसंहारः। जीवात्मनः नानात्वं, कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं च औपाधिकम्। लोककालागमात्मनां स्वरूपं, तेषामनित्यत्वं च।

२१ महाप्रलये अव्यक्ते लीलानां जीवानां कल्पांतरे पुनरुद्भवः। जीवविनाशः औपाधिकः। प्रवृत्तिं त्यक्त्वा संन्यास आदर्तव्यः। विशारदशब्दार्थः शिष्यपरः। तथैव गुरुपरः।

२२ गुरोराश्रयणस्वरूपम्। (श्लोकः ७) गुरूपसत्त्यनंतरं कर्तव्यः प्रकारः। उपासीनपदार्थस्तत्प्रयोजनं प्रकारश्च। तत्परशब्दार्थः। ज्ञानलाभसाधनानि। शमस्थैर्यसाधनानि। 'अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति' इति काठकश्रुतिभाष्यम्।

२३ ब्रह्मसाक्षात्कारस्यांतरंगसाधनानि। श्रवणादीनामनुष्ठानमर्यादा। कहोलश्रुत्यर्थः। (श्लोकः ८) शाब्दज्ञानं पापहरं न वेति विचारः। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि०' इति स्मृत्यर्थविचारः।

२४ शाब्दज्ञानस्यैव बुद्धिपूर्वकृतपापदाहकत्वम्। अपरोक्षात्मज्ञानं अज्ञानदाहकम्। श्रवणमपि कृच्छ्रफलदम्। शाब्दज्ञानं संशयनिवर्तकम्। अविद्यायाः आवरणं द्विविधम्। मननादिषु प्रवृत्तिविचारः। (श्लोकः ९) श्रवणाद्यनुष्ठानेन अपरोक्षसाक्षात्कारद्वारा शोकादिनाशः।

२५ परावरशब्दार्थः। अष्टौ पाशाः। कामलयशब्दार्थः। ग्रंथिभेदपदार्थविचारः। कामशब्दार्थः। (श्लोकः १०) आत्मैकत्वदर्शनं कथमुपपन्नमित्याशंका।

२६ भोक्त्रापत्त्यधिकरणविचारः। आरम्भणाधिकरणविचारः। देहत्रयविचारारम्भः। सूक्ष्मशरीरघटकपदार्थविवेचनम्।

पृष्ठम्	विषयाः
२७	स्थूलशरीरविचारः। कारणशरीरविचारः। समष्टिशरीरत्रय-विचारः। आत्मशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः।
२८	साक्षीतिपदार्थविचारः। (श्लोकः ११) आत्मा धिया कथमीक्ष्यते? इत्याशंका। श्रवणपदार्थः। श्रवणादिसंस्कृता बुद्धिरात्मदर्शने करणम्। (श्लोकः १२) आत्मा नैव दृश्यः, अतः धिया द्रष्टुं न शक्यः।
२९	आत्मनि वृत्तिव्याप्तिरेव। फलव्याप्तिवृत्तिव्याप्तिपदार्थविचारः। तत्र दृष्टान्तप्रमाणप्रदर्शनम्। स्वात्मदृक्पदस्यार्थद्वयम्। (श्लोकः १३)
३०	षड्विधलिंगैस्तात्पर्यावधारणं दुर्घटम्। तार्किकमतखण्डनम्। सांख्यमतखण्डनम्। विवर्तवादशब्दार्थः। जगज्जन्मप्रतिपादिकाः श्रुतयः।
३१	लयप्रतिपादिकाः श्रुतयः। शुक्तिरजतवत् जगत् दृष्टिसृष्टम्। दृष्टान्तोपपत्तिः। असज्जगता सदात्मनः एकत्वप्रतिपादनं कथम्? प्राणादीनां मिथ्यात्वानुमानप्रयोगः। एकत्वबोधायैवाभेदोक्तिः। ममाय प्राणः इत्यादिव्यवहारहेतुराध्यासिकसम्बन्धः।
३२	अध्यासनिवृत्तिहेतुः। (श्लोकः १४) वाक्यविचारः कथं पुरुषार्थहेतुरित्याशंका। ईश्वरभक्तानां सकृच्छ्रवणादपि ज्ञानोत्पत्तिः। गुरुणा शिष्यानुशासनप्रकारः। व्यतिहारेणात्मानात्मविवेकः।
३३	अंगादीनामनात्मत्वसाधकानुमानप्रयोगः। दुःखादीनामात्मसम्बन्धाभावः। आत्मनो वास्तवस्वरूपानुशासनम्। प्रत्यक्पदस्यार्थः। (श्लोकः १५)
३४	गुरुणा सकृद्बोधितः शिष्य आत्मानं वेत्ति चेत् उपनिषत्सु तत्र तत्र नैकवारमुपदेशः कथमित्याक्षिप्य समाधानम्। आत्मसाक्षात्कारे प्रतिबन्धः, तत्र दृष्टान्तश्च। तन्निवृत्त्यै श्रवणाद्यनुष्ठानम्। श्वश्च्छ्रवणस्यापि कथमुपयोग इति शंकासमाधानम्। श्वेतकेतोः भृगोश्चापि नैकवारं प्रश्नोपपत्तिः।

पृष्ठम्	विषयाः
३५	(श्लोकः १६) प्रजापतिलोकान्तं सर्वे आनन्दा अनित्याः। स्वरूपानन्दस्याविर्भावः कीदृशः? तत्र दृष्टान्तः। महावाक्यस्य मोक्षपर्यवसायित्वम्। अन्यथा बाधकोक्तिः।
३६	'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणविवेचनम्। (श्लोकः १७) पदार्थशोधनारम्भः। धियः सर्वांगव्यापित्वम्। जाग्रदवस्थावर्णनम्। आत्मनोऽसंगत्वम्। जाग्रदवस्थाया व्यभिचारित्वम्।
३७	स्वप्नावस्थास्वरूपम्। मनसि इन्द्रियलयाभावः। स्वप्नावस्थायामेवात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वम्। स्वाप्नपदार्थानां मायामात्रत्वम्। सुषुप्त्यवस्थास्वरूपम्।
३८	आत्मनस्तुर्यत्वम्। (श्लोकः १८) तुरीयस्यासत्त्वं नास्ति। तुरीयशब्दार्थविवेचनम्। विश्वस्य मर्त्यत्वसाधनं सदृष्टान्तम्।
३९	जगद्धारकं रूपत्रयम्। तद्विभजने जगतो नाशः। आत्मनस्तु न विनाशः। जगतोऽसत्त्वे, आत्मनश्च सत्त्वेऽनुमानप्रयोगौ। आत्मा सर्वप्रकृतिः। (श्लोकः १९)
४०	आत्मनो भासकत्वं, स्वप्रकाशत्वं, मतिवेत्तृत्वं च। सर्वसंचालकत्वेऽप्यविकारित्वमात्मनः। (श्लोकः २०) आत्मनः शेषित्वादतिप्रियत्वम्। साक्षित्वं, सच्चिदानन्दरूपत्वं च। त्वंपदार्थविवरणोपसंहारः। (श्लोकः २१) तत्पदार्थविवेचनारम्भः। आत्मनः प्रकृतिभिन्नत्वम्। शून्यवादनिरासः।
४१	परमात्मनः आकाशादिपदार्थसंबंधराहितत्वम्। अनवयवत्वं, एकत्वं विशुद्धरूपत्वं च। (श्लोकः २२) निषेधमुखेन, विधिमुखेन च गम्यत्वं, तर्कागम्यत्वमित्यादिविवेचनम्। (श्लोकः २३)
४२	ईश्वरः सर्वज्ञः, सर्वशक्तिः, अन्तर्यामी, अनन्तः, समः इत्यादिस्वरूपः। तत्पदार्थोपसंहारः। (श्लोकः २४) वाक्यार्थविचारारंभः। संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो न संभवति इत्यत्र हेतुप्रदर्शनम्। (श्लोकः २५)

पृष्ठम्	विषयाः
४३	अखण्डं तादात्म्यं वाक्यार्थः। तादात्म्यज्ञप्तिदार्ढ्यस्य फलम्। (श्लोकः २६) तत्पदस्य वाच्यार्थौ लक्ष्यार्थश्च। (श्लोकः २७)
४४	त्वम्पदस्य वाच्यार्थौ लक्ष्यार्थश्च। (श्लोकः २८) वाच्यार्थयोर्विरोधः। लक्षणया तत्परिहारः।
४५	लक्षणाव्याख्यानम्। वृत्तिव्याप्तिविचारः। (श्लोकः २९) ज्ञानिनः कृतकृत्यकृत्वम्। दृष्टयदृष्टी इतिशब्दस्यार्थः।
४६	(श्लोकः ३०) साक्षात्कारप्रतिबंधकयुक्तेन श्रवणाद्यावृत्तिः कार्या। तत्प्रयोजनं वाक्यार्थबोधदार्ढ्यम्। (श्लोकः ३१) आत्मा जगतो नारम्भकः नापि जगदाकारपरिणामी।
४७	परमाणूनां, प्रधानस्य च जगत्कारणत्वखण्डनम्। (श्लोकः ३२) विवर्तन्यायेन आत्मनः एव जगत्कारणत्वम्। (श्लोकः ३३)
४८	उपक्रमोपसंहाररूपं आद्यं श्रवणलिंगम्। (श्लोकः ३४) अभ्यासः अपूर्वता, फलं, अर्थवादश्चेति चत्वारि लिंगानि। (श्लोक. ३५)
४९	तत्त्वंपदार्थपरिशोधनं षष्ठं लिंगम्। श्रवणस्वरूपम्। (श्लोकः ३६) मननस्वरूपम्। मननस्य फलम्। (श्लोकः ३७) निदिध्यासनस्वरूपम्।
५०	(श्लोकः ३८) समाहितस्य स्वरूपम्। सः निरन्तरमात्मनिष्ठः। (श्लोकः ३९) आत्मबोधनिष्ठा योगिनश्चरमा काष्ठा। अस्मात्समाधेर्योगिनं प्रच्यावयितुं न कोऽपि समर्थः। इयमेव मान्या, धन्या गतिः। (श्लोक. ४०)
५१	समाधौ अप्रमत्तः पूर्णानन्दभाग्भवति। समाहितत्वं कथं ज्ञायते?। (श्लोकः ४१) अन्त्यमतिवृत्तिः सकार्याज्ञाननाशिका। स्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाद् वृत्तिज्ञानस्य कथं विरोधित्वमित्याशंकापनयनं सदृष्टान्तम्।
५२	(श्लोकः ४२) एषः आत्मज्ञानसमकालं मुक्तः। अस्य प्रारब्धमज्ञजनबोधार्थमुक्तम्। (श्लोकः ४३) ज्ञानिनः समाध्यपेक्षया

पृष्ठम्	विषयाः
	योगिनः समाधिरपकृष्टः। समाधावसमर्थो दत्तात्रेयाश्रयान्मुक्तिं गच्छति।
५३	(श्लोकः ४४) श्रवणादिकं कर्तुमसमर्थः ईशं भजेत्। ईश-स्वरूपम्। (श्लोकः ४५) ईश्वरस्य परमदयालुत्वं, भक्ताघहरत्वं, तद्भजनस्य मृत्युनिवारकत्वं च। (श्लोकः ४६)
५४	भगवद्दत्तात्रेयकृतो यदोरुद्धारः। (श्लोकः ४७) भगवतः उप-निषत्प्रतिपाद्यत्वकथनारम्भः। नासदासीदिति सूक्तप्रतिपाद्यत्वोप-पादनम्। (श्लोकः ४८) पूर्वश्लोकस्थविषयस्य विवरणम्।
५५	दत्तात्रेयः स्वप्रकृतिविलीनं जगत्स्रष्टुं हिरण्यगर्भं सृजति। (श्लोकः ४९) ऐतरेयप्रतिपाद्य दत्तात्रेयं निर्दिशति।
५६	(श्लोकः ५०) भगवतः ईशावास्यप्रतिपाद्यत्ववर्णनम्।
५७	(श्लोकः ५१) केनोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वकथनम्। (श्लोकः ५२) कठोपनिषत्प्रतिपाद्यत्ववर्णनम्।
५८	(श्लोकः ५३) प्रश्नोपनिषत्प्रतिपाद्यत्ववर्णनम्।
५९	(श्लोकः ५४) मुण्डकोपनिषत्प्रतिपाद्यत्ववर्णनम्। (श्लोकः ५५) माण्डूक्योपनिषत्प्रतिपाद्यत्ववर्णनम्।
६०	(श्लोकः ५६) तैत्तिरीयोपनिषत्सिद्धः श्रीदत्तात्रेयः।
६१	(श्लोकः ५७) छान्दोग्योपनिषत्तात्पर्यविषयः श्रीदत्तात्रेयः।
६२	(श्लोकः ५८) बृहदारण्यकोपनिषत् श्रीदत्तात्रेयपरा।
६३	(श्लोकः ५९) एवं स्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्यत्वमपि भगवतः।
६४	(श्लोकः ६०) भगवत्कृतः प्रल्हादोपदेशः। (श्लोकः ६१) अलर्कोद्धारः। (श्लोकः ६२) विष्णुदत्तानुग्रहः।
६५	(श्लोकः ६३) आयुर्नामकस्य राज्ञो भगवत्प्रसादलाभः। (श्लोकः ६४) पिंगलनागश्रीदत्तात्रेयसंवादः।
६६	(श्लोकः ६५) कार्तवीर्यार्जुनकृपावर्णनम्। (श्लोकः ६६) साध्य-देवानामुपरि भगवत्कृपाप्रकारः।

पृष्ठम्	विषयाः
६७	(श्लोकः ६७) दलादनमुनेरुपरि श्रीदत्तकृपा. (श्लोकः ६८) श्रीरेणुकामातृप्रेम्णा श्रीदत्तकृतं जमदग्निमहर्षेरौर्ध्वदेहिककर्माचार्यत्वम्।
६८	(श्लोकः ६९) श्रीदत्तप्रभोः दिनचर्या।
६९,७०, ७१,७२, ७३	(श्लोकः ७०) सर्वात्मा प्रभुरेव जगद्रूपः। 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्' इति श्रुत्योर्विरोधपरिहारः। सर्वात्मत्वेऽपि संभोगप्राप्त्यादिदोषाभावः। आत्मनः कथं निर्गुणत्वमिति तार्किकमतेनाशंका। निर्गुणत्वबोधकश्रुतिविवरणम्। आत्मनो नित्यत्वम्। आत्मनो नित्यत्वे, बुद्ध्यादीनामनित्यत्वे च अनुमानप्रयोगौ। नित्याकाशवदात्मनोऽपि बुद्ध्याद्यनित्यगुणैर्गुणित्वमित्याशंका। आकाशानित्यत्वसाधनम्। आत्मनोऽनित्यगुणैर्गुणित्वे दृष्टान्ताभावः। आत्ममनसोः संयोगो न संभवति। आत्मनो निर्गुणत्वं विभुत्वं च न संभवतीत्यत्र हेतुप्रदर्शनम्। तत्खण्डनं सदृष्टान्तम्। आत्मनः एकत्वे, उपाधिना संसारित्वे च श्रुतियुक्तिप्रदर्शनम्। आत्मनः एकत्वं वक्तुं न शक्यते इत्याशंका। तत्संभवतीत्यत्र दृष्टान्तविवेचनम्। कुंडलादिविकारेषु कांचनवत् भूतभौतिकविकारेषु कूटस्थः परमात्मा एक एव। बाधासामानाधिकरण्यद्योतिकाः सृष्टिप्रतिपादकश्रुतयः। मध्येऽपि तदात्मकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः। अंते च अखण्डैकरसमात्रत्वं प्रतिपादयन्त्यः श्रुतयः। जगतः परमात्मस्वरूपत्वात्परमात्मैव एकः। वाक्यभेदप्रसक्त्या सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यजातं तत्परमेवेत्याशंकापरिहारौ। तत्त्वमसीत्याद्येकत्वप्रतिपादकवाक्यशेषभूतं सृष्ट्यादिवाक्यजातं सफलम्।

॥श्रीः॥

वृद्धशिक्षा-सटीका

ॐ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।

ॐकारः श्रुतिसारो मामवतूपासितश्च वक्तारम्।

शान्तिः शान्तिः शान्तिश्चास्त्विति संप्रार्थये तमनुवारम् ॥ १ ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारः पुरुषार्थाः। तत्रार्थकामयोरत्रैवोपक्षीणत्वात् पुरुषार्थत्वं गौणम्। धर्मस्तु वैदिको द्विविधः, प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च। जगत्स्थितिं चिकीर्षुर्भगवान् मरीच्यादीन् सृष्ट्वा कर्मकाण्डात्मकं वेदप्रतिपादितं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास। स च प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथावदनुष्ठितोऽपूर्वमुत्पाद्य फलाधिकरणन्यायानुसारेण (३।२।३८) परिच्छिन्नस्वर्गादिफलदो भवति। सोऽपि पुरुषार्थो गौणः 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा. ८।१।६) इति न्यायानुगृहीतबलवत्तरश्रुत्या पुनःपातश्रवणात् 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इत्यादि श्रुतीनां प्राशस्त्यबोधकत्वाच्च प्रकृत्यन्तलीनानामपि पुनःपात एव(२।१।८)'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्' इति पातञ्जलात्। तस्माद्भिन्नप्रकरणस्थो पनिषद्रूपवेदप्रतिपादितनिवृत्तिलक्षणो धर्मः एवोपासकानां परमपुरुषार्थमोक्षरूपो भवति। अनावृत्तिः शब्दात् इति न्यायात् (४।४।२२)ज्ञानवैराग्यरूपं तं च धर्मं निवृत्तिलक्षणं प्रभुरग्रे सनकादीन् सृष्ट्वा ग्राहयामास। ततः शिष्यपरंपरयाऽविच्छिन्नत्वेन तात्स्थितिं परिपिपालयिषुः स भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलसंपन्नस्त्रिगुणात्मिकां स्वां प्रकृतिमधिष्ठायाजोऽयव्यो भूतेश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकानुजिघृक्षार्थं मायया देहवानिव जात इव चात्रेरनुसूयायामवातरत्। स च श्रीदत्ताख्यो भगवान् स्वायंभुवान्तरे प्रथमे सत्ययुगेऽवतीर्य प्रपन्ना-

र्तिशान्त्यर्थमाप्रतिसंचरं वरीवर्ति। रामकृष्णादयस्तु रावणकंसादिनिर्दलनेन भूभारापनुत्तिकार्यान्ते स्वेच्छामयतनूर्जहुः। यदुक्तं भागवते "ययाहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः। कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम्' इति (१।१५।३०)। न तथायं भगवान् किंतु प्रपन्नार्तिहरणैककार्यार्थमवतीर्णत्वादाकल्पं सदा स्वकार्याय जागर्ति। अयं स्मर्तृगामी सर्वावतारमूर्धन्यः सर्वोपास्य इति दत्तात्रेयतापिन्याख्योपनिषदि ब्रह्मनारायणसंवादः श्रूयते। सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं महासाम्राज्यं किं तारकं तन्मे ब्रूहीत्युवाच भगवानित्युक्तः सत्यानन्दचिदात्मकं मामकं सात्त्विकं धामोपास्वेत्याह दत्तोऽहमस्मीत्यादिना। तेनैव नोदितोऽयं वेदोक्तकर्मोपासनबोधिके कुमारशिक्षायुवशिक्षे विधाय मन्दमध्यप्रतिपत्तृणां सुखबोधार्थं वेदान्तानुसारिवृद्धशिक्षाख्यं प्रकरणं चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्टाचारप्राप्तमाशीर्लक्षणमङ्गलमनुष्टुभा निबध्नाति।

यमोमिति पदं व्यस्तं समस्तं च त्रिभिस्त्रिभिः।
नादैश्चाजं जगौ सोऽव्याच्छ्रीदत्तो विश्वकृत्कविः ॥१॥

अत्रोंकारोन्यार्थं नीयमानपूर्णघटः प्रस्थितस्य शकुनायेव मङ्गलार्थोऽपि गम्यते। ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्मरणात्। स विश्वकृत्। उपलक्षणाद्विश्वोत्पत्तिस्थितिभङ्गकर्ता कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः। उपलक्षणात् सच्चिदानन्दरूपः त्रयाणामखण्डैकरसत्वात्। ईदृशः श्रीदत्तः परब्रह्मरूपः अविद्याकामकर्मभ्यः संसारबीजेभ्योऽव्यात्। श्रोतारं वक्तारं चेति शेषः।

ननु दत्ताख्यब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न संभवति। तस्य कूटस्थत्वेन क्रियाशक्तित्वायोगादिति सांख्या जगत्कारणं स्वतन्त्रं त्रिगुणं प्रधानं अभ्युपगच्छन्तीति चेन्न। 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा' इति 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः। ईक्षतेर्नाशब्दमिति। (१।१।५) अधिकरणन्यायाच्च

मुख्येक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणाज्जडप्रधानस्येच्छेक्षयोः अनुपपत्तेः, कवि-शब्दोपलक्षितः सर्वज्ञः श्रीदत्तो विश्वकृत् 'स हि सर्वस्य कर्ता०''कविर्मनीषी'इत्यादिश्रुतेः।'कविं पुराणमनुशासितारम्'इति स्मृतेश्च।(८)'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' (२।२।१) इत्यधिकरणन्यायात्सृष्ट्यनुकूलरचना-ज्ञानरहितस्यानुमानगम्यस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः। जडत्वात्। अपि च विश्वं कृन्तति स्वात्मन्युपसंहरति इति विश्वकृत्।'विपर्ययेण तु क्रमोत उपपद्यते च'(२।३।१४) इति न्यायेन स एव उपसंहर्ता। 'यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्त्यहरागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये'।(शां.) इति स्मृतेः। जडप्रधानस्य तु कथंचित्कर्तृत्वेऽभ्युपगतेऽन्ध-संध्यावन्दनन्यायेन कालज्ञानाभावात्सदैव सृष्टिर्न प्रलयः। अस्य त्वानन्दघनत्वेनावाप्तसर्वकामत्वेऽपि राजवत्कदाचित्कुतूहलवशात् विश्वनिर्माणलीला, कदाचिद्विश्वमुपसंहृत्य कैवल्यरूपेण तूष्णीमवस्थानमुपपद्यते कवित्वात्। 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (२।१।३३)। इति न्यायात्।

ननु नास्य जगत्कारणत्वं युज्यते। वैशेषिका नैय्यायिकाश्च कारणगुणाः कार्यगुणानारम्भन्त इति तस्मान्नित्याश्चतुर्विधाः परमाणवो जगत्कारणं जगुः। कार्यस्य वैलक्षण्यादिति चेत् 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्व-परिमण्डलाभ्याम्'(२।२।११) इत्यधिकरणेन परमाणुप्रतिबन्द्या ज्ञानावर-रूपाज्जडं दुःखात्मकं विश्वमुत्पद्यते इति स्वमतदोषं परिहृत्य तन्मतानु-सारेण निरवयवानां परमाणूनां निरवयवेश्वरजीवयोः संयोगसंबन्धा-भावाद्व्यणुकादिफलोपपत्तिर्नेत्यादिना परमतं प्रत्युक्तम्। 'यथोर्णनाभिः इति' (मुं.२।७)'दृश्यते तु' (२।१।६) इति न्यायाच्च गोमयवृश्चि-काद्युत्पत्तिदृष्टान्तेन विलक्षणकार्यकारणभाव उक्तः। तस्मात्कविपदोप-लक्षितं सर्वज्ञत्वादिलक्षणं विश्वकारणम्।

ननु कवित्वं नाम सर्वदा ज्ञानसंतानरूपत्वम्। बौद्धमते जीवानामीश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वम्। चत्वारो गन्धादिपरमाणुपुञ्जाः।ततो

भूतभौतिकरूपः उभयहेतुकः परमाणुसमुदायोऽङ्गीकृत इति चेत्तन्न संभवति इति समुदायाधिकरणे (२।२।१८) तन्मतानुसारेण जीवेश्वराणां क्षणिकज्ञानसंतानरूपत्वेनानित्यतया क्षणिकपरमाणुमेलनकर्तृत्वस्य, तेषां जडानां स्वातन्त्र्येण मेलनादेश्च प्रत्युक्त्या तन्मतस्य निरस्तत्वात् न जीवेश्वरयोः क्षणिकसंतानरूपत्वम् । एवमन्यान्यप्यधिकरणान्यूह्यानि । विश्वसृष्टौ वेदान्तप्रक्रियैवम्– निर्विकारस्यात्मनो जगद्भावापत्यसंभवात् ' मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' इति श्रुत्युक्ता मायात्राङ्गीकर्तव्या । यद्यप्यैतरेयतैत्तिरीयादौ गुणास्तन्मयी माया च नोक्ता तथापि 'नासीद्रजो नो व्योमापरे यत् । तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रे' इत्यादि श्रुतौ गुणा उक्ताः। गीतायामपि श्रीभगवता हि 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया' इत्युक्ता। शिष्टैश्चाप्याख्याता। तस्मादाकाशाव्याकृताव्यक्तादिपदवाच्या गुणोपसंहारन्यायेनैतरेयादिप्रोक्त-सृष्टिप्रकरणे सोपसंहर्तव्या । उपसंहृतायामपि तस्यां नाद्वैतहानिः । शक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वात् । नहि भृत्येभ्यो वित्तं प्रयच्छन्तस्तवैतद्धनं तव शक्तेश्चैतावदिति विभज्य गणयन्ति । नाप्यवस्तुभूतं चन्द्रबिम्बादिकमपेक्ष्य द्वौ चन्द्रौ वस्तुभूताविति बुद्धिमन्तो व्यवहरन्ति तस्मादङ्गीकृतायामपि तस्यामखण्डैकरसत्वे न कोऽपि विघ्न इति पण्डितोक्तेः। 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति' श्रुतेः बिम्बभूतो दत्ताख्य आत्मा शुद्धसत्त्वमायाप्रतिबिम्बित-स्तां वशीकृत्य सर्वज्ञ ईश्वरोऽभूत् । अविद्यायाः शुद्धितारतम्येन वैचित्र्यात्तत्प्रतिबिम्बितास्तद्वशगा अनेके जीवाः 'न कर्माणि विभागादिति' सूत्राभ्यां (२।१।३५,३६) । तेषां कर्मणां चानादित्वात्तेभ्यः कर्मफल-दानाय'वैषम्यनैघृण्ये इति'(२।१।३४) सूत्रोक्तवत् स्वयं पक्षपातित्वनिर्दयत्वरहितः 'सत्यकामः सत्यसंकल्प'इति श्रुतेःसत्यसंकल्पत्वात् स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजतेत्यादिश्रुतेरालोचनपूर्वकविश्व-

सर्जनश्रवणात् 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्यादिश्रुतेः पर्यालोचनरूपतपसा कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणन्यायेन (२।१।२६) अविकृतस्यैकांशतो विवर्तन्यायेनाकाशादिसर्वमसृजत्। तत्र प्रथमं रोहितशुक्लकृष्णप्रकृतिभावमेत्यैकोत्तरगुणाकाशादिसूक्ष्मभूतान्युद्भाव्य, ततो देवताज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकान्युद्भाव्य, तैः सूत्रात्मकं लिङ्गदेहं विरच्य, भोगायतनार्थं 'द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते' इत्याद्यभियुक्तोक्तिवत् पञ्चीकृत-पञ्चभूतेभ्योऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जजारजदेहान्,तद्भोग्यान्नपानानि,तन्निवासार्थं यथायथं चतुर्दशभुवनानि निर्माय,तत्र चतुर्विधदेहान् जीवात्मनानुप्रविश्य भूम्यादिष्वन्तर्यामितया नियन्तृत्वेन च स्थित्वा नामरूपे व्याकरोत्। 'संज्ञा मूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' इति न्यायात् (२।४।२०) अन्त्यकार्यपर्यंतमात्मन एव कारणत्वात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः इत्यादि श्रुतेराकाशाद्वायुरित्यादावपि आकाशादिभावमापन्नादात्मनः इति ऊह्यम्। 'कारणत्वेन चाकाशादिष्विति'(१।४।१४) न्यायाधिकरणात् हिरण्यगर्भश्रुत्यभिप्रायस्तु सूत्रधार इव परमात्मैव तत्द्वारा चराचरभूतनिर्मातेत्यूह्यम्। 'ईक्षणादि प्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता' इति द्वैतविवेकेऽभियुक्तोक्तेः, व्यावहारिकं ईशसृष्टम् अबाधकं, शास्त्रीयं साधकं च द्वैतं; प्रातिभासिकं जीवसृष्टं मानसिकं च द्वैतं बन्धकम्। 'जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकर्तृकः' इति तत्रोक्तेः। 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः। संसारो द्वेधा, दैनंदिनव्यवहारो जन्मान्तरस्वीकारश्च। तत्र दैनंदिनव्यवहारे त्रय आवसथा, नेत्रं, कण्ठो हृदयं च,तत्र क्रमेण जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यास्त्रयः स्वप्नाः देहपातपर्यन्तं जीवेनानुभूयन्ते स्वप्नस्यैकत्वेऽपि विद्यमानं वस्तुतत्त्वं तिरोधाय जायमानोन्यथाप्रतिभासः स्वप्न इत्युक्तस्वप्नलक्षणलक्षितत्वाज्जाग्रन्निद्रे अपि स्वप्न इति श्रुत्यभिप्रायः। जन्मान्तरस्वीकारार्थमपि पितृशरीरं स्वशरीरमिति त्रय आवसथा आमुक्तेः पुनः पुनरनुभूयन्त इति वैदिकसृष्टिप्रक्रियाऽविरुद्धा।

ननु क्वचित्प्राणादिसृष्टिः, क्वचिल्लोकादिसृष्टिः, क्वचित्तेजोबन्नात्मिका, क्वचिदाकाशादिसृष्टिः,क्वचिद्युगपत्सृष्टिरिति परस्परं कुतो न श्रुतिविरोधः इति चेन्न। सृष्टिस्थितिप्रलयनियमनप्रतिपादनाद्या अर्थवादाः। श्रुतेरर्थवादे तात्पर्य्याभावाज्जीवात्म्यैक्यस्य विवक्षितत्वात्तत्रैवादरः । न तत्र परस्परं श्रुतिविरोधः। सृष्टावपि विरोधपरिहारार्थं यावद्विकारं (२।३।७)त्वित्यस्य भाष्ये विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽगम्यते तस्मात्सोऽपि विकारः एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातमित्युक्तम् । तस्माल्लोकादिसृष्टौ गुणोपसंहारन्यायेन (३।३।५।) न्यूनतापरिहाराय पञ्चभूतादिसृष्टिरुपसंहर्तव्येति दिक् ।

प्रधानस्यात्राप्रामाण्यं तूक्तप्रायम् । यद्यप्यजामेकामिति श्रुतौ लोहितशुक्लकृष्णा प्रकृतिः प्रधानत्वेनाभ्युपगता चेच्चमसाधिकरणे (१।१।८) सा प्रत्युक्ता । संख्योपसंग्रहाधिकरणे (१।४।११) च तन्मततत्त्वश्रुतिरन्यथा व्याख्याता महदहंकारादीनां चाप्रामाणिकत्वं ‘ इतरेषां चानुपलब्धेः ’ (२।१।२) इति सूत्रितम् । परमाण्वादिवादास्तु प्रत्युक्ता एव । अत्रानुमानं,प्रधानादि कर्तृ, न जडत्वान्मृद्वत् । मायासहित आत्मा, जगद्विवर्ताधिष्ठानं तत्त्वं निमित्तोपादानोभयरूपत्वात्, सर्पादिविवर्तोपादानभूतमन्दान्धकाररज्जुवत् । तस्माच्छ्रीदत्ताख्यपरमात्मैव विवर्तन्यायेन विश्वकृत् । एवं च सति प्रकृत्यधिकरणस्य (१।४।२३) ‘तदात्मानँ स्वयमकुरुत’ इति श्रुतेः नेह नानेति चाम्नानादिन्द्रोमायाभिरित्यपि । ‘अजायमानो बहुधा मायया जायते तु स’ इति कारिकायाश्चानुपरोधः(३।२४)। विश्वशब्देनात्र जीवो व्यावृत्तः(१।४।२२)पाञ्चरात्राधिकरणेन (२।२।४२)चराचरव्यपदेशादिबह्वधिकरणैश्च जीवस्यात्मनः उत्पत्त्यसंभवः १ जन्ममृत्योर्गौणत्वं २ नित्यत्वं ३ सर्वदा ज्ञत्वं ४ उपाधिवशादणुत्वं ५ आमुक्तेर्द्वैतत्वेन पुण्यादिकर्तृत्वं ६ तच्चास्वाभाविकं ७ चेति ज्ञेयम्। तर्हि तस्य कथ-

मुत्पत्तिरिति चेत्पूर्वोक्तबिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनेति काशकृत्स्नीयसूत्रे सूत्रितम् । (१।४।२२)

ईदृशो विश्वकृच्छ्रीदत्तः, श्रिया भक्ताभीष्टदसंपत्त्या युतो दत्तः 'मृडयाति मृडिभैर्नृपोऽपि हि बालिशम्' इति न्यायेन प्राकृत-भक्तकामपूरणत्वं भगवतो युक्तम् । यद्वा, श्रिया मोक्षलक्ष्म्या युतः श्रीदत्तः परमहंस परिव्राजकाचार्योऽवधूतः । यद्वा, श्रीञ् सेवायामिति धातोः श्रयतीश्वरं भजतीति श्रीः, भक्तः उपासकः स चासौ दत्तश्चेति ब्रह्माद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टो देवताऽभवत् । मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति देवतामित्यभियुक्तोक्तेः । अत एव उपासकेन उपासनकालेऽहंश्वरदेवता-ऽभिन्न इति ध्येयम् । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्यो ह्यमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति श्रुत्या भेदज्ञानस्य निन्दितत्वात् । यद्वा,अविद्योपाधिं श्रयति इति श्रीः त्वंपदार्थो जीवः,स एव दत्तस्तत्पदार्थ एवं चाखण्डार्थः तं दर्शयति । स कः, यं प्रत्यगभिन्नपरमात्मानं ॐमिति पदं जगौ अवयवशक्त्या समुदाय शक्त्या च प्रतिपादयामास ।

ननु अकारादिसुबन्तपदचय ॐकारो वाक्यमेव कथमेव मुच्यते पदमिति चेन्नैष दोषः । ॐकारस्यावयवशक्त्या वाक्य-त्वेऽपि समुदायशक्त्या पदत्वं वाच्यं योगरूढिस्वीकारात् । तदस्वी-कारेपि सुप्तिङन्तं पदमिति पदत्वम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यने-नापि समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् सुबन्तत्वम् । कीदृक्पदं, व्यस्तं, भिन्नं, अकारोकारमकाराख्यस्वतन्त्रपदत्रयात्मकम् । एतेनावय-वशक्तिरुक्ता । तथा च समस्तं, अकारोकारमकराख्यपदत्रयकर्मधारय-समासनिष्पन्नम् ।" एतेन समुदायशक्तिरुक्ता । इदं च पदद्वयमर्था-भिधेयेऽपि योज्यम् । व्यस्तमोमिति पदं व्यस्तम् अध्यात्माधिदैवताधिभूत-भेदेन भिन्नतया प्रतीयमानं त्वां जगौ । तथा समस्तमोमिति पदं, समस्तं

सर्वात्मकं त्वां जगौ । तदाह । त्रिभिः मात्राख्याकारोकारमकारवर्णैः । तथात्रिभिः अधिदैवताधिभूताध्यात्मभेदैःसर्वप्रपञ्चाकारेण व्याप्तम् एकं ब्रह्म त्वां जगौ, एतेनावयवशक्तिरुक्ता । तथा च वार्तिके—'अधिदैवतमध्यात्ममाधिभूतमिति त्रिधा । एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः' इति । अत्रायं प्रकारः व्यष्टौ स्थूलदेहो, जाग्रदवस्था, रजोगुणस्तदभिमानी विश्वः । समष्टौ भूर्लोकः, सृष्टिः, विराट्देहस्तदभिमानी वैश्वानरो ब्रह्म चाकारवाच्यार्थः । व्यष्टौ सूक्ष्मदेहः, स्वप्नावस्था, सत्त्वगुणः, तदभिमानी तैजसः । समष्टौ भुवर्लोकः, स्थितिः, सूत्रात्महिरण्यगर्भो विष्णुरुकारवाच्यार्थः। व्यष्टौ कारणदेहो, निद्रावस्था, तमोगुणः, तदभिमानी प्राज्ञः । समष्टौ स्वर्लोकः, प्रलयोऽव्याकृत, ईश्वरश्च मकारवाच्यार्थः। अर्धमात्रायाः महाकारणदेहः, उन्मन्यवस्था, शुद्धसत्त्वगुणः, पादत्रयोपलक्षितस्तुरीयः प्रत्यगात्मा वाच्यार्थः । ध्वनेर्निर्गुणत्वं निर्विकारत्वं निराकारत्वं चेति चतुर्ष्वप्यकारादिपादेषु सच्चिदानन्दं केवलं चैतन्यं लक्ष्यार्थः । आद्यानां त्रयाणां पद्यतेऽनेनेति पादः इति करणव्युत्पत्त्या पादत्वं, तुरीयस्य चाधिकरणत्वेनेति विवेकः । एवमोंकारस्य चतुष्पात्त्वं कार्षापणवद्व्यवहारार्थं न तु गोरिवेति ज्ञेयम् । माण्डूक्यतापनीयाथर्वशिखादौ एतदन्यच्चाप्युक्तम् । गुणोपसंहारन्यायेन न्यूनतापरिहारायात्र सर्वमुपसंहर्तव्यम् । ऋषिवेदादीनां वाक्यार्थानुपयोगेऽपि उपासनायामुपयोगः । नादाख्यार्धमात्रालक्षितं निर्विकारं ब्रह्म । तच्च पूर्वत्रयापेक्षया तुरीयं न तु वस्तुतः । तच्च उपहितत्वेन सर्वगतम् । 'तुरीयं त्रिषु संततम्' इति कारिकोक्तेः । तत्र सर्वावस्थाद्युपासनार्थं योऽयम् । स्वत उच्चारयितुम अशक्यस्यार्धमात्राख्यनादस्यैकत्वेऽप्यणवणुतराणुतमभेदेन प्लुतोच्चारणे चिरकालमनुवृत्तस्य तस्यानेकनादरूपत्वात् बहुवचनं न विरुद्धम् । नादस्याणुत्वादिकं गुरुमुखादवगन्तव्यम्। अर्धमात्रारूपेण समस्तमोमिति पदं, समस्तम्।

मादैः स्वत उच्चारयितुं अशक्यार्धमात्रायाः प्लुतोच्चारणवशेन निष्पाद्य- मानैः ध्वनिभिः। अजं, न जायते इत्यजः उपलक्षणात् सर्वविकारशून्य आत्मा।'स वा एष महानज आत्मा' इति श्रुतेः। पूर्वत्रयापेक्षयाऽयं चतुर्थो विज्ञेयः। 'नान्तः प्रज्ञं०चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' इति श्रुतेः। तं अजं सर्वविकारातीतम् ।'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया। न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः' इति कारिकोक्तेः। आवरणविक्षेपरहितं यं समुदायशक्त्या जगौ स श्रीदत्त इति संबन्धः। सर्वविकारातीतत्वादखण्डार्थोऽद्वैतः। 'अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवाद्वैत एव ' इति श्रुतेः।

एवं पदार्थाभिधानमुखेनाखण्डैकरसवाक्यार्थसिद्धिरर्थादुक्ता । तथाहि व्यष्टिसमष्टिस्थूलप्रपञ्चोपहितचैतन्यमकारार्थः । तत्र वाच्यार्थस्थूलप्रपञ्चांशत्यागेनाकारेण केवलं चैतन्यं लक्ष्यते। वाच्यार्थभूतव्यष्टिसमष्टिसूक्ष्मप्रपञ्चोपहितचैतन्यमुकारार्थः । तत्र वाच्यार्थभूतसूक्ष्मप्रपञ्चांशत्यागेनोकारेण केवलं चैतन्यं लक्ष्यते। स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयकारणीभूताविद्यामायोपहितचैतन्यं मकारार्थः। वाच्यार्थभूततादृशाविद्यामायांशत्यागेन मकारेण चैतन्यमात्रं लक्ष्यते । एवं चोभयत्र तुरीयत्वसर्वानुगतत्वोपहितत्वयुतं चैतन्यं प्रत्यग्बोधाख्यं अद्वयानन्दाख्यं चार्धमात्रार्थः । तदुपाधिपरित्यागेन नादाख्यार्धमात्रया चैतन्यमात्रं लक्ष्यते । एवं चतुर्णां सामानाधिकर- ण्यादभेदबोधे परिपूर्णमद्वितीयचैतन्यमेव सर्वद्वैतोपमर्देन सिद्धं भवति, 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे। मुख्यार्थेनाविनाभूतप्रतीति- र्लक्षणोच्यते' इत्युक्तलक्षणया जहदजहल्लक्षणया परित्यक्तानामुपाधी- नामविद्यामायातत्कार्यत्वेन मिथ्यात्वात्स्वरूपबोधेन च स्वरूपाज्ञाना- त्मकमायातत्कार्यनिवृत्तेर्न पृथगवस्थानप्रसङ्गः। नाप्यधिष्ठानसाक्षा- त्कारानन्तरमापतत् अध्यस्तमुपलभ्यते। तस्मादद्वितीयशून्यं प्रत्यगभिन्नं

परब्रह्मैव वाक्यार्थः। एतदन्यवाक्यानामुपलक्षणं तेषां परिपूर्णप्रत्यगभिन्नाद्वितीयब्रह्मज्ञापकत्वात्। एतेषां वाक्यानां लिङ्गादिविध्यभावान्न जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम्। नापि त्वमिन्द्रोऽसि इत्यादिवद्गुणवादपरत्वम्। 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' इत्यादिना मुख्यार्थसंभवे स्तावकगौणवाक्य कल्पनाया अनौचित्यात्। नापि विपरीतबोधकत्वं, युक्तत्वात्। तस्मात् प्रमितिजनकवाक्यस्य श्रद्धया निरन्तरमभ्यासादपरोक्षनिर्विकल्पबोधोत्पत्तिः। एवमद्वितीयब्रह्मवाचकप्रणवार्थानुसन्धानं जपश्च समाधिसाधनत्वेन पतञ्जलिनोक्तम्। समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥ १॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा॥ २॥ तस्य वाचकः प्रणवः॥ ३॥ तज्जपस्तदर्थभावनं चेति॥ ४॥ प्रणवजपस्य प्रणिधानशब्दार्थत्वेन व्याख्यानात्। 'एतदालम्बनं श्रेष्ठम्०,' 'एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म०'तदिति श्रुतेः तस्य सर्वपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तम्। ईक्षतिकर्माधिकरणे (।१।३।१३।) शैब्यप्रश्नवाक्यशेषे च ध्यानानुसारेण परापरब्रह्मप्रदो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेनालम्बनत्वेन चैष ॐकार उक्तः। सर्वानर्थादवतीति ॐ इति अन्वर्थकः। ऋ. (२।२।३।४।) मुण्डकेऽपि – धन्वाकर्षणादिरूपकेण प्रणवेनात्मना ब्रह्मलक्ष्यवेधनात्तन्मयत्वाख्या सायुज्यमुक्तिरुक्ता। विद्याख्यदेवताज्ञानसमुच्चिताविद्याख्यकर्मानुष्ठानेनामृताख्यसालोक्यादिमुक्तय उक्ताः ता न मुख्याः 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन' इति स्मृतेस्ततः पुनरावृत्तेः सद्भावात्। ब्रह्मणा सह मुक्तिश्रुतिस्तु शाण्डिल्याद्युक्ताहंग्रहोपासकविषया। ब्रह्मलोको द्वेधा, कर्मिप्राप्यः, क्रममुक्तिभाग्भिर्लभ्यश्च। अहंग्रहोपासकास्तु क्रममुक्तिभाजः, तान्पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्मलोकं प्रति नयत्यमानवः पुरुषः इति अप्रतीकालम्बनाधिकरणे उक्तम्। (४।३।१५।) तदधस्तनलोकभाजोऽज्ञावबद्धोपासकाः प्रतीकोपासकाश्च तारतम्येन। तस्मादिहैव परमपुरुषार्थप्राप्त्यर्थं प्रणवमुपास्य देहपातात्पूर्वमेवात्मस्वरूपं बोद्धव्यम्। 'इह चेदवेदीत्०'

(केन० १-३-१) 'इह चेदशकद्बोद्धुं०' (क० वल्ली ६-४) इति श्रुतेः। अतस्तदर्थमेव विध्यर्थोभयवादविलक्षणं मन्त्रब्राह्मणात्मकमोक्षकाण्डाख्यवेदान्तवाक्यविचारः श्रवणादिरूपः शमादिसंपन्नैर्मुमुक्षुभिः कर्तव्यः 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' 'शान्तो दान्तः' इत्यादि श्रुतेः शमदमाद्यु० (३।४।२७।) इति न्यायाधिकरणाच्च। तानि वेदान्तवाक्यकुसुमानि पञ्चपञ्चाशदधिकपञ्चशतसूत्रैर्भगवता व्यासेन निबद्धानि। सैव चतुरध्यायी चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान् न्यायान्प्रदर्शयति।

इह सर्ववेदान्तवाक्यानां साक्षात्परंपरया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीयब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्याये दर्शितः। तत्र प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तवाक्यानि विचारितानि। द्वितीये पादे अस्पष्टलिङ्गानि उपास्यब्रह्मविषयाणि। तृतीये पादे अस्पष्टलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि। एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः। चतुर्थे प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानानि अजाव्यक्तादिपदानि चिन्तितानीति प्रथमेऽध्यायेवेदान्तानामद्वैते ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे तत्र संभावितस्मृतितर्कादिविरोधमाशंक्य तत्परिहारः क्रियत इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः। तत्राद्यपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम्। स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणरूपपक्षद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य। तृतीये महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः पूर्वभागे परिहृतः। उत्तरभागे जीवविषयाणां च। चतुर्थे इन्द्रियादिविषयश्रुतीनां विरोधः परिहृतः। तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम्। तत्र प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनादिनिरूपणेन वैराग्यमुक्तम्। द्वितीये पूर्वभागे त्वंपदार्थः शोधितः उत्तरभागे तत्पदार्थश्च। तृतीये निर्गुणब्रह्मणि नानाशाखापठितः पुनरुक्तपदोप-

संहारः कृतः। प्रसङ्गाच्च सगुणब्रह्मविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ प्रोक्तौ। चतुर्थे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनानि शमादीनि श्रवणमनननिदिध्यासनादीनि चोक्तानि॥ ३॥ चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्याफलविशेषनिर्णयः। तत्राद्यपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणब्रह्म, उपासनावृत्या सगुणब्रह्म वा साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा मुक्तिरुक्ता। द्वितीये म्रियमाणोत्क्रान्तिप्रकारः। तृतीये सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः। चतुर्थे पूर्वभागे निर्गुणब्रह्मविदः अत्रैव विदेहकैवल्यम्। उत्तरभागे सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिः। एवं सूत्रैः वेदान्तवाक्यजातं निबद्धम्। प्रत्यगभिन्नपरमात्मसाक्षात्कारे वेदान्तवाक्यजातमेव प्रमाणम्। तस्योपक्रमादिलिङ्गैर्भिन्नप्रकरणस्थितत्वात् प्रबलत्वम्। अबाधिताज्ञातार्थज्ञापकं हि प्रमाणं न विहन्यतेऽतस्तत उदिताया विद्याया नैव नाशः। 'प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना। न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमिष्यते' इत्यभियुक्तोक्तेः। ईदृशस्य वेदान्तवाक्यजातस्य अज्ञातज्ञापकत्वेऽपि कर्मानुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधित्वं। स्वतःपुरुषार्थपरमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमादिलिङ्गवत्तयेदं वेदान्तवाक्यजातं स्वतःप्रमाणभूतं, सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयति। अन्यशेषत्वाभावाच्च नाऽर्थवादरूपम्। क्वचिदज्ञातज्ञापकमात्रेण विधिः, विधिपदरहितमपि प्रमाणवाक्यं भूतार्थवाद इति चोक्तम्। साकल्येन ईदृग्वेदान्तवाक्यसूचनेन ससाधनपरमपुरुषार्थप्रतिपादकत्वादिदमेवोत्तरमीमांसाख्यशास्त्रं सकलशास्त्रमूर्धन्यं, सर्वशास्त्रान्तरमस्यैवाङ्गभूतमिदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं भगवत्पूज्यपादश्रीशंकराचार्योक्तभाष्यानुसारेणेति।

इहापि प्रकरणमुखमङ्गलपद्ये एतच्छास्त्रतात्पर्यसूचनेयम्। पूर्वोक्तकर्मोपासनाज्ञापकशिक्षाद्वयतः कर्मकाण्डोक्तकर्मानुष्ठानेन शुद्ध-

चित्तस्य,उपासनया जातैकाग्रयस्य च शमादयोऽर्थसिद्धाः। तदनन्तरमेव मुख्याधिकारिणु उपलक्ष्य जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः प्रणवमात्राभिः जिज्ञासितत्वात् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यधिकरणमर्थादुक्तम्। 'यतो वा 'इति श्रुत्युक्तं जिज्ञास्यब्रह्मणो जगज्जन्मादिकं तटस्थलक्षणं विश्वकृदित्यनेनोक्तमतो जन्माद्यधिकरणं गतार्थम्। कविशब्देन सर्वज्ञ-कल्पवेदकर्तृत्वसूचनात्सर्वज्ञत्वं सिद्धम्,ततःशास्त्रयोनित्वाधिकरणं दर्शि-तम्। प्रणवोपलक्षितवेदान्तवाक्यैकगम्यत्वेनास्य मानान्तरागम्यत्वाद् द्वितीयवर्णकसिद्धिः। प्रणवोपलक्षितवेदस्य श्रीदत्ताख्यनित्यसिद्ध-ब्रह्मपरत्वोपन्यासात् समन्वयाधिकरणमर्थादभाणि। प्रणवोपलक्षित-वेदस्य हितशंसनत्वात् शास्त्रत्वं,स वेद ॐकारोपलक्षितः प्रतिपत्तिविधि-विषयतया न ब्रह्म समर्पयति अपि तु साक्षात्समर्पयति। तस्य तात्पर्य-वत्त्वेन तत्रान्वयादिति द्वितीयवर्णकसिद्धिः। विश्वकृतः कवेः चेतना-त्मकत्वाच्छान्दोग्ये सद्वाच्यस्य तस्यैव मुख्येक्षितृत्वं न प्रधानस्येति स्पष्टब्रह्मलिङ्गविचारात्मकः प्रथमपाद उपलक्षणाज्ज्ञापितः।

त्रिभिः मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः इति लिङ्गैः, तज्जतल्लतदना-ख्यलिङ्गैश्चोपास्यत्वादस्पष्टलिङ्गसमन्वयसाधको द्वितीयः पादो दर्शितः। द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षमिति त्रिभिः। मनः प्राण इन्द्रियाणि इति त्रि-भिरोतत्वेन आयतनं जगौ। स कविःस्वशब्दसूचक इत्यस्पष्टज्ञेयलिङ्ग-साधकतृतीयपादः उक्तः। त्रिभीरथरथिसारथिभिः, पुनस्त्रिभिः प्रग्रह-विषयहयैः। यद्वा, त्रिभिरिन्द्रियार्थमनोभिः, पुनस्त्रिभिः बुद्धिमहदव्यक्तैः उत्तरोत्तरमुत्कृष्टत्वेनोक्तैः कृत्वा यं महच्छब्दवाच्यकारणपरं अव्यक्ता-दव्याकृताच्च परं, सांख्यशास्त्रोक्तप्रधानविलक्षणं पुरुषाख्यं सर्वोत्कृष्टं जगौ। यद्वा अनन्यसाधारणत्वात् परां गतिम्। 'स त्वमग्निँ स्व०' 'येयं प्रेते०' 'अन्यत्र धर्मादिति' नचिकेतः प्रश्नैः। त्रिभिश्च अग्निजीवात्मना-

मुपन्यासैरेतद्द्वैतदित्यभ्यासेन यं जगौ । एवं प्रधानत्वेन सन्दिह्यमानपद-निश्चायकश्चतुर्थपाद उक्तः। एवमन्येऽप्यूह्या विस्तरभयादुपरम्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रकरणत्वात् आकरस्थमेव विषयप्रयोजनाद्यूह्यम्। अथापि श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गतयाऽत्र प्रकरणेऽपि प्रदर्श्यते । अत्र मात्रालक्ष्यार्थैक्यस्य समर्थनाज्जीवब्रह्मैक्यं विषयः । अनन्यसाधारणत्वादनर्थभूतद्वैतनिवृत्तिः प्रयोजनम् । ॐकारोपासकः संन्यास्यधिकारी । एकप्रयोजने प्रतिनिबद्धार्थजातस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादको ग्रन्थः शास्त्रमुच्यते, स एवाकरः ईदृग्विधमेवोत्तरमीमांसाशास्त्रं, अयोगव्यवच्छेदात् । तेनास्य संबन्धः, प्रकरणत्वात् । 'शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः' इति तल्लक्षणात् । अत्रावतेः कर्मत्वेन श्रोतृवक्तृग्रहणान्मामवत्वित्यादिवच्छान्तिरुक्ता । तस्या ब्रह्मविद्यादौ आवश्यकत्वात् ॥ १ ॥

सर्वाभयप्रदः सर्वन्यासपूर्वकमग्रजः ।
यदाश्रितोऽप्यसम्पद्यं याति दत्तं भजामि तम् ॥२॥

पुनर्मङ्गलपद्यद्वयेनाधिकारिलक्षणं ज्ञापयति सर्वेति। पुत्रैषणा वित्तैषणा लोकैषणा परित्यक्ता ।'अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्त'इति श्रुतेः। 'यत्किंचिद्बन्धकं कर्म कृतमज्ञानतो मया । प्रमादालस्यदोषोत्थं तत्सर्वं संत्यजाम्यहम् ॥ १ ॥ त्यक्तसर्वो विशुद्धात्मा गतस्नेहशुभाशुभः । एष त्यजाम्यहं सर्वं कामभोगसुखादिकम् ॥ २ ॥ रोषं तोषं विवादं च गन्धमाल्यानुलेपनम् । भूषणं नर्तनं गेयं दानमादानमेव च ॥ ३ ॥ नमस्कारं जपं होमं याश्च नित्यक्रिया मम । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वर्णधर्माश्रयं च यत् ॥ ४ ॥ सर्वमेव परित्यज्य ददाम्यभयदक्षिणाम् । पद्भ्यां कराभ्यां विहरन्नाहं वाक्कायमानसैः । करिष्ये प्राणिनां पीडां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ' ॥ ५ ॥ इत्युक्तप्रकारेण

सर्वसंन्यासपूर्वकं सर्वाभयप्रदः । अग्रजो ब्राह्मणो नान्यः ।
'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं
धर्मो न विद्यते ' इति स्मृतेः दण्डग्रहणादिरूपे विविदिषाख्ये
संन्यासे विप्रस्यैवाधिकारः । विद्वत्संन्यासे तु क्षत्रियवैश्ययोरपि ।
नन्वस्य साधनसम्पदपेक्षेति चेत्तत्राह।असम्पदपि यमाश्रितो यं भगवन्त-
मभेदेन याति प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः। महाभारते 'या वै साधनसम्पत्तिः
पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ' इति ।
भागवतेऽपि 'धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । एकं
ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् इति । अत्रैकादिपदैरन्यसाधनानपेक्षता
भक्तियोगस्योक्ता । ज्ञानादेश्च हरिपदसेवनसापेक्षता चात्र ध्वनिता ।
तथा च तत्रैव स्पष्टम् ।'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। योगेन दा-
नधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति'।
ईदृशं तं दत्तं परमात्मानं भजामि। भजनं त्वत्र कीर्तनरूपं ।'ध्यायन्कृते-
यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्।यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्'
इति स्मृतेः अत्र कृताद्यधिकरणकध्यानादिफलार्थे कल्यधिकरणकं कीर्तनं
विधीयत इति स्मृतिवाक्यार्थः । स्मरणं प्रणवार्थतो यतेस्तेन समाधि-
सिद्धिरपि ।'यतिनैकान्त सेविना । दीर्घं प्रणवमुच्चार्य मनोराज्यं विजी-
यते । जिते तस्मिन्मनोराज्ये मनास्तिष्ठति मूकवत् । एतत्पदं वासिष्ठेन
रामाय बहुधेरितम् । दृश्यं नास्तीति० परा निर्वाणनिर्वृत्तिरित्यभियु-
क्तोक्तेः । केवलप्रणवानुष्ठानाभावाद्यतीतरेषां तथैव सोऽहमिति कीर्तनं
तत्राऽपि परोक्षतः ॐकारः । यदुक्तम् ' सकारार्णं हकारार्णं लोपयि-
त्वा ततः परम् । प्रणवो भवेदिति' । कलौ संन्यासनिषेधः त्रिदण्डपरः
इति प्राञ्चः। अन्ये तु 'यावद्वर्णविभागोस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते । अग्निहोत्रं
च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे ' इति वचनबलात् कलिप्रवेशमारभ्य
गवालम्भादिवर्ज्यमेवाग्निहोत्रं संन्यासं च वेदप्रवृत्तिवर्णविभागदर्शन-
पर्यन्तमेव, ततः परं निषेधवचनं मानमित्यभ्युपगच्छन्ति ॥२॥

षट्कर्ता षड्विहीनो यं श्रितः पावनभावयुक् ।
याति मन्दविरागोऽपि यं तं दत्तगुरुं भजे ॥ ३ ॥

भगवदाश्रितोपि यतिरापाततः स्नानादिरूपबहिरङ्गसाधनमपि कुर्यात् विहितत्वादिति मङ्गलार्थतो दर्शयन्नधिकारिणं विशेषणं ददाति 'भिक्षाटनं जपो ध्यानं स्नानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ।' नात्रानुष्ठानक्रमविवक्षा पाठक्रमापेक्षया शास्त्रोक्तानुष्ठानस्य बलवत्वात् । एवं स्मृत्युक्तषट्कर्मकर्ता । 'मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा स्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षडित्युक्तेः' मञ्चकादिषड्भिर्विहीनः । स्वशाखोपनिषद्गीता विष्णुनामसहस्रकम् । श्रीरुद्रं पौरुषं तारं नित्यमावर्तयेद्यतिरिति-षट्कस्य जप एवान्तर्भावः । ईदृशो मन्दविरागोऽपि यमाश्रितोऽधिकारी । ननु तीव्रविरागे शक्तस्य बहूदकन्यासोऽशक्तस्य कुटीचकाख्यः। तीव्रतरवैराग्ये हंसाख्यो, मन्दे न कोऽपीतिजीवन्मुक्तिविवेकादौ स्फुटमुक्तम् । कथमत्रोच्यते मन्दविरागोपीति । विरागं विनाऽऽश्रमाचारभ्रष्टत्वेन पातोऽपि स्मर्यते । 'प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः । एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः।नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्-पतन्ति ते। काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान्-घोरान्यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति'। 'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि। शुनां तत्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे' इत्यादिना बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्यापि यथेष्टाचरणं निन्दितं किं पुनरबुद्धस्य यतेः । अपि तु कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तंत्यजेदन्त्यजं यथेत्यादिना मानश्रवणादिति चेत्। बाढम् । इयं स्मृतिर्भगवन्तमनाश्रित्य वैराग्यं विना जीवनाद्यर्थकृतसंन्यासस्य नरकप्रतिपादिका । यस्तु- 'त्राहि मां सर्वलोकेश वासुदेव सनातन ।

संन्यासो मे जगद्योने पुंडरीकाक्ष मोक्षद । युष्मच्चरणमापन्नं त्राहि मां पुरुषोत्तम' इति यं भगवन्तमाश्रितः प्रपन्नः । पुनश्च पावनभावयुक् । भावो भक्तिः।सर्वापेक्षाधिकरणे(३।४।२६) सर्वसाधनापेक्षोक्तेः।'नायमात्मा'इतिश्रुत्या 'भक्त्या मामभिजानाति०''पुरुषः स परः पार्थ०'इत्यादिस्मृत्या च मुक्तौ भक्तेरावश्यकत्वात्। भक्तियोगे तु दुराचारिणो मन्दविरागस्यापि अधिकारो गम्यते । 'अपिचेत्सुदुराचारो० निगच्छति' । 'न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिदः' इत्यादिवचनेभ्यः । नैवं दुराचारिणोऽपि दृढवैराग्याद्यभावेऽपि वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठितौ ज्ञानोत्पत्तिर्भविष्यतीति क्वाप्युपलभ्यते । न च यथोक्ताधिकारसंपत्तिं विनाऽनुष्ठितं साधनं किमपि फलाय कल्पते । यस्मादेवं तस्मात्पावनभक्त्या युग्यमाश्रितो मन्दविरागोऽपि यं यातीति साधूक्तम् । ईशाश्रयामन्दविरागस्यापि निःश्रेयसं चेत्किमु वक्तव्यं तीव्रादिविरागयुक्तानामिति कैमुत्या सिद्धम् । ननु तर्हि भक्तियोगेनैवालं किमाश्रमोक्तकर्माचरणाडम्बरविधिनेति चेत् । ज्ञानदार्ढ्यपर्यन्तं श्रुतिमर्यादापालनेनाश्रमसिध्यर्थं लोकसंग्रहार्थं चापाततः आश्रमधर्माचरणं, न चोदनया । यतोऽयं विध्याभासः । श्रुतिस्तावत् ।'विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्ष्यान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः पुत्रैषणायाश्च० व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यां चरन्ति । अथ परिव्राडेकशाटीपरिहितो मुण्डोदरपात्र्यरण्यनित्यो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्स्यन्सार्ववर्णिकभैक्ष्यचर्यमाभिशस्तपतितवर्ज्यमयज्ञोपवीती शौचकामानिष्ठमेकं वैणवं दंडमादत्ते सखे मां गोपायेति । सार्ववर्णिकभैक्ष्यन्तु सर्वान्नानुमत्यधिकरणे (३।४।२८) प्राणसङ्कटसमय एवापत्कालविषयकं न तु स्वस्थावस्थायां इति व्यवस्थापितम् । तस्मात् षट्कर्तेत्यादि सुस्थितम् । दत्त एव गुरुस्तं नामरूपोपाधिपरित्यागादाविर्भूतस्वरूपेणाहं भजे, प्रपद्ये । अखण्डैकरसत्वापत्तिपर्यन्तं

शिष्याचार्यत्वदृष्टिर्वाक्यार्थप्रकाशायेति श्रूयते 'यस्य देवे परा भ०'। 'नैषा तर्केण म० प्रेष्ठ' इत्यादिना। मुक्तौ तु न जीवेश्वराचार्यादिविभागः। 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' इति विघ्नबाहुल्ये मङ्गलबाहुल्यापेक्षा ॥ ३ ॥

सर्वात्मेशस्य हृत्स्थस्यास्तान्यभावो यमातिगः।
उत्स्वभावोऽनृणो भक्तः प्रियो यस्य नमामि तम् ॥४॥
उपाधिनाऽऽत्मनानात्वं कर्तृतां वीक्ष्य भोक्तृताम्।
विशारदोऽप्यनित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥५॥
ततो निर्विद्य संन्यस्य प्रवृत्तिं प्रेयसीमपि।
विशारदं ब्रह्मनिष्ठं श्रोत्रियं गुरुमाश्रयेत् ॥ ६ ॥

ननु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते'। 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां ऋणापाकृतिं विना कथं, केन वा मनो मोक्षे निवेशनीयमितिचेदीशभक्तस्यायं न नियम इति वदन्नमति–सर्वेति। सर्वेषामात्मा, ईशश्च श्रीदत्तः, तस्य प्रियो भक्तः अनृणः, भवतीति शेषः। कथंभूतस्य सर्वात्मेशस्य, हृत्स्थस्य। अनेन भजनसौलभ्यं, ततः शान्तिः, शाश्वतस्थानावाप्तिश्च 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि० तमेव शरणं० तत्प्रसादा० शाश्वतम्' इति स्मृतिमतं ज्ञापितम्। सर्वात्मनः भजने कृते वृक्षमूलसेचनात् स्कन्धादितृप्तिवत् ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां तृप्तिरर्थादुक्ता। अतो नाभक्तवत्पोष्यादीनां अन्नादिना, यज्ञादिभिर्देवादीनां चानर्चनेपि न तत्कृतविघ्नः। कुतः, सर्वेशस्य भक्तत्वात्। भगवानेवेदं सर्वमिति बुध्या अस्तः,त्यक्तः,अन्यभावो येन सोस्तान्यभावः। अतोस्य न भयं 'अभयं प्रतिष्ठां वितेन्द' इति श्रुतेः।अन्यो मोक्षमार्गे प्रवृत्तश्चेत्तस्य यथा विघ्नो न तथास्येतिभावः। शास्त्रीयप्रयत्नाद्भजनाद्वा उत्, उत्कृष्टः

स्वभावो यस्य सः उत्स्वभावः । 'अपिचेत्सुदुरा० हि स' इति स्मृतेः । एवं विहितकर्मनिवृत्तिः । भजनवशात् उद्गतः स्वभावो यस्य इति विकर्मनिवृत्तिः, कथंचित् प्रमादादिनोत्पतितं पापं चेत् हृत्स्थो भगवान् सद्य एव क्षालयेत् । अस्तु नामेदं,दण्डधरो यमो नैतन्मन्येत चेद्भजन-प्रभावान् यमं, मृत्युं, अतीत्य गच्छतीति यमातिगः । एतेन, नायं यमदण्ड्य इत्युक्तं भवति । 'स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः खलु तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसुदनं प्रपन्नं प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् । दामोदराच्युत जनार्दन वासुदेव त्याज्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति इति स्कान्दे यमोक्तेः । 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानम्' इतिश्रुतिस्त्वभक्तपापिपरेति 'संयमने त्वनु भूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति दर्शनात्' (३।१।१३) इत्यनेन सूत्रेण सूत्रितं भजनवैभवाद्यमनियमातिगोपि इति वा बोध्यम् । ननु 'श्रुति· स्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितं' इत्युक्तेः ईश्वरः स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेतेति चेत्तत्राह । प्रियो भक्त इति । ननु नायं पापक्षयार्थं भजतीति चेत् भजनप्रभावाद्भगवान्हरिर्हृत्स्थश्चेत्सङ्कल्पाभावेऽपि वस्तुशक्त्या पापं हरत्येव ।'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इति स्मृतेः । न हि वस्तुशक्तिः स्वकार्यार्थं पर-सङ्कल्पमपेक्षते । यस्य ईदृशो भक्तोऽनृणो भवति तं श्रीदत्तं नमामि इत्यन्वयः । अतो ऋणापाकरणं विनापि सर्वं संन्यस्य भगवन्तं भजति चेदवश्यमेव मुच्यत इति भावः॥४॥'ब्रम्हसंस्थोऽमृतत्वमेति'इति लिङा दिविधिपदरहितश्रुतेरन्धपरम्परया संन्यासादर इति जैमिनीयमतं परामर्शी सूत्रेणा(३।४।१८) नूद्य उत्तरसूत्रचतुष्केण राद्धान्तं संन्यासमुपदेष्टुं, मुमु-क्षुर्विवेकेन सर्वतो विरज्य प्रेयसीमपि प्रवृत्तिं त्यक्त्वा, मोक्षार्थं सद्गुरु मेवाश्रयेदित्याह युग्मेन । मुमुक्षुः सर्वतो निर्विद्य, प्रेयसीमपि प्रवृत्तिं-त्यक्त्वा गुरुमाश्रयेत् । ननु चैवं जैमिनीया मन्यन्ते-अहंप्रत्ययविज्ञेयो

ज्ञातव्यः सर्वदैव हीति अहंप्रत्ययविज्ञेय एवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च,न तु सत्स्वरूपभूतो निर्विकारः परमात्मा,तस्य स्वर्गादि-भोगलोकानां अनित्यत्वे, भोगकालस्य वा तदुपायभूतकर्मबोधकागमस्य वा, भोक्तुरात्मनोऽनित्यत्वे वा वैराग्यं स्यान्न त्वेतदस्ति । मायामयत्वेन भोग्यानां विच्छेदेपि न वैराग्यसंभवः । स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यभावानां प्रवाहरूपेण स्थितिर्हि नित्या । 'न कदाचिदनीदृशं जगत्'इत्युक्तेः। ततः कश्चिदीश्वरोऽपि नैव कर्ता, धर्म एव फलदातेति । 'धर्मं जैमिनिरत एव' इति न्यायात् (३।२।४०) न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं । तच्च घटाद्याकारेण जायते भिद्यते चातो न नित्यज्ञानरूपवानात्मा । किंतु ज्ञानपरिणामवान् । तर्हि आत्मनो विकारित्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गेनापसिद्धान्त इति चेद्विकारित्वेपि तस्यानित्यत्वं न। 'विक्रिया,ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते'इत्युक्तेः अतो मुक्तिदशायां इन्द्रियरहितस्य तस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात् गुरुपसत्त्यादिना संपादनीयं तत्त्वज्ञानं क्षयरोग एव । तस्मात्कुतः प्रेयसीं प्रवृत्तिं संन्यस्य गुरुराश्रयणीय इत्यत आह । उपाधिनाऽविद्योपाधिनाऽऽत्मनां,जीवानां,नानात्वं,न स्वाभाविकम् । तत्त्वज्ञानेनोपाध्यपाये शुद्धो जीवः शुद्धेनानन्तेन ब्रह्मणैकीभावं प्राप्नोतीति 'अतोनन्तेन'इति सूत्रेण सूत्रितम् (३।२।२६) तथा विज्ञानमयकोशाख्येनोपाधिना जीवात्मनः कर्तृत्वं,न स्वाभाविकं । तथानन्दमयकोशाख्येनोपाधिना भोक्तृत्वं, न तु स्वतः । अपिशब्दः समुच्चयार्थः । एवमुपाधिवशादात्मनां जीवानां नानात्वं, कर्तृत्वं, भोक्तृतां चापि गुरूपदेशात्प्रमाणयुक्तिभ्यां च वीक्ष्य, पर्यालोच्य । तथा लोककालागमात्मनां चानित्यत्वं वीक्ष्य । लोकः स्वर्गलोकः, दर्शपूर्णमासादियजनेन जय्यः। कालः अक्षय्यादिः,प्राशस्त्यबोधकः श्रुत्युक्तो भोगकालः। आगमः, तदुपायभूतप्रधानाङ्गकर्मादिबोधकः कर्मकाण्डाख्यवेदः । आत्मानः,

उपाधिविशिष्टा जीवाः। 'नासदासीत्'इत्यादिश्रुत्या एषां त्रयाणां लोक कालागमानां सर्वथाऽभाव उक्तः। महाप्रलये ब्रह्माण्डपिण्डो भस्मसाद्-भवति, तदा कुत एषां वार्ता । तर्हि तदानीं सर्वजीवानामपि मुक्ति-रितिचेन्न। तदा ज्ञानसाधनसामग्र्यभावात् बीजभूतकर्मवासनामानसैः सहाऽव्यक्ते लीनानामपि तेषां तत्कर्मभोगार्थं कल्पान्तरे पुनरुद्भवः स्मर्यते। 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे' इत्यादिना। अत एव 'अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभं'। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' इत्यादिवचनैराबोधान्न मुक्तिं प्रत्याशापीति। तर्ह्यनित्यत्वप्रवाहे लोककालागमात्मनामित्यत्रानित्यत्वमात्मनोपि कुत उक्तमिति चेत्। 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति श्रुतिः औपाधिकजीवविनाशं प्रतिपादयति तदेवाङ्गीकृत्योक्तम्। पार-मार्थिकजीवात्मनो नैव नाशः। 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्मानु-च्छित्तिधर्मा' इति श्रुतेः। ततस्तेभ्यः, पूर्वोक्तेभ्यो लोकादिभ्यो, निर्विद्य, विरज्य। 'अन्यच्छ्रेयोन्यदुतैव प्रेय' इत्यादिना काठकोक्तनिरतिशय-सुखास्पदश्रेयःप्राप्त्यर्थं विद्यमानां स्त्रीपुत्रसुखादिलक्षणां दुःखैक-बीजां अनित्यां, तत्कालं प्रेयसीमपि प्रवृत्तिं त्यक्त्वा 'न्यास एवात्यरे-चयत्'। 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्'। 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्या-सेनाधिगच्छति' इति श्रुतिस्मृत्यनुशासनेन नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्त्यर्थं विधिवत्संन्यस्य। विशारदः, स्वकार्यकुशलो मुमुक्षुः मोक्षेच्छुः साधिष्ठा-नो जीवः। 'साधिष्ठानो विमोक्षादौ जीवोधिक्रियते न तु। केवलो निरधिष्ठानो न भ्रमः क्वचिदीक्ष्यते' इत्यभियुक्तोक्तेः। अधिष्ठानं, प्रत्यक्कूटस्थसाक्षिचैतन्यं तद्रूपोस्मीति श्रवणादावनुसन्धाता मुमुक्षुः। श्रोत्रियं, शाब्दब्रह्मनिष्णातं। ब्रह्मनिष्ठं, संजातापरोक्षसाक्षात्कारं। विशारदं, लौकिकादिदृष्टान्तोपपत्त्यादिना शक्तिपातेन च वाक्यार्थग्राह-यितारं, गुरुम्। गुकारोऽज्ञानं रुकारस्तन्निवर्तकस्तद्योगात्सनिदानाज्ञान-

तत्कार्यनिवर्तकमाचार्यम्। प्रणिपातादिलक्षणगुरूपसत्तिप्रकारेणाश्रयेत्। अत्र मूलभूता श्रुतिः 'परीक्ष्य लोकान्कर्म०' ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

भक्त्या गुरुमुपासीनः श्रद्धालुस्तत्परो वशी ॥
स्थेयःशमोनन्यधिया श्रवणादि ततश्चरेत् ॥ ७ ॥

गुरूपसत्त्यनन्तरं सेतिकर्तव्यताकं विधिमाह—एवं गुरूपसन्नो मुमुक्षुः। भक्त्या, ईश्वराभिन्नोऽयं गुरुरित्यनुरक्त्या। गुरुमाचार्यम्। सेवाप्रणिपाताभ्यां, समयानुसारिप्रश्नेन च ब्रह्मजिज्ञासार्थं सर्वदा तन्निकटे उपासीनः, उपविष्टः वर्तमान इत्यर्थः। अन्तेवासित्वात्। यद्वा, यथोचितासनोपविष्टः। श्रवणादौ आसनस्य नियतत्वात्। "आसीनः संभवात्" (४।१।७) इति न्यायाच्च। श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या युक्तः श्रद्धालुः, एतेन नास्तिक्यजल्पवितण्डादिरहित इति सूचितम्। 'असन्नेव' इति श्रुतिरपि सत्त्वमभ्युपगच्छति। तत्परः, गुरुतत्परः। अथवा भक्तिपदेन तत्परत्वमुक्तप्रायम्। तदेव, ब्रह्मैव, परं, श्रवणादिनाऽऽदरणीयं यस्य स तत्परः। वशी, संयतेन्द्रियः "श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः" इति स्मृत्या श्रद्धावतः, संयतेन्द्रियस्य, श्रवणादितत्परस्य च ज्ञानलाभस्योक्तत्वात्। स्थेयान्, स्थिरतरः, शमो यस्य स स्थेयःशमः। सर्वसाधनसंपन्नस्यैव शमः स्थिरतरो भवेन्नान्यस्येत्यत्र भगवत्पूज्यपादाः "प्राच्योदीच्याङ्गसहितः शमस्तिष्ठति नान्यथा। प्राच्यं विवेकविरती उदीच्याङ्गं दमादयः" इति। एतेनान्तरङ्गभूतशमादिसर्वसाधनसंपन्नः इति अर्थादुक्तं भवति। "शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि" (३।४।२७) इत्यधिकरणन्यायात्। ईदृशो मुमुक्षुरनन्यधिया, श्रवणादिकालेऽपि ब्रह्माभिन्नोऽस्मीति बुद्ध्या। 'अनन्य[1]-

---

१. टीप—प्रोच्यमानब्रह्मात्मभूतेनाचार्येण प्रोक्ते आत्मनि, अगतिः अनवबोधः अज्ञानमत्र नास्ति। अनन्ये, अपृथग्दर्शिना आचार्येण, प्रोक्ते आत्मनि, गतिः, अस्ति नास्ति इत्यादि लक्षणाऽनवगतिः चिन्ता नास्ति। अनन्यस्मिन्नात्मनि अन्यावगतिः नास्ति, अतोऽवगन्तव्याभावाच्च गतिरवशिष्यते।

प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति' इति काठकश्रुतिपादभाष्यं चतुर्भिरर्थैरुपेत-मत्रानुसन्धेयम्। ततो,गुरोःसकाशात,नतु स्वबुद्ध्यभ्यूहेन। श्रवणादि, ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति शमादिभ्योऽप्यन्तरङ्गसाधनानि पाण्डित्य-बाल्यमौनशब्दितानि कहोलब्राह्मणोक्तानि श्रवणमननिदिध्यासनानि, आदिशब्देन, इमानि सहकार्यन्तराणि ग्राह्याणि सहकार्यन्तरविध्यधि-करणे (३।४।४७) ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेनोक्तानि। तत्र त्रयाणां मध्ये श्रवणमनने बहुकालमनुष्ठातव्ये। वर्णजातिकुलदेहाद्यभिमानो दृढश्चेत्प-क्षेण तृतीयं निदिध्यासनं बहुकालमनुष्ठेयम्। ईश्वरानुग्रहाद् दृढ-वैराग्येणाहङ्कारशैथिल्ये एषां स्वल्पानुष्ठानमिति दिक्। कहोलश्रुतिस्तु "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति। पाण्डित्यं, श्रवणं, निर्विद्य, संपाद्य। तिष्ठासेत्, स्थातुमिच्छेत्। बाल्यं, मननम्। मौनं, निदिध्यासनम्। अमौनं नाम पाण्डित्यं बाल्यं च। ब्राह्मणो, मुख्यो ब्रह्मज्ञ इति। श्रुत्यर्थोऽन्यः सुगमः। ज्ञानवैराग्याद्यप्राकट्येन बालवन्मा-नावमानदम्भाहङ्कारादिराहित्येन स्थातुमिच्छेत् इत्यर्थो "अनाविष्कुर्वन्न-न्वयात्" (३।४।५०) इति सूत्रेण सूत्रितः। तादृशस्यैव मननेऽधिकारित्वात् ॥ ७ ॥

पापहृत्कृच्छ्रफलदशाब्दज्ञानं तु संशयान् ॥
निवर्तयेत्त्रयं नश्येदसत्त्वावरणं तदा ॥ ८ ॥

ननु "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इति वचनात् पापक्षयं विना कथं ज्ञानोत्पत्तिरत आह—मुमुक्षोः शाब्दज्ञानमेव पाप-हरम्। 'ज्ञानाग्निः सर्व० त्विद्यत' इति स्मृतेः। ननु स्वप्नोत्थितस्य प्रबोधे स्वप्नपापनाशवत् अपरोक्षज्ञानेन प्रबुद्धस्य पापदाहद्योतिकेयं स्मृतिः। भगवत्पूज्यपादाः अपि "स्वप्ने कुर्वन्नगम्यागमनमुखमघं तेन न प्रत्यवायी" इत्याद्याहुः,तस्मान्न शाब्दज्ञानं पापनाशकमिति चेन्न। शाब्द-

ज्ञानस्यैव बुद्धिपूर्वकृतपापानामपि दाहकत्वम्। "परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्। बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत्" इत्यभियुक्तोक्तेः। अपरोक्षात्मज्ञानं संसारकारणाज्ञानदाहकमिति तत्रैवोक्तम्। "अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम्। संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः" इति। पापनाशस्तु कृच्छ्रानुष्ठानेन इति चेत्। श्रवणमपि कृच्छ्रफलदं स्मर्यते। 'दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात्। गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेत्' इति। ननु यावत्संशया न निवार्यन्ते तावन्नायं लोको, नापि परः, न सुखं चेति "नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः" इति स्मर्यते इत्यत आह—पापहृत्कृच्छ्रफलदशाब्दज्ञानं तु संशयान् निवर्तयेत्। संशयास्तु, आत्मा देहादिव्यतिरिक्तोऽस्ति न वेत्याद्याः। ननु विक्षेपावरणरूपायाः मायायाः आवरणं द्विविधम्। असत्त्वावरणमभानावरणं चेति। तत्र वस्तु नास्तीति व्यवहारकारणमसत्त्वावरणं यावदस्ति तावत् बाल्येन तिष्ठासेदिति श्रुत्युक्तप्रवृत्तिः कथमितिचेत्। पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टशाब्दज्ञानं यदा भवेत्तदा नान्तरीयकत्वादसत्त्वावरणं स्वयमेव नश्येत्। तदाऽस्माकमपरोक्षत्वाभावेपि ब्रह्मास्तीति व्यवह्रियते ततोऽपरोक्षसाक्षात्कारार्थं मुमुक्षवः स्वयमेव मननादिषु प्रवर्तेरन्निति भावः ॥ ८ ॥

शुङ्मोहपाशजन्मान्तक्लेशकामक्रियालयः ॥
स्वात्मन्येकतया दृष्टे संशयानां कुहान्तरम् ॥ ९ ॥

गुरुशास्त्रोक्तरीत्या श्रवणादौ अनुष्ठिते संजातापरोक्षसाक्षात्कारेण शोकादयोपि नश्यन्ति इत्याह–शुक्, शोकः। अन्तः, मृत्युः। स्वात्मनि, स्वरूपभूते आत्मनि, प्रत्यगात्मनि। एकतयाऽखण्डैकरसत्वेन, दृष्टेऽपरोक्षीकृते, सोहमिति साक्षादनुभूते सति, शोकादीनां लयो भवेत्। श्रूयते च "तरति शोकमात्मवित्"। "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"। "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः। क्षीणैः क्लेशैः

जन्ममृत्युप्रहाणिः" ॥ "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" ॥ परश्चासाववरश्चेति परावरः, प्रत्यगभिन्नः परमात्मेति परावरशब्दार्थः। "घृणा लज्जा भयं शङ्का जुगुप्सापि तथैव च। कुलं शीलं च जातिश्चेत्यष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः" इति पाशवद्बन्धकत्वेन जन्ममरणप्रदत्वात् एषां पाश-संज्ञा, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति पञ्च क्लेशाः। एषां लक्षणानि पातञ्जले प्रथमपादेऽभिहितानि। क्रियाशब्देन अनिष्टेष्टमिश्रफलदं कर्म ज्ञेयम्। कामलय इत्यनेन अत्र ग्रन्थिभेदो व्याख्येयः। काठके च "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति श्रुतेः वाक्यशेषभूतेयं श्रुतिः "यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनु-शासनम्" इत्यनया श्रुत्याहङ्कारममकारादयश्च ग्रन्थिवद्दृढप्रत्ययाः। "अहङ्कारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः। इदं मे स्यादिदं मे स्यादि-तीच्छाः कामशब्दिताः" इत्युक्तेः कामा ग्रन्थिशब्दिता इत्यवगम्यन्ते ते सर्वे प्रभिद्यन्ते त्रुट्यन्ते इति ज्ञेयम्। तस्मात् कामलय इत्यनेनात्र ग्रन्थिभेद उक्तः। एवं सति संशयानां कुहान्तरं, स्थातुं कुत्रावकाशः, न कुत्रापीति भावः ॥ ९ ॥

भोक्त्रापत्त्यारम्भणाभ्यामात्मांशजगदेकता ॥
उक्ता देहत्रयातीत आत्मा साक्षी धियेष्यते ॥ १० ॥

ननु द्वासुपर्णेति श्रुत्या तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति इति कर्मफल-भोक्ता जीवोऽभ्युपगतः। अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति साक्षिभूत ईश्वरो निर्दिष्टः। जीवस्य भोक्तृत्वे नित्ये, भोगोपकरणानामपि जीव-वन्नित्यत्वात्कथं स्वात्मन एकत्वेन दर्शनमुपपद्यते इत्यत आह—आत्मा, परं ब्रह्म, अंशाः, जीवाः। "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतःसनातनः" इति स्मरणात्। 'अंशो नानाव्यपदेशात्' (२।३।४३) इति न्यायाच्च।

जगत्, चराचरं विश्वं भोग्यम्, एषां त्रयाणामपि एकताऽभेद इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणेन (२।१।१३) आरम्भणाधिकरणेन च (२।१।१४) उक्ता, प्रतिपादिता। अत्र तावद्भोक्त्रापत्त्यधिकरणमारचयति भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्" (मा०) अद्वैतं बाध्यते नो वा-भोक्तृभोग्यादिभेदतः। प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः ॥१॥ तरङ्गफेनभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते। भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथास्तु तत् ॥२॥" इति। आरम्भणाधिकरणमारचयति "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः"। भेदाभेदौ तात्विकौ स्तो यदि वा व्यावहारिकौ। समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ ॥ १ ॥ बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यावहारिकौ। कार्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥२॥" इति। यथा वातावेशेनोद्भूततरङ्गफेनतः समुद्रे भेदो नास्ति तथा मायोपाध्युत्थितभोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतमेवेति प्रथमाधिकरणभावः ॥ १ ॥ "सर्वं यदयमात्मा" "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः कार्यकारणयोरभेदात् ब्रह्माद्वैतं तात्त्विकमेवेति द्वितीयसूत्रभावः ॥ २ ॥

स आत्मा क्वेति चेत्स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यदेहत्रयमतीतः ततो अतिरिक्तः। अस्य प्रकरणत्वात् देहत्रयादिकमाकरादवगन्तव्यम्। तथाप्यत्र संक्षेपतः उच्यते। ईश्वरेक्षणवशात् त्रिगुणाव्याकृतादेकोत्तरशब्दादिगुणयुक्तान्याकाशादिसूक्ष्मभूतान्यजायन्त। ततस्तेषां पृथक् पृथक् सत्वांशाच्छ्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यज्ञानेन्द्रियाणि, तत्सत्वांशैक्यान्मनोबुध्यहङ्कारचित्ताख्यं वृत्तिभेदेन चतुर्विधमन्तःकरणं चाभूत्। पृथक्पृथक् आकाशादिरजोंशतो वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यपंचकर्मेन्द्रियाणि, रजोंशैक्यात्प्राणादिपंचवृत्तिमान् प्राणोऽभूदेवं पञ्चज्ञानेन्द्रियैः पञ्चकर्मेन्द्रियैः पञ्चप्राणैरन्तःकरणैश्च सहितं सूक्ष्मभूतावृतं लिङ्गाख्यं सूक्ष्मशरीरमभूत्। अत्र प्राणकर्मेन्द्रियैः प्राणमयकोशः १.ज्ञानेन्द्रियबहि-

रवस्थमनोभिर्मनोमयः २. ज्ञानेन्द्रियान्तरवस्थधीभिर्विज्ञानमयः ३. इति कोशत्रयं, स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः। पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः षाट्कौशिकं सप्तधातुवृतं स्थूलं शरीरम्। अयमन्नमयकोशः। अत्र जाग्रदवस्था, तदभिमानी विश्वः। एते कार्यभूते शरीरे। कारणशरीरं तु अनिर्वाच्यमज्ञानम्, तत्र निद्रावस्था, तत्र मलिनसत्त्वं, प्रियमोद-प्रमोदवृत्तिभिरेवानन्दमयकोशः। अत्र अभिमानी प्राज्ञः, एष व्यष्टि प्रपञ्चः। सर्वशरीराण्येकीभूय विराट्देहः समष्टिः, तदभिमानी वैश्वानरः। एवं समष्टिलिङ्गशरीराख्यः सूत्रात्मा, समष्टिसूक्ष्मशरीरं, तदभिमानी हिरण्यगर्भः। एवं कारणशरीरसमष्टिरव्याकृतं, तदभिमानी ईश्वरोऽन्तर्यामीत्यादि ज्ञेयम्। तद्देहत्रयातीत आत्मा। आत्मशब्दार्थः महर्षिभिरेवं स्मर्यते। "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तेन चात्मेति गीयते" इति। द्विविधो ह्यात्मा, व्यवहारविशिष्टः, केवलश्च। जाग्रदाद्यवस्थाभेदैः व्यवहारस्त्रिधा। तत्र देवतानुगृहीतेन्द्रियैर्जागरे विषयानत्तीत्यात्मेत्येकं निर्वचनम्। मनसीन्द्रियवृत्तिलये स्वप्ने जागरितपदार्थवासनाः आदत्त इति आत्मेति द्वितीयं निर्वचनम्। कारणात्मना बुद्धौ स्थितायां सर्वज्ञानोपसंहाररूपसुषुप्तौ सुखरूपं ब्रह्माप्नोतीत्यात्मेति तृतीयं निर्वचनम्। तथा च कैवल्योपनिषद्याम्नायते।'स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति' (१।१२) "स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स मायया कल्पितजीवलोके। सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति (१३) पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः। पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सुजातं सकलं विचित्रम्" इति (१४)। अतति, सातत्येन गच्छतीत्यात्मेति चतुर्थं निर्वचनं केवलस्य। यद्यवयवार्थो वा, रूढितो वाप्यात्मशब्दः अखण्डैकरसरूप एव, स्रग्भुजंगवत् कल्पितावस्थोपाधिमत्वं न तात्त्विकम्। विवेकेनोपाधिविलयेऽद्वैतमेवात्मतत्त्वं पारमार्थिकं। ईदृगात्मा

साक्षी, देहत्रयतदभिमानितद्व्यापारांश्च साक्षादव्यवधानेन द्रष्टा। "त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्। तेभ्यो विलक्षणः साक्षी" इत्युक्तेः। स कथं ज्ञेयः इत्यत आह-धिया निश्चयात्मिकान्तः-करणवृत्त्या, ईक्ष्यते, जिज्ञासुभिरिति शेषः ॥ १० ॥

उपक्रमादिषड्लिङ्गैर्यत्तात्पर्यावधारणम्।
अद्वैते श्रवणं तत्तत्संस्कृता धीस्तदीक्षणे ॥ ११ ॥

ननु 'न तत्र चक्षुर्गच्छति०' 'यन्मनसा न मनुते०' 'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्येन्द्रियान्तःकरणा-विषयत्वं प्रत्यपादि, तस्यादृश्यत्वात्, कथमुच्यते धियेक्ष्यत इति चेत्, अ-संस्कृतबुद्ध्यविषयत्वेऽपि, आत्मनः संस्कृतबुद्धिगोचरत्वमित्यभिप्रेत्याह-'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इत्युक्तोपक्रमादिषड्विधलिङ्गैः, अद्वैते, प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि, यत्तात्पर्येणावधारणं, तच्छ्रवणमित्युच्यते। तेन, तादृशश्रवणेन, श्रद्धया गुरुप्रसादोपलब्धेन, संस्कृता, तत्संस्कृता, धीः, शास्त्राचार्यो-पदेशसंस्कृता बुद्धिः, श्रवणानुसारिमनननिदिध्यासनसंस्कारेण सूक्ष्मतां प्राप्ता; तदीक्षणे, तस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः ईक्षणेऽपरोक्ष-साक्षात्कारे विषये, समर्थेति शेषः। तथा श्रुतिः 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति। एवं च सति न चात्र परस्परं श्रुति-विरोधः ॥ ११ ॥

प्रत्युक्तात्र फलव्याप्तिर्वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता
ततो धिया कृते वाक्यविचारे स्वात्मदृग्भवेत् ॥ १२ ॥

भवतु नामैवं श्रुत्यविरोधोऽथापि आत्मा दृग्रूप एव, स च नैव कस्यापि दृश्यः, स संस्कृतधियापि दृश्यते चेत्पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेत्तत्राह 'न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः' 'यन्मनसा न

मनुते०’ ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ ‘नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा’ इत्यत्र फलव्याप्तिः प्रत्युक्ता, स्वयंप्रकाशात्मनोऽविषयत्वात्। ‘मनसैवानुद्रष्टव्यं०’ ‘दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या०’ इत्यादौ वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। यथा जडदृश्यघटादिदर्शने अज्ञाननाशनघटादिस्फुरणार्थं बुद्धितत्प्रतिबिम्बितचिदाभासयोरपेक्षा इयं फलव्याप्तिः। तथा, दीपदर्शने दीपान्तरानपेक्षणवत् स्वयंप्रकाशात्मदर्शने चिदाभासानपेक्षा, किं तु स्वस्य मुखसौन्दर्यवीक्षणे स्वच्छदर्पणापेक्षणवत् कल्पितानिर्वचनीयात्माज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्त्यपेक्षैव तथा चाभियुक्तोक्तिः ‘बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम्। तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥१॥ ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। स्वयं स्फुरणरूपत्वादाभासो नोपयुज्यते ॥ २ ॥ चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने यथा। न दीपदर्शने०’ इत्यादिः। आभासो नोपयुज्यत इत्यनेनेदं सूचितं, तादृशवृत्तिप्रतिबिम्बितोऽप्याभासः स्फुरन्मध्यान्हसूर्यमण्डलाधःस्थापितदीप इव फलातिशयं न करोति। अतः पूर्वोक्तदोषानवकाशः। यस्मादेवं वृत्तिव्याप्त्यात्मा दृश्यते, ततस्तस्माद्धिया, संस्कृतया सात्विक्या बुद्ध्या, तत्त्वमस्यादिवाक्यविचारे कृते सति, स्वरूपभूत आत्मा स्वात्मा, तस्य दृक् दर्शनं ज्ञानं वा भवेत्। यद्वा, स्वरूपभूत आत्मैव दृक् ज्ञाता भवेत्। ‘दृक् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु’ इत्यभिधानात्। सूक्ष्मवस्तुज्ञानार्थं उपाधिभूतकाचमयोपनेत्रवदुपाधिभूतया संस्कृतधिया स्वयं स्वात्मरूपद्रष्टा भवेदित्यर्थः॥ १२ ॥

> श्रुत्या युक्त्याप्यपास्यात्र तु सदसदसत्सन्मतं दुष्टमुक्तं
> मिथ्या कार्यं विवर्ताभ्युपगमत इदं जन्मनाशश्रुतेश्च ॥
> प्राणाद्यस्यापि चेष्टा गुणफणिगतिवत् स्यादभेदोक्तिरैक्य-
> ज्ञप्त्यै सम्बन्ध आध्यासिक इह तदपास्त्यै श्रुता
> वाक्यचिन्ता ॥ १३ ॥

ननु उपक्रमादिलिङ्गैस्तात्पर्यावधारणं दुर्घटं, सदसत्सदसत्पक्षैर्विरुद्ध-त्वादित्यत आह– इतः परं षोडश स्रग्धरावृत्तानि। सदसदिति दिगम्बरमतम्। असदिति वैशेषिकमतम्। सदिति साङ्ख्यमतम्। परस्पर-विरुद्धत्वाद् दुष्टमेतन्मतत्रयं, श्रुत्या, युक्त्यापि निरस्य जगद्रूपं कार्यं मिथ्येत्युक्तं पूर्वाचार्यैरिति शेषः।

तार्किकमते सृष्टेः प्रागसतः कार्यस्य सृष्टिकाले जन्म चेत् तत्खपुष्पवत्। तर्हि सांख्यमतानुसारेणोत्पत्तेः प्राक्सतः कार्यस्य सृष्टिकाले जन्म चेत्त-त्कार्यमात्मवदेव किं न स्यात्। यदि प्रकृतौ निर्विशेषतया स्थितस्योत्पत्ति-समये सविशेषता जायत इति ब्रुषे चेत्तर्हि येन गुणेन प्रकृतौ कार्यं स्थितं स गुणः प्रकृतौ विद्यते वा न वा, विद्यते चेत्तर्ह्यधुना विशेषयुक्तमिति वदतो व्याघातः। न विद्यते चेद्पसिद्धान्तः। असदुत्पत्त्यङ्गीकारापत्तेः। उत्पन्नस्याप्यवश्यं विनाशित्वात् असत्कार्यत्वाभ्युपगमापत्तेश्च काणादम-तावेशप्रसंगः। असतो जन्म, सतो नाशश्चेत्युभयमपि युक्तिविरुद्धं शास्त्र विरुद्धं च। 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति स्मर-णात्। तर्हि सदसदात्मकं कार्यमजनीति चेत्सदसदात्मकवस्तुनोऽप्रसिद्ध-त्वात्कारणं विना कार्योत्पत्तेरसंभवात्सोपि पक्षो दुर्घटः। श्रुतिषु सर्वत्र 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्या-दिना भ्रमाधिष्ठानत्वेन सद्वस्त्वभ्युपगम्य विवर्तन्यायेन सृष्टेरुक्तत्वात्।

श्रुत्या, युक्त्यापि, दुष्टं मतत्रयं निरस्य, दुष्टत्वेन प्रत्याख्याय। अधिष्ठानविषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इत्युक्तलक्षणस्य विवर्तवादस्या-भ्युपगमतोऽङ्गीकारेण, सार्वविभक्तिकस्तसिः। इदं, प्राणादि कार्यं जगत्, मिथ्या। न केवलमेतावतास्य मिथ्यात्वमुच्यते अपि तु जन्मनाशश्रुतेश्चापि मिथ्या भवितुमर्हति। 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इतिन्यायात्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'स प्राणमसृजत' 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-

न्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्याद्याः जन्मप्रतिपादिकाः श्रुतयः। 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' 'यस्मिंश्च प्रलयं०, 'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथि०' इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयश्च लयप्रतिपादिकाः। तस्मादन्तरा एव इदं शुक्तिरजतवद् दृष्टिसृष्टं भवितुमर्हति। नन्वत्र विषमो दृष्टान्तः, शुक्तिरजतस्य व्यवहारासंभवात्। प्राणादिप्रपञ्चस्य तु चेष्टाव्यवहारादिदर्शनादिति चेत्तत्राह अस्य प्राणादिजगतः चेष्टा व्यवहारादिरपि, गुणफणिगतिवत्। यथा गुणे, रज्जौ, आरोपितस्य, फणिनः, सर्पस्य, मिथ्यात्वे सिद्धे, तद्गत्यादिभामस्यापि सुतरां मिथ्यात्वमर्थात् सिद्धमेव। एवं गुणफणिगतिवत् आत्मन्यध्यारोपितमिथ्याभूत-प्राणादेश्चेष्टापि मिथ्यैव। 'न हि सत्यतयाभीष्टं रज्जुसर्पविसर्पणम्' इत्यभियुक्तोक्तेः। प्राणादि सर्वं मिथ्याभूतं चेत् 'सर्वं यदयमात्मा' इत्यादिश्रुतिरसता तेन सद्रूपब्रह्मण एकत्वं कथं प्रतिपादयतीति चेत् ,कार्यकारणयोरभेदबोधेन ऐक्यज्ञप्त्यै, एकत्वज्ञानाय साऽभेदोक्तिः कार्यस्य मिथ्यात्वात्। तथा चायं प्रयोगः। प्राणादि, मिथ्या भवितुमर्हति, ब्रह्मकार्यत्वात्। मृत्कार्यघटादिवत् 'यथा सौम्यैकेन मृ०मृत्तिकेत्येव सत्यं' इति श्रुतेः। यथा मृदनुस्यूतं घटादि, मृत्कार्यं, तथा सदनुस्यूतं प्राणादिकं सद्ब्रह्मकार्यम्। प्राणः सन् , मनः सत् ,पृथ्वी सतीत्यादिना सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्प्राणादिकं विवर्तं सद्ब्रह्मकार्यमेवातोऽभेदोक्तिरेकत्वबोधायैव। तर्हि ममायं प्राणः, ममेदं मनो, ममेदं शरीरं, इति सम्बन्धेनास्य कथं व्यवहार इति चेत्। आत्मनोऽवयवावयव्यादिष्वपरिगणनात्समवायसम्बन्धो नास्ति। 'गुणानामाश्रयो द्रव्यं' इति तार्किकैर्लक्षितत्वा न्निर्गुणस्यात्मनो द्रव्यत्वानङ्गीकारात्। भेरीदण्डयोरिव संयोगसम्बन्धो न घटते। परिशेषादसङ्गस्यात्मनोऽहंबुद्धिसिद्धोऽयमाध्यासिकसम्बन्ध एव। अध्यासो नाम 'अतस्मिंस्तद्बुद्धिः' इत्याचार्योक्तेः। स्थाणौ पुरुषवत् देहप्राणादौ ममाहमिति तादात्म्याध्यासोऽध्यासभाष्ये

प्रपञ्चितः। तर्हि मिथ्याभूतस्य तस्याध्यासिकसम्बन्धस्य कथं निवृत्तिरिति-चेत्तत्राह इह, अद्वैतशास्त्रे, तदपास्त्यै,तस्य, अन्योन्याध्याससम्बन्धस्य, अपास्त्यै, निवृत्त्यै, तत्त्वमस्यादिवाक्यचिन्ता, ध्यानं, विचार इति यावत्। श्रुता, श्रुत्या प्रतिपादिता ॥ १३ ॥

शिष्यः शास्त्रानुशिष्टस्त्वमसि न जडदृश्याङ्गगोप्राणहृद्धी-
तत्सङ्घात्मा न दुःखादि तव हृदयजं नासि संसार्यतस्त्वम्।
प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वयचिदिति सकृद्बोधितोऽपीशभक्तो
वेत्त्यन्तर्दृष्टिस्तथैव प्रमितिजनकवाक्याद्विपर्यासहापी ॥१४॥

ननु वाक्यविचारस्य पुरुषार्थहेतुत्वमनुपपन्नम्। महता प्रयत्नेनाहर्निशं वाक्यार्थमसकृच्छ्रुतवतामपि जन्ममरणलक्षणानर्थहेत्वज्ञाननिवृत्तेरदर्शनादिति चेत्। पापाच्छन्नमतीनां कुतार्किकाणामेवैतत्, न तु शुद्धानामीश्वरभक्तानामन्तर्दृष्टीनाम्। तेषां क्षीणपापत्वात्सकृच्छ्रवणादप्यनुभवपर्यन्तं ज्ञानोत्पत्तिर्भविष्यति, यस्मादधिकारिणः प्रमितिजनको वाक्यविचार इत्यभिप्रेत्याह—शास्त्रेण, तत्त्वमस्यादिवेदलक्षणेनानुशिष्टः। यद्वा शास्त्रा, हितोपदेष्ट्रा गुरुणानुशिष्टः। शिष्यः, शासनार्हो मुमुक्षुः। सकृद्बोधितोऽपि तथैव वेत्ति। अनुशासनमाह—हे वत्स! त्वं, जडदृश्याङ्गगोप्राणहृद्धीतत्सङ्घो नासि, न भवसि। अङ्गान्यवयवाः सन्त्यस्येति अङ्गं,अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। अङ्गं स्थूलशरीरं, अन्नमयकोशः, त्वं नाङ्गं, अङ्गं च त्वं न भवसि इति व्यतिहारेणान्योन्याध्यासापनयार्थमनुशासनं, एवमन्यत्रापि। गावः, विषयान् प्रति गच्छन्तीति गावः इन्द्रियाणि। प्राणा, असवः, हृन्मनः, चित्तस्याप्यत्रान्तर्भावः। धीर्बुद्धिः, अहङ्कारस्याप्यत्रान्तर्भावः। जडा, अचेतनाश्च ता दृश्या, दृग्विषयाश्च ता अङ्गगोप्राणहृद्धियश्च, तासां सङ्घः, सङ्घातश्च, तदात्मको न भवसि। अङ्गादि प्रत्येकं त्वं न, तत्सङ्घातोऽपि

नासीति भावः। अङ्गादिः, आत्मा न भवति, जडत्वात्, घटवत् इत्यनुमानम्। अत एवानात्मधर्मभूतं दुःखादि तव न। यतस्तद्दुःखादि हृदयाज्जातं अतस्तन्मनस एव। आदिशब्दात्कामादयो ग्राह्याः 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मनः' इति श्रुतेः। यतस्त्वं अनात्मधर्मभाङ्नासि अतः कारणात्त्वं संसारी नासि, न भवसि। तर्हि किंरूपोऽहमित्यत आह—हे वत्स! यत एवमतस्त्वं प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वयाचिदसि। असज्जडदुःखरूपाहङ्कारधीमनःप्राणेन्द्रियदेहादेः प्रातिकूल्येन सच्चिदानन्दरूपेण अञ्चति प्रकाशत,इति प्रत्यक्, स चासौ बोधरूपात्मा च, स एव नित्याद्वयचिचैतन्यं च त्वमसि इति। इह तत्त्वम्पदलक्ष्यार्थोऽखण्डैकरसत्वेनोक्तः। इत्येवं प्रकारेण सकृत् बोधितोऽपि, एकवारमनुशिष्टोऽपि। ईशभक्तः, ईश्वरानुरक्तिमान्। पुनश्चान्तः, स्वरूप एव, दृग् दृष्टिर्यस्य, सोऽनुशिष्टः शिष्यः। प्रमितिजनकवाक्यात्, प्रमाणजनकवाक्येन। तथैव, अखण्डैकरसत्वेनैव। प्रत्यगभिन्नाद्वयचैतन्यरूपोसीति सकृद्बोधितोऽपि वेत्ति। ततो विपर्यासहापी भवति। अनात्मभूतदेहादौ आत्मबुद्धिर्विपर्यासः। अन्तर्दृक् इत्यनेन पराग्दृशो नात्मदर्शनं इति सूचितम्। श्रुतिश्च 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्व० कश्चि०' 'पराच० पाशं' (क० व० २।१।२) इति। स्मृतिश्च 'इन्द्रियाणां हि चरतां०' 'तस्याद्यस्य० ष्ठितेति'॥ १४॥

सद्यो बोधो भवेच्चेत्प्रमितिजनकसद्वाक्यतोऽनेकवारं
पप्रच्छ श्वेतकेतुः कुत इतरऋषिः पञ्चवारं पुनश्च।
शङ्कैवं मास्तु बुद्धेः प्रबलतर इवाग्नेः प्रबन्धोऽत्र शश्वत्
श्रुत्योक्तं तद्विनष्टयै श्रवणमपि महारुन्धतानीतिबोधः॥१५॥

ननु सकृद्बोधितः आत्मानं प्रत्यगभिन्नं वेत्ति चेन् 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (४।१।१) इति शास्त्रं कुत एवं शास्तीतिचेत्तत्राह— प्रमितिजनकं, प्रमोत्पादकं यत्, सतः, निर्बाधस्य वेदस्य, वाक्यं तत्त्वमसीत्यादिकं, तस्मात्,सद्यः,श्रवणावच्छिन्नकालेन,बोधोऽपरोक्षसाक्षात्कारो,भवेत् चेत्, तर्हि श्वेतकेतुरारुणेयः, स्वपितरं प्रति, अनेकवारं,नववारं, कुतः पप्रच्छ 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति। इतरऋषिः, भृगुः वारुणिः, 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इति पित्रैकवारमुपदिष्टोपि, पुनः पुनः पञ्चवारं, कुतः पप्रच्छेत्यनुकर्षः। एवमाक्षिप्य समाधत्ते— भो वत्स! एवं प्रकारेण, ते शङ्का मास्तु। अत्रात्मसाक्षात्कारे, पापवशात् बुद्धेः प्रबलतरः प्रबन्धः, वर्तमानादिलक्षणः ज्ञानप्रतिबन्धः, भरतवामदेवादेरिव जन्मान्तरादिप्रापकः विद्यते। अग्नेरिव, यथा सर्वस्यापि दाहकस्याग्नेर्मणिमन्त्रौषधप्रयुक्तः स्तम्भनरूपः प्रतिबन्धो यावद्वर्तते तावत्सः प्रबलतरप्रबन्धो दहनशक्तिं स्तम्भयति, तदपायेऽग्निः क्षणात्सर्वं दहति; तथैवात्र यावद्बुद्धेः प्रबलतरप्रबन्धस्तावत्सकृच्छ्रवणान्न बोधाविर्भावो भवेत्, तदपनयार्थं शश्वच्छ्रवणमित्याह—तद्विनष्ट्यै, प्रबलतरपापरूपप्रतिबन्धविनाशाय। श्रुत्या शश्वच्छ्रवणमुक्तम्। न चैकवारश्रवणेन न बोधश्चेत् शश्वच्छ्रवणेनापि तथैवेति मन्तव्यं। यथैकवारमवहननेनावितुषाणां तण्डुलानामनेकवारमवहननेन वितुषत्वं लोकदृष्टम्। तथैव इह पुनः पुनः श्रवणेनाशेषदोषापायेऽपरोक्षसाक्षात्कारो भविष्यति; इदं दृष्टफलं न तु स्वर्गादिवददृष्टम्। एतेन न्यायेन श्वेतकेतोर्नववारं प्रश्न उपपद्यते। 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः' इति श्रुतेः। भृगोरपि महारुन्धतीनीतिबोधः। यथोद्वाहे नवोढायै अरुन्धती प्रदर्शनीया। सा चातिसूक्ष्मतरा तारा झटिति न ज्ञायते, तद्दर्शनार्थं उपस्थितामन्यां स्थूलां तारां अरुन्धतीत्वेन गृहीत्वा, ततस्तां विहायारुन्धतीं मुख्यां प्रदर्शयन्ति; तद्वदिहाप्यात्मत्वेन अन्नमयाद्युपदेशद्वाराऽयमात्मोपदेशः पित्रा

वरुणेन भृगवे पञ्चवारं कृतः । महारुन्धतीनीतिबोधः, स्थूलारुन्धतीन्यायेन बोधः, उक्त इति शेषः ॥ १५ ॥

नष्टेऽज्ञाने सकार्ये निरतिशयमुदाविर्भवेत्सत्परत्वात्
वाक्यं तस्मात्पुमर्थे श्रुतिशिरउदितं पर्यवस्यत्यवश्यम् ।
एवं नोचेदहंधीभवभवमृतिदुःखादिरूपः कदाचित्
संसारो दुर्निवार्यस्तत इह पुरुषार्थैकसत्साधनं तत् ॥१६॥

एवं परमपुरुषार्थे वाक्यार्थबोधपर्यवसानमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह-आवरणविक्षेपाख्यकार्यसहिते ज्ञानैकदाह्ये अज्ञाने, मूलाज्ञानाख्यसंसारनिदाने, नष्टे सति, तत्त्वज्ञानेन बाधिते सति । निरतिशयमुत्, मनुष्यानन्दमारभ्याप्रजापतिलोकं उत्तरोत्तरं शतशतगुणिता आनन्दाः सातिशयाः सोपाधिकाश्च अत एव तेऽनित्याः । तद्विलक्षणा निरतिशया, उपलक्षणान्निरुपाधिका नित्या च मुत्, आनन्दः, आविर्भवेत्, स्वर्णे विद्यमानो वर्णः आगन्तुकेन मलेनावृतोऽपि अग्नितापेन नश्यति ततः स्वरूपभूतो वर्णो यथाविर्भवति तद्वत् ज्ञानाग्निनाऽज्ञानरूपमले नष्टे पूर्वविद्यमानैव स्वरूपभूता निरतिशयमुत् आविर्भवेत् । 'संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्' इति न्यायात् (४।४।१) । यस्मादेवं तस्मात्, सत्परत्वात्, सद्ब्रह्म कालत्रयाबाधं, तत्परत्वात्, ब्रह्मैकसमनुगतत्वात् । श्रुतिशिरउदितं, उपनिषदुक्तं, तत्त्वमस्यादिवाक्यं । पुमर्थे, मोक्षाख्ये परमपुरुषार्थे, अवश्यं पर्यवस्यति, नात्र विगानमिति भावः । एवं प्रकारेण, परमपुरुषार्थे वाक्यं नो पर्यवस्यति चेत् अनात्मनि देहादौ याऽहंधीरध्यासोत्पन्नाऽहंमतिः, तस्याः सकाशात् भवो जन्म यासां तानि, भवः, उद्भवश्च, मृतिर्मरणं च, दुःखं पीडा चेति द्वन्द्वः, तानि आदीनि येषां शोकादीनां, तानि रूपं यस्य ईदृशः संसारः, सुरासुरनरवानरपशुपक्षिकृमिकीटविट-

पिमुखानेकयोनिसंसरणरूपः। दुःखेनापि, प्राणावशेषितेनापि महाकष्टेन, निवारयितुमशक्यः, अनन्यनिवार्यत्वात्। ततः शास्त्रानर्थक्य प्रसङ्गोऽप्यापतेत्। यस्मादेवं, ततः, इह, अधिकारिलोके। तत्, अवान्तरवाक्यैः सह वर्तमानं तत्त्वमस्यादिवाक्यं, पुरुषार्थैकसत्साधनं, पुरुषार्थस्य, निःश्रेयसस्य, एकं, मुख्यं, सत्, इतरप्रमाणाबाधितं, साधनं अस्तीतिशेषः। 'शास्त्रयोनित्वात्' (१।१।३) इति न्यायाधिकरणात् (मा०) 'अस्त्यन्यमेयताप्यस्य किंवा वेदैकमेयता। घटवत् सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥ १ ॥ रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता तं त्वौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वेदैकगम्यता ॥ २ ॥' इति ॥ १६ ॥

धीर्व्याप्ताङ्गा यदा गा नयति निजनिजार्थान्स्मृता जागृतिस्तद्द्रष्टाऽसङ्गोसि गोवृत्तिलय इह हृदि स्वप्न ईक्ष्या मतार्थाः। मायामात्रं हि दृक् त्वं सकलविदुपसंहार एषा सुषुप्तिर्बीजत्वेन व्यवस्थात्र परमसुखदृग्धीगुणज्ञोऽसि तुर्यः ॥१७॥

एवं अव्यभिचारितया वाक्यस्य परमार्थपरत्वं प्रतिपाद्य, वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्तावत्पदार्थं विवक्षुः, आदौ त्वंपदार्थशोधनमाह बोधसौकर्यार्थम्—यदा, यस्मिन काले, आकेशादानखाग्राच्च व्याप्तं, अङ्गं, देहो, यया सा व्याप्ताङ्गा, धीर्बुद्धिः। गा, इन्द्रियाणि, देवतानुगृहीतानि। निजनिजार्थान् प्रति, स्वस्वविषयान् प्रति; नयति, तदा सा जागृतिः स्मृता। 'लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा। इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः॥ स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते' इत्युक्तेः। हे वत्स ! तस्यावस्थाविशेषस्य द्रष्टा तद्द्रष्टा, असङ्गोऽसि। राजस्या बुद्धेरेव असौ अवस्था न तव तत्सङ्गोपि। श्रुतिः 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति। इयं व्यभिचारिण्यवस्था, यतोऽवस्थान्तरेऽस्या, एतद्धर्मैतदाश्रयभूतदेहादेश्च अभानात्। एवमन्यत्राप्यतिदेशः। अत्र

देहादेरवस्थान्तरे व्यतिरेकेपि तत्साक्षिण आत्मनोऽन्वयः सर्वत्रेति बोध्यम्। तथा 'करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थं प्रबोधवत्। ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते'। इत्युक्तलक्षणेऽवस्थाविशेषे, इह, शास्त्रप्रसिद्धे, हृदि, मनसि, गोवृत्तिविलय, इन्द्रियवृत्तिविलयः, न त्विन्द्रियविलयः, स्वकारणे कार्यलयसंभवात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतेः आत्मन एव सर्वकारणत्वश्रवणात्। इह तु 'सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति' इति श्रुतेः। इदृशोऽवस्थाविशेषः स्वप्न इत्युच्यते। अत्र स्वप्ने दर्शनश्रवणमननादिना जागरे मता येऽर्था विषया रथरथिपथ्यादयः त एव कल्पितदृष्ट्यादिना वीक्ष्याः; यत्र कार्यज्योतिः सूर्यादि, करणज्योतिः नेत्रादिश्च नैव। अथापि पुरुषज्योतिषा मनःकल्पितेन्द्रियतद्विषयाश्च दृश्यन्ते। जागरे कार्यज्योतिषः करणज्योतिषश्च सत्वान्निद्रायां तदभावाच्च अत्रैव स्वयंज्योतिष्ट्वं ज्ञेयम्। श्रुतिश्च स्वप्नावस्थामुपक्रम्याह—'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इति। अत्र दृश्याः सर्वेपि पदार्थाः मायामात्रं हि, मृषाभूता एव, तत्कालं प्रतीतिमात्राः प्रातिभासिका एव; कालान्तरे द्रष्टुमशक्यत्वात्। 'न तत्र रथा' इत्यादिना श्रुत्यापि तथैव प्रतिपादितत्वात्। मायामात्रं त्विति सूत्रप्रतीकमपि सूचितं, तथा च पारमर्षं सूत्रम् 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' (३।२।३) इति। अत्र 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि' (३-२ १) इति सर्वमधिकरणमनुसन्धेयम्। एवमन्यत्रापि। हीतिलोकप्रसिद्धिं द्योतयति। भो वत्स! त्वं तु, दृक्, स्वप्नद्रष्टासि, सात्त्विकधीपरिणामरूपस्वप्नावस्थासंबंधस्तव नास्तीति भावः। सकलविदुपसंहारः, सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारः, एषा सुषुप्तिरवस्थाविशेषः। अत्र बीजत्वेन व्यवस्था, बुद्धेरवस्थानं; तथा चोक्तं 'ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः। वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते' इति। 'अथैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीर एतत्सुखं भवति' इति

श्रुत्युक्तपरमसुखदृक् त्वमसि। यतः धियो बुद्धेस्त्रिगुणाया, गुणान्, रजःसत्वतमआख्यान्, जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतान् जानातीति धीगुणज्ञः, ईदृशोऽसि। अतएव, विश्वतैजसप्राज्ञाख्यावस्थात्रयाभिमान्यपेक्षया त्वं तुर्यः, त्रित्वापेक्षया चतुर्थोऽसि॥ १७॥

सापेक्षा तुर्यता ते त्र्यनृतपददृशोऽसत्त्रिधातूद्धृताङ्गं
मर्त्यं विश्वं तथेदं पटविलय इवाकर्षणाद्धेतुतन्तोः॥
हेतुद्रव्यापकर्षे जगदपि विकृतं नश्वरं श्रौतसत्त्रि-
रूपार्केन्द्वग्निधार्यं घटवदसदनाद्योऽसि स त्वं हि मृद्वत्॥१८॥

ननु अवस्थात्रयस्य मायामयत्वेन यथाऽसत्यत्वं, तुरीयस्यापि तथात्वमिति चेत्तत्राह—हे वत्स! त्रीणि च तान्यनृतपदानि जाग्रदादीनि, तेषां दृशो द्रष्टुस्ते, तुर्यता साकांक्षा, यस्मात् त्रयापेक्षया तुरीयत्वं साकांक्षं तस्मात्तुरीयशब्दवाच्यमवस्थान्तरं वस्तु नास्ति। अग्रहणान्यथाग्रहणरहितस्य स्वयंप्रकाशचिद्घनस्य निर्विशेषस्यात्मनः तुरीयशब्देन श्रुत्योक्तत्वात्। श्रुतिश्च 'नान्तःप्रज्ञं० चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा' इति। अतो नास्यानृतत्वं त्र्यनृतपदवत्; तेषामनृतत्वं तु अनृतान्तःकरणगुणोत्पन्नत्वात्। कफपित्तवाताख्यत्रिधातूद्धृतं शरीरं; तेषां वैषम्ये नाशदर्शनाद्वैषम्याभावे स्वास्थ्यदर्शनाच्च। धातूद्धृताङ्गं, त्रिधातूद्धृतशरीरं, मर्त्यं, मरणधर्मकं, अतोऽसत्। सदिति धातुविशेषणं वा। यथेदं शरीरं मर्त्यं, तथेदं विश्वमपि मर्त्यं, नश्वरम्। तत्र युक्तिमाह यथा हेतुतन्तोर्हेतुभूततन्तोराकर्षणात्पृथक्करणात्पटाविलय इव, तन्तुनिर्मितपटनाश इव। हेतुद्रव्यापकर्षे सति, विकृतं, कार्यभूतं, जगदपि, नश्वरं भवेत्।

ननु तंत्वाकर्षणात्पटनाशो युक्तः, न तथा जगतः, पटतन्तुवत्तत्र कारणादर्शनात् इति चेत् तत्राह—श्रौतसत्त्रिरूपार्केन्द्वग्निधार्यं, श्रौतानि, 'यदग्ने

रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य० यच्चन्द्रमसो० यदादित्यस्य सत्यम्' इति श्रुतिप्रतिपादितानि सद्रूपाणि येषां, तैरर्केन्द्वग्निभिर्धार्यं जगत्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इति शश्वच्छ्रुतिपठितज्ञापनाय सद्रूपेत्युक्तम् । यथा कफवातपित्तोध्दृतं शरीरं, तथा तत्स्थानीयाग्नीन्द्वर्कधृतं जगदिदं; अग्न्यादीनामन्यतमस्याभावे जगदन्धतमो भवेत् । ततो जगतः स्थितिरपि न स्यात् । कारणभूततन्तुपृथक्करणेन पटनाश इवाऽव्याकृतप्रकृतिरूपरोहितादिरूपपृथक्करणे कार्यभूताग्न्यादिनाशः । रूपत्रयसत्यत्वं तु आपेक्षिकं; जन्यत्वादपि प्रकृतेः कालान्तरेण नाशाभ्युपगमात् । 'अजामेकां' इत्यत्रोक्तमजात्वं तु छागासदृशतया कल्पनामात्रमिति 'कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः' (१।४।१०) इत्यनेन सूत्रितम् । अतो जगदिदं घटवदसत् । ननु अहमपि तत्प्रकृतिकत्वात्तथाविध इति चेत्तत्राह हि, निश्चयेन; सः, पूर्वोक्तस्त्वं, मृद्वत्, घटकारणभूतमृत्तिकावदनाद्योऽसि, आद्यः, कारणं प्रकृतिरविद्यमाना यस्य सोऽनाद्यः, सर्वविकारशून्योऽसि । 'नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः,' (२।३।१७) इत्यधिकरणन्यायात् । विमतं जगदसत्, कार्यत्वात्, घटवत् । आत्मा, सन्, कारणत्वान्मृद्वत् । 'जीवो ब्रम्हैव नापरः' इति जीवस्यात्मत्वं, ततो 'न जायते म्रियते वा' इति निर्विकारत्वं ज्ञेयम् । कैवल्योपनिषद्यपि जीवब्रह्माभेदमभिप्रेत्योक्तम् 'मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं । मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्' इति । तस्मादनाद्यन्तत्वात्सर्वविवर्तस्य त्वमेव प्रकृतिरसि ॥ १८ ॥

भास्याङ्गाद्भासकोऽन्योसि घटपटमुखाद्दीपवत्स्वप्रकाशो-
ऽन्यत्रेतं मे मनोऽद्य स्थिरमिति मतिभूर्वृत्तिवेत्ता त्वमन्यः ।
यत्सान्निध्याज्जडाङ्गाद्यजडवदवभात्येत्र स त्वं हृदादि-
र्यस्यायस्कान्तवच्च प्रचलति पुरतः स त्वमेवाविकारः ॥१९॥

इतःपरं टिप्पणी । क्वचिद्योग्यस्थले व्यासश्च । भास्येति । भास्याद्घटपटमुखादीपवत्, त्वं भास्यादङ्गादेहादन्यो भासकः, अतः स्वप्रकाशोऽसि। मे मनोऽन्यत्र इतं, गतं, अधुना स्थिरं वेति मतिभूवृत्तिवेत्तान्तःकरणजन्यवृत्तिवेत्ता त्वं, ततोऽन्योऽसि। यत्सान्निध्याज्जडं अङ्गादि, देहाद्यहङ्कारान्तं अजडवच्चेतनवद्देवावभाति, सः त्वम्। यस्य तव पुरतः,अयस्कान्तवत् हृदादि प्रचलति, स त्वमेव, तथाविधक्रिययाप्यविकारोऽसि ॥ १९ ॥

शेषत्वेनाङ्गनाद्या दृश इह दयिता यस्य सोऽतिप्रियस्त्वं
भूयासं मा न भूवं त्वहमिति दृगतिप्रेमपात्रोऽसि स त्वम् ।
प्रज्ञातद्वृत्तिसाक्षी त्वमनिशमुदितः सच्चिदानन्दरूपः
साक्षित्वं बोद्धृता तेऽलमविकृतितयेत्थं त्वमर्थोऽवधार्यः॥२०॥

इह, दृशः, द्रष्टुः, यस्य, शेषत्वेनाङ्गनाद्या, भार्यापुत्रादयः, दयिताः, प्रियाः सन्ति, स त्वमतिप्रियोऽसि, शेषित्वात्। अतिप्रियत्वेनाहं मा न भूवं, किं तु भूयासं इति दृग्द्रष्टा,स त्वमतिप्रेमपात्रभूतोऽसि। प्रज्ञा, बुद्धिः, तद्वृत्तयश्च तत्साक्षी त्वमेव। अनिशमुदितः, नित्योदितः। सच्चिदानन्दरूपोऽसि। ते, तव, अलं, अत्यन्तं, अविकृतितया, निर्विकारत्वेन, साक्षित्वं बोद्धृत्वं च विद्धि। इत्थं त्वम्पदार्थोऽवधार्यः ॥२०॥

द्रष्टा यो नो गुणात्मा न खमपि पवनो नाग्निरापो न च क्ष्मा
प्राणो हृद्धीर्न चाक्षाण्युदितसकलसंबन्धहानोक्षरोन्यः ॥
दृश्यात्कार्याज्जडाद्योऽगतिरनवयवोऽसंग एको विशुद्धो
बुद्धो नित्यो विमुक्तोऽद्वयऋषिवचसारूप्यसौ तत्पदार्थः॥२१॥

तत्पदार्थमाह त्रिभिः। यो द्रष्टा, परमात्मा, स गुणरूपः प्रकृतिरूपो वा नो भवति। खं नेति शून्यवादनिरासः, यद्वा आकाशाद्यक्षान्तं न

भवति, अक्षाणीन्द्रियाणि। उदितं, उक्तं, यत्सकलं, तत्संबन्धहीनश्च अतोऽक्षरोऽविनाशी। जडाद्, दृश्यात्कार्यात् खादेश्चान्योस्ति। यः मनआदिना न गम्यते इत्यगतिः, अनवयवोऽतएवासंगः, एकः, सजातीयादिभेदरहितः, अद्वयः, क्षुत्पिपासादिद्वैतरहितः, अतएव विशुद्धादिरूपः ऋषिवचसा, 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' (३।२।१४) इति व्यासोक्त्या, अरूपी अस्ति, एवं असौ वक्ष्यमाणश्च तत्पदार्थः ॥२१॥

योऽतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विधिमुखगदितोऽजोऽस्तसंसारदोषोऽ
तर्क्योऽस्थूलादिलक्ष्माऽस्तनिरतिशयमुद्योऽप्रकाश्यो गुणाश्च ।
अद्रेश्यत्वादयोस्याप्यगुण इतमलोऽचिन्त्यशक्तिर्निरीहोऽ
कर्ताऽभोक्ताऽनपूर्वोऽप्रकृतिरविकृतिःसच्चिदानन्दमूर्तिः॥२२॥

यः, नेति नेतीति निषेधेन, नित्यः शुद्ध इत्यादिना साक्षाद्विधिमुखेन च गदितः, उक्तः। अजः, जन्मादिशून्यः। अस्ताः, त्यक्ताः, संसारदोषा येन। अतर्क्यः, तर्कागम्यः, 'अणीयान्' 'ह्यतर्क्यम्' इति श्रुतेः। अस्थूलमनण्वादि लक्ष्म यस्य। अस्ता निरतिशयमुद्येनानन्दरूपत्वात्। मनआदेरप्रकाशः दृग्रूपत्वात्। अद्रेश्यमग्राह्यमित्यादयः यस्य गुणा अपि स्वयं अगुणः, प्राकृतगुणरहितः, 'अदृश्यत्वादिगुणक' इति न्यायात् (१।२।२१)। इतमलः, रागादिहीनः। अचिंत्या, सत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीया शक्तिर्यस्य। निरीहः, आप्तकामत्वात्, ततोऽकर्ताऽभोक्ता। 'तदेतत् ब्रह्मानपूर्वम्' इति श्रुतेरविद्यमानः पूर्वो हेतुर्यस्य। 'असंभवस्तु सत' इत्यधिकरणात् (२।३।९)। अत एवाप्रकृतिः, ततोऽविकृतिश्च, सच्चिदानन्दरूपः ॥२२॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सकलपतिरयं कार्यभूतः प्रपञ्चो
यस्यातोऽसावनन्तो यमयति य इहाविश्य जीवात्मनास्य ॥
ज्ञानात्सर्वज्ञता यः कृतफलदतयास्ते समो यत्नतो वि-
जिज्ञास्यं ब्रम्ह मुक्त्यै यदिति निगदितस्तत्पदार्थोऽयमेव॥२३॥

मायोपाधित्वात्सर्वज्ञः, सर्वशक्तिः, सकलपतिश्च। 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः। पत्याद्यधिकरणाच्च (१।३।४३)। यस्यायं दृश्यः कार्यभूतः प्रपंचोतोऽसौ अनन्तः। 'यः पृथिव्याम्' इति श्रुतेः। 'अन्तर उपपत्तेः' इति न्यायाच्च (१।२।१३) योऽन्तर्यामितया यमयति। यश्चेह सृष्टभूतेषु जीवात्मना विश्वं प्रविश्य स्थितः। 'येनाश्रुतꣳ श्रुतम्' इत्यादिश्रुतेःयस्य ज्ञानात्सर्वज्ञता स्यात्।'वैषम्यनैर्घृण्ये न' इति न्यायात् (२।१।१२) यः जीवकृतकर्मफलदत्वेन सम आस्ते। 'तद्विजिज्ञासस्व' इतिश्रुतेर्मुक्त्यै, यत्नतः, तपआदिना, यद्ब्रह्म जिज्ञास्यं, अयमुक्तः सर्वोऽपि तत्पदार्थ एव ॥ २३ ॥

संसर्गो नापि नीलोत्पलमिव न विशिष्टोत्र वाक्यार्थ एतद्-
वैलक्षण्येन तूक्तो व्यभिचरति गुणोऽब्देऽपि निलाम्बुजे सन् ॥
तद्वद्द्रव्यं च रक्ते व्यभिचरति न सद् ब्रह्मता न प्रतीचोऽ-
न्यत्र प्रत्यक्त्वमेवं कथमपि हि परब्रह्मणोऽन्यत्र नास्ति ॥२४॥

पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह पञ्चभिः संसर्ग इति। अत्र वाक्ये संसर्गो न वाक्यार्थः। नापि नीलोत्पलमिव विशिष्टार्थः। एतदुभयवैलक्षण्येन तु वाक्यार्थ उक्तः। यतः नीलो गुणः नीलाम्बुजेऽपि सन्, विद्यमानोऽपि। अब्दे, मेघे, व्यभिचरति। तद्वत् द्रव्यं, गुणाश्रयं कमलं, रक्तेऽपि व्यभिचरति। सत्, निर्बाधं,क्वापि न व्यभिचरति। हि, यतः, प्रतीचः, आत्मनः, अन्यत्र ब्रह्मता नास्ति; एवं, प्रत्यक्त्वं कथमपि ब्रह्मणः सकाशात्, अन्यत्र नास्ति, न विद्यते ॥ २४ ॥

वाक्यार्थोतोऽत्र तादात्म्यमुभयपदयोरर्थयोरस्त्यखण्डम्
प्रत्यग्बोधैकरूपोऽद्वयमुदपि च सोऽद्वैतमुद्रूप एव ॥
तादात्म्यज्ञप्तिदार्ढ्ये स्वयमपि हि तदर्थस्य पारोक्ष्यमाशु
व्यावर्तेताज्ञतान्यस्य च स च परिपूर्णप्रमोदोवतिष्ठेत् ॥२५॥

अत एवात्राद्वैते, तत्त्वमाख्ययोरुभयपदयोरर्थयोः, अखण्डं, एकरसं तादात्म्यं, वाक्यार्थो भवति। यतः अद्वयमुत्, अद्वयानन्दः, तत्पदार्थः, प्रत्यग्बोधैकरूपस्त्वमर्थ एवास्ति। तथा सोपि, प्रत्यग्बोधोपि, अद्वैतमुत्, अद्वयानन्द एवास्ति। एवमन्योन्यं विशेष्यविशेषणीभावेन तादात्मज्ञप्तेर्ज्ञानस्य, दार्ढ्ये सति, स्वयमेव, स्वत एव, तदर्थस्य, पारोक्ष्यं आशु व्यावर्तेत, तथाऽन्यस्य, त्वमर्थस्य, चाज्ञता, किंचिज्ज्ञत्वादि व्यावर्तेत। यद्येवं किंस्यात्तत्राह स च, त्वमर्थः शुद्धो जीवः परिपूर्णप्रमोदोवतिष्ठेत् ॥ २५ ॥

सर्वज्ञत्वादिलक्ष्माऽभवदिह य उपाश्रित्य मां शुद्धसत्वाम्
विश्वोत्पत्तौ निमित्तं श्रित उत य उपादानकं तामसीं ताम् ॥
तद्वाच्यार्थः स पारोक्ष्यशबल उत यद्ब्रम्ह सर्वत्र पूर्णम्
सत्यं ज्ञानं ह्यनन्तं तदिह ऋषिमतस्तत्पदार्थो हि लक्ष्यः॥२६॥

तत्पदस्य त्वंपदस्य च वाच्यार्थं लक्ष्यार्थं च विविच्याह द्वाभ्याम्। इह, विश्वोत्पत्तौ, य, आत्मा, शुद्धसत्वां मां, मायां, उपाश्रित्य, उपाधित्वेन स्वीकृत्य, सर्वज्ञत्वादिलक्षणो, निमित्तं, उत, अपि, यः तामसीं तां मायां श्रितः उपादानकं कारणं चाभवत्। स च उभयविधः,एकीभूय तत्पदवाच्यार्थोऽभवत् , स एव पारोक्ष्यशबल, उपाधिमिश्रितश्च। एवं तत्पदवाच्यार्थो ज्ञेयः। लक्ष्यार्थमाह,यद्धि सर्वत्र पूर्णं,सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तदिह, हि, निश्चयेन, ऋषिमतः लक्ष्यः तत्पदार्थस्तत्पदलक्ष्यार्थः ॥ २६ ॥

यो हृत्संभिन्नबोधः परकलुषितसत्वामुपाध्यात्मना यो
रागद्वेषादिदुष्टां प्रकृतिमुपगतस्त्वंपदार्थः स वाच्यः ॥
कूटस्थः प्रत्यगात्मा करणगुणपरः पंचकोशातिरिक्तो
जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षी त्रितनुपर इहोक्तस्त्वमर्थो हि लक्ष्यः॥२७॥

यः, पराभ्यां, रजस्तमोभ्यां, कलुषितं, मलिनं, सत्वं, यस्याः तां मलिनसत्वां, अत एव रागद्वेषादिदुष्टां प्रकृतिं, उपाध्यात्मनोपाधित्वे-नोपगतोऽत एव हृदान्तःकरणेन, संभिन्नः, परिच्छिन्नो बोधो यस्य स किंचिज्ज्ञ इत्यर्थः, स वाच्यस्त्वंपदार्थः, त्वंपदवाच्यार्थः। लक्ष्यार्थमाह। कूटोऽयोघनः, शैलशृंगं वा, तद्वन्निर्विकारत्वेन तिष्ठतीति कूटस्थः, करण गुणेभ्यः,विषयेभ्यः, यद्वा करणानीन्द्रियाण्यन्तःकरणं च,सत्वादिगुणाश्च तेभ्यः परोऽसंगः,कोशकारकृमेरिवात्मनः क्लेशहेतुत्वात् कोशाः, तेभ्यः आत्मनःपरिच्छिन्नत्वहेतुभ्यःअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमया ख्यपंचकोशेभ्योतिरिक्तः, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासाक्षी। त्रितनुभ्यः, स्थूलसूक्ष्मकारणदेहेभ्यः, परः, व्यतिरिक्तः, प्रत्यगात्मा इह लक्ष्यस्त्वं-पदार्थः उक्तः, त्वंपदलक्ष्यार्थ इत्यर्थः, हि, शास्त्रप्रसिद्धमेतत् ॥ २७॥

वैरं वाच्यार्थयोर्यद्यपि न भवति तल्लक्ष्ययोस्तत्त्वमोर्वा
ऐकात्म्यात्तद्विहाय स्मृतजहदजहल्लक्षणालक्षितार्थम्॥
लक्ष्यं शुद्धं गृहीत्वालमुभयपदयोः सच्चिदानन्दमेकम्
वृत्तिव्याप्त्येह लब्ध्वाऽस्मृतगलकनकप्राप्तिनीत्या कृती
स्यात् ॥ २८ ॥

एवमत्र परस्परविरोधस्य का गतिरिति चेत् लक्षणया तत्परिहार, इत्याह। वैरमिति। यद्यपि वाच्यार्थयोर्वैरं, विरोधः। लक्ष्ययोरर्थ-योस्तद्वैरं न भवति। तत्र हेतुः तत्त्वमोस्तत्त्वंपदार्थयोः, लक्ष्ययोरैकात्म्यात् वै, निश्चितम्। अतः तद्वैरं विहाय, वाच्यांशं परित्यज्य। स्मृता, स्मृत्युक्ता,या जहदजहल्लक्षणा तया लक्षितार्थं शुद्धमेकं अखण्डैकरसं उभयोः पदयोः लक्ष्यं गृहीत्वा, तमेवैकं सच्चिदानन्दं, अस्मृतगलकनक प्राप्तिनीत्या, विस्मृतकंठस्थसुवर्णभूषणप्राप्तिन्यायेन, इह, शुद्धान्तः करणे, वृत्तिव्याप्त्या लब्ध्वा, कर्ता कृतकृत्यः स्यात्। यदुक्तमाचार्यैः—

'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे। मुख्यार्थेनाविनाभूत प्रतीतिर्लक्षणोच्यते। तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा। सोयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा.' इति। वृत्तिव्याप्त्येत्यत्राभियुक्तोक्तिः—'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। स्वयंस्फुरणरूपत्वादाभासो नोपयुज्यते' इति। एवमखण्डैक्यं निर्बाधं, 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' (३।२।२६) इति सूत्रेण सूत्रितत्वात्। सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशपरिहारस्तु सेतून्मानाधिकरणे द्रष्टव्यः (३।२।३१) ॥ २८ ॥

विक्षेपकावृतिभवे विभवे विनष्टी
स्वानन्ददृष्टिरपहाय च दृष्ट्यदृष्टी
एकात्मनेह चरति स्वरतिः कृतार्थ
आत्मैव नात्मविदयं सदयं परार्थः ॥ २९ ॥

कृतकृत्यत्वं दर्शयति विक्षेपेति। इतः परं अष्टादश वसंततिलका वृत्तानि। विक्षेप एव विक्षेपकः, आवृतिरावरणं, ततो भवे, उत्पन्ने विविधाः भवाः, जन्मानि, याभ्यान्ते। विशेषा नष्टिः हानिर्याभ्यां ते। दृष्ट्यदृष्टी, दृष्टिशब्देन विक्षेपावृतिजौ जाग्रत्स्वप्नौ वाच्यौ। अदृष्टिशब्देनावरणजा निद्रोच्यते, ते अपहाय, गुणातीतो भूत्वेत्यर्थः। स्वानंदे, स्वरूपानन्दे एव, दृष्टिर्यस्य न तु बाह्यविषये। स्वस्मिन्नेव रतिर्यस्य न तु भार्यादौ, एवंभूत एकात्मना, केवलरूपेण, इह यश्चरति स कृतार्थः। 'एतद्बुध्वा बुद्धि० त' इति स्मृतेः। अयं नात्मवित् किन्तु आत्मैव। 'दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः। यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्मविद्ब्रह्म न स्वयं' इत्युक्तेः। अयं ज्ञानसमकालमुक्तोऽपि सदयं यथा तथा, परार्थः, परोपकारैकप्रयोजनः, जीवतीति शेषः ॥ २९ ॥

कुर्याच्छमादिसहितोऽवहितः श्रुतार्थ-
स्थेम्नेऽसकृच्छ्रवणपूर्वमदोऽकृतार्थः ॥
देहात्मवद्दृढपरात्मधियं रिरक्षुः
पूर्णो भविष्यति कृती परवित्तरक्षुः ॥ ३० ॥

यस्य प्रतिबन्धेनेदृशसाक्षात्कारो न, तेनावृत्तिरसकृदित्यधिकरण न्यायेन (४।१।१) श्रवणादि कार्यमित्याह। सकृच्छ्रुत्वाप्यकृतार्थश्चेच्छ्रुतार्थस्य स्थेम्ने, स्थैर्याय। देहात्मवत्, देहात्मज्ञानवत्, देहात्मज्ञान-बाधकां दृढपरात्मधियं, रिरक्षुः रक्षितुमिच्छुरत एवावहितः,समाहितः, शमादिसहितश्च, अदः, पूर्वोक्तं श्रवणपूर्वं, श्रवणादिकं, असकृत्पुनः पुनः, कुर्यात्, ततः कृती, कृतार्थः, पूर्णः, सर्वभूतस्थमात्मानं सर्व-भूतानि चात्मनि द्रष्टा, अत एव परवित्तरक्षुः, परब्रह्मवेत्तृशार्दूलः, ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यर्थः, भविष्यति। 'अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत्। शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम्' इति भगवत्पूज्यपादोक्तेः ॥ ३० ॥

नारम्भकोऽस्य जगतोऽचित एक आत्मा
निर्विक्रियो न परिणाम्यतनुश्चिदात्मा ॥
नाभिक्रमे तु घटते परमाणुमानं
नैकं जडं तु परिणाम्यमतानुमानम् ॥ ३१ ॥

श्रवणादि वक्तुं तावदुपोद्घातत्वेनात्मन एव स्रष्टृत्वमाह-आत्मा जगदारम्भको वाऽहोस्वित्तदाकारपरिणामी वा, नाद्यः, इत्याह-अचितो, जडस्यास्य जगतः, एक आत्मा नारम्भकः। एकस्य विभोश्चिद्रूपस्य जडजगदारम्भकत्वासंभवात्। नापि द्वितीय इत्याह। अतनुर्निरवयवः, निर्विक्रियः, निर्विकारः, चिदात्मा, चिद्रूप आत्मा, परिणामी न भवति। निरवयवस्य निर्विकारस्य चिद्रूपस्य विभोः परिणामासंभवात्। तर्हि

नित्याश्चतुर्विधाः परमाणवः जगदारम्भका आश्रयदाश्च; किं वा त्रिगुणात्मकं जडं प्रधानं जगदाकारपरिणामीति चेन्नेति प्रथमं प्रत्याह। परमाणूनां मानं, प्रमाणं, अभिक्रमे, आरम्भे, न घटते। निरवयवानां तेषां सर्वात्मना संयोगे प्रथिमानुपपत्तेः, भिन्नयोः कार्यकारणयोगाभावात्, प्रागविद्यमानस्योत्पत्त्यसंभवाच्च, अत्यन्तभिन्नकार्यारम्भे, कार्ये द्वैगुण्यापत्तेः। कार्यद्व्यस्य स्वन्यूनपरिमाणारब्धत्वदर्शनाच्च। द्वितीयं प्रत्याह-एकं, असहायं, जडं, श्रुतेरमतं अनुमानं, प्रधानं तु, न परिणामि, चेतनानधिष्ठितस्य जडस्य असामर्थ्यात्॥ ३१॥

श्रुत्योर्णनाभिवसुधाद्युपमात्रयेण
या कार्यकारणविलक्षणता त्वभाणि॥
सत्येव सास्य घटतेऽत्र विवर्तनीत्या
नित्यात्मनः प्रकटनं ननु मायिरीत्या॥ ३२॥

तर्हि जगत्कस्मात् कथं वोत्पन्नं इत्यत आह श्रुत्येति—यथोर्णनाभिरिति श्रुत्या ऊर्णनाभिवसुधाद्युपमात्रयेण, या तु कार्यकारणविलक्षणताऽभाणि, प्रोक्ता, सा सती, निर्बाधैव, अत्र, जगदुत्पत्तौ, घटते। दृश्यते तु (१।१।६) इति न्यायात्, अतो विवर्तनीत्याऽधिष्ठानविषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति न्यायेन, मायिरीत्या, मायाविप्रकारेणात्मनः सकाशात्पूर्वलीनस्यास्य जगतः प्रकटनं भवति, नूनं, निश्चितमेतत्॥ ३२॥

जातं यतो जगदिदं तदनुप्रवेशात्
तेनैव जीवति समस्तमदोऽभवेशा॥
तत्रैव चाहुरविशेषविशेषभङ्गम्
सोपक्रमैवमुपसंहृतिराद्यलिङ्गम्॥ ३३॥

एवं जगदुत्पत्तिं दर्शयित्वा "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये" इत्युक्तलिङ्गैः तात्पर्यावधारणं श्रवणमाह त्रिभिः। यत इत्युपादानत्वज्ञापनाय अव्ययम्। यतो, मायोपाधिकादात्मन, इदं जगज्जातं, सत्त्वेन तदनुप्रवेशात्। भावप्रधानो निर्देशः। समस्तं अदो जगत्, अभवेशा, मोक्षेश्वरेण, तेनात्मनैव, जीवति। स्वापे प्रलये वा विशेषो जन्मान्तरप्रापकं बीजं तेन सह वर्तते इति विशेषः तस्य; विगताः, ममत्वेन स्वीकृताः, शेषाः पुत्रभार्यादयोऽस्य सर्वैषणानिर्मुक्तस्य ज्ञानिनश्च, भङ्गं, लयं, यत्रैवाहुः श्रुतयः यतो वा इमानीत्याद्याः, एवं, उपक्रमेण सहिता सोपक्रमा, उपसंहृतिः आद्य-लिङ्गमुक्तम्॥ ३३॥

दार्ढ्याय तस्य बहुशोऽभ्यसनं द्वितीयं
मानान्तरानवगतिः कथितं तृतीयम्॥
मुक्तिः सुतृप्तिरिति तत्फलकं तुरीयम्
पञ्चार्थवादयुगु पञ्चमकं वरीयः॥ ३४॥

तस्य श्रवणस्यानुभवपूर्वकं दार्ढ्याय, प्रकारान्तरेण; बहुशोऽनेकवारं, अभ्यसनं, आवर्तनं, द्वितीयं प्रमाणं, आगमं विना मानान्तरानवगतिः तृतीयं लिङ्गं कथितम्। 'अमृतः समभवत्' 'आत्मानं चेद्विजानीयाद० संज्वरेत्' इति श्रुतेः, मुक्तिः, सुतरां तृप्तिः निरंकुशेति तत्फलकं तुरीयं लिङ्गम्। 'अज्ञानमावृतिः तद्वद्विक्षेपश्च परोक्षधीः। अपरोक्ष-मतिः शोकहानिस्तृप्तिर्निरङ्कुशा' इति वचनात्। उत्पत्तिस्थितिलय-प्रवेशसंयमनरूपपञ्चार्थवादयुक्, उ, निश्चितं, वरीयः, श्रेष्ठं, पञ्चमकं लिङ्गम्॥ ३४॥

तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकं च षष्ठं
स्याल्लिङ्गषट्कमिदमादरणीयमिष्टम्॥
तात्पर्यकावधृतिरद्वितये परे षड्-
लिङ्गैरिदं श्रवणमत्र हि संशयद्विट्॥ ३५॥

यदग्ने रोहितं रूपमित्यादिना तत्त्वंपदार्थपरिशोधनं षष्ठं लिङ्गं स्यात् इदं वाक्यार्थे दृष्टं लिङ्गषट्कं आदरणीयम्। अद्वितये परेऽखण्डैकरसे षड्लिङ्गैस्तात्पर्यकावधृतिः, तात्पर्यावधारणं, इदं, अत्र, वेदान्ते,श्रवण-मुक्तं, हीति प्रसिद्धम्। 'इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसन्धानं श्रवणं भवेत्' इति। इदं संशयाद्विद्, संशयभावनानाशकम्॥ ३५॥

वाक्यैस्तदर्थमनुसन्दधता सुभक्त्या
संभावितत्वत उताप्यविरुद्धनीत्या॥
कार्यं सदैव मननं त्वनुसन्धिलक्ष्माऽ-
संभावना यत इयात्समवर्तिसद्म॥ ३६॥

युक्त्या संभावितत्वानुसन्धानं मननमाह। तत्त्वमस्यादिवाक्यैः, तदर्थं, जीवब्रह्मैकत्वलक्षणं, लक्षणया उतापि अविरुद्धनीत्या, श्रुत्यनुकूल तर्केण च संभावितत्वतः अनुसन्दधता, मुमुक्षुणाऽनुसन्धिलक्ष्माऽनु-सन्धानलक्षणं,मननं, सदैव कार्यं, यतः,ईदृशान्मननात्, किंचिज्ज्ञस्य मे कथं सर्वज्ञत्वमित्यादिलक्षणाऽसंभावना, समवर्तिसद्म, यमगृहं, नाश-मित्यर्थः, इयात्॥ ३६॥

निःसंशयार्थगतचेतस एकतान-
त्वं ध्यानमुज्झितविजातिजवृत्तिभानम्॥
तद्धारणावत इमं विपरीतभावम्
उन्मूल्य राति सविकल्पसमाधिभावम्॥ ३७॥

निर्गतः संशयः यस्मादीदृशो जीवब्रह्मैक्यलक्षणो योऽर्थस्तं प्रति गतचित्तस्य, नाभ्यादिदेशे चित्तबन्धलक्षणधारणावतः पुरुषस्य,उज्झितं, त्यक्तं, विजातिजवृत्तिभानं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा, यदेकतानत्वं, अनन्यवृत्तित्वं, तद्ध्यानमुच्यते। तत् इमं, विद्वद्बुद्धिप्रत्यक्षं, क्षुधेव

दृष्टबाधाकरं,विपरीतभावमुन्मूल्य, सविकल्पसमाधिभावं राति, अर्पयति ततः शनैः शनैः निर्बीजसमाधिः भविष्यति ॥ ३७ ॥

ईशाश्रितश्रुतिमतिध्यनुभावितो यः
चिन्त्योपमोऽब्धिरिव तिष्ठति शान्ततोयः ॥
ज्ञेयः समाहित इमां परमां सुकाष्ठां
मुक्तेर्गतो न स कदापि जहाति निष्ठाम् ॥ ३८ ॥

ईशेति । 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' इत्युक्तेरशिाश्रितः । श्रुतिः श्रवणं, मतिर्मननं, धीर्निदिध्यासनं, ज्ञानं वा, आभिरनुभावितः यः चिन्त्योपमः, ध्यातृध्याने परित्यज्य अभ्यासवशाद्ध्येयाकारः शान्ततोयोऽब्धिरिव निश्चलस्तिष्ठति स समाहितो ज्ञेयः, इमां, मुक्तेः परमां काष्ठां, यो गतः, स कदापि, व्युत्थानदशायामपि, निष्ठामात्मनि निष्ठां, न जहाति ॥ ३८ ॥

काष्ठामिमां हि चरमां गतमेतमस्मा-
न्न च्यावयेत्कथमपीह हि कोऽपि तस्मात् ॥
सक्लेशजन्ममृतिहामतिहाय मान्या
धन्या गतिर्जिगमिषोरित एव कान्या ॥ ३९ ॥

हि, यस्मात्, इमां चरमां काष्ठां गतमेतं, योगिनं; अस्मात्समाधेर्निश्चलबोधाद्वा,इह हि, ब्रह्माण्डे, कोऽपि,देवादिः, प्रजापतिर्वा, कथमपि न च्यावयेत् । तस्मात्, सक्लेशजन्ममृतिहां, अविद्यादिक्लेशसहितजन्ममरणहर्त्रीं, एतां निष्ठां विहाय, ब्रह्मभावं जिगमिषोः,इतः, अस्याः पूर्वोक्तनिष्ठायाः, अन्या, इतरा, मान्या, धन्या च का गतिः, नैव कापि ॥ ३९ ॥

अत्राप्रमत्त उपलब्ध्युपलब्धमोदः
शान्तान्यचेष्ट गुणकाम उदस्तखेदः ॥
आत्मात्मदृष्टिपरितुष्टिमितोनुवृत्त्या
व्युत्थाय स स्मरति भावितपूर्ववृत्त्या ॥ ४० ॥

अनन्यहेतुत्वमाह। अत्रास्यां निष्ठायां समाधौ,अप्रमत्तः,'अप्रमत्त-स्तदा भवति' इति श्रुतेः, उपलब्ध्या, बुद्ध्या, उपलब्धः, मोदो येन सः 'सुखमात्यन्तिकं यत्तत्'इति स्मृतेः।शान्ता,अन्येषां मनआदीनां चेष्टाश्च, गुणाश्च, कामाश्च यस्य।'यदा पञ्चावति० धारणाम्' इति श्रुतेः।'निस्पृहः सर्वकामेभ्यः' 'उपैति शान्तरजसं०'इति स्मृतेश्च। अतएवोदस्तः खेदो येन। आत्मना या आत्मदृष्टिस्तया, परितुष्ट इतः, प्राप्तः।'यत्र चैवात्म-ना०ति' इति स्मृतेः। ननु तदा वृत्त्यभावे समाहितत्वमपि कथं ज्ञायते इत्यत आह–भावितपूर्ववृत्त्या, अनुवृत्तिं व्युत्थाय स्मरति। 'वृत्तयस्तु तदानीम्०' 'वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्र० भवेत्' इत्यभियुक्तोक्तेः॥ ४०॥

अज्ञानमाशु सकलं विनिहत्य भाव-
ज्ञानाविरोध्यपि ककान्तगतार्कभावत्।
मानाहितान्त्यमतिवृत्तिविदद्वयत्वं
यात्येक एव परिशिष्यत आत्मतत्त्वम्॥ ४१॥

एवमभ्यासवशाद्वाक्यप्रमाणेनाऽऽहिता, जनिता, या अन्त्यमति-वृत्तिः, चरमात्माकारबुद्धिवृत्तिस्तत्र प्रतिबिम्बिता या वित्स्वरूपज्ञानं, भावज्ञानाविरोध्यपि स्थितं यदज्ञानं,तत्सकलं,कला,कार्यं,तत्सहितं,आशु स्वोत्पत्तिसमकाल एव, निहत्य स्वयमद्वयत्वं याति, तदैकमेवात्मतत्वं परिशिष्यते। ननु निद्रायां स्वरूपज्ञानं अज्ञानं च विद्यते तदा स्वरूप-ज्ञानं न तन्नाशयति,तदेव वृत्त्यारूढं कथं नाशयेत्?;उत च तथात्वेऽपि स्वरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानस्य च सत्वे कथमद्वैतमित्यत आह दृष्टान्तम्-ककान्तः,सूर्यकान्तः,तद्गतार्कभया तुल्या तद्वत् वृत्तिवित्।यथा सूर्यकिरणे प्रसारितकार्पासादेर्विरोधाभावेपि सूर्यकान्तानुप्रविष्टस्य तस्य विरो-धित्वादग्निरूपेण दाह्यं कार्पासादि निःशेषं दग्ध्वा पुनः स्वरूपेणाव-स्थानं यथा, तथा स्वरूपज्ञानविरोधाभावेऽपि वृत्तिज्ञानस्य विरोधित्वा-

दज्ञाननाश उपपद्यते । निःशेषं तन्नाशे वृत्तिज्ञानं स्वरूपज्ञान एव लीयते तदाऽद्वयत्वमेव ॥ ४१ ॥

आत्मप्रबोधसमकाल विमुक्त एष
रोषादिदोषरहितोऽवहितः स्वतोषः ।
अज्ञार्थमुक्तमहिनिर्ल्वयनीव चास्य
प्रारब्धमत्र खलु संसरणं न चास्य ॥ ४२ ॥

स्वतोषः,आत्मतृप्तः,'अस्याहिनिर्ल्वयनी मृता' इति श्रुतेः अहिनिर्ल्वयनीव, सर्वांङ्गात्पृथग्भूतं कंचुकमिवास्य प्रारब्धं, अज्ञजनबोधार्थमुक्तं तस्य तावदेवेत्यादिना, ज्ञानिदृष्ट्या तु तन्नैवातोस्य संसरणं,पुनर्जन्मादि लक्षणसंसारो, न, अन्यत्सुगमम् ॥ ४२ ॥

योगैः समाहितसमाहितता मताऽयः-
स्वर्णोपमा त्वनुपमा प्रथमा मता यः ।
तत्राक्षमः स परमां परमात्मदत्ता-
त्रेयाश्रयाद्गतिमियात्सततानुरक्तः ॥ ४३ ॥

योगैरिति । योगैरष्टांगाद्युपायैः,समाहिता,जनिता,समाहितता या, सा अयःस्वर्णोपमा, रसशक्त्याभिभूतायसः स्वर्णस्योपमा यस्याः । यावद्रसवीर्यं तावत्सुवर्णत्वभ्रमः, कालवशात्तन्नाशेऽयोरूपा पूर्वसिद्धा प्रकृतिरेव । तथैव ज्ञानरहितस्यापि व्युत्थानपर्यन्तं निरतिशयानंददो योगः न व्युत्थाने । ज्ञानिभिस्तु दृष्टदुःखप्रतिबन्धार्थं क्वचिदाद्रियते । या प्रथमा समाहितताोक्ता,सा तु अनुपमा, अत एव मता । यः मंदप्रज्ञः तत्राक्षमः, असमर्थः, सः सततमनुरक्तः सन्, परमात्मदत्तात्रेयाश्रयात् परमां,पुनरावृत्तिरहितां, गतिं, मुक्तिं, इयात्,गच्छेत् ॥ ४३ ॥

योऽनीश एवमतिमन्दमतिर्विधातुं
जिज्ञासुरीशमनिशं स भजेद्विधातुम् ।
योत्रावतीर्य जगतः स्थितिमत्रिजातः
शास्ताखिलस्य भजतोनुभजत्यजातः ॥ ४४ ॥

वक्तुर्जामिताभावात्तदेव प्रकारान्तरेणाह । यः जिज्ञासुरतिमन्द-मतिः, एवं, पूर्वोक्तप्रकारेण, श्रवणादिकं विधातुं, कर्तुं, अनीशोऽसमर्थः, सोऽनीश ईशं भजेत् । कोसावित्यत आह –यः जगतः स्थितिं विधातुं स्वयं अजातोऽप्यत्रावतीर्यात्रिजातोऽत्रिपुत्रः श्रीदत्तः, अखिलस्य देवा-देरपि, शास्ता सन् , भजतोऽनुभजति ॥ ४४ ॥

यस्यास्त्यतीव सदयं हृदयं स्वमुक्त्यै
यः संस्मृतोघहृदयं सदयं स्वगुप्त्यै ।
जातं तमत्रिवरदं वरदण्डहस्तं
योऽर्चेद्गमिष्यति कृती स न दण्डहस्तम् ॥ ४५ ॥

तं विशिनष्टि द्वाभ्याम् । स्वस्य, निष्कामभक्तस्य, मुक्त्यै, यस्य हृदयं, अतीव सदयमस्ति, योऽयं कथमपि स्मृतः अघहृत् अस्ति । स्वगुप्त्यै, भक्तरक्षणार्थं, जातं, इहावतीर्णं, सदयं, दयाश्लिष्टं, वरदण्डहस्तं तमत्रि-वरदं, दत्तं, योऽर्चेत् , स कृती, कृतकृत्यः सन् , दण्डहस्तं, मृत्युं, न गमिष्यति ॥ ४५ ॥

आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं यो
यायातये परमशिक्षणशिक्षितं सत् ।
क्षित्यादितो गुरुधियोरुधियोपि पथ्यं
प्रोक्त्वोद्दधार स पुनाति जनाति तथ्यम् ॥ ४६ ॥

आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं गुरुधिया, क्षित्यादितः, भूम्यादेः, सत्,

प्रशस्तं, परमशिक्षणशिक्षितं। उरुधियः स्थूलबुद्धेरपि, पथ्यं, हितकरं, याथातथ्ये, यदवे, प्रोक्त्वा तमुद्धधार। भो जन! स दत्तात्रेयः, अ इवाचरतीति अति, तथ्यं पुनाति ॥ ४६ ॥

यदासन्नासन्नाभवदपि गुणाव्याकृतमुखं
यदासन्नांशानां गतय इह नो साधनसुखम्।
न शास्ता नो शास्त्रं न हि सदमृतं नापि च मृतम्।
तमिस्रा नो घस्रादिकमपि सहस्रांघ्रिरमृतम् ॥ ४७ ॥

इतः परं द्वादश शिखरिणीवृत्तानि। तैरुपनिषत्प्रतिपाद्योऽयं इति निर्दिशति। तत्रादौ नासदासीदिति श्रुतिमवष्टभ्यास्य स्रष्टृत्वं दर्शयति। यदेति। यदा सत् नाभवत्, असदपि न। गुणाः सत्वादयः, अव्याकृतं कारणं, मुखशब्दात्कार्यं च। शास्ता गुरुः, न। शास्त्रं वेदादि न हि। सत्, मीमांसकमतं स्वर्गादि। अमृतं, सुधा, 'विद्ययामृतमश्नुते' इत्युक्तमापेक्षिकं वा। अपि च मृतं, मृतिः, नपुंसके भावे क्तः मृत्युर्न,तमिस्रा रात्रिर्न, घस्रादिकं कालमानं न, सहस्रशीर्षेत्यादिनोक्तः सहस्रांघ्रिः,विराडपि न, अमृतं, मोक्षो, न। कुत इत्यत आह। इह, प्रलयकाले, आसन्नांशानां, समीपगतजीवानां, गतये, मुक्त्यै, साधनसुखं नासीत् ॥ ४७ ॥

तदासीध्वान्तारिः श्रुतमतचिदानन्दलहरी
हरीशब्रह्मात्मा स खलु परमात्माऽमृतझरी।
वरीवर्ति स्रष्टुं पुनरपि विलीनं जगदयं
स्वयं हैमाण्डं यः सृजति गतिदोऽयं स सदयः ॥ ४८ ॥

तदा ध्वान्तारिः,अज्ञानहरः,आसीत्, कोऽसौ.श्रुतमता,शास्त्रमता,या चिदानन्दलहरी अमृतझरी तद्रूपः। हरीशब्रह्मणामात्मा, तद्रूपो वा यः

स खलु दत्तात्रेयः परमात्मा वरिवर्ति। अयं दत्तात्रेयः, स्वप्रकृति-विलीनं सानुशयं जगत्पुनरपि तत्कर्मभोगार्थं स्रष्टुं यः स्वयं, असहायोऽपि साधनान्तरनिरपेक्षोऽपि, हैमं अण्डं, हिरण्यगर्भं,सृजति। एवं यः स्रष्टा, सोऽयं गतिदः सदयो दत्तात्रेयः ॥ ४८ ॥

पुरासीदात्मैको जगदिदमसौ वीक्ष्य च पुरा
चतुर्लोकान्सृष्ट्वाऽप्प्रमुखकृतपुंछिद्रजसुरान् ।
जिघत्सूंश्चैभ्योंगान्नद इह विदार्याविशदृग्
विदा प्रज्ञानं ब्रह्म भवति विराग्येष स सुदृक् ॥ ४९ ॥

तमेवैतरेयाभिमतं निदर्शयति । अत्रात्मा विराट् न । आत्मगृहीतिरितिन्यायाधिकरणात् (३।३।१६) परमात्मैव। भूतसृष्ट्यनुक्तावपि तां विना भौतिकलोकसृष्ट्यसंभवात् गुणोपसंहारन्यायेन अन्यत्रोक्तात्रोपसंहरणीया। पुरा, सृष्टेःपूर्वमिति कालाभावे परप्रासिध्द्योक्तम्। इदं जगत्,एकः,सजातीयभेदशून्यः,आत्मासीत्, नैव नामरूपे अपि, घटोत्पत्तेः पूर्वं मृदिवात्रेति ज्ञेयं । तदा वाङ्मनसयोरभावात् कर्तव्यं कुरुत इत्यादिलोकन्यायवदात्मासीदित्यत्र पुनरुक्तिदोषो न। जगदात्मनोः सामानाधिकरण्यं तु,यस्ते चोरः स स्थाणुरिति बाधायामप्युपपद्यते । असौ, श्रीदत्तः आत्मा,वीक्ष्य,पर्यालोच्य, पुरा,प्रथमं, अम्भः-प्रभृतिचतुर्लोकान्सृष्ट्वा, चकारात्पूर्वं भूतान्यपि । लोकपालचेतनसृष्ट्यर्थं 'सोऽद्भ्य एव पुरुषम्' इति श्रुतेः। अप्प्रमुखतः कृतो यः पुमान् , तस्य मुखादिछिद्रेभ्यः जातान् , वागाद्यधिष्ठातॄन् अग्न्यादिसुरान्, 'यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदाम'इति श्रुतेःजिघत्सून् , क्षुधितांश्च सृष्ट्वा'ताभ्यो गामानयत्० अन्नमेभ्यः सृजा' इत्यादिश्रुतिभ्यो, ज्योतिराद्यधिष्ठान० न्यायाधिकरणाच्च(२।४।१४) वागादिप्रेरकेभ्यस्तेभ्यो देवेभ्यो, यथोचितांगानि, शरीराणि, अन्नं च ददातीति तथोक्तः। स एतमेव सीमानं

विदार्येत्युक्तवन् मूर्धसीमानं विदार्येह संघातमध्ये, आविशत् ,निरवयवस्य विभोः बुध्दूयादावभिव्यक्तिमात्रमत्र प्रवेशः, न गृहादिप्रवेशवत् अथापि अदृक्, अदृश्यः,द्रष्टा,न विद्यते दृग्यस्मादिति समासेन निष्पद्यते । 'नान्योतोस्ति द्रष्टा' इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा देहावेशात् अदृगल्पज्ञः,त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति द्रष्टा । तथाभूतोऽपि दैववशात् पुरुषे ह वा इत्युक्तकष्टदर्शनेन विरागी सन् ,स जातो भूतानीत्यादिना कोऽयमात्मेत्यादिना चोत्पन्नया विदा, येन वा पश्यतीत्यादि प्रज्ञानं, त्वंपदलक्ष्यं, तदेवैष ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्म, तत्पदलक्ष्यार्थं, निरुपाधिकं सामानाधिकरण्येनाखण्डैकरसं यद्भवति स एव दत्त एव । शोभना, भक्ताऽनुग्राहिका, दृग्यस्य ईदृशः ॥ ४९ ॥

जगद्धीशा वास्यं यदु सुखमनिच्छोऽधनगृधिः
सुधीर्भुंक्तेऽनेजज्जववदतिगं सर्वगमधीः ।
न वेदैकत्वेनास्य दृगितविशोकोस्ति स विभुः
प्रभुः शुक्रोऽकायोऽसमुचितविदाऽऽप्योयमविभुः॥५०॥

ईशावास्याभिप्रायेण तं निर्दिशति । हि,निश्चितं, जगदीशा, ईशनस्वभावेन, तेन श्रीदत्तेन, आच्छादनीयं स्वरूपेणातः अनिच्छः, त्यक्तसर्वेषणः,अधनगृधिः,धनाभिकांक्षारहितः, सुधीः, विवेकी, यत्स्वरूपभूतं परमसुखं, भुंक्ते,पालयति, तदनेजन्निष्कम्पं सत्, जववतो मनआदीनतिक्रम्य गच्छतीति तथा, यत्सर्वगमपि, अधीः, अकृतबुद्धिः, न वेद अस्येदृशस्यैकत्वेन दृग्द्रष्टा, विगतशोकोऽस्ति भवति, शोक इत्युपलक्षणं मोहादेः, 'यस्मिन्सर्वाणि'इति श्रुतेः। सपर्यगादित्याद्याह-विभुः, व्यापकः, प्रभुः,संवत्सरादिभ्यो यथायोग्यार्थदानक्षमः, शुक्रो,ज्योतीरूपः,अकायः, स्थूलसूक्ष्मशरीरहीनः, विभुरित्यनेनाकाशातिव्याप्तिं निवार्य कालेऽतिव्याप्तिं वारयति न विद्यते विभुः यस्मादित्यविभुः । अंधंतम इति

षण्मन्त्रतात्पर्यमाह-असमुच्चितविदाऽऽप्यः, समुच्चित इत्यत्र 'अपि माषं मषं कृत्वा छन्दोभंगं न कारयेत् 'इति छन्दःशास्त्रनियमेन ह्रस्वत्वं न दोषाय । ईदृशोऽयं श्रीदत्तः ॥ ५० ॥

श्रुतः श्रोत्रादेर्यः श्रुतिमुख इताहंकृतिगतिः
गतिर्नात्राक्ष्यादेर्भवति य उपास्योऽखिलगतिः ।
सुवेद्ये दभ्रात्माऽविदितविदितान्योऽमतमत-
स्त्वविज्ञातो ज्ञातुः स च हृतसुराहं श्रुतिमतः ॥ ५१ ॥

तलवकारता० । यः श्रीदत्तः ' श्रोत्रस्य श्रोत्रं०' इति श्रुतेः श्रोत्रादेः श्रुतिमुखः श्रुतः । 'अतिमुच्यधी०'इति श्रुतेः इताहंकृतेर्गतिरमृतरूपः । 'न तत्र चक्षुः' इति श्रुतेः अत्र श्रीदत्तेऽक्ष्यादेर्गतिर्न । ' येन वागभ्यु०' ' येनाहुर्म० ' ' येनचक्षुं० येन श्रो० येन प्रा० ' इत्यादिश्रुतेः योऽखिलगतिः, वागादिचालकः ' यदि मन्यस ' इति श्रुतेः सुवेद्ये दभ्रात्मा,अकृत्स्न इव यो भवत्यविदितविदिताभ्यामन्यः,अमतस्य मतः, यश्च ज्ञातुरविज्ञातः, हृतः, सुराणां अहं येन अग्निवाय्विन्द्रादिगर्वहर्ता, स श्रुतः श्रीदत्तः ॥ ५१ ॥

त्र्युपन्यासे धर्मप्रमुखपर ॐ वाच्य उदितः
परो व्यक्तात्कार्यादपि चिदविकार्याद्य उदितः ।
य आत्मा सूक्ष्मोत्ताऽगुण इनमुखज्योतिरगति
र्ह्यभीतिः सोन्तर्दृग्वरितृवरधीसारथिगतिः ॥ ५२ ॥

काठका० त्रयाणामेव चैव० श्चेति न्यायात् (१।४।६) नचिकेतः प्रश्नानुसारेण यमकृतः त्रयाणामग्निर्जीवात्मनां, उपन्यासः यस्मिन् तस्मिन्काठके, अन्यत्र धर्मादिति श्रुतेर्धर्ममुख्येभ्यः परोन्यः । सर्वे वेदा इति श्रुतेरोंवाच्य उदितः।यः न जायते इति श्रुतेरात्मा उदितः। अशब्दमस्प० इति श्रुतेर्योऽगुणः। यस्य ब्रह्मचेति श्रुतेः, अत्ता चराचरग्रहणात्

(१।२।९) इति न्यायाच्च अत्ता, उपसंहर्ता ।'न तत्र सूर्य' इति श्रुतेः अनुकृतेस्तस्य चेति न्यायात् (१।३।२२) इनमुखानां, सूर्यादीनां ज्योतिः । नैव वाचेति श्रुतेः अगतिर्वागाद्यविषयः । यदिदं किं च० भयादस्या० पंचम इति श्रुतेः, बिभेत्यस्या इति भीतिः । न विद्यते भीतिर्यस्याः । महद्भयमिति श्रुतेः यावदग्न्यादिभयहेतुः, कंपनादिति न्यायात्(१।३।३०)आवृत्तचक्षुः आत्मान १ रथिनं०इन्द्रियेभ्यःपराह्य० नायमात्मा प्र० इत्यादिश्रुतेः, आनुमानिकमप्येकेषामित्यादिन्यायाच्च (१।४।१) इन्द्रियार्थादिभ्यः सूक्ष्मः, सा काष्ठा सा परा गतिरित्युक्तः सर्वांतरतमः सूक्ष्मः पुरुषः । वरिता चासौ वरधीसारथिर्विज्ञानसारथिश्च, तस्य गतिः, यः सः श्रीदत्तः ॥ ५२ ॥

रयिप्राणौ योऽब्दादितनुरसृजत्सृष्टय इमैः
स्तुतः खाद्यैर्देवैर्य उत गतगर्वैस्तनुधरान् ।
व्यधात्प्राणांस्तज्ज्ञक्रमगतिद आत्माखिललय-
स्त्रिमात्रेक्ष्यं प्राणादिभुवमकलो याति यमगा ॥ ५३ ॥

प्रश्नोप० अब्दादितनुः, संवत्सरायनपक्षाहोरात्रात्मा प्रजापतिः, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति सृष्टये रयिप्राणौ असृजत् प्रथमप्रश्नभावः १। उत च यः 'सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत०' इति श्रुतेः इमैर्गतगर्वैः । 'आकाशो ह वा एष देव' इत्यादि श्रुतेः खादिदेवैः । 'एषोग्निस्तपतीत्यादिना प्रश्नसमाप्त्यंतं स्तुतः द्वि० प्र० २ । 'कत्येव देवाः प्रजां विधारयंत' इत्यादिनोक्तान् तनुधरान् यो व्यधात् यश्चोत्पत्त्यायतिस्थानविभुत्वादिना तज्ज्ञः प्राणज्ञः, तस्य क्रमगतिदः क्रममुक्तिदः भवति तृ० प्र० ३ । एवं त्रिभिः क्रममुक्त्यर्थं उपासना । अथ एकेन ज्ञानं । एतस्मिन्पुरुषे कानीत्यादिना परे देवे मनसीत्यादिनोक्तापेक्षया सर्वं पर आत्मनीत्युक्तो मुख्योयमात्मा कुतः, पृथिवी तन्मात्रादीनामखिलानां लयो यस्मिन्निति च० प्र० ४ । परं चापरं

चेत्यादिश्रुतेः। ईक्षतिकर्मव्यपदेशादिति न्यायाच्च (१।३।१३) त्रिमात्राभिरीक्ष्यं इति पंच० प्र० ५। स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतेः प्राणादिभुवं यं 'इमाः षोडश कला' इत्याद्युक्तप्रकारेण विगताः कला यस्येदृशो नामरूपोपाधिविमुक्तो विद्वान्याति, अभेदेन पुरुष एव भवतीत्यर्थः। प्र० ६। सोऽसौ दत्तात्रेयः॥ ५३॥

अदृश्योऽप्राणादिर्विभुरपि च योनिः परविदा
ऽधिगम्योऽजो योऽन्योक्षरत उत चास्वादिजनकः।
द्युपूर्वोत्रं न्यस्तो विगतसकलोपाधिकगति-
र्विदा ग्रन्थ्याद्यन्तोस्य सकलवित्सोयमगतिः॥ ५४॥

मुण्डक० अथ पराय येत्यादिश्रुतेर्यः, परविद्याधिगम्यः, यत्तदद्रेश्यमित्यादिश्रुतेः, अदृश्यत्वादिगुणक इति न्यायाच्च (३।२।२।) अदृश्यः, एतदग्राह्यादेरुपलक्षणम्। 'अप्राणो ह्यमना' इति श्रुतेःन विद्यते प्राणादि यस्य सः अप्राणादिः। विभुर्व्यापकः, योनिः भूतयोनिः। 'अक्षरात् परत' इति श्रुतेः योक्षरतोन्यः। उत च 'एतस्माज्जायते' इति (असुः प्राणः आदिः येषां ते) श्रुतेरस्वादिजनकः। यस्मिन् द्यौरितिश्रुतेः, द्युभ्वाद्यायतनमिति न्यायाच्च (१।३।१) अत्रास्मिन्द्युपूर्वो विन्यस्तः, ओतत्वेन स्थितः 'यथा नद्यः' इति श्रुतेः यो विगतसकलोपाधिकगतिः। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इति श्रुतेः अस्य विदा, ज्ञानेन, सकलग्रन्थ्यादेरन्तः नाशः 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेः यः सकलवित्, 'न चक्षुषा गृह्यते' इति श्रुतेर्यश्चक्षुरादेरगतिः अविषयत्वात्। ध्यायमानस्य गतिरिति तात्पर्यम्। श्रुतिश्च 'ज्ञानप्रसादेन० न' इति। एवं भूतः सोयं श्रीदत्तः॥ ५४॥

इदं सर्वं ह्योमक्षरमिदमपि ब्रह्म खलु चा-
यमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिरवददेष श्रुतिवचाः।
समष्टिव्यष्ट्यात्माऽविकृत उत मात्रामितपद-
त्रयातीतोऽद्वैतोऽभवशिवतुरीयोऽयमपदः॥ ५५॥

माण्डूक्य० ॐकारस्य सर्ववाग्जातव्यापकत्वात् ब्रह्मणोऽभिधेय-स्यातिप्रियाभिधानत्वात् हि, निश्चयेन, इदं सर्वं जगत् ॐ अक्षरमेवेति सामानाधिकरण्यं नामिनाम्नोरभेदात् । खलु, निश्चयेन, इदं, वर्तमान-कालीनं परिदृश्यमानं अभिधेयं ब्रह्मैव, तस्यैव सर्वरूपव्यापकत्वात् चकाराद् भूतं भविष्यदपि ओंकाररूपं ब्रह्मैव, अयं आत्मा स्वप्रका-शोऽपरोक्षः कूटस्थो ब्रह्मैवेति यं श्रुतिरवदत् एष सोयं श्रीदत्तः श्रुति-वचाः, वेदकर्ता । समष्टीनां,विराट्हिरण्यगर्भाव्याकृतानाम् । व्यष्टीनां, विश्वतैजसप्राज्ञानां चात्मा, जाग्रदादिद्रष्टारस्ते यथा विकारिणः तथा नायं किन्तु अविकृतः, प्रपंचोपशमत्वात् सर्वविकारशून्यः । उत च अकारोकारमकारमात्रानिर्मितं यत्पदत्रयं सोयमात्मेत्याद्युक्तं पादत्रयं ततोप्यतीतः अग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणाभावात् ,अत एवाद्वैतः। अभवः प्रपंचोपशमश्चासौ शिवश्च ईदृशः। पूर्वत्रयापेक्षया तुरीयः। अपदः नामात्रे विद्यते गतिरित्युक्तेः ईदृशः सोयमपदः श्रीदत्तः ॥ ५५ ॥

स सज्ज्ञानानन्तो हृदि निजविदे सर्वसुखदः
सहाभ्रादिस्रष्टाऽन्वयत इह कोशेषु नृविधः ॥
प्रतिष्ठांत्ये सृष्ट्वा य उ तदनुविष्टः परममुद्
भृगुस्तप्त्वा कोशात्ययत इममापैष भयनुत् ॥ ५६ ॥

तैत्तिरीयोपनिषत्सिद्धः सः श्रीदत्तः, सज्ज्ञानानंतः सत्यज्ञाना-नन्तरूपः,यः हृदि,गुहायां,निजविदे, अभेदेन स्ववेत्त्रे, सहैकसमयाव-च्छेदेन सकलसुखदः,यो वेद निहितमिति श्रुतेः । अभ्रादेः, आकाशादेः स्रष्टा । इह पञ्चसु कोशेषु, अन्नाद्यानन्दान्तेषु । नुः अन्नमयादेर्विधेव विधा यस्य स नृविधः, तस्य पुरुषवि०ध इति श्रुतेः। अन्त्ये आनन्द मये प्रतिष्ठा पुच्छत्वेनोक्तं आधारलक्षणया ब्रह्मैव प्रतिष्ठा, आनन्द-मयोभ्यासात् इतिन्यायात् । (१।१।१२) तत्सृष्ट्वा० त्यच्चाभवदिति

श्रुतेः । यः जगत् सृष्ट्वा तदनुविष्टोऽनुप्रविष्टः । एको मानुष आनन्द इत्यारभ्य स एको ब्रह्मण आनन्द इत्युक्तेः परममुत् ,परमानन्दरूपः । भृगुर्वारुणिः पित्राज्ञया तपस्तप्त्वा एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युक्तेः अन्नमयाद्यारभ्यानात्मत्वेनानन्दमयपर्यन्तानां पञ्चकोशानामत्ययतः अतिक्रमणेनेमं सत्यज्ञानानन्दलक्षणमभेदेनाऽऽप, प्राप, यश्चाभेदज्ञातुः भयनुत् अथास्मि० भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुत्याऽभेदज्ञातुरभयं प्रतिष्ठाप्तिश्चोक्ता इदृशः सः एष श्रीदत्तः ॥ ५६ ॥

परो भूमा नामादित उ दहरो ज्योतिरपि चा-
न्तरः प्राणो वैश्वानर उदित आकाश इति यः ।
श्रुतो यज्ज्ञानात् सर्वविदपि हि यत्स्रष्टृ सदिहा-
नुविष्टं व्याकृत्तत्त्वमसि नवधोक्तोयमिह सः ॥५७॥

छान्दोग्य० (७–२३) यो भूमा तत्सुखमित्यत्र नामादितः परः भूमात्वेन विजिज्ञासितव्यः इति यो भूमा उक्तः स एवायं दत्त इति प्रत्येकं सम्बध्यते । भूमा संप्रसादादितिन्यायात् (१।३।८) तथा उ अपि दहरः । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरमित्यादिश्रुतेः, 'दहर उत्तरेभ्यः' इति न्यायात् (१।३।१४) तथा ज्योतिरप्ययम् । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इति श्रुतेः, 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति न्यायाच्च (१।१।२४) अन्तरः । य एषोऽक्षिणीत्यादिश्रुतेः, अन्तर उपपत्तेरितिन्यायाच्च (१।२।१३) यद्वा 'अथ य एषोंतरादित्य' इति श्रुतेः, अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायाच्च (१।१।२०) अन्तरशब्देनान्तर इति गृहीतव्यः । तथा कतमा सा देवता प्राण इति होवाचेति श्रुतेः, प्राणस्तथानुगमादिति न्यायाच्च (१।१।२८) यः प्राणः। तथाऽऽत्मानं वैश्वानरमुपास्त इति श्रुतेः, वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादिति न्यायाच्च (१।२।२४) यः वैश्वानर इत्युदितः उक्तः, विश्वे नरा यस्य,

विश्वश्चासौ नरश्चेति वा विश्वानरः, नरे संज्ञायाश्चेति दीर्घत्वं ततः स्वार्थे ताद्धित इति वैश्वानरः, राक्षसवत्। तथा च अस्य लोकस्य का गतिः आकाश इति होवाचेति श्रुतेः, आकाशस्तल्लिंगादिति न्यायात् (१।१।२२) आ समन्तात् काशते प्रकाशत इति आकाशः इति यः आकाशशरीरं ब्रम्हेत्यादिना श्रुतः। येन अश्रुतश्श्रुतं भवतीत्यादि श्रुतेर्यज्ज्ञानात्सर्वविद् भवति। हीति प्रासिद्धः सर्वं खल्विदमिति श्रुतेः; सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् इति न्यायाच्च (१।२।१) अपि यत् स्रष्टृ तेजोबन्नोत्पादकं सदेव सौम्येत्यत्र तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रवणात्। यश्च नामरूपे करोतीति व्याकृत् सत्, इह, सृष्टपदार्थेषु अनुविष्टं, अनुप्रविष्टं, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम० काङ्करवाणीति श्रुतेः। यश्च श्वेतकेतवेऽरुणेन नवधा, नवप्रकारेण,स य एषोणिमेत्यादिनोक्तः, इह लोके सोयं श्रीदत्तो ज्ञेयः ॥ ५७ ॥

अहं ब्रम्हास्मीति प्रतिपदितिसाक्षी श्रुतिमतोऽ-
मृतोंतर्याम्यात्माक्षरमखिलधृक् शास्तृ जगतः।
द्वयात्मा चाकाशो य उत सवियत्पञ्चजनभूः
जगद्भूर्ज्ञातेस्मिन्विदितमखिलं सोयमधिभूः ॥ ५८ ॥

बृहदारण्य० अहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन यः ब्रह्माभिन्नः। प्रतिपदो, बुद्धेरितयो, वृत्तयः, तत्साक्षीति श्रुतिमतः। यः पृथिव्यां तिष्ठ० त इत्यादिश्रुतेः, अन्तर्याम्यधिदैवादिष्विति न्यायाच्च. (१।२।१८) यः अन्तर्याम्यमृत आत्मा। एतद् वा अक्षरं गार्गीति श्रुतेः, अक्षरमम्बरान्तधृतेरिति न्यायाच्च (१।३।१०) यदक्षरमुच्यते किमोंकारः। एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः, आकाशाद्यखिल धृक्। तर्हि किं प्रधानं, न, एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने० घृत इति-श्रुतेः, सा च प्रशासनादितिन्यायाच्च (१।३।११) चेतनसूर्यादिजगतः

शास्तृ। यश्च मधुब्रह्मणोक्तं द्वन्द्वैकत्वं तद्रूपः द्वयात्मा। तथाकाशो ह वै नाम नामरूप० श्रुतेः, आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायाच्च (१।३।४१) य आकाश उच्यते। उत च यः यस्मिन्पञ्च पञ्चजना० मृतमिति श्रुतेः, 'न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्चेति न्यायाच्च' (१।४।११) सवियतां आकाशसहितानां प्राणस्य प्राण इत्यादिनां श्रुत्युक्तानां पञ्चानां पञ्चजनानां, भूः, प्रतिष्ठास्ति। 'यो वै बालाके' इति श्रुतेः जगद्वाचित्वादित्यादिन्यायाच्च (१।४।१६) यः जगद्भूर्जगदुत्पत्तिस्थानम्। तथा च आत्मा वाऽरे० विदितमिति श्रुतेः, अस्मिन् ज्ञाते, विज्ञाते सति, अखिलं विदितं स्यात्, सोऽयं भगवान श्रीदत्तः अधिभूः, 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति श्रुतेः, 'पत्यादिशब्देभ्यः' इति न्यायाच्च (१।३।४३) सर्वेषामधिपतिः ॥ ५८ ॥

श्रुतिशिरोभिरिति प्रतिपादितः
स्मृतिभिरेव हि सोऽयमपादितः।
क इतरो भजतो निजतोषकृत्
स्मरणमात्रत एष हि रोषकृत् ॥ ५९ ॥

एवं दशोपनिषत्प्रतिपाद्योयं भगवान् श्रीदत्त इति विस्तरादुक्तम्। अनुमानप्रतिपाद्यत्वमाह इतः परं दशभिर्द्रुतविलंबितवृत्तैः। एवं श्रुतिशिरोभिः स्मृतिभिः प्रतिपादितः स एव हि अयं श्रीदत्तः। इतः इतरोऽन्यः,कः भजतो, भक्तान्, अपात्, संसारभयाद्रक्षितवान्, न कोऽपि। अत एव निजतोषकृत्स्वभक्तसंतोषजनकः, एष हि स्मरणमात्रतः, रोषमुपलक्षणात्कामादिकं कृन्ततीति तथा भक्तानर्थनिवारणपूर्वकं संतोषकृदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मधुकराजगराप्तविरागता-
सुपरितुष्टिहृताऽसुधनात्मता
ननु कयाधुभुवे कथिताऽर्पिता
हृतभयेन तु येन विमुक्तता ॥ ६० ॥

मधुकराजगराभ्यां क्रमादाप्ता विरागता, सुपरितुष्टिश्च, ताभ्यां क्रमात् हृता, त्यक्ता या असुधनात्मता, प्राणात्मता धनात्मता च, कयाधुभुवे, प्रल्हादाय, येन कथिता । हृतभयेन येन च कयाधुभुवे विमुक्तता अर्पिता सोऽयं श्रीदत्तः ॥ ६० ॥

परमयोगमुवाच मदालसा-
भुव इतो झटितीह मुदालसाः
अपि लभन्त इमां परमां गतिं
न पितृयाणगवत्पुनरागतिम् ॥ ६१ ॥

मदालसाभुवेऽलर्काय । 'आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रल्हादादिभ्य ऊचिवान्' इति । परमयोगं, मोक्षाख्यं य उवाच । इतो योगादिहाधिकारिलोके, झटिति, शीघ्रमलसाः, मन्दा अपि । मुदा, श्रमाभावादानन्देन । इमां, विद्वद्बुद्धिगोचरां, परमां, पुनरावृत्तिरहिताम् । गतिं, मोक्षं, सा काष्ठा सा परागतिरिति श्रुतेर्लभन्ते । पितृयाणगवत्कर्मीव, पुनरावृत्तिं, संसारं, न लभन्ते सोऽयं श्रीदत्तः ॥ ६१ ॥

समनयद्य उ विष्णुपदान्वित-
स्वपरमाह्वयमालिनमन्वितः ।
सुरुचिना शुचिनाऽपि च कव्यभुक्
सुगममागममानितहव्यभुक् ॥ ६२ ॥

सुरुचिना, भास्वता सूर्येण, शुचिनाग्निनापि च समन्वितः यः, कव्यभुक्, श्राद्धान्नभुक् सन्, विष्णुपदान्वितस्वपरमाव्हयमालिनं, विष्णुपदान्वितः, यः स्वपरमाव्हयः, दत्त इति प्रसिद्धः, तेन मालते शोभते इति तथोक्तस्तं, विष्णुदत्तमित्यर्थः तं, सुगमं, सुगतिं, मोक्षमिति यावत्, अनयत्, प्रापयत् । ननु पितृभोग्यं कव्यं कथं स्वयं भुक्तवान् अत उक्तं कव्यभुगिति । तत्राह—आगममानितहव्यभुक्, आगमो, वेदः, तद्द्वारा मानिताः, संमानिताः; हव्यभुजो देवा, उपलक्षणात्कव्यभुजोऽपि येन स तथाभूतः, स्वयं सूर्याग्निभ्यां सह ब्राह्मणरूपेण देवपितृस्थानापन्नो भूत्वा वेदोक्तप्रकारेण पार्वणश्राद्धं सम्पाद्य देवपितृतृप्तिप्रदोऽभूत् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तनयकामनया व्ययमायुषः
कृतवतो नमतोऽव्ययमायुषः ।
क्षितिभृतो हि यतोऽभवदुत्तमं
फलमलं तमुशन्ति हि सत्तमम् ॥ ६३ ॥

तनयकामनया, पुत्रेच्छया, सेवार्थं, आयुषो, जीवितकालस्य, व्ययं कृतवतः, नमतः, नित्यं भक्त्याः प्रणामं कुर्वतः, आयुषः, एतन्नाम्नः क्षितिभृतो, राज्ञः, यतो, यस्मात्, अलमत्यर्थमुत्तममैहिकमुत्तमपुत्रप्राप्त्यादिलक्षणमामुष्मिकं निःश्रेयसलक्षणं चाभवत्, ईदृशफलदातारं तं, हि, निश्चयेन, सत्तमं उशन्ति ॥ ६३ ॥

क्षितिसुरादिकलिङ्गविवर्जितं
यमहिराश्रमलिङ्गविवर्जितम् ।
स्म परिपृच्छति पिङ्गल आश्रमं
य उ शशंस च पंचममाश्रमम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणादिकवर्णलिङ्गान्निवर्जितं ब्रह्मचर्याद्याश्रमलिङ्गविवर्जितं च यं प्रति पिंगलोऽहिः नागः, वर्णाश्रमादिलिङ्गविवर्जितः कोऽयं तवाश्रम इत्याश्रमं पृच्छति स्म । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । उ अपि, एवं पृष्टो यश्च श्रुतिशिरः प्रसिद्धं स्वकीयं पञ्चममाश्रमं शशंस, प्रतिपादयामास, मुख्यं संन्यासं कथयामासेत्यर्थः । तथा श्रुतिः, 'कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्तत् च न मुख्योऽस्ति । कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति स परमहंसः । न शीतं नोष्णं न सुखं न दुःखं न मानावमानौ षडूर्मिवर्ज्यं निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्परागद्वेष-कामक्रोधलोभमोहहर्षाऽसूयाहंकारादि हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तम्' इत्यादिः । सोऽयं श्रीदत्तः ॥ ६४ ॥

य उशतेऽखिलयौगिकवैभवं
ध्रुवमदात्सबलाक्षयवैभवम् ।
भुजसहस्रमजस्रनिजस्मृतिं
स कृतवीर्यसुवीर्यभुवे मृतिम् ॥ ६५ ॥

अणिमाद्यखिलयौगिकवैभवं उशते कामयमानाय । कृतवीर्यस्य राज्ञः, सुवीर्यं अनन्तव्रतसूर्याराधनोपलब्धं तेजः, तस्माद्भवतीति तस्मै कृतवीर्यसुवीर्यभुवे हैहयार्जुनाय । ध्रुवं, निश्चितं, बलेन सहितं अक्षयं वैभवं, परचित्तज्ञतानेकदेहधारणवायुवत्संचरणाद्यखिलयोगासिद्धिरूपं । इच्छया भुजानां सहस्रं,अजस्रं,नित्यं, निजस्मरणं,अन्ते मृतिं, ख्यात्याधिकान्मरणं, यद्वा अमृतिमिति पदच्छेदः, अमृतिं, मोक्षं च योऽदात् सोऽयं श्रीदत्तः ॥ ६५ ॥

कुजनसंगमुपेक्ष्य मरुद्वनैः
सुजनसंगमपेक्ष्य सुसाधनैः ।
इह हि साध्यसुरेभ्य उपादिशत्
परगतिं य इहाखिलमाविशत् ॥ ६६ ॥

इह हि, भूलोके, शरणमागतेभ्यः साध्यसुरेभ्यः, साध्यदेवेभ्यः, कुजनसंगं, दुर्जनसंगतिं, आसुरराक्षससंपत्प्रापिकां उपेक्ष्य; सुजनसंगं, सज्जनसंगतिं, दैवसंपत्प्रापिकामपेक्ष्य; मरुद्धनैः,देवधनैः अभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिदेवसंपत्त्येत्यर्थः। सुसाधनैः, अन्तरंगभूतैः शमादिभिः उपलक्षितां परगतिं य उपादिशदुपदिदेश । कोऽसौ, य इह, ब्रह्माण्डे, अखिलं, भूतभौतिकजातं, आविशत्, जीवात्मनान्तर्यामिरूपेण च प्रविवेश, सोऽयं श्रीदत्तः ॥ ६६ ॥

स्मरणमात्रत आगममात्मनः
श्रुतवतः स्मरतश्च यतात्मनः ।
पुरत आप यतो दलभक्षणः
कवचमाप स एष शुभेक्षणः ॥ ६७ ॥

'दलादनो महायोगी वसन्यो वै निजाश्रमे । कदाचिदस्मरत्सिद्धं दत्तात्रेयं दिगम्बरम् । दत्तात्रेयः स्मर्तृगामी त्विवतिहासं परीक्षितुम्' इत्यादिरुद्रयामलोक्तमवष्टभ्याह-स्मरणमात्रतः, आत्मनः, स्वस्य, आगमं श्रुतवतः, पुनश्च ' वामहस्तेन वरदो दक्षिणेनाभयप्रदः ' इत्यादिध्यानं स्मरतः, न केवलं बाह्यदृष्ट्या किन्तु यतात्मनः, ईदृशस्य दलादनस्य पुरतः सहसाग्रभागमाप, प्राप । य इति शेषः। यतः, स्मरणमात्रेणाग्रतः प्राप्तात्, दलभक्षणः, दलादनऋषिः, कवचं, नामैकदेशग्रहणात् वज्रकवचं, अन्वर्थकं आप । स्वार्थं परोपकारार्थं च वज्रकवचं लब्धवान् । स एष शुभेक्षणः, भक्तानुग्राहककरुणारसपूर्णदृष्टिः, श्रीदत्तात्रेय एव ॥६७॥

हतपतिं य इवार्तकरेणुकां
अतिविलापवतीं ननु रेणुकाम् ॥
द्रुतमुपेत्य तयाऽर्थित आदिशत्
स्वपतिना सह दाहविधिं स्वयम् ॥ ६८ ॥

कार्तवीर्यार्जुनपुत्रैर्हृतः पतिः धवः जमदग्निर्यस्यास्तां, ननु, निश्चितं, हृतः पतिः पालको गजो यस्यास्तां, अत एवार्तकरेणुकां, आर्तां हस्तिनीमिवानन्यशरणां, पुनश्चातिविलापवतीमतिशयेन परिदेवयन्तीं, रेणुकां, यो द्रुतमुपेत्य, वात्सल्येन स्वयमेवाग्रत आगत्य, त्वमाचार्यो भूत्वा भर्त्रा सह दाहविधिं कथयेति तथाऽर्थितः, प्रार्थितः यः, स्वयं, स्वतः, न तु शिष्यादिद्वारा, स्वपतिना सह दाहविधिं तस्यै यः आदिशत्, आदिदेश, सोऽयं श्रीदत्तः। एतत्सर्वमप्युक्तमपेक्षितमनुक्तं च श्रीदत्तमाहात्म्यात् अवगन्तव्यम् ॥ ६८ ॥

निद्रा मातृपुरेऽस्य सह्यशिखरे पीठं मिमङ्क्षा पुरे
काश्याख्ये करहाटकेऽर्घ्यमवरे भिक्षास्य कोलापुरे ॥
पाञ्चाले भुजिरस्य विट्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे
गान्धर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे ॥ ६९ ॥

अस्य दिनचर्यामाह–अस्य, भगवतः श्रीदत्तात्रेयस्य, इति प्रत्येकं सम्बध्यते। अस्य मातृपुरे, रेणुकापुरे, सह्याधोभागे निद्रा। निद्रास्थानमिति यावत्। एवमन्यत्रापि। सह्यशिखरे, सह्याद्रिशृङ्गे, पीठं, आसनम् निवा, सस्थानमिति यावत्। काश्याख्ये पुरे भागीरथ्यां, मिमङ्क्षा, स्नानम्। करहाटकदेशेऽर्घ्यं, अर्घ्यदानं, प्रातःसन्ध्यावन्दनमिति यावत्। अवरे, साक्षाल्लक्ष्मीनिवासभूतत्वात्सर्वश्रेष्ठदक्षिणकाश्याख्ये कोलापुरेऽस्य भिक्षा, भैक्ष्यचर्याचरणम्। पाञ्चालपुरेऽस्य भुजिः, भोजनम्। विट्ठलपुरे, पाण्डुरङ्गपुरे भीमातीरेऽस्य विचित्रं पत्रं, तिलकधारणम्। गान्धर्वपुरे-भीमामरजासङ्गमेऽस्य युजिर्योगो, ध्यानमिति यावत्। कुरुपुरे, स्यमन्तपञ्चकतीर्थेऽस्याचमः, आचमनम् एवं प्रत्यहं दिनचर्यां कुर्वतः कथमस्योपलब्धिः इत्यत आह। एवं भूतोऽपि यः भक्तेन स्मृतो दूरे न वर्तते। किन्तु स्मरणाव्यवहितकाल एव स्मर्तुरांतरे मानसकमल एव योऽस्ति आविर्भवति च स्वरूपेण ॥ ६९ ॥

इत्यत्रैजति निर्गुणोऽपि गुणिवन्नित्योऽमना मायया।
सर्वात्मा विभुरेकधापि बहुधा भात्यप्रशीवानया ॥
नानाख्यात्मककुण्डलादिषु सदा सत्कांचनत्वं यथा।
प्राङ्मध्यान्तत एष सन्विकृतिषु कूटस्थ एकस्तथा ॥७०॥

सर्वात्मा, सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबान्तानां अंतरात्माऽत एव विभुः, व्यापकः, विविधो भवतीति वा विभुः, 'तदात्मान ५ स्वयमकुरुत'। 'अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यादिश्रुतेः। अथापि 'नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्'इति श्रुतेर्विरोधो न मन्तव्यः। तस्या आत्मनः षड्भाव विकारनिषेधपरत्वात्, अस्याः पूर्वोक्तश्रुतेस्तु मायामहिम्नाऽविकृत-स्वरूपेणात्मनोनेकत्वप्रतिपादनपरत्वात्। अपि च श्रुत्यन्तरं 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इयत' इति। 'नेह नानेति चाम्नानादिन्द्रो मायाभिरित्यपि। अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः' इति कारिकोक्तेः। न चास्य सर्वात्मत्वे सर्वगतत्वेऽपि संभोग-प्राप्त्यादिदोषो मन्तव्यः। जीवपरमात्मनोर्भोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिवैशे-ष्यात्। संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् इति न्यायात् (१।२।८)। ईदृशोऽयं सर्वात्मा विभुर्निर्गुणोऽपि स्वेच्छयाऽवतीर्णः श्रीदत्तो भगवान् इति,एवं प्रकारेण, मायया गुणिवदेजति, कंपते, चेष्टत इत्यर्थः। वस्तु-तस्तु नैजत्येव।'अनेजदेकं मनसो० तदेजति तन्नै०' इत्यादिश्रुतेः।

ननु बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा आत्मगुणा इति तार्किकाः। आत्मा, द्रव्यं, बुद्ध्यादिगुणाश्रयत्वात्, पृथिव्यादिवत्, इत्य-नुमानादात्मा निर्गुण इति वक्तुं दुःशकम्। पुनस्तस्यावतारान्तरेऽपि कथं निर्गुणत्वमित्यत आह नित्य इति। 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसू-क्ष्मम्'।'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्'इत्यादिश्रुतेः नित्य आत्माऽ नित्यैर्बुद्ध्यादिगुणैर्गुणी न भवतीति भावः। 'अशब्दमस्पर्श० व्यापको

लिंग एव च' इत्यादिश्रुतिभिरात्मनो निर्गुणत्वं प्रत्यपादि। लिङ्गं बुद्धिस्तद्रहितोऽलिङ्ग एवेत्यपि भाष्यकृता व्याख्यातम्। 'न तस्य कार्यम्०न चास्य कश्चिज्जनिता०नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्'इत्यादिश्रुतिभिः,असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरिति न्यायाच्च (२।३।९) आत्मनोऽकार्यत्वान्नित्यत्वमुक्तम्। विवादाध्यासित आत्मा, नित्यः, अकार्यत्वाव्द्यतिरेके बुद्ध्यादिवत्, बुद्ध्यादयोऽनित्याः, कार्यत्वात्, घटादिवत्

ननु छान्दोग्ये आकाशोत्पत्त्यश्रवणादाकाशवत्सर्वगतश्चनित्य इत्यादिषूमानोपमेययोर्नित्यत्वप्रतिपादनान्नित्योऽप्याकाशो यथाऽ नित्येन शब्दगुणेन गुणी तथा नित्योऽयमात्माऽनित्यगुणैरपि गुणी द्रव्यत्वान्नित्याकाशवदिति चेन्न। न वियदश्रुतेरित्यधिकरणे (२।३।१) पूर्वपक्षानुवादपूर्वकमाकाशोत्पत्तिप्रतिपादनात्। तथा चायं प्रयोगः आकाशो, न नित्यः, आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेर्जन्यत्वात्, वाय्वादिवत्। छान्दोग्ये तु यावद्विकारं त्विति सूत्रेण (२।३।७) न्यूनतापरिहाराय गुणोपसंहारन्यायेन आकाशादिरुपसंहृतः। तस्मादाकाशदृष्टान्तेनात्ममनःसंयोगाख्यानित्यगुणैर्गुणित्वं साधयितुं दुर्घटम्। न चाकाशव्यतिरिक्तमनित्यगुणं नित्यद्रव्यमात्मनोऽनित्यगुणेन गुणित्वे दृष्टान्तभूतं तार्किकसमये किंचित्प्रसिद्धमस्ति। ननु नभोमुसलयोरिवात्मनसोः संयोगाख्यगुण इति चेत्तत्राह। अमना इति न विद्यते मनो यस्य सोऽमनाः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र' इति श्रुतेः। सावयवं हि रज्जुघटादीतरेतरतः संयोगमुपैति इति लोके दृष्टं नभोमुसलयोः संयोगस्तु प्रत्यक्षो न भवति। संयोगाश्रयस्यातीन्द्रियत्वे सति संयोगस्यापि तथात्वात्स दृष्टान्तोऽप्यत्रासमञ्जसः। आत्मनस्तु क्वापि कथंचिदपि न मनआदेः संयोगः असंगत्वात् 'असंगो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः।

ननु नात्मा दत्ताख्यो निर्गुणो विभुरिति वक्तुं शक्यः। तस्य प्रत्यग्बोधरूपत्वात्तस्यच प्रतिशरीरं जन्ममरणप्रतिनियमादिलिङ्गानुमितभेद-

त्वाल्लोकप्रसिद्धितश्च त्वमहमित्यादिभेदप्रसिद्धेरिति चेत् प्रतिनियमादिलिङ्गस्य व्यधिकरणासिद्धत्वात्, शास्त्रविरुद्धत्वाच्च लोकप्रसिद्धभेदस्य भ्रममात्रत्वमिति सदृष्टान्तमाह एकधेत्यादिना। एकधापि श्रीदत्ताख्य आत्माऽपूशशीवानया मायया बहुधा भाति। यथैकस्यापि शशिनः घटादिजलकृतमनेकत्वं तथा सर्वदैकरूपस्य निर्गुणस्य विभोः श्रीदत्तस्य सर्वसाक्षिणः मायातत्कार्यान्तःकरणोपाधिकृतबहुधात्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवा। श्रुतिप्रामाण्यात्। तथा च श्रुतिः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्या० निर्गुणश्च'। एकः सन् बहुधा विचार च। एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति। एकधैवानुद्रष्टव्यम्। नेह नानास्ति किंचन। मृत्यो० पश्यति। एकमेवाद्वितीयं। एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्याद्या। स्मृतिश्च, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमित्याद्या। अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति न्यायश्च (३।२।१८) एतेन जलचन्द्रदृष्टान्तेनाशेषसंसारधर्मविशिष्टान्तः करणोपाधिवशात्संसारिवद्भातोऽप्ययं प्रत्यग्रूपेणापि परमार्थतो न संसार्येव। यथा प्रतिबिंबितसर्वजलचन्द्राणां चलनादितदारोपितधर्माणां च युगपदवभासकः स्वस्थचन्द्रः सुतरामविकार्येवायमपि तथेति ज्ञेयम्। निरुपरागत्वात्। जीवात्मनो विकारित्वप्रतीतिस्तु बुद्ध्युपरागवशादेव। तथा च श्रुतिः'ध्यायतीव लेलायतीव'इत्याद्या। विदितत्वाविदितत्वादिकमपि तादृशधर्मवत्या बुद्धेरुपाधिवशादेव न स्वतो जीवात्मन इति दिक्।

---

१ टिप्पणी—पदार्थान्तरस्य पदार्थान्तराकाराभजनमुपरागः। स च क्वाचिज्ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेण भवति। यथा स्फटिकस्य जपाकुसुमादिना। क्वाचिज्ज्ञातुर्ज्ञेयेनोपरागः। यथा साक्षिणः साक्ष्येण, बुद्धेर्वा बोद्धव्यार्थजातेनेत्यादिकं सर्वमाकरादवगन्तव्यम्।

भवतु नामैवं तथाऽप्येकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्यवष्टंभेन विभुरेकधापि इत्यादिनोक्तमस्यैकत्वं वक्तुं न शक्यते। निर्विकारनिराकारात्मकश्रीदत्तात्रेयाख्यपरमात्मनः पृथक्त्वेन विकारवत्साकारभूतभौतिकनानाविकाराणां प्रत्यक्षदर्शनादिति चेत्तत्राह नानेत्यादिनोत्तरार्धेन। यथा, येन प्रकारेण, नानाख्यात्मककुंडलादिषु, अनेकनामरूपात्मककुंडलकटकादिषु विकारेषु, सदा, आदौ मध्येऽवसाने च, विकारानुस्यूतं कांचनत्वं सन्निर्बाधमेव। कांचनमयं कांचनकार्यं कुण्डलकटकाद्यभिधाननिमित्तं यद्यपि, अथापि तत्सर्वं कुण्डलादिकं मिथ्यैव। यतस्तन्मतेर्व्यभिचारित्वात्। विकारोत्पत्तेः प्राग् विनाशादनन्तरं च नामरूपात्मकभेदाऽभावेन कनकस्यैव सत्वात् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायात्। एवं विवेचनात्कनकविकारद्रष्टुः पुरुषस्य कनककार्ये कुण्डलादौ सदा अनुगता मतिर्विकारेषु न विपर्येति इदं कुण्डलादिकं सर्वदा सत्यमेवेति। विकारेषु व्यभिचारात्तद्धेतुकांचने च व्यभिचारादर्शनाच्च। तस्माद्यथा काञ्चनं सत्यमेकमेव तथा प्राङ्मध्यान्ततः, आदौ मध्ये अन्ततः, आदौ मध्येऽन्ते च, विकृतिषु, भूतभौतिकविकारेषु दृष्टिसृष्टेषु, अयं पूर्वोक्तः कूटस्थः, कूटवत् निर्विकारत्वेन तिष्ठतीति कूटस्थः सर्वदैकरूपः। 'एकरूपतया तु यः। कालव्यापी स कूटस्थः' इत्यभिधानकोशात्। एकः, सजातीयादिभेदशून्यः, श्रीदत्तः सन्निर्बाध एव, न कदाचिदपि व्यभिचरतीत्यर्थः।

तथा च सामानाधिकरण्यन्तु बाधायामपि उपपद्यते इत्यभिप्रेत्य सृष्टिप्रतिपादिकाः श्रुतयः, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किंचन मिषत्। सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्याद्याः। तथा च मध्येऽपि तदात्मकत्वप्रतिपादकाः, 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता० ष्टं। तत्सृष्ट्वा० स एतमेव सर्वं यदयमात्मा। सर्वं खल्विदं ब्रह्म। तज्जलानि० अतोन्यदार्तं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं

एवं सौम्य स आदेशो भवति' इत्याद्याः। तथा चान्ते तत्त्वज्ञानेनोपाध्यपाये ऽखण्डैकरसमात्रत्वं प्रतिपादयन्त्यः, 'यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते०इमाः सौम्य नद्यः स्यन्दमानाः० लवणमेतदुदकेवधाया० एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इत्याद्याः। स्मृतिश्च ' जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते। वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन निष्कले प्रविलीयते। पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः इति' ॥

यत एवं तस्मादेकधेति प्रतिज्ञातं सुस्थितं, परमात्मकार्यस्य जगतस्तत्प्रविष्टस्य जीवस्य च सर्वश्रुतिभिः परमात्मतावन्मात्रप्रतिपादनात्। न चैकवाक्यस्य नानार्थप्रतिपादनपरत्वान्याय्यात् सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यं सृष्ट्यादिप्रतिपादनपरमेवेदं, नात्मैकत्वप्रतिपादनपरमिति मन्तव्यम्। सृष्ट्याद्यर्थवादे श्रुतेस्तात्पर्याभावादद्वैत एव तात्पर्यमिति। सृष्ट्यादिवाक्यस्य स्वतः फलवत्त्वाश्रवणे अपि (फलवत्सन्निधावफलं तदंगम्) इति न्यायात् ,'तरति शोकमात्मवित्। ब्रह्मविदाप्नोति परं न बिभेति कुतश्चनामृतः समभवत्' इत्यादीनां फलवत्त्वश्रवणात्तत्त्वमसीत्याद्येकत्वप्रतिपादकवाक्यशेषभूतं सृष्ट्यादिवाक्यजातमपि फलवदेवेत्यलमतिविस्तरेण ॥ ७० ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति श्री. प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिविरचितं
वृद्धशिक्षाख्यं वेदान्तप्रकरणं समाप्तम्।

श्रीगुरुदेवदत्त.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

श्री. प. प. वासुदेवानन्दस्वामिमहाराजविरचिता

कुमारशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषान्तरासहित

भाषान्तरकार—पण्डितप्रवर विष्णुशास्त्री खरे, न्यायवेदान्ताध्यापक-अद्वैतवेदान्तविद्यापीठ, सातारा.

(पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड यांनीं शिक्षात्रयावर लिहिलेल्या संस्कृत प्रस्तावनेचा अनुवाद)

श्रीगुरुः शरणम् ।

आज कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षा ही शिक्षात्रयी, अत्यंत पूज्य अशा आमच्या परमगुरूंची कृति, प्रकाशित केली जात आहे. आप्ताचा उपदेश म्हणजे शब्द. या शब्दप्रमाणाच्या लक्षणास अनुसरून ही त्रयी श्रीमहाराजांच्या भाविक शिष्यवर्गास अत्यंत प्रमाणभूत आहे.

हें शिक्षात्रय प्रमाणानुसारि असल्यानें यावरून श्रीमहाराज हे, इतर आप्तांप्रमाणें श्रेष्ठ आप्त आहेत हें जसें स्पष्टपणें कळून येतें तसेंच ते अनेक लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेल्या अशा धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य या दिव्य गुणांनीं युक्त, श्रीमहाराजांच्या विशुद्ध चारित्र्यावरूनही आसेतुहिमालया-पर्यंत स्पष्ट झालेलें आहे हा एक मोठा विशेष आहे. श्रीमहाराजांनीं ब्रह्मचर्यावस्थेंत यथाविधि वेदाध्ययन करून त्या वेदाध्ययनाच्या काळांतच मंत्रसिद्धि व शापानुग्रहाचें सामर्थ्य मिळविलें होतें हा एक दुसरा मोठा विशेष या ग्रंथाच्या प्रामाण्याचें दुसरें कारण आहे.

आदर्शभूत ब्रह्मचर्य, आदर्शभूत गृहस्थाश्रम व तसेंच संन्यासाश्रमाचें अनुष्ठान श्रीमहाराजांनीं करून दाखविलें आहे. तेंच या शिक्षात्रयांत स्पष्ट दिसत आहे. प्रथमाश्रमांत यथाविधि केवल सेवेनेंही, ईश्वरदर्शन होऊं शकतें. याबद्दल दृष्टांत म्हणून शिरोळगांवातील एका ब्राह्मण स्त्रीचें चरित्र, व प्रसंगानें, वेदांचें प्रामाण्य, ईश्वरास्तित्व इत्यादि विविध शास्त्रीय प्रमेयांचें वर्णन कुमारशिक्षेंत केलें आहे. युवशिक्षेमध्यें, गृहस्थाश्रम घेतल्यावर यथा-विधि सगुणोपासना केली असतां, भगवत्प्राप्ति होते याबद्दल उदाहरण म्हणून श्रीनारायणस्वामींचें चरित्र सांगितलें असून, प्रसंगानें मीमांसा-

शास्त्राला सम्मत असे वेदांतील विधीचे व अर्थवादाचे प्रकार आणि वेदान्तशास्त्राला सम्मत असणारे उपासनेचे प्रकारही दाखविले आहेत. ज्ञानप्राप्ति झाली असतां, उपासक हा उपास्यदत्तरूप होतो असें दाखवून श्रीदत्तांचें सध्यांचें चरित्रही दाखविलें आहे व वेदान्ताला सम्मत अशा तत्त्वज्ञानाचें विशदीकरणही केलें आहे; इतके विषय वृद्धाशिक्षेंत दाखविले आहेत. निदर्शन म्हणून वर्णन केलेलीं हीं तीनही चरित्रें, या घोर असणाऱ्याही कलिकालांत शिष्टजनांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेलीं अशीं आहेत हा आणखी एक मोठा विशेष, या तीन ग्रंथांच्या प्रामाण्यास पोषक असें प्रबल कारण आहे.

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥' या गीतेच्या वाक्यावरून श्रीमहाराज हे ईश्वरावतार आहेत हें सिद्ध झालें असतां, रामकृष्णादिक अवतार हे कलियुगाच्या पूर्वीच गुप्त झाले आणि भगवान् दत्तात्रेय हे मात्र आजही आहेत या वर्णनावरून श्रीमहाराज हे साक्षात् भगवान् दत्तात्रेयस्वरूप आहेत ही अत्यंत रहस्यभूत गोष्ट आज आम्ही प्रकाशित करीत आहोंत.

वैदिक आचारांची प्रतिष्ठा करण्याकरितां हें श्रीमहाराजांचें रूप आहे. म्हणून, श्री भास्करराय दीक्षित प्रभृति मंडळींनीं उचलून धरलेला असाही तंत्रमार्ग हा पंचमकारयुक्त असल्यानें ब्राह्मणांना त्याज्य आहे असा श्रीमहाराजांनीं युवशिक्षेंत जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्याविषयीं तर, हे श्रीमहाराजांचे ग्रंथत्रय ,अर्थाच्या अपूर्वतेमुळें, स्वतंत्रपणें प्रमाणच ठरत आहे. हे ग्रंथ निर्माण करण्यास भगवान् श्रीदत्तात्रेयांचा आदेशच कारण आहे असा उल्लेख या ग्रंथांतच श्रीमहाराजांनीं केलेला आहे. यावरून ज्यांना ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन घडलें आहे अशा श्रीमहाराजांचें विशेष माहात्म्यही दाखविल्यासारखें होत आहे. श्रीमहाराजांना, पांडुरंग, अश्वत्थामा, कृष्णा, नर्मदा इत्यादि देवतांचें दर्शन घडून त्यांच्याबरोबर

संभाषणादि प्रसंगही लाभला हें त्यांच्या चरित्रांत विस्तृतपणें आलें असल्यानें या ठिकाणीं त्याबद्दल आम्ही जास्त विवेचन करीत नाहीं.

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥' या गीतेच्या वचनास अनुसरून नवीन अवतार घेण्याचें कारणही दाखविलें गेलें आहे, श्रीमहाराजांच्या चरित्राचा विस्तार, स्वतंत्र मुद्रित झालेल्या त्यांच्या चरित्रावरून शिष्टजनांना विदित झालेलाच आहे. म्हणून त्याविषयीं येथें आम्ही पुनः कांहीं लिहीत नाहीं.

श्रीमहाराजांच्या उपदेशानें हजारों दीन जनांचा उद्धार झाला आहे; त्यांपैकींच हाही एक दीन लेखक असाध्य अशा अनेक व्याधींनीं ग्रस्त झाला असतां, श्रीमहाराजांच्या अनुग्रहानें संपन्न अशा योगिश्रेष्ठ श्रीगोविंद-राव पंडित गुरुवर्यांनीं, महाराजांनीं सांगितलेल्या योगकलेच्या सामर्थ्यानें त्याचें त्या व्याधींपासून रक्षण केलें एवढेंच मी निवेदन करतों.

याप्रमाणें युगवाणीरूप असे हे ग्रंथत्रय, आज न मिळणारे, त्याचें पुनः प्रकाशन, ज्यांचें माहात्म्य अत्यंत प्रसिद्ध आहे असे श्री. गुळवणीमहाशय हे एक मंडळ स्थापून करीत आहेत; त्याबद्दल सर्व धार्मिक जनता त्यांची ऋणी आहे हें अत्यंत संतोषानें मी कथन करतों.

श्रावण शु॥ २ शनिवार सं. २००८
सांगवेद विद्यालय,
रामघाट काशी.

श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविड

॥ श्रीदत्तः प्रसन्नोऽस्तु ॥

प्रस्तावना

ॐ नमो श्रीवासुदेव महायोगी । अवीट ब्रह्मानंद भोगी । मति लावावी सन्मार्गी । स्फूर्ति द्यावी सेवेची ॥ १ ॥ संस्कृत भाषा रत्नकरंडक । त्या माजीं कुमारशिक्षा माणिक । झळके प्रकाश अलौकिक । अज्ञानांधकार नाशक ॥ २ ॥ तो करंडक उघडोन । माणिकदर्शनें संतोषवी जन । ऐसें आज्ञापिती गुरुचरण । म्हणोनि कार्यी प्रवर्तलों ॥ ३ ॥ यथामति केला अर्थ । साधावया निजपरमार्थ । मुदित व्हावा भाविक सार्थ । हीच आस धरिली मनीं ॥ ४ ॥ मंद मध्यम उत्तम चित्त । त्रिविध जीव जगीं विलसत । मंद जीवासी सत्पथ । दावाया उपदेशी वासुदेव ॥ ५ ॥ बुद्धि अजाण ही बाला । न कळे निजहित तिजला । तोचि अर्थ दाविला । वासुपदें सज्जन हो ॥ ६ ॥ सन्मार्ग प्रकाशी बालेसी । यालागीं स्वामि-रायासी । भाविक प्रेमें संबोधिति । वासुदेव नामेंकरोनि ॥ ७ ॥ उत्तमासी ज्ञानाधिकार । मध्यमा उपासना साचार । जे कां मंद पामर । त्यासी कर्माधिकार नेमिला ॥ ८ ॥ वेदमातेचा हा प्रेमळभाव । यथार्थ लक्षोनि श्रीवासुदेव । कुमार युवे[२] वृद्धे[३] शिक्षा नांव । तीन मजली निर्मोन उपदेशी ॥ ९ ॥ जेवीं अजाण निजसुता । माडीवरी चढूं लागता । कळवळोनि धरोनि हाता । माता निवारी पडशील म्हणोनि ॥ १० ॥ तेवी करुणाघन श्रुतिमाता । बुझावी निजमंदसुता । ज्ञानोपासनेचा हट्ट करितां । उगाच पतन पावशील ॥ ११ ॥ वृथा कुशंकांचें सदन । पांडित्यगर्व, नास्तिक दुर्जन । तरी त्या दूर सारून । निष्काम कर्म भावें करी ॥ १२ ॥ जेथें राग द्वेष वसत । ते मानव केवल आप्त । परि रागद्वेषरहित । परम आप्त

श्रुतिमाता ॥ १३ ॥ ती सांगे, साधनसोपान । निष्कामकर्म उपासना ज्ञान । यथाक्रम आरोहण। केल्या निजधाम पावशील ॥ १४ ॥ निरहंकार निरभिलाष राहून । भोळ्याभावें कर्माचरण । करितां, प्रसन्न लक्ष्मीरमण । होऊनि दासा मुक्त करी ॥ १५ ॥ ज्ञानमदें पतन । निरहंकारें आत्मज्ञान । समजाविलें हें उत्तम विधान । ब्राह्मणीकथा सांगोन ॥ १६ ॥ वर्णधर्म नांवेंही शोभती । मग स्नानसंध्येची कोण गती । ऐशा उन्मत्त जनांप्रति । कळवळोनि म्हणे श्रीगुरुराय ॥ १७ ॥ तुमचें कल्याणसाधन । धर्म बोलिला नारायण । त्यातें त्यागितां, कवण । शरण तुम्हां घोरभवीं ॥ १८ ॥ जा जा विद्वानासी शरण । समजोनि घ्या धर्म गहन । तदनुसारें वर्तोन । पिपीलिकामार्गे मोक्ष साधा ॥ १९ ॥ ग्रंथ छापणें उत्तम । क्रिया करणें उत्तमोत्तम । यास्तव वासुदेव भक्तजन । परिसोत माझी विनंति जी ॥२०॥ श्रीवासुदेव गुरुचरण । आवडे त्या गायत्री पुरश्चरण । गुप्तरूपें घरीं येऊन। भिक्षा नित्य हीच मागे ॥ २१ ॥ प्रीतीची भिक्षा घालून । त्याची मिळवा कृपा पूर्ण । ना तरी विमुख जाऊन । तुम्हा तो शापील दारुण ॥ २२ ॥ श्रीवासुदेव पदसन्निधानीं । अर्पियली सेवा कमलिनी । साक्षात्काराची भीक मागुनी । विरतव्यापारा ही लेखनी ॥ २३ ॥

विजयादशमी १८७३

विष्णुशास्त्री खरे.
न्यायवेदांताध्यापक
—अद्वैतवेदान्तविद्यापीठ, सातारा.

अनुक्रमणिका

श्लोक	पृष्ठ	विषय
१	१	श्रीदत्तात्रेय नमनरूप मंगलाचरण.
२	३	ईश्वर हा आप्त व त्याचें वाक्यश्रुति हें प्रमाण आहे.
३	४	श्रुति व स्मृति ह्या ईश्वराच्या आज्ञा आहेत.
४	५	श्रुति व स्मृति काय करतात ?
५	,,	सद्गुरूकडून श्रुतिस्मृतींचें ज्ञान मिळवून तदुक्त कर्मे ईश्वरसंतोषार्थ करावींत.
६	६	मन्त्राचा अर्थ कसा लावावा ?
७	७	चांगल्या स्थितींत धर्माचरण कसें करावें ?
८	८	धर्माचरणाचें फळ.
९	,,	कर्माचरण कोणी किती कालपर्यंत करावें ? पुढें काय करावें ?
१०	९	संन्यासाश्रम केव्हां घ्यावा ?
११	१०	कर्मासक्त व कर्महीन दोघांची गति.
१२	११	कर्म कोणतें करावें ? त्याची मर्यादा व फळ.
१३	,,	फळ दिसलें नाहीं तरी यावज्जीव कर्म करावें.
१४	१२	या जन्मांत कर्मानुष्ठान न करताही क्रोधादि विकाररहित असणें,हें पूर्व जन्मांतील यावज्जीव कर्मानुष्ठानाचें फळ.
१५	१३	कर्म करण्याची पद्धत.
१६	,,	धर्म, अर्थ व काम यांचें मोक्षोपयोगी परस्पर सहकारित्व.
१७	१४	धर्मत्याग अनिष्ट. धर्माचरण हें ईश्वरप्रीतिचें मुख्य साधन.
१८	,,	धर्माचरण करूं इच्छिणाऱ्यानें कोणाची संगति सोडावी ?
१९	१५	हृदय शुद्ध झाल्यावांचून संन्यास घेणें अनिष्ट.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
२०–२१	,,	चित्त शुद्ध नसतां संन्यास करणाऱ्याबद्दल दृष्टांत.
२२–२३	१६	योग्यता आल्यावांचून संन्यास घेणाऱ्याची होणारी अवस्था व त्याला होणारें ईश्वराचें शासन
२४	१७	यथाविधि कर्म करावें.
२५	,,	चित्तशुद्धि होण्यापूर्वी ज्ञान व कर्म यांचें सहानुष्ठान कां होऊं नये ?
२६	१८	समुच्चय सांगणाऱ्या श्रुतीचा अभिप्राय.
२७	१९	देवतांना शरीर नाहीं.
२८	,,	देवतांना शरीर आहे याबद्दल युक्ति.
२९	,,	ईश्वराचा व त्याच्या वचनाचा अवमान करूं नये.
३०	२०	नास्तिक म्हणजे कोण ? त्याची गति.
३१	,,	आस्तिकाचें स्वरूप व त्याची गति.
३२	२१	ईश्वरास्तित्वाबद्दल प्रमाण.
३३	२१	ईश्वरास्तित्वाबद्दल केनोपनिषदांतील कथेचा आरंभ.
३४–३५	,,	देवदैत्यांच्या युद्धाचें वर्णन.
३६	२२	जय मिळाल्यामुळें देवांना झालेला गर्व.
३७	,,	देवांचा गर्व दूर करण्याकरितां परमेश्वर सुंदर रूप घेऊन त्यांच्यासमोर येतात.
३८	,,	ईश्वरस्वरूपाचें वर्णन.
३९	२३	ईश्वरस्वरूप पाहून देवांना आश्चर्य वाटलें व त्यांनीं चौकशीकरितां अग्नीस पाठविलें.
४०	,,	अग्नीनें आपलें नांव ईश्वरास सांगितलें. त्याचें बल काय ? असा ईश्वराचा प्रश्न.
४१	,,	अग्नीनें आपली शक्ति सांगितल्यावर ईश्वरानें एक गवताची काडी त्याच्यासमोर ठेवली.
४२	२४	अग्नीला ती गवताची काडी जाळतां न आल्यानें तो लाजून परत गेला.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
४३	,,	देवांनीं वायूला ईश्वराचे परीक्षेकरितां पाठविलें.
४४	,,	दोघांचा संवाद व वायूच्या बलासंबंधीं ईश्वराचा प्रश्न व वायूचें उत्तर.
४५	२५	गवताची काडी वायूला हालवितां न अल्यानें तो लाजून परतला.
४६	,,	देवानीं इंद्राला पाठविलें. तें पाहून ईश्वर गुप्त झाले.
४७	,,	इंद्र खिन्न होऊन तेथेंच थांबला. त्याला उमेचें दर्शन झालें.
४८	२६	उमेच्या स्वरूपाचें वर्णन.
४९	,,	इंद्रानें ईश्वराबद्दल उमेस प्रश्न केला.
५०	२७	उमेनें इंद्रास ईश्वरस्वरूपाची ओळख करून दिली.
५१	,,	ईश्वरास्तित्वाबद्दल व त्याला शरीर असल्याबद्दल अनेक श्रुति प्रमाण आहेत.
५२	,,	एकच ईश्वर भक्तांकरितां पांच रूपानें प्रकट झाला.
५३	२८	पूर्वयुगांत व या युगांत ईश्वराचें अस्तित्व.
५४	,,	कृष्णातीरावर होणाऱ्या प्रभूच्या लीला.
५५	२९	ब्राह्मण स्त्रीला प्रभुदर्शन झालें या कथेस सुरुवात.
५६	,,	शिरोळगांवांत श्रीगुरु भिक्षेस गेले.
५७	,,	त्या गांवांतील एका दरिद्री ब्राह्मणाच्या स्त्रीचा उद्धार करण्याकरितां गेले.
५८	३०	यतीनीं भिक्षा मागावी हें स्वतःच्या आचारानें दाखविलें.
५९	,,	श्रीगुरूंच्या स्वरूपाचें वर्णन.
६०	३०	भिक्षेचा शब्द ऐकून घरमालकीण बाहेर येऊन नम्रतेनें बोलूं लागली.
६१	३१	विप्रस्त्रीचें स्वागतपर भाषण.
६२	,,	श्रीमहाराजांनीं काय केलें ?
६३ व ६४	,,	विप्रस्त्रीची मनःस्थिति व तदनुसार कृति.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
६५ ते ७६	३२ ते ३६	अतिथीबद्दल गृहस्थाश्रमी माणसाची वृत्ति कशी असावी हें दर्शविणारें व श्रीगुरुविषयीं अत्यंत श्रद्धा असणारें असें विप्रस्त्रीचें सविस्तर भाषण.
७७ व ७८	३६ व ३७	श्रीगुरूंनीं केलेला विचार.
७९ ते ८२	,,	यतिवृत्ति व गृहस्थाश्रमाचें कर्तव्य सुचविणारें श्रीगुरूंचें भाषण.
८३	३८	वैश्वदेव झाला नसल्यास त्याकरितां अन्न काढून ठेवून अतिथीस भिक्षा द्यावी.
८४	३९	घरांत भोजन घालण्यास पात्र नाहीं असें स्त्रीचें भाषण.
८५ व ८६	४०	श्रीगुरूंनीं बाहेरून एक मोठा चौकोनी दगड आणून तो धुवून त्यावरच वाढण्यास सांगितलें.
८७	,,	विप्रस्त्रीनें त्या शिलापात्रावर जोंधळ्याची पेज वाढली.
८८	,,	भिक्षुरूपी भगवंतांनीं भोजनास आरंभ केला.
८९	,,	विप्रस्त्रीच्या कृतीवर केलेलें यज्ञकर्माचें रूपक.
९० ते ९२	४१	विप्रस्त्रीनें अत्यंत प्रेमपूर्वक केलेली प्रभूंची प्रार्थना
९३ व ९४	४२	अग्निहोत्र कर्म करणाऱ्यापेक्षां विप्रस्त्रीचें श्रेष्ठत्व.
९५	४३	तृप्त झालेले श्रीहरी गुप्त झाले.
९६	४४	अतिथीची तृप्ति किंवा पीडा यांचें आपोआप मिळणारें फल.
९७ ते ९९	४५	घरमालक बाहेरून घरीं आल्यावर त्याला सर्व समजतें. तें ऐकून त्याला वाटणारी धन्यता.
१००	,,	गृहस्थाश्रमाचें मुख्य कर्तव्य अतिथीचा सत्कार.
१०१ व १०२	४६	श्रीगुरूंच्या भोजनपात्राची त्या गृहांत निरंतर पूजा व त्यामुळें त्या वंशास मिळालेलें फळ.
१०३	४७	ग्रंथ करण्याचें कारण व स्थान.
१०४	,,	ग्रंथाचे अधिकारी.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

कुमारशिक्षा

सत्यं ज्ञानमनंतं सच्छक्त्येकं कारणं परम्
वंदे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम् ॥ १ ॥

अन्वयः—सत्यं ज्ञानं अनंतं एकं सच्छक्ति कारणं परं अतीन्द्रियं सूक्ष्मं निरुपमं तं श्रीदत्तं वंदे ।

अर्थः—ॐ वासुदेवानंदपूर्वा दयासान्द्रा सरस्वती । कुमार-शिक्षारूपेयं पूज्यते डिम्भलीलया ॥ त्रिकालाबाधित, ज्ञानस्वरूप, सर्वव्यापक, अखंड ज्ञान, इच्छा व क्रिया या शक्तींनीं युक्त असलेला, जगाची उत्पत्ति, पालन व संहार करणारा, निरुपम अतींद्रिय व सूक्ष्म असा जो प्रसिद्ध श्रीदत्तराज त्याला मी वंदन करितों.

भावार्थः—अनंतकोटि ब्रह्मांडनायक राजाधिराज दत्तात्रेय महाराजकी जय असा जयघोष आपण नेहमीं करितों. याचा **अर्थ** समजून घेणें जरूर आहे. त्याकरितां दयानिधि श्रीमहाराजांनीं **हें** मंगल केलें आहे. श्रीदत्त अतींद्रिय म्ह० डोळ्यांनीं अगर इतर इंद्रियांनीं समजणें शक्य नाहीं, पण तो नाहीं असें नाहीं. त्याच्या अस्तित्वाचें प्रमाण जग आहे. अनेक प्रकारांनीं नटलेलें हें जग आपोआप उत्पन्न होणें शक्य नाहीं. अर्थात् ज्याच्या सत्तेनें तें उत्पन्न होतें, ठराविक काळ राहातें, त्यानंतर नाहींसें होतें तो दत्तराज म्ह० परमेश्वर. जगाची घडामोड होऊनहि देवाच्या स्वरूपांत बदल होत नाहीं. तो निर्विकार = पर असतो. म्हणजेच तो विवर्तोपादान कारण आहे.

दोरीवर साप भासतो, कांहीं वेळ राहतो व तेथेंच मावळतो म्ह० सर्पाचें दोरी हें विवर्तोपादान आहे. तसाच ईश्वर जगाचें विवर्तोपादान या प्रकारचें कारण आहे. हें ईश्वराचें तटस्थलक्षण होय. वस्तु आहे हें दाखविण्याकरितां जें वर्णन तें तटस्थलक्षण जाणावें. यानंतर परमेश्वर कसा आहे हें सांगण्याकरितां त्याच्या स्वरूपाचें जें वर्णन तें स्वरूपलक्षण होय. तेंच 'सत्यं ज्ञानं अनंतं' या शब्दांत महाराजांनीं सांगितलें.

ईश्वर नित्य आहे म्हणून कालाची मर्यादा त्याला नाहीं. तो सर्वव्यापक असल्यानें अमक्या स्थलीं नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं. म्ह० देशानें त्याची मर्यादा (परिच्छेद) ठरत नाहीं. सर्व वस्तूंच्या रूपानें तोच नटलेला आहे = सर्वात्मा आहे म्हणून कोणत्याहि वस्तूनें तो मर्यादित (परिच्छिन्न) होत नाहीं. तात्पर्य, तो अनंत आहे. ज्ञानरूप तो आहे = प्रत्येक पदार्थाचें स्फुरण हेंच त्याचें स्वरूप आहे. सत्य, त्रिकालाबाधित आहे. कोणच्याहि प्रमाणानें त्याचा बाध होत नाहीं. परमेश्वर नाहीं हें विचारांतीं ठरतच नाहीं. दोरी नसती तर सर्पहि भासला नसता, तद्वतच परमात्मा नसता तर संसारच झाला नसता. सर्प खोटा म्हणून दोरी जशी सत्य, त्याचप्रमाणें जग खोटें म्हणून परमात्मा सत्य. जग जड, परमात्मा ज्ञानरूप, जग मर्यादित तर परमात्मा सदा सर्वत्र भरलेला, अमर्याद.

एवंच सत्य, ज्ञान, अनंतरूप परमात्मा आपलें स्वरूप असून तें मिळविण्याचा प्रयत्न करणें हेंच मुख्य कर्तव्य. या कर्तव्याचा ओनामा सांगण्याकरितांच कुमारशिक्षा महाराजांनीं लिहिली. ।। १ ।।

परंतु परमात्माच नाहीं, कारण त्याविषयीं प्रमाण कांहीं नाहीं असें कोणीं म्हटल्यास त्याचें समाधान असें——

आप्तवाक्यं प्रमाणं न आप्त ईशोऽत्र वर्णभूः
निःश्वासवदनायासात्तस्माज्जाता श्रुतिः सती ॥ २ ॥

अन्वयः—नः आप्तवाक्यं प्रमाणं (अस्ति) अत्र आप्तः वर्णभूः ईशः । तस्मात् निःश्वासवत् अनायासात् सती श्रुतिः जाता ।

अर्थः—आपल्याला आप्तवाक्य हें प्रमाण आहे. या जगांत आप्त, कल्याणांचा उपदेश करणारा, जो ब्राह्मणादिकांची उत्पत्ति करितो असा ईश्वर आहे. त्या ईश्वरापासून श्वासोच्छ्वासाप्रमाणें अनायासानें निर्दोष वेद उत्पन्न झाले.

भावार्थः—आपल्या कल्याणाचा मार्ग जो सांगतो त्याला आप्त = हितचिंतक असें आपण समजतों, व त्याच्या शब्दांवर विश्वास ठेवतों. सर्व जगाचा खरा (आप्त) हितचिंतक ईश्वरच आहे. कारण तो सर्वज्ञ असल्यामुळें वेदाच्या रूपानें लोकांना बिनचूक साधनांचा उपदेश करितो. सृष्टीची उत्तम व्यवस्था चालू राहण्यासाठीं त्यानें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असे चार वर्ण उत्पन्न केले; व ब्रह्मचर्य, गृहस्थ इत्यादि आश्रमांची मर्यादा घालून त्यांना क्रमानें वेदाध्ययन, अग्निहोत्र, तपश्चर्या व आत्मचिंतन असे धर्म सांगितले.

धर्माचा उपदेश वेदांत आहे. वेद अपौरुषेय आहेत. आपला श्वासोच्छ्वास जसा अनायासें स्वाभाविक चालू असतो, त्या प्रमाणें सृष्टीच्या आरंभीं ईश्वराला पूर्व कल्पांतील वेद जसेच्या तसे स्मरतात. वेदांमध्यें 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (जो सर्वज्ञ आहे, सर्ववेत्ता आहे) इत्यादि वाक्यांत ईश्वराचें वर्णन आहे. वेद हे निर्दोष असल्यामुळें त्यांवर विश्वास ठेवण्यांत कल्याण आहे. मग वेदांनीं ईश्वर आहे, त्याच्या सेवेनें तो प्रसन्न होतो व दर्शन देतो, असें सांगितलें असल्यामुळें 'अतींद्रिय ईश्वर आम्ही मानीत नाहीं' असें म्हणणें म्हणजे

आपली पाठ दिसत नाहीं म्हणून ती नाहीं असेंच म्हणण्यासारखें आहे. श्रीस्वामिराजांनीं युवशिक्षेंत याच युक्तीनें ईश्वरसिद्धि केली आहे.

तात्पर्य, वेद हे आप्तवाक्य असल्यानें त्यांवर विश्वासून ईश्वर आहे अशी दृढ भावना धरून त्याची आज्ञा पाळली पाहिजे ।। २ ।।

मात्र वेद, प्रमाण (कल्याणाचा खरा मार्ग सांगणारे आहेत) येवढ्यावरून कल्पसूत्रें व धर्मशास्त्रें खोटीं आहेत असें मानूं नये; तर त्यांवरहि विश्वास ठेवावा. असें सांगतात

सा षडंगा च तदनुसारिणी स्मृतिरीशितुः ।।

उभे आज्ञे च विमले लोचने हि द्विजन्मनाम् ।। ३ ।।

अन्वयः—षडंगा सा च तदनुसारिणी स्मृतिः उभे ईशितुः आज्ञे,च द्विजन्मनां विमले लोचने (स्तः) हि ।

अर्थः—सहा अंगांसहित तो वेद व वेदानुसारी मनुस्मृति इ० धर्मशास्त्रें या दोनहि परमेश्वराच्या आज्ञा आहेत व द्विजांचे ते निर्दोष डोळे आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

भावार्थः—शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष अशीं वेदाचीं अंगें आहेत. या अंगांसहित वेदांचें व धर्मशास्त्रांचें अध्ययन करणारा खरा डोळस (उत्तम विद्वान्) समजला जातो. यांचें अध्ययन करण्याचा अधिकार द्विजांना (ब्राह्मणादिकांच्या कुलांत जन्म घेणें व उपनयन संस्कार असे दोन जन्म असलेल्यांना) म्ह० ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णांना आहे. राजाज्ञेचें उल्लंघन केलें असतां जसें शासन भोगावें लागतें त्याप्रमाणें अनंतकोटि ब्रह्मांडमहाराज ईश्वराची वेद, स्मृति या रूपांत असलेली आज्ञा न मानल्यास आसुरी योनींत जन्म पावण्याची शिक्षा भोगावी लागते.

शूद्राला मात्र वेदाचा अधिकार नाहीं. कारण त्याची मुंज होत नाहीं.

वेद, स्मृती या ईश्वराच्या आज्ञा काय करतात तें सांगतात

उभे विधिनिषेधाभ्यां निवर्त्याधिकृतं नरम् ।
अनर्थात्परमार्थे ते नियोजयत आदरात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—उभे अधिकृतं नरं विधिनिषेधाभ्यां अनर्थात् निवर्त्य आदरात् परमार्थे नियोजयतः ॥ ४ ॥

अर्थः—त्या श्रुतिस्मृति, कर्माधिकारी पुरुषाला विधिनिषेधांच्या योगानें अनर्थकारक कर्मांपासून परावृत्त करून कल्याणाच्या मार्गाकडे प्रेमळ उपदेशानें प्रवृत्त करतात.

भावार्थः—'अहरहः संध्यां उपासीत' रोज संध्या करावी, खरें बोलावें इत्यादि कर्तव्यांच्या उपदेशाला विधि म्हणतात. विधीनें मनुष्य परमार्थाकडे वळतो. 'न हिंस्यात् सर्वाभूतानि' कोणालाहि पीडा देऊं नये इत्यादि उपदेशाला निषेध म्हणतात. निषेधानें मनुष्य वाईट मार्गापासून परावृत्त होतो. चुकलेल्या वाटसरूला योग्य मार्ग जसा आपण सांगतों, त्याप्रमाणें कर्तव्यपराङ्मुख जनांना सन्मार्गी लावणें हें श्रुतिस्मृतींचें कार्य ॥ ४ ॥

संस्कृतेन द्विजेनातो विधिवत्सद्गुरोर्मुखात् ।
लब्ध्वा ते स्वक्रिया कार्या तदुक्तेश्वरतुष्टये ॥ ५ ॥

अन्वयः—अतः संस्कृतेन द्विजेन विधिवत् सद्गुरोः मुखात् ते लब्ध्वा ईश्वरतुष्टये तदुक्ता स्वक्रिया कार्या ॥ ५ ॥

अर्थः—म्हणून (संस्कृत) उपनयन झाल्यावर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांनीं यथाशास्त्र सद्गुरूकडून श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करावें. नंतर ईश्वसंतोषासाठीं श्रुतिस्मृतींनीं सांगितलेलें आपापलें कर्म करावें.

भावार्थः—उपनयन झाल्यावर वेद पढण्याकरितां गुरूच्या आश्रमांत रहावयाचें असतें. गुरुजींनीं बोलावल्यावर त्यांच्याकडे जावें. आचमन करून, दर्भाचें पवित्रक हातांत घालून प्राणायाम करावा. गुरुजींना नमस्कार करावा व वेद पढावा. उपनयन जरी तीनहि वर्णांचें होतें तरी पढविण्याचा अधिकार सदाचारी ब्राह्मणालाच आहे. स्नानसंध्या न करणाऱ्या गुरूकडे अध्ययन केल्यास कांहीं उपयोग नाहीं. सर्वांचें शरीर एकसारखेंच असलें तरी परमेश्वरानें सृष्टीच्या वेळीं गुण व कर्म या रूपानें केलेला आनुवंशिक फरक मात्र निरंतर कायम राहिला आहे. त्यामुळें क्षत्रियानें अगर वैश्यानें वेद कां शिकवूं नये ही शंका बरोबर नाहीं. नाहींतर शूद्राचें शरीर इतरांसारखेंच असल्यानें त्याची मुंज करावी लागेल. धर्माचें स्वरूप गहन असल्यानें त्याविषयीं वात्रटपणा बरा नाहीं. पाप लागेल. श्रुतिस्मृतींच्या आज्ञेबरहुकूम निष्काम सेवा देवाची करावी. त्यांतच खरें कल्याण आहे ॥ ५ ॥

'अर्थज्ञानं साधनीयं द्विजैः श्रेयोर्थिभिस्ततः' कल्याणेच्छु द्विजांनीं मंत्रांचा अर्थ समजून घ्यावा, असें वचन आहे. म्हणून श्रुत्यनुकूल तर्कादिकांच्या सहाय्यानें तो जाणावा. असें सांगतात

अनुकूलेन तर्केण श्रुत्यंतरसहायतः ।
मंत्रः प्रकरणाच्चापि निर्वक्तव्यो हि नान्यथा ॥६॥

अन्वयः—अनुकूलेन तर्केण श्रुत्यंतरसहायतः अपि च प्रकरणात् मंत्रः निर्वक्तव्यः । अन्यथा न हि ॥

अर्थः—वेदाला अनुकूल अशा तर्कानें इतर वेदवाक्यांच्या आधारें, शिवाय प्रकरणाचा विचार करून मंत्राचा अर्थ लावावा. याव्यतिरिक्त मनास पटेल असा लावूं नये.

भावार्थ:—वेदमंत्र फार गहन अर्थाचे असल्यानें त्यांविषयीं स्वतंत्र कल्पना करूं नये. उदाहरणार्थ:—'दधिक्राव्णो' असा मंत्र आहे. दधिक्रावा म्ह० इंद्राचा घोडा, यांत दह्याचा संबंध नाहीं. पूजेंत तर दधिस्नानाला हा मंत्र म्हणतात. याचप्रमाणें अनेक मंत्र भलत्याच ठिकाणीं म्हटले जातात, अशी शंका घेऊं नये. सर्वज्ञ मुनींवर विश्वासून त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें अनुष्ठान करावें. अर्थ समजून घेणें अशक्य असलें तरी मंत्रांचे ऋषि, छंद व देवता यांचें ज्ञान आवश्यक आहे. नाहींतर कर्म फुकट जातें व फार पाप लागतें ॥६॥

कर्माचे वेळीं संशय येतात. त्याकरितां काय करावें हें सांगतात

धर्मेहात् संशयं छित्वा विप्राच्छ्रद्धान्वितः शुचिः ।
अनापद्याद्यकल्पेन निजधर्मं चरेद् द्विजः ॥७॥

अन्वयः—धर्मेहात् विप्रात् संशयं छित्वा श्रद्धान्वितः शुचिः द्विजः अनापदि आद्यकल्पेन निजधर्मं चरेत् ॥७॥

अर्थः—धार्मिक ब्राह्मणाकडून शंका फेडून घ्याव्या व श्रद्धा ठेवून शुचिर्भूत अशा द्विजानें, कांहीं अडचण नसल्यास मुख्य प्रकारानें आपापला धर्म आचरावा.

भावार्थः—संसारी द्विजाला अडचणीचे प्रसंग अपरिहार्यच आहेत. त्या वेळीं कर्मानुष्ठानाविषयीं कांहीं शंका येतात. तेव्हां कल्पनेनें कांहीं पळवाट शोधूं नये. शिष्ट विद्वानांना विचारावें व ते सांगतील तसें करावें. 'यदि ते कर्मविचिकित्सा' इ० श्रुतींत हेंच सांगितलें. श्राद्धांत 'द्वौ दैवे' देवांच्या जागी दोन व पितरांच्या जागीं तीन ब्राह्मण बसवावे असा मुख्य प्रकार सांगितला. आपत्ति नसतां तसेंच केलें पाहिजे. अडचणीच्या वेळीं गौण पक्ष घेतला

तरी हरकत नाहीं. विनाकारण इच्छेनुसार कर्म केल्यास निष्फळच होतें ॥ ७ ॥

धर्मानुष्ठानाचें फळ सांगतात

धर्मेणेशार्पितेनाशु जायते पापसंक्षयः ॥

उत्पद्यते ततो ब्रह्मज्ञानं मोक्षस्ततो भवेत् ॥ ८ ॥

अन्वयः—ईशार्पितेन धर्मेण आशु पापसंक्षयः जायते । ततः ब्रह्मज्ञानं उत्पद्यते । ततः मोक्षः भवेत् ॥ ८ ॥

अर्थः—ईश्वरार्पण केलेल्या धर्मानें लागलीच पापांचा पूर्ण नाश होतो. त्यानंतर परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो व मग मोक्ष मिळतो.

भावार्थः—पुरुषोत्तम अंतर्यामी कर्म करणारा आहे अशी भावना कर्मकालीं करावी. हेंच ईश्वरार्पण होय. यानें 'मी कर्ता' हा अभिमान सुटतो. अभिमान टाकून कर्म केल्यास पुनर्जन्माचें कारण जी वासना ती उत्पन्न होत नाहीं. जसें मेण लावलेल्या कागदावर ठसा उमटत नाहीं तसा ईश्वरार्पणाची भावना दिलेल्या मनावर वासनांचा ठसा उमटत नाहीं, त्यामुळें चित्तशुद्धि होते. चित्त-शुद्धीच्या योगें मी देह इत्यादि अहंकार व मी ईश्वर, ब्रह्म असणें अशक्य आहे अशी कल्पना, हीं दोनही नाहींशीं होतात. मग गुरूपदेशानें 'मी परमात्मा आहें' असा अनुभव अनायासें होऊन मोक्ष मिळतो. जन्ममरणपरंपरा कायमची संपते. ॥ ८ ॥

कर्में करण्याची मर्यादा किती समजावी तें सांगतात

कर्मारुरुक्षुणा कार्यं फलासक्तिविवर्जितम् ।

आरूढः कर्म संन्यस्य शमादीनाश्रयेद् बुधः ॥ ९ ॥

अन्वयः—आरुरुक्षुणा फलासक्तिविवर्जितं कर्म कार्यम् । आरूढः बुधः कर्म संन्यस्य शमादीन् आश्रयेत् ॥ ९ ॥

अर्थ:—ईश्वरसाक्षात्कार व्हावा असें इच्छिणाऱ्यानें फळाची आशा सोडून धर्मानुष्ठान करावें. योगारूढ विवेकी साधकानें कर्माचा संन्यास करावा व संन्यास घेऊन शमादि अंतरंग साधनें अंगीं बाणविण्याचा प्रयत्न सुरू करावा.

भावार्थ:—ईश्वरसाक्षात्कार व्हावा, मोक्ष मिळावा अशी इच्छा केव्हां तरी होते. पण रात्रंदिवस तशी तळमळ वाटत नाहीं. ती तशी वाटणें म्ह० मुमुक्षा अथवा आरुरुक्षा. यालाच तीव्र आत्मजिज्ञासा असें म्हणतात. अशी तीव्र तळमळ लागण्याकरतां फळाचा अभिलाष सोडून कर्म करावें. त्यायोगें विषयवासना कमी होऊन साधक योगारूढ (जितेन्द्रिय) बनतो. जितेन्द्रिय झाल्यावर संन्यास घ्यावा व नित्यानित्यविवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादि साधनें अंगवळणीं पडण्याचा अभ्यास सुरू करावा. कोणत्याहि पदार्थाचा मोह मनास न होणें ही इन्द्रियजयाची खूण आहे. 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु' असें गीतेंत याचें वर्णन आहे. ॥ ९ ॥

'मनुष्य मोक्षमार्गांत गेलेला देवांना रुचत नाहीं. ते अनेक विघ्नें उत्पन्न करतात' असें श्रुतींत वर्णन आहे. मग कर्मे कशीं सोडावींत अशी भीति वाटण्याचें कारण नाहीं, हें सांगतात

ऋणत्रयमपाकृत्य विरक्तः प्रव्रजेच्छमी ॥
न तस्य कर्मसंबंधो देवस्तं न जिघांसति ॥१०॥

अन्वय:—ऋणत्रयं अपाकृत्य शमी विरक्तः (सन्) प्रव्रजेत् । तस्य कर्मसंबंधः न । देवः तं न जिघांसति

अर्थ:—तीन ऋणें फेडून शांत व विरक्त साधकानें संन्यास घ्यावा. विरक्ताला कर्मानुष्ठानाचें बंधन नाहीं. देव त्याला विघ्न करीत नाहींत.

भावार्थः—वेदाध्ययनानें ऋषींचें, यज्ञयाग करून देवांचें, पुत्रोत्पादनानें व दर्शश्राद्ध वगैरे करून पितरांचें ऋण फेडणें हें द्विजाचें कर्तव्य आहे. पण हें कर्तव्य बजावून ज्याची विषयवासना कमी झाली त्याला तेंच चर्वितचर्वण करण्याचें कारण नाहीं. अर्थात् तो पुढच्या मार्गाला मोकळा झाला म्ह० मोक्ष साधनांचा अधिकारी बनला. त्यानें कर्में सोडलीं तरी तो देवांना अप्रिय होत नाहीं. मात्र एकाद्या आळश्यानें कर्म सोडल्यास देव विघ्न करतात व त्या विषयलंपट पशूला संसाराच्या गोठ्यांत अडकवून टाकतात. तीव्र वैराग्य चित्तीं असल्यावर कसलीच भीति नाहीं ॥१०॥

'चातुर्मास्य याग केला असतां अक्षय पुण्य मिळतें' इत्यादि वर्णनावरून जन्मभर कर्मेंच करावीं, संन्यास नको, अशी भ्रांति असलेल्यांना सांगतात

यः श्रेयो मनुते कर्म मृत्योर्मृत्युं स गच्छति ॥
कर्महीनो मनोऽशुद्ध्या स्वर्ब्रह्म च न गच्छति ॥११॥

अन्वयः—यःकर्म श्रेयो मनुते स मृत्योर्मृत्युं गच्छति । कर्महीनः मनोऽशुद्ध्या स्वः च ब्रह्म न गच्छति ॥

अर्थः—जो कर्म हेंच कल्याणाचें साधन आहे असें मानितो तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतो. जो मुळींच कर्म करीत नाहीं त्याचें मन अशुद्धच (विषयलंपट) राहिल्यानें तो स्वर्ग व परब्रह्म स्वरूपाला प्राप्त होत नाहीं.

भावार्थः—वेदांतील मोघम उपदेशाचें मर्म लक्षांत न घेतां विषयाभिलाष धरून कर्में केलीं तर संसारांतून सुटका मुळींच होत नाहीं. कांहीं वेडे लोक कर्म करून मग सोडण्यापेक्षां कर्म अजिबात न करणें चांगलें असें म्हणतात. पण हें तर अगदींच वाईट; कारण

अशांना ऐहिक सुख व मोक्ष दोनहि न मिळतां नरकाची प्राप्ति मात्र होते. श्रीकृष्णानें स्पष्ट म्हटलें आहे– ' नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य:कुरुसत्तम ' कर्म न करणाऱ्याला इहलोक सुद्धां नाहीं; मग परलोक कुठून मिळणार ? ॥११॥

नित्यं नैमित्तिकं तस्मात्प्रत्यवायजिघांसया ॥
शमाद्युत्पत्तिपर्यंतं कर्तव्यं स्वाश्रमोचितम् ॥ १२ ॥

अन्वय:—तस्मात् प्रत्यवायजिघांसया शमाद्युत्पत्तिपर्यंतं स्वाश्रमोचितं नित्यं नैमित्तिकं (च) कर्तव्यम् ॥

अर्थ:—म्हणून पापक्षय करण्यासाठीं शमदमादिक उत्पन्न होईपर्यंत आपापल्या आश्रमास सांगितलेलें नित्य नैमित्तिक, संध्या, श्राद्ध इत्यादि कर्म केलें पाहिजे.

भावार्थ:—सांप्रत कर्तव्यकर्माचें ज्ञान लोपलें आहे. तें समजून दिलें पाहिजे. बा! तूं ब्राह्मण आहेस, तुझी शाखा अमुक आहे, तुझें उपनयन (मुंज) झालें. आतां गुरूजवळ वेद पढ. शरीराच्या पावित्र्याकरितां लघुशंका वगैरे केल्यावर पाय धुवून आचमन करावें. संध्या करावी. गुरूची आज्ञा पाळावी. इत्यादि प्रकारें त्या त्या आश्रमींनीं त्यांचे धर्म जाणून घेतले पाहिजेत. पण तें कसें होणार ? गायत्री मंत्र सुद्धां येत नाहीं व यावा अशी तळमळ नाहीं अशा धटिंगणांपुढें काय रडावें ! ! तरी पण दयाळू श्रीमहाराज सांगत आहेत इकडे लक्ष दिल्यास कल्याण होईल. ॥१२॥

पुष्कळ दिवस कर्म करूनहि शमादिक उत्पन्न झाले नाहींत तर काय करावें, हें सांगतात

शमाद्युत्पत्त्यभावेऽपि यावज्जीवं तदाचरेत् ॥
कर्म चोपासनमपि फलिष्यति भवांतरे ॥१३॥

अन्वयः——शमाद्युत्पत्यभावेऽपि तत् यावज्जीवं आचरेत्। कर्म च उपासनं भवांतरे फलिष्यति ॥

अर्थः——या जन्मीं कर्म करूनहि इन्द्रियनिग्रह इत्यादि साधनें उत्पन्न जरी झालीं नाहींत; तरी मरेपर्यंत कर्म करावेंच. कारण नित्यकर्मांचें व उपासनेचें फळ जन्मांतरीं निश्चित मिळेल.

भावार्थः——'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' अनंत जन्मींची पुण्याई सांठूनच चित्तांतील विषयवासना कमी होणार. एका जन्मांतच तें होणार नाहीं. याकरितां साधकानें उतावळी न करितां ईश्वरावर विश्वासून निष्काम कर्म करीत राहावें; हें उत्तम ॥ १३ ॥

पण हें समजावें कसें, असें म्हटल्यास सांगतात

दृश्यते शुद्धसत्त्वोऽत्र यः कर्मानुष्ठितिं विना ॥
भवांतरे कृतं तेन क्रोधादिर्यत्र नैव हि ॥१४॥

अन्वयः——यः अत्र कर्मानुष्ठितिं विना शुद्धसत्त्वः दृश्यते। तेन भवांतरे कृतं। हि यत्र क्रोधादिः न एव ॥

अर्थः——जो या जन्मांत कर्म न करितांच निर्मळ अंतःकरणाचा दृष्टीस पडतो, त्यानें पूर्व जन्मांत कर्म केलेलें असतें. कारण त्याचे ठिकाणीं कामक्रोधादि विकार मुळींच नसतात.

भावार्थः——कोणी बालपणापासूनच अगदीं शान्त, निर्मळ मनाचे असतात व स्वरूपानुसंधानांत निमग्न असतात. असे महात्मे कर्म करीत नाहींत हें बघून पामरानें त्यांचे प्रमाणें न वागतां, आपल्यालाहि असें शांतिसुख मिळविलें पाहिजे अशी इच्छा धरून श्रद्धापूर्वक कर्मेंच करावीं ॥ १४ ॥

शास्त्राज्ञेचें यत्किंचित्‌हि उल्लंघन न करतां अत्यंत दक्षतेनें कर्म आचरावें असें सांगतात

कृतमप्यकृतं न स्याद्धीनत्वं न यथा भवेत् ॥
तथा कर्माचरेद्युक्तो विचाराचारसंयुतः ॥१५॥

अन्वयः—कृतमपि अकृतं यथा न स्यात्, हीनत्वं यथा न भवेत्, तथा विचाराचारसंयुतः युक्तः कर्म आचरेत् ॥

अर्थः—कर्म करूनहि न केल्यासारखें होणार नाहीं, कांहीं कर्मांतील भाग (हीन) चुकीनें करावयाचा रहाणार नाहीं अशा पद्धतीनें दक्षतेनें अनुष्ठान चालू ठेवून (युक्तः) साधकानें कर्म करावें.

भावार्थः—मन शुद्ध असल्यावर बाह्य थोतांड कशाला असें कल्पून गळ्यांत जानवें नसतां, शेंडी मोकळी ठेवून, कासोटा न घालतां कर्म केल्यास त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. 'अनाचारस्तु मालिन्यं अत्याचारस्तु मूर्खता ॥ विचाराचारसंयुक्तः कर्म कुर्वन् सुखी भवेत् ॥ आचार मुळींच न पाळल्यास अपावित्र्य येतें. सोवळ्या ओवळ्याचें फाजील स्तोम माजवणें मूर्खपणा आहे. म्हणून तारतम्य बघून शिष्टाचाराप्रमाणें कर्म करावें, असें वचन आहे. रेशमी वस्त्र किड्याची विष्ठा आहे, लोकरीचें वस्त्र प्रेतावरील लोकरीचें असतें, त्यापेक्षां कापडच वापरणें चांगलें हें बोलणें शिष्टाचाराला धरून नाहीं. गूळसुद्धां धुऊन घेतला पाहिजे हा आचरटपणा आहे. या दोनहि गोष्टी टाळून कर्म करावें. ॥१५॥

आचाराचा काय उपयोग तें सांगतात

आचारप्रभवो धर्मो धर्मेणार्थं च साधयेत् ॥
कामं तदविरोधेन मोक्षोऽतः सुकरो भवेत् ॥१६॥'

अन्वयः—धर्मः आचारप्रभवः । धर्मेण अर्थं साधयेत् । तदविरोधेन च कामम् । अत मोक्षः सुकरो भवेत् ॥

अर्थः—धर्म वर्णाश्रमाला विहित कर्में करण्यानें उत्पन्न होतो. धर्माला अनुसरून संपत्ति मिळवावी. धर्म न सोडतां विषयोपभोग घ्यावा. अशा वागण्यानें मोक्ष मिळविणें सोपें होतें ॥१६॥

धर्मं सनातनं मृत्यौ प्राप्तेऽपि न परित्यजेत् ॥
धर्मार्चितो यथा तुष्येदीश्वरो न तथाऽन्यथा ॥१७॥

अन्वयः—मृत्यौ प्राप्तेऽपि सनातनं धर्मं न परित्यजेत् । धर्मार्चितः ईश्वरः यथा तुष्येत्, तथा अन्यथा न ।

अर्थः—मरणप्रसंग ओढवला असतांहि ऋषिमुनींच्या परंपरेनें चालत आलेला धर्म सोडूं नये. कांरण धर्म ही ईश्वराची आज्ञा आहे. ती पाळल्यानें ईश्वराची जशी कृपा होईल, तशी दुसऱ्या कोणच्याहि प्रकारानें होणार नाहीं.

औषधाशी यथाऽपथ्यं प्रजहातीह कर्मकृत् ॥
तथा त्यजेद् दुर्व्यसनिपाखण्डालससंगतिम् ॥१८॥

अन्वयः—औषधाशी यथा अपथ्यं प्रजहाति । तथा कर्मकृत् दुर्व्यसनिपाखण्डालससंगतिं त्यजेत् ॥

अर्थः—औषध घेणारा जसें अपथ्य वर्ज्य करितो त्याप्रमाणें कर्म करणाऱ्यानें दुर्व्यसनी, पाखंडी व आळशी लोकांची संगत टाळावी.

भावार्थः—प्रातःस्नान बाधणार नाहीं, भांग घ्यावी. इ० दुर्व्यसनींचे प्रलाप असतात. सजीव तुळसी पत्र तोडून हिंसा घडते व तें शाळिग्रामाच्या दगडावर वाहिल्यानें पुण्य कसें मिळणार इ० पाखंडी बरळतात. केवळ ‘ राम ’ येवढया नांवानें सकल पातकें नष्ट होतात मग स्नानसंध्येची काय जरूर असें आळशी लोक बकतात. यांच्या

संगतीनें बुद्धिभेद होऊन पाप मात्र लागतें. याकरितां असल्या लबाडांच्या वाऱ्यालाहि राहूं नये ॥१८॥

'कर्मानें, संततीनें व संपत्तीनें मोक्ष मिळत नाहीं. संन्यासानेंच तो मिळतो.' अशी श्रुति असली तरी विषयलंपट पामराला तसें करतां येत नाहीं, हें सांगतात.

ज्ञानायाशुद्धहृत्कर्मसंन्यासं कर्तुमिच्छति ॥
स वृद्धिं कल्पवृक्षस्य कांक्षन्मूलं निकृंतति ॥१९॥

अन्वयः---अशुद्धहृत् ज्ञानाय कर्मसंन्यासं कर्तुं इच्छति । सः कल्पवृक्षस्य वृद्धिं कांक्षन् मूलं निकृंतति ॥

अर्थः—जो मलिन अंत:करणाचा असूनहि अधिकार नसतांना, ज्ञानप्राप्तीच्या लोभानें कर्में सोडण्याची इच्छा करितो, तो कल्पवृक्ष जोरांत फुटावा म्हणून मूळच कापून टाकणारा शुंठ आहे असें निश्चित जाणावें. ॥१९॥

अधःसोपानगः षष्ठसोपानं ह्यारुरुक्षति ॥
तथाऽप्राप्तज्ञानभूमिः षष्ठीं गामारुरुक्षति ॥२०॥

अन्वयः---अधःसोपानगःषष्ठसोपानं आरुरुक्षति हि । तथा अप्राप्तज्ञानभूमिः षष्ठीं गां आरुरुक्षति ॥

अर्थः—तळपायरीवर असणारा पुरुष सहाव्या पायरीवर उडी मारण्याची जशी इच्छा करितो, त्याप्रमाणें शुभेच्छा नामक ज्ञानभूमीला प्राप्त न झालेला पुरुष सहाव्या पदार्थाभावना नांवाच्या भूमिकेवर एकदम जाण्याची इच्छा करितो.

भावार्थः-—शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावना व तुर्यगा अशा ज्ञानाच्या सात भूमिका आहेत. एका भूमिकेचा पूर्ण अभ्यास झाल्यावर पुढची भूमिका प्राप्त होत

असते. पदार्थाभावना ही सहावी भूमिका आहे. 'आभ्यंतराणां बाह्यानां पदार्थानामभावनात् । परप्रयुक्तेन चिरप्रयत्नेनावबोधनम् । पदार्थाभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका' (सर्ववेदांतसिद्धांतसार संग्रह ९४६–४७ श्लो०) असें श्रीमच्छंकराचार्यांनी तिचें स्वरूप वर्णिलें आहे. (कोणच्याही पदार्थाचें स्मरण, निरंतर आत्मानंदांत निमग्न झालेल्या ज्ञान्याला) या अवस्थेंत होत नाहीं ॥२०॥

हित्वा जिघत्सुः परिविष्टमन्नं यथेहतेऽरं परमान्नमस्वः ॥
हित्वा तथाऽज्ञो निजकर्म योगं ज्ञानं च वांच्छत्यविशुद्ध-चित्तः ॥२१॥

अन्वयः—जिघत्सुः अस्वः परिविष्टं अन्नं हित्वा अरं परमान्नं यथा ईहते, तथा अविशुद्धचित्तः अज्ञः निजकर्म हित्वा योगं ज्ञानं च वांच्छति ॥

अर्थः—भुकेलेला दरिद्री, वाढलेलें अन्न टाकून भरपूर पंचपक्वान्नाची जशी इच्छा करितो, त्याप्रमाणें मलिन अंतःकरणाचा अज्ञानी मनुष्य आपलें कर्म सोडून अष्टांग योग व ज्ञान यांची हाव धरितो. ॥२१॥

औत्सुक्यान्मंदवैराग्यात्संन्यासं प्रकरोति यः ॥
भूत्वा स उभयभ्रष्ट उभयत्र सुदुःखभाक् ॥२२॥

अन्वयः—औत्सुक्यात् मंदवैराग्यात् यः संन्यासं प्रकरोति सः उभयभ्रष्टः (सन्) उभयत्र सुदुःखभाक् (भवति)

अर्थः—सज्जन आपला सत्कार करतील अशा उत्सुकतेनें वैराग्य अगदीं कमी असूनहि जो संन्यास करितो तो इहपरलोकीं अत्यंत दुःख भोगणारा होतो. ॥२२॥

निन्दन्तीह तमात्मघ्नं लोका असुरमीश्वरः ॥
क्षिपत्यसुर्यलोकेषु हीनेषु च ततः परम् ॥२३॥

अन्वयः---लोकाः तं असुरं निन्दंति । ईश्वरः आत्मघ्नं तं असूर्यलोकेषु क्षिपति, ततःपरं च हीनेषु क्षिपति ॥

अर्थः---लोक (असुषु, प्राणांच्या ठिकाणीं, रमते, रमणारा) विषयविलासी अशा त्या पुरुषाची निंदा करितात, व ईश्वर त्या आत्मघातक्याला असुर्य नांवाच्या नरकांत टाकतो व त्यानंतर वृक्ष पाषाणादिकांच्या जन्मांत घालतो ॥२३॥

विधिना त्रिविधेनातो यथाकालं यथोदितम् ॥
दैवीसंपत्तियुक्तेन कर्तव्यं कर्म जानता ॥२४॥

अन्वयः---अतःत्रिविधेन विधिना यथाकालं यथोदितं दैवीसंपत्तियुक्तेन जानता कर्म कर्तव्यम् ॥

अर्थः---म्हणून कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन प्रकारांनीं शास्त्रांत सांगितलेल्या वेळीं व शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणें अभय, मनाचा सरळपणा इ० दैवी गुणांनीं युक्त असावें व कर्मानुष्ठानाची पूर्ण माहिती घेऊन नित्यनैमित्तिक कर्में करावीं ॥२४॥

अविपक्वकषायाणां संन्यासो मास्तु कर्म च ॥
ज्ञानं च सह कर्तव्यमिति चेन्न घटेत तत् ॥२५॥

अन्वयः---अविपक्वकषायाणां संन्यासो मा अस्तु । कर्म च ज्ञानं सह कर्तव्यं इति चेत्? तत् न घटेत ॥

अर्थः---ज्यांचे राग, लोभ इ० विकार नष्ट झाले नाहींत अशा लोकांना संन्यासाचा अधिकार नसूं दे. 'मी ब्रह्म आहें' असा अनुभव असतांनाच त्यांनीं कर्में करावीं. (ज्ञानकर्मसमुच्चयानें त्यांना मोक्ष मिळेल) असें कोणीं म्हटल्यास, तें बरोबर नाहीं. एकाच साधकाचे ठिकाणीं कर्माधिकार व 'मी ब्रह्म आहें.' असा अनुभव एका वेळीं असणें शक्य नाहीं. ॥२५॥

'विद्यां च अविद्यां' या श्रुतीमध्यें ज्ञानकर्मसमुच्चयानें मोक्ष मिळतो असें कसें सांगितलें ? या शंकेचें समाधान सांगतात.

ये समुच्चयवादिन्या विद्याविद्ये मते तु ते ॥
अविरोधाद्देवसंवित्क्रिये फलविशेषदे ॥२६॥

अन्वयः— समुच्चयवादिन्याः (श्रुतेः) मते, ये विद्याविद्ये, ते तु विशेषफलदे देवसंवित्क्रिये (भवतः) अविरोधात् ।

अर्थः— समुच्चय सांगणाऱ्या श्रुतीला ज्या विद्या व अविद्या (कर्म) संमत आहेत (असें वाटतें त्या आत्मज्ञान व कर्म नसून) विशेषफळ देणारीं उपासना व कर्म अशीं साधनें आहेत. कारण त्यांचा विरोध नाहीं.

भावार्थः— आत्मज्ञानी, मी कर्ता नाहीं व फळें भोगणारा नाहीं असें समजत असतो. कर्मठ, मी हें कर्म करीत आहें व परलोकीं याचें फळ मी भोगीन असें मानीत असतो. तेव्हां मी कर्ता नाहीं अशी ज्याची खात्री आहे तो कर्मानुष्ठानाला आवश्यक असलेला 'मी कर्ता आहें इ० अभिमान कसा करणार ? काळोख व प्रकाश जसे एका ठिकाणीं राहत नाहींत तसेंच आत्मज्ञान व कर्माचा अधिकार एका साधकाच्या ठिकाणीं असणें शक्य नाहीं. यास्तव 'विद्यां च अविद्यां' या श्रुतींतील शब्दांचा, विद्या म्ह० आत्मज्ञान व अविद्या म्ह० कर्म असा अर्थ करणें बरोबर नाहीं. विद्या म्ह० उपासना, अविद्या म्ह० कर्म असा केला पाहिजे, व तो जुळतोहि. कारण कर्माच्या देवतेचें मनानें ध्यान (उपासना) करून कर्म करितां येतें. तोंडानें गायत्री मंत्र आपण जपतों व त्याच वेळीं ध्यानहि करतों. याप्रमाणें उपासना व कर्म यांचा विरोध नसलेनें साधकाला एका वेळीं तीं दोनहि करितां येतात. म्हणून ज्ञानकर्म-समुच्चयाची शंका बरोबर नाहीं ॥२६॥

मंत्र म्हणजेच देवता. देवतेची स्वतंत्र मूर्ति नसते, या मताचें खंडन करितात.

देवता मंत्ररूपान्या न विग्रहवतीति यत् ॥
कैश्चिदुक्तं न तत्सत्यं प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥२७॥

अन्वयः—देवता मंत्ररूपा (अस्ति) अन्या विग्रहवती न, इति यत् कैश्चित् उक्तं । तत् प्रत्यक्षादिविरोधतः न सत्यम् ॥

अर्थः—इन्द्र, शंकर इ० देवतांना शरीरच नसतें, मंत्र म्हणजेच देवता होय असें जें कोणीं म्हटलें आहे तें (त्यांचें मत) प्रत्यक्ष म्ह० श्रुति व अनुमान म्ह० स्मृति या दोन प्रमाणांच्या विरोधी असल्यामुळें खरें नाहीं.

भावार्थः—शास्त्रांत श्रुति व स्मृति यांचा उल्लेख प्रत्यक्ष व अनुमान या शब्दानेंहि करीत असतात. ॥२७॥

देवतेला शरीर असतें असें मानल्यास एका वेळीं अनेक यज्ञांत आहुति घेण्यास ती कशी येणार ? या शंकेचें उत्तर देतात.

या काऽपि देवताऽऽहूता यत्र तत्राशु तावतीः ॥
कृत्वा मूर्तीर्योगिवत् सा प्राप्याच्यंतर्हिता हविः ॥२८॥

अन्वयः—या का अपि देवता यत्र आहूता, सा तत्र, योगिवत् तावतीः मूर्तीः कृत्वा, आशु प्राप्य, अंतर्हिता सती हविः अत्ति ॥

अर्थः—जी कोणचीहि देवता ज्या यज्ञांत (तिचा मंत्र म्हणून) बोलाविली असेल ती त्या (सर्व) यज्ञांत, एखादा योगी जशीं अनेक रूपें धारण करतो, त्याप्रमाणें अनेक मूर्ति धारण करते व ताबडतोब येते, आणि गुप्तरूपानें हविर्द्रव्याचा स्वीकार करते ॥२८॥

अतो ध्यात्वेशवचसा देवेभ्यो ददते हविः ।
ईश्वरं योऽवमन्येत तद्वचश्च पतेदधः ॥२९॥

अन्वयः—अतः ईशवचसा ध्यात्वा देवेभ्यः हविः ददते । यः ईश्वरं च तद्वचः अवमन्येत सः अधः पतेत् ॥

अर्थः—देवतेला मूर्ति असते म्हणूनच वेदमंत्र म्हणून तिचें ध्यान करितात व तूप वगैरे हविर्द्रव्याची आहुति देतात. (असा शास्त्रार्थ असूनहि) जो ईश्वराचा व (तद्वचः) वेदाचा अपमान करील तो नरकांत पडेल.

नास्तीश इति यो वेद वेदमुज्झित्य नास्तिकः ॥
कर्मानुष्ठानहीनोऽसावधो यास्यन्नसन्भवेत् ॥३०॥

अन्वयः—ईशः नास्ति, इति यः वेद असौ वेदं उज्झित्य कर्मानुष्ठानहीनः नास्तिकः अधःयास्यन् असन् भवेत् ॥

अर्थः—ईश्वर नाहीं असें जो समजतो, तो वेदाचा त्याग करितो; त्यामुळेंच कोणचेंहि कर्म आचरीत नाहीं. धर्म, परलोक इत्यादि कशावरच त्याचा विश्वास नसल्यानें तो नास्तिकच होय.

शेवटीं तो (अधो यास्यन्) नरकांतच पडणारा व (असन्) जिवंत असूनहि मृतवतच समजावा ॥३०॥

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुः' या श्रुतीचा अर्थ सांगतात.

अस्तीश इति यो वेद वेदप्रोक्तक्रियादरम् ।
तमाहुरास्तिकं संतं स च मोक्षं गमिष्यति ॥३१॥

अन्वयः—ईशः अस्ति इति यः वेद तं वेदप्रोक्तक्रियादरं आस्तिकं संतं आहुः । सः च मोक्षं गमिष्यति ॥

अर्थः—ईश्वर आहे असें जो जाणतो तो वेदांत सांगितलेल्या कर्माविषयीं आदर बाळगीत असल्यानें आस्तिक आहे व साधु आहे असें त्यास विद्वान् म्हणतात; व तो मोक्षाला जातो ॥३१॥

श्रुत्यां स्मृतिषु चास्तित्वमीश्वरस्यावगम्यते ॥
छंदोगानां श्रुतौ तावदीश्वरास्तित्वमुच्यते ॥३२॥

अन्वयः––श्रुत्यां स्मृतिषु च ईश्वरस्य अस्तित्वं अवगम्यते। छंदोगानां श्रुतौ तावत् ईश्वरास्तित्वं उच्यते॥

अर्थः––श्रुतींत व स्मृतींमध्यें ईश्वर आहे हें वर्णिलें आहे. सामवेदाच्या केन या नांवाच्या उपनिषदांत ईश्वर आहे हें एका आख्यायिकेच्या रूपानें सांगितलें आहे ॥३२॥

ती आख्यायिका (गोष्ट) अशी

देवदैत्यरणे दैत्यान् मारयामास चेश्वरः ॥
केचिद्द्विधा कृता देवैः केचिन्मध्ये विदारिताः ॥३३॥

अन्वयः––ईश्वरः देवदैत्यरणे दैत्यान् मारयामास । देवैः केचित् द्विधाकृताः । केचित् मध्ये विदारिताः ॥

अर्थः––ईश्वरानें देवदैत्यांच्या संग्रामांत दैत्यांना मारिलें. देवांनीं कांहीं दैत्यांची चिरफाड केली. कांहींच्या कंबरा मोडल्या. ॥३३॥

केचिन्निकृत्तशिरसः केचिच्छिन्नपदांघ्रयः ॥
हस्तिवीतिरथस्थास्ते घातिता भुवि पातिताः ॥ ३४ ॥

अन्वयः––केचित् निकृत्तशिरसः । केचित् छिन्नपदांघ्रयः । हस्तिवीतिरथस्थाः ते घातिताः भुवि पातिताः ॥

अर्थः––कोणाचीं मुंडकीं तोडलीं. कित्येकांचे पाय तोडले. हत्तीवर, घोड्यावर व रथांत बसलेल्या दैत्यांना ठार मारून रणभूमीवर लोळविलें ॥३४॥

एकपादांसनयनाः शेरते स्म द्विधाकृताः ॥
शोणितौघा ववुर्नद्यो रणसीम्नि भयंकराः ॥३५॥

अन्वयः—एकपादांसनयनाः द्विधाकृताः रणसीम्नि शेरते स्म भयंकराः शोणितौघाः नद्यः रणसीम्नि ववुः ॥

अर्थः—नेमके मध्यभागीं घाव घालून एक पाय, एक खांदा व एक डोळा राहील असे दोन, कांहीं दैत्यांचे तुकडे केले. रक्ताच्या भयंकर नद्या समरांगणांत वाहूं लागल्या ॥३५॥

एवं सर्वान् रणे वीरान्घातयित्वेश्वरो जयम् ॥
देवेभ्यः प्रददावज्ञास्त ऊचुर्जयिनो वयम् ॥३६॥

अन्वयः—एवं सर्वान् वीरान् रणे घातयित्वा ईश्वरः देवेभ्यः जयं प्रददौ । अज्ञाः ते वयं जयिनः इति ऊचुः ॥

अर्थः—याप्रमाणें सर्व शूर दैत्यांचा संग्रामांत वध करून परमेश्वरानें देवांना विजय मिळवून दिला. परंतु मूढ देव आम्हींच दैत्यांना जिंकलें, असें म्हणाले ॥३६॥

भावार्थः—पापी दैत्य धारातीर्थी मरण येऊन सद्गतीला जावेत अशा दयार्द्र दृष्टीनें ईश्वरानें त्यांच्याशीं विरोध केल्यामुळें तो पक्षपाती असें म्हणतां येत नाहीं ॥३६॥

सर्वज्ञो भगवान् गर्वं तेषां हर्तुं कृपाकरः ।
धृत्वाऽऽसेचनकं रूपं देवानामग्रतः स्थितः ॥३७॥

अन्वयः—कृपाकरः सर्वज्ञः भगवान् ईश्वरः तेषां गर्वं हर्तुं आसेचनकं रूपं धृत्वा देवानां अग्रतः स्थितः ॥

अर्थः—दयाळू, सर्वज्ञ, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न ईश्वर त्यांचा गर्व नाहींसा करण्यासाठीं मनमोहन रूप घेऊन त्यांच्या समोर प्रगट झाला ॥३७॥

न शिखोर्ध्वाग्निवत्तिर्यङ् नार्कवद्यस्य चाभितः ॥
दीप्तं यन्नवतां याति मनोहारि क्षणे क्षणे ॥३८॥

अन्वयः——यस्य शिखा अग्निवत् ऊर्ध्वा न, च अर्कवत् तिर्यक् न। अभितः दीप्तं मनोहारि यत् क्षणे क्षणे नवतां याति स्म।

अर्थः——ज्या स्वरूपाचें तेज अग्नीप्रमाणें वर पसरत नव्हतें व सूर्याप्रमाणें वांकडें जाणारें नव्हतें. सभोंवर देदीप्यमान, मनोहर असें जें तेज क्षणोक्षणीं नवनवीनच दिसत होतें ॥३८॥

अदृष्टपूर्वमालोक्य किमेतद्यक्षमित्यमूः ॥
देवताश्चकिता जाता ज्ञातुं तद्वह्निमीरयन् ॥३९॥

अन्वयः——अदृष्टपूर्वं आलोक्य अमूः देवताः चकिताः जाताः। एतत् यक्षं किमिति तत् ज्ञातुं वह्निं ईरयन् ॥

अर्थः——पूर्वी कधीं न बघितलेलें तें स्वरूप बघून त्या देवांना आश्चर्य वाटलें व हें कोणचें दैवत असावें असें मनांत येऊन त्याला ओळखण्यासाठीं त्यांनीं अग्नीला तिकडे पाठविलें. ॥३९॥

पप्रच्छागतमग्निं तं कोऽसीतीशोऽग्निराह तम् ॥
जातवेदा अहं वह्निः सोऽपृच्छत्तव किं बलम् ॥४०॥

अन्वयः——ईशः तं आगतं अग्निं कःअसि इति पप्रच्छ। अग्निः तं आह जातवेदाः वह्निः अहं अस्मि। तव किं बलं इति सः अपृच्छत् ॥

अर्थः——ईश्वरानें त्या आलेल्या अग्नीला तूं कोण आहेस? असें विचारलें. अग्नि त्याला म्हणाला कीं, अत्यंत चतुर व देवांना हविर्भाग पोंचविणारा वह्नि मी आहें. तुझ्यांत काय सामर्थ्य आहे, असें देवानें त्याला विचारिलें ॥४०॥

अग्निराह पृथिव्यां यद्दहेयं सर्वमेव तत् ॥
तच्छ्रुत्वेशो दधौ तत्र तृणं प्राह दहेति तम् ॥४१॥

अन्वयः——अग्निः आह पृथिव्यां यत्, तत्सर्वं दहेयम्। ईशः तत् श्रुत्वा तत्र तृणं दधौ। दह इति तं प्राह ॥

अर्थः—अग्नि म्हणाला, पृथ्वीवरील सर्व पदार्थ मी जाळूं शकतों. तें ऐकून ईश्वरानें त्याच्यापुढें वाळलेलें गवत ठेवलें व हें जाळ, असें त्यास सांगितलें ॥४१॥

तद्दग्धुं न शशाकाग्निः सर्वशक्त्याऽपि लज्जितः
निवृत्त्येशात्सुरानेत्य प्राह यक्षं न वेद्मि तत् ॥४२॥

अन्वयः—सर्वशक्त्या अपि अग्निः तत् दग्धुं न शशाक। लज्जितः (सन्) ईशात् निवृत्त्य सुरान् एत्य तत् यक्षं न वेद्मि (इति) प्राह ॥

अर्थः—सर्व शक्ति एकवटून सुद्धां अग्नीला तें गवत जाळतां आलें नाहीं. त्यामुळें तो लज्जित झाला व देवांकडे येऊन तें दैवत मला समजत नाहीं असें म्हणाला ॥४२॥

वायुमूचुः सुरा एतज्जानीहीति तथेति सः ॥
ईशं ययावपृच्छत्तमीशस्तं कोऽसि मे वद ॥४३॥

अन्वयः—एतज्जानीहि इति सुराः वायुं ऊचुः । सः तथेति, ईशं ययौ ॥ ईशः तं अपृच्छत्, कः असि इति मे वद ॥

अर्थः—त्या दैवताला ओळख, असें देव वायूला म्हाणाले. तो ठीक, असें बोलून ईश्वराकडे गेला. ईश्वरानें त्याला विचारिलें, तूं कोण आहेस तें मला सांग ॥४३॥

स प्राह मातरिश्वाऽहं वायुरीशोऽवदत् पुनः ॥
किं ते बलं ? स आहेदमादास्ये यद् भुवि स्थितम् ॥४४॥

अन्वयः—सः प्राह, अहं मातरिश्वा वायुः (अस्मि) ईशः पुनः अवदत्, ते बलं किम् ? स आह, यत् भुवि स्थितं इदं आदास्ये ॥

अर्थः—तो म्हणाला, मी आकाशांत खेळणारा वायु आहें. ईश्वर मग म्हणाला, तुझें सामर्थ्य काय ? तो म्हणाला, पृथ्वीवरील सर्व वस्तु उडवून नेईन ॥४४॥

आदत्स्वेति तृणं सोऽदादादातुं नाशकत्स तत् ॥
ह्रीतो वायुः सुरान्प्राह यक्षं ज्ञातुं हि नाशकम् ॥४५॥

अन्वयः—आदत्स्व इति सः तृणं अदात् । सः तत् आदातुं न अशकत् । (अतः) वायुः ह्रीतः (सन्) सुरान् प्राह यक्षं ज्ञातुं न अशकं हि ॥

अर्थः—उचल, असें म्हणून ईश्वरानें गवत दिलें. पण तें वायु उचलूं शकला नाहीं. त्यामुळें वायु लज्जित होऊन देवांना म्हणाला, त्या दैवताला ओळखण्यास मी समर्थ नाहीं ॥४५॥

ततस्ते प्रैरन्निन्द्रं स तस्यागच्छतः सतः ॥
तिरोदधेऽपि तत्रेन्द्रः खिन्नस्तस्थौ सहस्रदृक् ॥४६॥

अन्वयः—ततः ते इन्द्रं प्रैरयन् । सः तस्य आगच्छतः सतः तिरोदधे । इन्द्रः सहस्रदृक् अपि खिन्नः तत्र (एव) तस्थौ ॥

अर्थः—नंतर ते देव इंद्रास पाठविते झाले. पण तो इन्द्र येत असतांच ईश्वर गुप्त झाला. इन्द्र हजार डोळे असूनहि देव दिसेना म्हणून खिन्न होऊन तेथेंच उभा राहिला, व भक्तिभावानें दर्शन होण्यासाठीं ईश्वराचें चिंतन करूं लागला ॥४६॥

भक्तिभावानें ईश्वरदर्शनाच्या इच्छेनें इन्द्र उभा राहिला असतां त्यास उमादेवीचें दर्शन झालें असें सांगतात.

नेत्रविनिर्जितशारदपद्मां नूपूरहंसरणत्पदपद्माम् ॥
वक्त्रविनिर्जितनिर्मलसोमां तत्र ददर्श वृषा सहसोमाम् ॥४७॥

अन्वयः—तत्र नेत्रविनिर्जितशारदपद्मां, नूपुरहंसरणत्पदपद्मां, वक्त्रविनिर्जितनिर्मलसोमां उमां सहसा वृषा ददर्श ॥

अर्थः—त्या ठिकाणीं इन्द्राला अकस्मात् उमादेवीचें दर्शन झालें. शरदृतूंतील कमलापेक्षां तिचे नेत्र सुंदर होते. पायांमधील हंसाकृति पैंजणांचा मंजुळ आवाज होत होता व मुखाचें सौन्दर्य निष्कलंक चंद्राहून अधिक होतें ॥४७॥

वरां वधूनामपि सत्तमानां, श्रिया समानां सुरदत्तमानाम् ।
स्वांगैः समानां विधुतारिमानां विभ्राजमानां बहुशोभमानाम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—सत्तमानां वधूनां अपि वरां, श्रिया समानां, सुरदत्तमानां, स्वांगैः समानां विधुतारिमानां विभ्राजमानां बहु शोभमानाम् ।

अर्थः—सुंदर स्त्रियांमध्येंहि श्रेष्ठ व लक्ष्मीसारखी ती होती. देव तिची स्तुति करीत होते. सर्व अवयव अगदीं रेखीव होते. महिषासुरादि शत्रूंचा गर्व तिनें नाहींसा केला होता. लावण्याची प्रभा सर्वत्र पसरत होती व त्यामुळें ती फारच शोभत होती.

गंगाप्रवाहाभकुचाद्रिहारां दिव्यांबरां तां स नभोविहाराम् ।
पप्रच्छ शक्रोऽत्र मया समक्षं दृष्टं किमेतत्कथयांब यक्षम् ॥४९॥

अन्वयः—गंगाप्रवाहाभकुचाद्रिहारां दिव्यांबरां नभोविहारां तां सः शक्रः पप्रच्छ । हे अंब मया अत्र समक्षं दृष्टं यक्षं किं एतत् कथय ॥

अर्थः—पुष्ट वक्षस्थळावर मोत्यांचा हार गंगाप्रवाहाप्रमाणें शोभत होता. दिव्य वस्त्र ती नेसली होती. अंतराळीं उभी होती. तिला इन्द्रानें विचारलें, ' हे अंब, मीं येथें समक्ष बघितलेलें दैवत कोण होतें तें सांग ॥४९॥

साहेश्वरो वो बलगर्वहारि दृश्योऽभवद्योऽखिलहृद्विहारी ।
इत्युक्त इंद्रः सह दैवतैस्तं तुष्टाव तद्गर्व इयाय चास्तम्॥५०॥

अन्वयः—सा आह---यः दृश्यः अभवत्, स अखिलहृद्विहारी ईश्वरः वः बलगर्वहारी (अस्ति) इत्युक्त इंद्रः दैवतैः सह तं तुष्टाव च तद्गर्वः अस्तं इयाय ॥

अर्थः—ती उमादेवी म्हणाली, आता जें दैवत तुम्हाला दिसलें तो सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा ईश्वर आहे. तो तुमचा सामर्थ्याचा अभिमान नाहींसा करणारा आहे. देवीनें हें सांगितल्यावर इन्द्रानें सर्व देवांसह ईश्वराची स्तुति केली. बलवंतांना बल देणाऱ्या ईश्वरापुढें आम्हां पामरांचें सामर्थ्य किती असणार असें वाटून त्या सर्वांचा गर्व नाहींसा झाला ॥५०॥

या आख्यानाचें तात्पर्य सांगतात.

एतेन मूर्तिमत्यस्ता देवता ईश्वरास्तिता ।
स्फुटीकृता मता मान्यैरेवमन्यश्रुतिष्वपि ॥५१॥

अन्वयः—एतेन ता देवताः मूर्तिमत्यः(इति सिद्धम्) मान्यैःमता ईश्वरास्तिता स्फुटीकृता । अन्यश्रुतिषु अपि एवं अस्ति ।

अर्थः—वरील श्रुतींतील इतिहासावरून सर्व देवतांना शरीर असतें हें निश्चित झालें. विद्वान् लोकांनीं स्वीकारलेलें ईश्वराचें अस्तित्व आम्हीं सिद्ध केलें. इतर श्रुतींतहि याचप्रमाणें ईश्वरास्तित्व वर्णिलें आहे. वरील श्रुतींतच देवांना ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असें सांगितलें आहे. त्यामुळें ही नुसती स्तुति (अर्थवाद) आहे, असें म्हणतां येत नाहीं ॥५१॥

एवं स्मृतीतिहासादावुक्तमेकोऽपि पंचधा ।
भूत्वा स्वाननुगृह्णाति स्वेच्छोपात्ततनुः प्रभुः ॥५२॥

अन्वयः—एकः अपि स्वेच्छोपात्ततनुःप्रभुः पञ्चधा भूत्वा स्वान् अनुगृह्णाति एवं स्मृतीतिहासादौ उक्तं (अस्ति) ॥

अर्थः—सर्वशक्ति ईश्वर एक, अद्वितीय असला तरी भक्ताच्या इच्छेला अनुसरून लीलाविग्रह धारण करितो. देवी, गणपति, विष्णु, शंकर व सूर्य अशीं पंचायतन देवतांचीं रूपें घेतो व भक्तांवर कृपा करितो, असें धर्मशास्त्र, महाभारत व पुराणें यांमध्यें वर्णिलें आहे ॥५२॥

पूर्वं स कश्यपादिभ्यो वरान्दत्वाऽप्यवातरत् ।
रूपांतरेण जागर्ति कलौ कृष्णातटेऽपि सः ॥५३॥

अन्वयः—सः पूर्वं कश्यपादिभ्यः अपि वरान् दत्वा अवातरत् । सः कलौ अपि कृष्णातटे जागर्ति ॥

अर्थः—ईश्वरानें पूर्वकालीं कश्यप, अत्रि इत्यादिकांना 'मी तुझा पुत्र होईन' असा वर दिला व अवतार घेतला. तो सांप्रत कलियुगांतहि कृष्णातीरीं जागृत आहे ॥५३॥

स्वप्ने कथयति स्वेभ्यो यत्तत्सत्यत्वमेति च ।
पिशाचाः पितरश्चापि गतिं यांति यदाश्रमे ॥५४॥

अन्वयः—(सः) स्वप्ने स्वेभ्यः यत् कथयति तत् सत्यत्वं एति । यदाश्रमे पिशाचाः अपि च पितरः गतिं यांति ॥

अर्थः—नृसिंहसरस्वती रूपानें अवतरलेला ईश्वर स्वप्नांत भक्तांना जे दृष्टांत देतो, ते खरे होतात. त्याच्या पवित्र क्षेत्रांत पिशाच्चें व दुर्गतीला गेलेले पितर सद्गतीला जातात.

भावार्थः—एखाद्याच्या शरीरांत प्रवेश करणें, लोकोत्तर चेष्टा करणें व झाडाला झपाटल्याचें कारण सांगून मुक्ति घेणें, इत्यादि पिशाचांच्या चेष्टांवरून शास्त्रांतील वर्णनाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो.

जन्मांतराबद्दल निश्चय होतो. इतकें सर्व प्रत्यक्ष दिसूनहि श्राद्ध वगैरे सगळें थोतांड आहे असें बकणाऱ्या नास्तिकंमन्यांना काय म्हणावें हें समजत नाहीं. आस्तिकांनीं मात्र यावर विश्वासून श्राद्धादिकर्में करावीं ॥५४॥

ददातीष्टं स्वभक्तेभ्यः स चाद्यापि कलौ युगे ।
भक्ताया गोचरो जातो ब्राह्मण्या एतदुच्यते ॥५५॥

अन्वयः—स च कलौ युगे अद्यापि स्वभक्तेभ्य इष्टं ददाति । भक्तायाः ब्राह्मण्याः गोचरो जातः एतत् उच्यते ॥

अर्थः—तो ईश्वर कलियुगामध्यें सांप्रतहि भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करितो. याविषयीं, भक्त असलेल्या एका ब्राह्मणाच्या पत्नीवर अनुग्रह केल्याची कथा मी पुढें सांगणार आहें ॥५५॥

कृष्णाया उत्तरे तीरे करवीराख्यपत्तने ।
शिरोलसंज्ञकं ग्रामं भिक्षार्थं श्रीगुरुर्ययौ ॥५६॥

अन्वयः---कृष्णाया उत्तरे तीरे करवीराख्यपत्तने शिरोलसंज्ञकं ग्रामं श्रीगुरुः भिक्षार्थं ययौ ॥

अर्थः---कृष्णा नदीच्या उत्तरेला कोल्हापूर संस्थानांत शिरोळ नांवाचें गांव आहे. तेथें श्रीनृसिंहसरस्वती भिक्षेला गेले.

तत्रैको विधनो विप्रो दत्तभक्तिपरायणः ।
तथाविधाऽपि तद्भार्या तामुद्धर्तुं ययौ प्रभुः ॥५७॥

अन्वयः----तत्र दत्तभक्तिपरायणः एक विधनः विप्रः आसीत् । तद्भार्या अपि तथाविधा । तां उद्धर्तुं प्रभुः ययौ ॥

अर्थः—त्या गांवांत दत्तभक्तिपरायण एक दरिद्री ब्राह्मण राहात असे. त्याची भार्याहि दत्तभक्त होती. तिचा उद्धार करण्यासाठीं श्रीनृसिंहसरस्वती भिक्षेला गेले ॥५७॥

भिक्षावृत्तिर्यतेरित्थं स्वाचारेण प्रदर्शयन् ।
स्वयं श्रीशोऽपि भिक्षुः सन्भिक्षार्थं ग्राममाविशत् ॥५८॥

अन्वयः—यतेः इत्थं भिक्षावृत्तिः, (इति) स्वाचारेण प्रदर्शयन् स्वयं श्रीशः अपि भिक्षुः सन् भिक्षार्थं ग्रामं अविशत् ॥

अर्थः—(लोकैषणा, वित्तैषणा व पुत्रैषणा टाकलेल्या) यतीलाहि याप्रमाणें भिक्षा हेंच उपजीविकेचें साधन असतें, असें आपल्या आचरणानें दाखविण्याकरितां, स्वतः लक्ष्मीरमण असूनहि संन्यासी होऊन भिक्षेकरितां गांवांत गेले ॥५८॥

पंचमुद्रांकितं दंडं दक्षहस्तेन भाजनम् ।
दधानोऽन्येन शांतः स विप्रगेहं शनैर्ययौ ॥५९॥

अन्वयः—दक्षहस्तेन पंचमुद्रांकितं दंडं, अन्येन भाजनं दधानः शांतः सः शनैः विप्रगेहं ययौ ॥

अर्थः—उजव्या हातांत ब्रह्म, धेनु, नाग, शंख व परशुमुद्रा या पांच मुद्रा बांधलेला दंड व डाव्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन शांत असे श्रीगुरु, किडा, मुंगी मरूं नये म्हणून हळूहळू समोर नजर देऊन पावलें टाकीत ब्राह्मणाच्या घरीं गेले ॥५९॥

ॐ ३ हिमित्यारवं श्रुत्वा बहिरेत्याशु गेहिनी ॥
उर्ध्वमुत्क्रामतः प्राणान्पुनर्लब्धुमिदं जगौ ॥६०॥

अन्वयः—ॐ३ हिंम् इति आरवं श्रुत्वा गेहिनी आशु बहिः एत्य उर्ध्वं उत्क्रामतः प्राणान् पुनः लब्धुं इदं जगौ ॥

अर्थः—संन्याशानें भिक्षा मागतांना, '**ॐहिम्**' असा मंत्र म्हणावा असें उपनिषदांत आहे; तदनुसारें श्रीगुरूनीं '**ॐहिम्**' असें म्हटलें. तो शब्द ऐकल्याबरोबर ब्राह्मणपत्नी बाहेर आली.

यतींच्या दर्शनानें वर येणारे प्राण पुन: मिळविण्याकरितां (महाराज आलेले बघून धांदलीनें लागलेली धाप सांवरून) पुढीलप्रमाणें म्हणाली ॥६०॥

आगच्छतागच्छताद्य भवतां स्वागतं बृसी ॥
दत्तैषोपविशंत्वेतत्पाद्यं सत्प्रतिगृह्यताम् ॥६१॥

अन्वय:—आगच्छत, आगच्छत । अद्य भवतां स्वागतम् । एषा बृसी दत्ता । अत्र उपविशंतु । एतत् सत् पाद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

अर्थ:—आपण यावें. यावें. आज या घराला आपले पाय लागले, आम्ही धन्य झालों. हें दर्भासन दिलें आहे. यावर बसावें. हें पवित्रजल (पाद्य) पाय धुण्याकरितां ठेविलें आहे याचा स्वीकार व्हावा ॥६१॥

यतिः प्रक्षाल्य पादौ स्वौ सुपूताद्भिः कमंडलुम् ॥
आपूर्याचम्य विधिवद्दत्तासन उपाविशत् ॥६२॥

अन्वय:—यतिः स्वौ पादौ प्रक्षाल्य, सुपूताद्भिः कमंडलुं आपूर्य, विधिवत् आचम्य दत्तासने उपाविशत् ॥

अर्थ:—श्रीगुरुमहाराजांनीं पाय धुतले. पवित्र पाण्यानें कमंडलू भरला. विधिपूर्वक आचमन केलें व दिलेल्या आसनावर बसले ॥६२॥

पादावनेजनीर्भिक्षोरप आदाय सा सती ॥
अभ्यर्च्याभ्युक्ष्य चात्मानं पीत्वा याता कृतार्थताम् ॥६३॥

अन्वय:—सा सती भिक्षोः पादावनेजनीः अपः आदाय, अभ्यर्च्य आत्मानं अभ्युक्ष्य पीत्वा कृतार्थतां याता ॥

अर्थ:—त्या पतिव्रतेनें श्रीमहाराजांचें चरणतीर्थ घेतलें, त्यांची

पूजा केली. अंगावर तें तीर्थ शिंपडलें. नंतर तीर्थ पिऊन कृतार्थ झाली ॥६३॥

स्तिमितेक्षणपात्राभ्यां यतेस्त्रैलोक्यसुंदरम् ।
रूपमापीय सुचिरं साऽतृप्ताऽपीदमब्रवीत् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—सा स्तिमितेक्षणपात्राभ्यां यतेः त्रैलोक्यसुंदरं रूपं सुचिरं आपीय अपि अतृप्ता इदं अब्रवीत् ।

अर्थः—त्या स्त्रीनें श्रीगुरुमहाराजांचें त्रैलोक्यसुंदर स्वरूप तटस्थ दृष्टीनें बराच वेळ न्याहाळून बघितलें, पण तरीहि तिचें समाधान झालें नाहीं. मग ती असें बोलूं लागली ॥ ६४ ॥

साधूनामागमोऽस्माकं क्षेमायासक्तचेतसाम् ।
गृहान्धकूपमग्नान्नोऽनुगृह्णंति भवादृशः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—साधूनां आगमः आसक्तचेतसां अस्माकं क्षेमाय (भवति) भवादृशः गृहान्धकूपमग्नान् नः अनुगृह्णंति ।

अर्थः—ईश्वरसाक्षात्कारी साधुजनांची पायधूळ झडण्यानें आमच्यासारख्या विषयलंपट पामरांचें कल्याण होतें. आपणांसारखे साधु घरादारांत गुरफटलेल्या आम्हांवर अनुग्रह करीत असतात ॥ ६५ ॥

गोदोहमात्रं साधूनां वसतिर्गृहमेधिनाम् ।
गृहेष्वाश्रमशुद्ध्यर्थं नित्यं संतृप्तचेतसाम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—गृहमेधिनां गृहेषु नित्यं संतृप्तचेतसां साधूनां गोदोहमात्रं वसतिः आश्रमशुद्ध्यर्थं भवति ।

अर्थः—गृहस्थाश्रम्यांच्या घरीं, सदा संतुष्ट असलेल्या साधूंचें (गोदोहमात्रं) अगदीं थोडा वेळहि वास्तव्य आश्रमास पवित्र करणारें असतें ॥ ६६ ॥

देवेभ्योऽपि गरीयांसः साधवो दीनवत्सलाः ।
वसंति तेषु ते देवास्तुष्यंति च तदर्चनात् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—दीनवत्सलाः साधवः देवेभ्यः अपि गरीयांसः । (यतः) तेषु ते देवा वसंति । तदर्चनात् तुष्यंति च ॥

अर्थः—दीन दयाळू महात्मे देवांपेक्षांहि फार श्रेष्ठ असतात. देव साधूंच्या ठिकाणीं राहतात, त्यामुळें ते साधूंच्या पूजेनें संतुष्ट होतात ॥ ६७ ॥

साधूनां दर्शनादेव क्षीयंते पापसंचयाः ।
प्रणामान्मंगलप्राप्तिः पूजनादव्ययं पदम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—साधूनां दर्शनात् एव पापसंचयाः क्षीयंते। प्रणामात् मंगलप्राप्तिः । पूजनात् अव्ययं पदं (लभ्यते)॥

अर्थः—सत्पुरुषांच्या दर्शनानेंच पापाच्या राशी नाश पावतात. नमस्कारानें कल्याण होतें. पूजा केली असतां अविनाशी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते ॥ ६८ ॥

साधुपादरजांस्याधिव्याध्यापत्तिहराणि नः ।
संपत्प्रदानि संसारहराणीष्टप्रदानि च ॥ ६९ ॥

अन्वयः—साधुपादरजांसि नः आधिव्याध्यापत्तिहराणि, संपत्प्रदानि, संसारहराणि च इष्टप्रदानि भवंति ।

अर्थः—सत्पुरुषांची पायधूळ आमच्या मानसिक व शारिरिक दुःखांचा व दारिद्र्याचा नाश करते. संपत्ति देते. जन्ममरण नाहींसें करिते व आमचे मनोरथ पूर्ण करिते ॥ ६९ ॥

विप्राः श्रेष्ठा नृषु ततः कर्मिणोऽतोऽप्युपासकाः ।
भवादृशास्ततः प्राज्ञाः साक्षाद्विष्णुस्वरूपिणः ॥ ७० ॥

अन्वयः—नृषु विप्राः श्रेष्ठाः ततः कर्मिणः अतः अपि उपासकाः, ततः भवादृशाः साक्षात् विष्णुस्वरूपिणः प्राज्ञाः (श्रेष्ठाः भवन्ति) ॥

अर्थः—मनुष्यांमध्यें ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्यांच्यापेक्षां कर्मनिष्ठ श्रेष्ठ, त्यांच्यापेक्षांहि उपासक थोर. त्यांहून आपणांसारखे साक्षात् विष्णुस्वरूप आत्मज्ञानी मोठे असतात ॥ ७० ॥

विष्णोर्भगवतः साक्षाच्चरा मूर्तिर्यतिः खलु ।
संभोजनेन भवतां त्रैलोक्यं भोजितं भवेत् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—यतिः भगवतः विष्णोः साक्षात् चरा मूर्तिः खलु । भवतां संभोजनेन त्रैलोक्यं भोजितं भवेत् ॥

अर्थः—संन्यासी म्हणजे षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीविष्णूची प्रत्यक्ष चालती बोलती मूर्तिच (असें शास्त्र सांगतें). आपणांला नैवेद्य अर्पिल्यानें त्रैलोक्यांतील सर्व प्राण्यांनाच नैवेद्य केल्यासारखा होत असतो. 'यतिर्यस्य गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते हरिः स्वयम् । यस्मिन्गृहे हरिर्भुंक्ते तत्र भुंक्ते जगत्त्रयम् ।' ज्याच्या घरीं यति भोजन करितात तेथें स्वतः श्रीहरीच भोजन करितो. श्रीहरीनें जेथें भोजन केलें तेथें त्रैलोक्य भोजन करितें या वचनाला अनुसरून हें सुवासिनीचें वाक्य आहे ॥ ७१ ॥

यतः पराङ्मुखो याति यतिस्तद्भवनं वनम् ।
सर्वथा तस्य हानिर्यद्गृहेऽनश्नन्वसेद्यतिः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—यतिः यतः पराङ्मुखः याति तत् भवनं वनम् । यद्गृहे यतिः अनश्नन् वसेत् तस्य सर्वथा हानिः (भवेत्) ॥

अर्थः—संन्यासी ज्या घरांतून भिक्षा न मिळाल्यामुळें पराङ्मुख जातो तें घर म्हणजे अरण्यच होय. ज्याच्या घरीं यति (अनश्नन्) उपाशी राहील त्या गृहस्थाचा सर्वस्वीं घात होतो ॥७२॥

पक्वान्नभिक्षुकेष्वग्र्यौ वर्णिभिक्षू तयोरपि ॥
भिक्षुर्यस्मा अपि स्वल्पं दत्तं भवति तन्महत् ॥७३॥

अन्वयः—पक्वान्नभिक्षुकेषु वर्णिभिक्षू अग्र्यौ । तयोरपि भिक्षुः। यस्मै स्वल्पं अपि दत्तं, तत् महत् भवति ॥

अर्थः—पक्वान्नाची (शिजविलेल्या अन्नाची) भिक्षा मागणाऱ्यांमध्यें ब्रह्मचारी व संन्यासी (अग्र्यौ) मुख्य समजावे. प्रवासी, दरिद्री विद्यार्थी, गुरूचें पोषण करणारा, ब्रह्मचारी व यति असे सहाजण पक्वान्नभिक्षेचे अधिकारी आहेत. त्यांतहि यति व ब्रह्मचारी यांचाच मुख अधिकार आहे.) ब्रह्मचारी व यति यांमध्येंहि यति हा मुख्य अधिकारी, कारण त्याला अगदीं थोडी भिक्षा वाढली तरी अधिक पुण्यकारक असतें. (शास्त्र असेंच आहे. ' यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षां दद्यात्पुनर्जलम् ॥ तदन्नं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥' यतीच्या हातावर पाणी घालून मग भिक्षा घालावी व पुनः पाणी घालावें. तें अन्नदान मेरुदानाइतकें श्रेष्ठ, जलार्पण समुद्रार्पणाइतकें श्रेष्ठ होय.) ॥७३॥

एताभ्यामप्रदत्वान्नं प्रत्यवायी भवेद् गृही ॥
एतत्सर्वं विदित्वाऽपि प्रार्थयाम्यल्पधीरहम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—एताभ्यां अन्नं अप्रदत्वा गृही प्रत्यवायी भवेत् । एतत् सर्वं विदित्वा अपि अल्पधीः अहं प्रार्थयामि ॥

अर्थ:—ब्रह्मचारी व यती या दोघांना भिक्षा न वाढल्यास गृहस्थाश्रम्याला पाप लागतें. हें सर्व माहित असूनहि मज मन्दबुद्धीची विनंति आपणांस अशी आहे कीं,

बहिर्गतानां कार्यार्थं भक्तानां गृहमेधिनाम् ॥
आश्वागमो भवेत्तावत्तिष्ठंत्वत्र दयालवः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—कार्यार्थं बहिर्गतानां भक्तानां गृहमेधिनां आशु आगमः भवेत् तावत् दयालवः तिष्ठंतु ॥

अर्थ:—कांहीं कामानिमित्त बाहेर जाणें झालें आहे. अतिथीचे ते पूर्ण भक्त आहेत व ते गृहस्थाश्रमी (माझे पति) लवकर परत येतील. यास्तव ते परत येईपावेतों कृपाळू महाराजांनीं येथें थांबावें.

यति आल्याबरोबर भिक्षा वाढणें योग्य; तथापि माझी विनंति आहे—

लक्ष्यते भवतां वृत्तिर्नैव माधुकरीत्यतः ॥
प्रार्थितं रोचते यद्वस्तद्भवंतो ब्रुवंतु माम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—भवतां वृत्तिः माधुकरी न एव इति लक्ष्यते । अतः प्रार्थितम् । यत् वः रोचते तत् भवंतः मां ब्रुवंतु ।

अर्थ:—आपणांकडे बघितल्यावर, निर्वाहाकरितां माधुकरी हें साधन आपलें असेल असें वाटतच नाहीं. म्हणून मीं थांबण्याची विनंति केली. त्यांतून आपली इच्छा जशी असेल तें सांगा. ते घरीं येण्यापूर्वी भिक्षा घाल, अशी आज्ञा झाल्यास तसेंहि मी करीन ॥ ७६ ॥

इति श्रुत्वा यतिर्वाचं सौष्ठवौदार्यशालिनीम् ।
अस्या मद्दर्शनार्हत्वं नाधुना भर्तुरागतम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यतिः इति सौष्ठवौदार्यशालिनीं वाचं श्रुत्वा अस्या भर्तुः मद्दर्शनार्हत्वं अधुना नागतम् ।

अर्थः—श्रीगुरुमहाराजांनीं याप्रमाणें, प्रेमळ व उदार असें साध्वीचें भाषण ऐकिलें व हिच्या नवऱ्याला माझ्या दर्शनाची योग्यता अजून आलेली नाहीं ।। ७७ ।।

इति मत्वा यतिः साक्षाद्धरिर्लोकगुहाशयः ।
श्रीदत्तो भगवान् साध्वीमिदं वचनमब्रवीत् ।। ७८ ।।

अन्वयः—इति मत्वा लोकगुहाशयः साक्षात् हरिः भगवान् श्रीदत्तः साध्वीं इदं वचनं अब्रवीत् ।

अर्थः—असा विचार करून लोकांच्या हृदयांत वास करणारे प्रत्यक्ष श्रीहरिरूप भगवान् श्रीदत्तमहाराज त्या पतिव्रतेला पुढील-प्रमाणें म्हणाले ।। ७८ ।।

मध्यान्हे बाधते नः क्षुद्व्याधिस्तस्य चिकित्सकः ।
गृह्यालयस्ततो दैवलब्धभिक्षा न औषधम् ।। ७९ ।।

अन्वयः—मध्यान्हे क्षुद्व्याधिः नः बाधने । तस्य चिकित्सकः गृह्यालयः । ततो दैवलब्धभिक्षा नः औषधम् ।।

अर्थः—दुपारच्या वेळीं भुकेचा व्याधि आम्हाला उपद्रव देतो. त्याचा वैद्य म्हणजे गृहस्थाश्रम्याचें घर आहे म्हणून दैवानें मिळा-लेली भिक्षा हेंच आमचें औषध आहे ।। ७९ ।।

शरीरं व्रणवत्साध्वि भिक्षान्नं तस्य लेपनम् ।
नेक्षे जितरसोऽस्वादु स्वाद्वल्पं वान्नमप्युत ।। ८० ।।

अन्वयः—हे साध्वि शरीरं व्रणवत् । भिक्षान्नं तस्य लेपनम् । जितरसः अन्नं अस्वादु उतापि स्वादु वा अल्पं इति न ईक्षे ।।

अर्थः—हे साध्वि, शरीर हें व्रणासारखें असून भिक्षान्न हाच त्याचा लेप आहे. मी रसना जिंकली असल्यानें, अन्नाविषयीं, हें नीरस आहे अगर मिष्ट आहे अथवा अगदीं थोडें आहे इत्यादि विचार करीत नसतों ॥ ८० ॥

यास्तव,

क्षुधितोऽस्मि भवद्गेहे पाको जातः कथं च न ।
भवत्यन्नं ददात्वाशु पक्वान्नस्वामिनो वयम् ॥८१॥

अन्वयः—अहं क्षुधितः अस्मि । भवद्गेहे कथं च न पाको-जातः । अतः भवती आशु अन्नं ददातु । यतः वयं पक्वान्नस्वामिनः॥

अर्थः—मी भुकेलेला आहें. तुझ्या घरांत कसा तरी स्वयंपाक तयार आहे म्हणून तूं लवकर मला भिक्षा वाढ. कारण आम्ही पक्वान्नाचे अधिकारी आहोंत ॥ ८१ ॥

यत्किंचिदन्नमन्यद्वा गृहिण्या दत्तमुत्सृजेत् ।
असंतुष्टो यतिर्भिक्षुवृत्तिहा स पतेदधः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—असंतुष्टः यतिः गृहिण्या दत्तं यत्किंचित् अन्नं वा अन्यत् उत्सृजेत् । सः भिक्षुवृत्तिहा अधः पतेत् ॥

अर्थः—असंतोषी यतीनें एखाद्या गृहिणीनें वाढलेला, अन्न अगर इतर कोणचाहि पदार्थ जर टाकला, तर तो यति संन्याशाच्या धर्माचें उल्लंघन करणारा ठरतो व त्यामुळें अधोगतीला जातो ॥८२॥

श्रीयतिमहाराजांनीं आपली इच्छा दर्शविल्यानंतर,

साऽऽह सूनादोषहरवैश्वदेवः कृतो न हि ।
तथापि वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यान्नं ददामि वः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सा आह । सूनादोषहरवैश्वदेवः कृतः नहि । तथापि वैश्वदेवार्थं अन्नं उद्धृत्य वः ददामि ।

अर्थः—ती श्रीगुरुमहाराजांना म्हणाली, कांडणें, दळणें, चूल पेटविणें, पाणी आणणें व केर काढणें या पांच कारणांनीं घडणाऱ्या ज्या पांच हिंसा त्यांचा दोष घालविण्याकरितां वैश्वदेव केला पाहिजे. पण तो झाला नाहीं. तथापि वैश्वदेवाकरितां अन्न वेगळें काढून आपणाला भिक्षा वाढतें ॥ ८३ ॥

यावनालयवागूर्मे कृता पात्रं गृहे न हि ।
क्षणं भवन्तस्तिष्ठन्तु पत्राण्याश्वाहराम्यहम् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—मे यावनालयवागूः कृता । गृहे पात्रं न हि । भवन्तः क्षणं तिष्ठन्तु । अहं पत्राणि आहरामि ।

अर्थः—मी जोंधळयांच्या कण्या शिजविल्या आहेत, घरांत पत्रावळ नाहीं. आपण क्षणभर थांबा. मी लवकर पत्रावळीला पानें घेऊन येतें ।। ८४ ।।

तच्छ्रुत्वाऽऽनीय देहल्या यतिरेकां महाशिलाम् ।
मण्डलं कारयामास चतुष्कोणं गृहेऽम्भसा ।। ८५ ।।

अन्वयः—तत् श्रुत्वा यतिः देहल्याः एकां महाशिलां आनीय गृहे अम्भसा चतुष्कोणं मंडलं कारयामास ।।

अर्थः—तें साध्वीचें भाषण ऐकून, अंगणांतून एक मोठी शिळा श्रीगुरूंनीं आणिली. घरांत पाण्यानें चौकोनी मंडल (जमिनीवर) करवून घेतलें ।।८५।।

संस्थाप्य प्रोक्षितां तत्र कमण्डलुजलेन ताम् ।
लिखित्वाऽष्टदलं तत्र सतारं ब्राह्मणीं जगौ ॥ ८६ ॥

अन्वयः—तत्र कमंडलुजलेन प्रोक्षितां तां संस्थाप्य, सतारं अष्टदलं लिखित्वा ब्राह्मणीं जगौ ॥

अर्थः—त्या मंडलावर प्रोक्षण केलेली शिळा ठेविली. तिच्या-मध्यें ओंकारयुक्त आठ पाकळ्यांचें कमळ काढलें व ब्राह्मणीला म्हणाले ॥८६॥

सत्पात्रे भवती भिक्षां ददात्विति सती वचः ।
श्रुत्वा चक्रे शिलापात्रे यवागूपरिवेषणम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—सत्पात्रे भवती भिक्षां ददातु इति, सती, वचः श्रुत्वा शिलापात्रे यवागूपरिवेषणं चक्रे ।

अर्थः—या पवित्र पात्रांत भिक्षा वाढ. सतीनें त्यांची आज्ञा ऐकून शिलापात्रांत जोंधळ्याच्या कण्या वाढल्या.

गृहीतापोशनो भिक्षुरूपी स भगवान् स्वयम् ।
प्राणाग्निहोत्रपूर्वं तां यवागूं भोक्तुमारभत् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—गृहीतापोशनः भिक्षुरूपी स्वयं भगवान् सः तां यवागूं प्राणाग्निहोत्रपूर्वं भोक्तुं आरभत् ।

अर्थः—आपोशन घेऊन, संन्याश्याच्या रूपांत असलेल्या साक्षात् भगवान् दत्तात्रेयानें पात्रांत वाढलेली यवागू खाण्यास आरंभ केला ॥ ८८ ॥

यजमानाऽपि साध्वर्युरायसस्रुवधृग्जगौ ।
याज्यानुवाक्यासुबृहत्सामप्रतिनिधीनमून् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—यजमाना सा ब्राह्मणी अपि अध्वर्युः (भूत्वा) आयसस्रुवधृक्, याज्यानुवाक्यासुबृहत्सामप्रतिनिधीन् अमून् जगौ ।

अर्थः—यज्ञ करणारी ती ब्राह्मणीसुद्धां अध्वर्यु नांवाच्या ऋत्विजासारखी बनून, लोखंडाची पळी घेऊन, याज्या, अनुवाक्या व बृहत्साम यांच्याप्रमाणें असलेले पुढील तीन श्लोक म्हणती झाली ॥ ८९ ॥

अनुवाक्येसारखा हा श्लोक आहे—

उपविश्य सुखं स्वस्थचित्तैश्चापेक्षितेदृशी ।
ग्राह्या यवागूर्भोक्तव्या कामं त्याज्याऽनपेक्षिता ॥९०॥

अन्वयः—स्वस्थचित्तैः सुखं उपविश्य ईदृशी अपेक्षिता यवागूः ग्राह्या कामं भोक्तव्या । अनपेक्षिता त्याज्या ।

अर्थः—शान्त मनानें व आनंदानें बसून या अशल्या कण्या भरपूर घ्याव्या. पोटभर खाव्या. नकोशा झाल्यास पानांत राहूं द्याव्या ॥ ९० ॥

भवन्तः क्व दरिद्राः क्व वयमस्मिन्दिने त्वियम् ।
यवागू रचिताऽथापि स्वीकुर्वंतु कृपाकराः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—भवन्तः क्व? वयं दरिद्राः क्व? अस्मिन् दिने तु इयं यवागूः रचिता । अथापि कृपाकराः स्वीकुर्वंतु ॥

अर्थः—याज्येप्रमाणें हा श्लोक आहे—आपणांसारखे सत्पुरुष कुणीकडे ! व आमच्यासारखे दरिद्री कुणीकडे ! त्यांतूनहि आजच योगायोगानें अशा नीरस कण्या मीं केल्या. मीं आज या करण्याला व आपणासारखे सत्पुरुष येण्यास एकच गांठ पडली. वाईट वाटतें ! तरी पण दयाळू आपण माझी गरीबाची ही सेवा गोड करून घ्या ॥ ९१ ॥

हा श्लोक बृहत्सामासारखा आहे.

विदुरस्य गृहेऽपि तन्मुदे कमलेशोऽपि कणान्नमाददे।
स यथाद्य तथा मयाऽर्पितं सुकदन्नं भगवद्भिराद्दतम् ॥९२॥

अन्वयः—विदुरस्य अपि गृहे तन्मुदे सः कमलेशः अपि यथा कणान्नं आददे। तथा मया अर्पितं सुकदन्नं भगवद्भिः आद्दतम् ॥

अर्थः—विदुराच्याहि घरीं (दुर्योधनाच्या श्रीमंती थाटाच्या भोजनाचा त्याग करून) त्या रुक्मिणीरमणानेंसुद्धां भक्ताला समाधान वाटण्याकरितां जशा कण्या खाल्ल्या, त्याप्रमाणें मीं अर्पिलेलें हें अत्यंत रुक्ष अन्न आपण स्वीकारिलें ॥ ९२ ॥

स्तुत्वैवं साऽऽदरेणादाच्छश्वद्भगवते हविः।
तया संपादितं यत्तदाहिताग्नेः सुदुष्करम् ॥ ९३ ॥

अन्वयः—सा एवं स्तुत्वा आदरेण शश्वत् हविः भगवते अदात्। तया यत् संपादितं तत् आहिताग्नेः अपि सुदुष्करम् ॥

अर्थः—ब्राह्मणपत्नीनें अशी स्तुति करून आदरानें, पुनःपुनः कण्या हेंच हविर्द्रव्य सर्वात्मा भगवंताला वाढलें. त्या साध्वीनें श्री गुरुमहाराजांना नैवेद्य वाढून जें पुण्य संपादिलें, तितकें पुण्य अग्निहोत्री ब्राह्मणाला सुद्धां संपादणें अशक्य आहे ॥९३॥

तेंच स्पष्ट करितात

यद्याहिताग्निः प्रमितां यवागूं ददाति तर्ह्यग्निमुखेभ्य एव।
साक्षान्नविष्णोर्वदने त्वियं तु साक्षात्प्रकामं परमाय चादात् ॥ ९४ ॥

अन्वयः—यदि आहिताग्निः ददाति, तर्हि अग्निमुखेभ्य एव।

प्रमितांच यत्रागूं ददाति । साक्षात् विष्णो:वदने न ददाति । इयं तु परमाय प्रकामं साक्षात् अदात् ॥

अर्थः——अग्निहोत्र्यानें जरी पेज अर्पण केली तरी ती अग्नि-सूर्य इत्यादि इतर देवांनाच अर्पिली जाते. ती सुद्धां (स्तुक्प्रमिता) एक पळीभरच व एकदाच पर्वाचे (इष्टीचे) दिवशींच. प्रत्यक्ष विष्णूच्या मुखांत नाहीं. पण या भाग्यशाली साध्वीनें मात्र देवाधिदेव श्रीविष्णूला, तो पुरें पुरें असें म्हणेपर्यंत पोटभर वाढली. मग असा भाग्याचा दिवस अग्निहोत्र्याचे आयुष्यांत एखादा तरी येतो का ? नाहीं. म्हणून आम्हीं पूर्वीच्या श्लोकांत 'अग्निहोत्र्यालाहि दुर्लभ पुण्य हिनें मिळविलें' असें म्हटलें ॥ ९४ ॥

तृप्तो हरिः शुद्धकरास्यपाद आचम्य तत्रांतरधान्न वेद ।
वेदोऽस्य चेष्टां जयतीष्टकर्ता स सेवकस्यारमरिष्टहर्ता ॥९५॥

अन्वयः—हरिः तृप्तः, शुद्धकरास्यपादः आचम्य तत्र अन्तर-धात् । वेदःअपि अस्य चेष्टां न वेद । सः सेवकस्य अरं इष्टकर्ता, अरिष्टहर्ता जयति ।

अर्थः—श्रीहरि भिक्षा सेवून तृप्त झाला. त्यानें हात, पाय, तोंड धुतलें, आचमन केलें व तेथेंच अंतर्धान पावला. वेदालासुद्धां याच्या लीला समजत नाहींत. (मग ब्राह्मणपत्नीला तरी त्याची अगम्य लीला कशी कळणार !) त्या भक्ताचें मनोरथ (अरं =) तत्काल पुरविणाऱ्या व अरिष्ट हरण करणाऱ्या श्रीहरीचा जयजयकार आहे ॥ ९५ ॥

अनंतकोटिब्रह्मांडनायक भक्तवत्सल श्रीदत्तात्रेय
महाराज की जय ! !

अहो पण ! भिक्षा घेऊन तृप्त झालेला श्रीनृसिंहसरस्वती ब्राह्मण-पत्नीला वर न देतांच कसा गुप्त झाला ? सांगतों—

अतितृप्तस्य भुक्तस्य किं प्रयोजनमाशिषः !
पीडितस्यापि शांतस्य किं प्रयोजनमुद्रुषः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—भुक्तस्य अतितृप्तस्य आशिषः प्रयोजनं किम् ! शान्तस्य अपि पीडितस्य उद्रुषः प्रयोजनं किम् ?

अर्थः—प्रत्यक्ष श्रीहरि अतिथि आला. भोजन करून पूर्ण संतुष्ट झाला. यांत सर्व प्रकारचें कल्याण झालें. मग स्वतंत्र आशीर्वाद देण्याची आवश्यकताच काय ? जसें–एखाद्या सहनशील शांत साधूला पीडा दिली असतां त्याचा पडताळा येतोच. मग (उद्रुषः) शापवाणीच्या रूपानें त्याचा कोप प्रकट होण्याची जरूरी असते काय ? ॥ ९६ ॥

गृहमेत्य गृहेशोऽथ सर्वं श्रुत्वा विलोक्य तत् ।
करशाखांकितं पात्रं हृष्टोऽपि स्वमगर्हयत् ॥ ९७ ॥

अन्वयः—अथ गृहेशः गृहं एत्य, सर्वं श्रुत्वा, करशाखाङ्कितं तत् पात्रं विलोक्य हृष्टः अपि स्वं अगर्हयत् ।

अर्थः—नंतर (गृहेशः) त्या साध्वीचा पति घरीं आला. सर्व वृत्तांत त्यानें ऐकिला. श्रीदत्तात्रेयमहाराजांचीं बोटें उमटलेलें तें महाशिळापात्र बघून प्रत्यक्ष श्रीदत्त आपल्या घरीं भिक्षा घेऊन गेले, याचा त्याला हर्ष झाला. तरी पण त्यांच्या दर्शनाचा लाभ झाला नाहीं म्हणून 'अहो ! मी करंटा आहें, धिक्कार असो मला,' असें म्हणूं लागला ॥ ९७ ॥

अहो ! स्त्रीणां कुहाचारः क्काधीतं क्काप्यनुष्ठितिः ।
अथापीशप्रसादोऽभूद्धन्योऽहं हीदृशा स्त्रिया ॥ ९८ ॥

अन्वयः——अहो स्त्रीणां आचारः कुह? अधीतिः क? अनुष्ठितिः क? अथापि ईशप्रसादः अभूत्। अहं ईदृशा स्त्रिया धन्यः।

अर्थः——काय आश्चर्य हें! स्त्रियांना स्नानसंध्यादि कोठें आहे? वेदाध्ययन कुठें आहे? जप इ० तरी कोठें आहे! इतकें असून माझ्या पत्नीवर ईश्वराची कृपा झाली. असो. मला जरी ईश्वरदर्शन घडलें नाहीं, तरीं माझ्या अर्धांगीला झालें असल्यानें हिच्या योगानें मीहि धन्य झालों ॥९८॥

प्राक्पुण्येन महद्दृष्टिर्जाताद्यानंदवर्धिनी ।
भावि श्रेय इतोऽग्रेऽपि या त्रिकालेष्टसूचिका ॥ ९९ ॥

अन्वयः——महद्दृष्टिः प्राक्पुण्येन जाता। सा अद्य आनंद-वर्धिनी। इतः अग्रे अपि श्रेयः भावि। या त्रिकालेष्टसूचिका ॥

अर्थः—महात्म्यांचें दर्शन पूर्वजन्मीच्या पुण्याईनें झालें. तें सांप्रत तर आनंद देणारें आहेच; पण यानंतरच्या काळींहि आमचें कल्याण होणार आहे. कारण संतांचें जें दर्शन होतें, तें भूत, भविष्य व वर्तमान काळीं सर्वदा आपलें मंगल आहे, याचें सूचक असतें ॥९९॥

भावार्थः——कोणीहि अतिथि आला तरी 'तो देव आहे' या भावानेनें त्याचा सत्कार करावा.

घ्नन्तं शपन्तं परुषवाचमप्यतिथिं मुदा ।
अर्चेदीशधियाऽतुष्टमपीशस्तेन तुष्यति ॥ १०० ॥

अन्वयः—घ्नन्तं, शपन्तं, परुषवाचं अतुष्ट अपि अतिथिं ईशधिया अर्चेत् । तेन अपि ईशः तुष्यति ॥

अर्थः—मारणाऱ्या, शाप देणाऱ्या, निष्ठुर बोलणाऱ्या व जळफळणाऱ्याहि अतिथीचा, तो परमेश्वर आहे, असें समजून सत्कार करावा. त्याच्या सत्कारानेंहि ईश्वर संतुष्ट होतो ॥ १०० ॥

इत्युक्त्वा धाम्नि तत्पात्रं सोऽभ्यर्च्याप्यभवत्कृती ।
अद्यापि तत्र तत्पात्रमस्तीशांगुलिचिह्नितम् ॥ १०१ ॥

अन्वयः—इति उक्त्वा सः अपि धाम्नि तत् पात्रं अभ्यर्च्य कृती अभवत् अद्यापि ईशांगुलिचिह्नितं तत् पात्रं तत्र अस्ति ॥

अर्थः—असें तो ब्राह्मण म्हणाला. त्यानंतर त्या ब्राह्मणानेंहि दररोज आपल्या घरीं त्या भोजनपात्राची पूजा केली व कृतकृत्य झाला. सांप्रत भगवंताचीं बोटें उमटलेलें तें भोजनपात्र ब्राह्मणाच्या वंशजांकडे आहे ॥१०१ ॥

ततःप्रभृति तद्वंशो रमाक्रीडो बभूव ह ।
एवमद्यापि तद्वाचा भजतां गोचरः प्रभुः ॥ १०२ ॥

अन्वयः—ततः प्रभृति तद्वंशः रमाक्रीडः बभूव । एवं अद्यापि प्रभुः तद्वाचा भजतां गोचरः ।

अर्थः—तेव्हांपासून त्या ब्राह्मणाच्या वंशावर (रमाक्रीडः) लक्ष्मीची पूर्ण कृपा आहे. सर्व कथानकाचें तात्पर्य श्रद्धाळूंनीं लक्षांत ठेवावें व संध्या न करितांहि नुसतीं गुरुचरित्राचीं पारायणें करूं नयेत. तर निदान दोनहि वेळ कमींतकमी १०८ गायत्री जप तरी करावा. अशा कळकळीनें दयाघन श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीमहाराज भक्तांना सांगतात—याप्रमाणें, अझूनहि वेदानें सांगितलेलीं कर्में

करून निष्काम सेवा करणाऱ्या भक्तांना श्रीपरमेश्वर दर्शन देईल. विश्वास व तळमळ मात्र पाहिजे ॥ १०२ ॥

श्रीदत्तप्रेरितमतिर्वासुदेवसरस्वती ।
कुमारशिक्षां पौरस्त्यां कुमारस्य धरेऽकरोत् ॥१०३॥

अन्वयः—श्रीदत्तप्रेरितमतिः वासुदेवसरस्वती पौरस्त्यां कुमारशिक्षां कुमारस्य धरे अकरोत् ।

अर्थः—अंतर्यामीस्वरूप श्रीदत्तानें बुद्धीला प्रेरणा केली. तदनुसारें श्रीवासुदेवसरस्वतीनें **'शिक्षा'** या नांवाच्या इतर ग्रंथांत पहिला कुमारशिक्षा नांवाचा ग्रंथ श्रीकार्तिकस्वामीच्या पर्वतावर रचला ॥ १०३ ॥

पद्वाक्यप्रमाणज्ञा नित्यं पक्वान्नभोजिनः ।
तावत् कुमारशिक्षेयं बालानां प्रातराशवत् ॥ १०४ ॥

अन्वयः—पदवाक्यप्रमाणज्ञाः नित्यं पक्वान्नभोजिनः । इयं कुमारशिक्षा तावत् बालानां प्रातराशवत् ॥

अर्थः—व्याकरण, न्याय व मीमांसा या शास्त्रांत पारंगत असलेले विद्वान् नेहमीं पक्वान्नें सेवीत असतात. (विद्वानांना शास्त्रसार उत्तम समजलें असलेनें साधनमार्गाचा निर्णय अनायासें होतो. ज्यांना शास्त्रज्ञान नाहीं ते भोळेभाळे लोक साधनाचा आरंभ कसा करावा हें न समजल्यानें गोंधळून जातात. अशा बालबुद्धि साधकांना ही कुमारशिक्षा उत्तम मार्गदीपिका आहे.) ही कुमारशिक्षा लहान मुलांना सकाळच्या न्याहरीप्रमाणें भोळयाभाळया लोकांना उपयोगी आहे ॥१०४॥

श्रीमहायोगी श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयतितल्लजकृता

कुमारशिक्षा समाप्ता.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः।

श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिविरचिता

युवशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकार—न्यायचूडामणि वेदान्तप्रवचनपटु पंडित

श्रीपादशास्त्री जेरे, कोल्हापूर.

॥ श्रीदत्तः प्रसन्नोऽस्तु ॥

प्रस्तावना

या जगामध्यें आपआपलया बुद्धीस अनुसरून प्रज्ञाप्रकर्षशालि मानवांचे अविरत प्रयत्न चालूं असतांना परमध्येयाची सिद्धि झालेली दिसत नाहीं. परमसौख्यरूप तें ध्येय लोकोत्तर साधनानें सत्पुरुषासच प्राप्त झाल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. सत्पुरुषांच्या वचनांचा साकल्यानें विचार केला असतां ईश्वरभजन हेंच तें लोकोत्तरसाधन असें सिद्ध होतें. श्रीकृष्ण भगवान् गीतेमध्यें 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्' या वाक्यानें हाच अर्थ स्पष्ट सांगत आहेत. तेव्हां ईश्वराचें व भजनाचें स्वरूप काय याचा विमर्श क्रमप्राप्त होतो. तो करीत असतां मानवबुद्धि कुंठित होते म्हणून वेदानेंच या उभयतांचें स्वरूप प्रतिपादन केलें आहे. परंतु वेदाच्याच प्रामाण्याबद्दल संदेह प्राप्त होईल म्हणून पूर्वाचार्यांनीं साधकबाधक विचार करून प्रामाण्य सिद्ध केलें आहे. अनेक युक्तींनीं सर्वथा प्रमाणभूत असलेल्या वेदावरून ईश्वराचें स्वरूप, भजनाचे प्रकार व प्रयोजनपरंपरा यांच्याविषयीं सिद्धांत, शास्त्रामध्यें प्रस्थापित केले आहेत. त्यांचें ज्ञान संपादन करून, शास्त्रोक्त मार्गाचा अवलंब करून अनेकांनीं इष्ट सिद्धीहि मिळविली आहे. परंतु शास्त्राचें गूढ व गंभीर ज्ञान सामान्य जनतेस अल्पायासानें होणें कठीण आहे. ज्ञानाधीन प्रवृत्ति व प्रवृत्त्यधीन इष्टसिद्धि असल्यामुळें ज्ञान संपादन अवश्य आहे; तें ज्ञान लोकोत्तर प्रभावसंपन्न व पूर्ण अधिकारी पुरुषापासून मिळाल्यास निःसंदिग्ध व कार्यक्षम होतें यांत संदेह नाहीं. म्हणूनच केवळ कारुण्यभावानें प्रेरित झालेले पूर्णाधिकारी, ज्ञानवैराग्यादिसंपन्न, संयमिसम्राट्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराज यांनीं शिक्षात्रयीची निर्मिति केली आहे.

प्रमाणसिद्ध ईश्वर भजनाचे प्रकार कर्म, उपासना व ज्ञान असे तीन आहेत. त्यांतील कर्ममार्ग कुमारशिक्षेमध्यें स्पष्ट केला आहे. वृद्धशिक्षेमध्यें ज्ञानमार्ग विशद केला आहे. या युवशिक्षेमध्यें सांग उपासनामार्ग सुव्यवस्थित सांगितला आहे. यांत उपास्य ईश्वराचें स्वरूप,वेदाचें प्रामाण्य व अपौरुषेयत्व सुलभ रीतीनें प्रतिपादन केलें आहे. समग्र वेदाची व्यवस्था थोडक्यामध्यें सुंदर प्रदर्शित केली आहे. वेदाचे मंत्र व ब्राह्मण असे दोन भाग आहेत. ब्राह्मणाचे विधि, अर्थवाद व विध्यर्थवाद विलक्षण, असे तीन प्रकार असून विधि व अर्थवाद, प्राधान्येंकरून कर्मव्यवस्थापक आहेत. तृतीय भाग, ज्ञानमार्गार्थ उपयुक्त झाला आहे, व उभयांत उपासनेचें स्वरूप सांगितलें आहे. कर्माचें स्वरूप, गौण मुख्य प्रकार व अंगादिकांचा विचार करून, आवश्यक कर्मानुष्ठानप्रकार दाखविला आहे. व तदाश्रित श्रौतोपासनेचें स्वरूप सांगून कांहीं विशिष्ट प्रकार दाखविले आहेत व फलपरंपरेचें सोपपत्तिक विवेचन केलें आहे. आणि प्रसंगानें वाममार्गीय उपासनेचें निराकरण केलें आहे. प्रचलित प्रतिमोपासनेविषयीं दुर्मताचा निरास करून प्रामाण्य स्थापन केलें आहे. श्रीसमर्थांसारख्या महानुभाव पुरुषांनीं या प्रतिमोपासनेचा अवलंब करून लोकोत्तर सामर्थ्य व परमध्येय संपादन केलें आहे. यावरून प्रतिमोपासना परंपराप्राप्त व सफल असल्याचें सिद्ध केलें आहे. सांप्रतकालींहि या उपासना कशा फलद्रूप होतात व फलपरंपरा कशी असते हें नारायणस्वामींच्या संक्षिप्त चरित्रानें स्पष्ट करून ग्रन्थाचा उपसंहार केला आहे. असा हा सुंदर उपासनामार्ग, सप्रमाण, सोदाहरण, सोपपत्तिक, सुलभ रीतीनें सामान्यजनांस सुद्धां समजेल अशा रमणीय पद्धतीनें महाराजांनीं या ग्रन्थामध्यें प्रतिपादन केला आहे. महाराजांची योग्यता प्रायः सर्वजनांस विदितच आहे. महाराज सर्व शास्त्रांमध्यें

निष्णात्, व्यवहारामध्यें विचक्षण, आचारामध्यें दक्ष, उपासनेमध्यें निपुण, योगामध्यें प्रवीण, वैराग्यामध्यें पूर्ण व ज्ञानामध्यें अप्रतिम किंबहुना सकल-गुणगणचक्रवर्ती साक्षात् दत्तावतार हें प्रसिद्ध असल्यामुळें त्यांच्याबद्दल, व ह्या त्यांचा ग्रन्थ रसभरित, विवेचनपटु, प्रसादपूर्ण, व सर्वशिष्ट संमत असल्यामुळें त्याच्याबद्दलहि अधिक लेखनाची आवश्यकता नाहीं. आदरानें त्याचें ज्ञान संपादन करून, प्रयत्नपूर्वक त्या मार्गाचा अवलंब करून मानवानें कृतार्थ व्हावें इतकेंच लिहून ही अल्प प्रस्तावना पूर्ण करतों.

श्रीपादशास्त्री जेरे

नृसिंहवाडीकर.

अनुक्रमणिका

श्लोक	पृष्ठ	विषय
१	१	श्री दत्तात्रेयस्मरणरूप मंगलाचरण.
२	२	ईश्वरभजनास अपेक्षित असें ईश्वरस्वरूप व भजनाचें फल. ईश्वराचे ठिकाणीं विषमता व निर्दयता हे दोष नाहींत.
३	३	
४	३	युक्तीनें ईश्वरसिद्धि.
५	४	मुमुक्षूनें स्वकर्माचरण करून ईश्वरास संतुष्ट करावें म्हणजे त्याला मुक्ति मिळते.
६	५	कर्माचरण किती काळ करावें याची मर्यादा.
७	५	कर्माचें विशिष्ट उद्देशाप्रमाणें मिळणारें फल.
८	६	कर्म हें परंपरेनें मुक्तीस कारण आहे, साक्षात् नाहीं.
९	६	कर्म करण्याची पद्धति व मर्यादा.
१०	७	वेद म्हणजे काय ?
११	८	वेद हे उत्पन्न झालेले आहेत किंवा स्वतः सिद्ध आहेत.
१२	८	वेद पौरुषेय नाहींत.
१३ १४ १५	९	वेद ईश्वरापासून उत्पन्न झाले असले तरी ते अपौरुषेय आहेत. त्यांचा विभाग.
१६ १७	१०	मंत्र म्हणजे काय ? ऋचा म्हणजे काय ?
१८	१०	साममंत्र व यजुर्मंत्र यांचीं लक्षणें.
१९	११	यजुर्मंत्रांत अंतर्भूत होणारा निगद नांवाचा मंत्रभाग. ब्राह्मण ग्रंथाचे विभाग तीन.
२० व २१	११	विधि म्हणजे काय ? यावद्दलचीं तीन मतें. विधीचे प्रकार.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
२२	१२	उत्पत्तिविधीचें लक्षण.
२३ व २४	१३	उत्पत्तिविधीचें उदाहरण. अविकारविधीचें लक्षण व उदाहरण.
२५	१४	विनियोगविधीचें लक्षण व उदाहरण.
२६	१५	प्रयोगविधीच्या स्वरूपाबद्दल विचार.
२७	१५	विधिज्ञानाचा उपयोग. कर्माचे दोन प्रकार.
२८	१६	गुणकर्म व अर्थकर्म अशा दोन कर्मांपैकीं गुणकर्माचें लक्षण व त्याचे चार प्रकार.
२९ व ३०	१६	गुणकर्माच्या चार प्रकारांपैकीं उत्पत्ति व विकृति या दोन कर्मांचीं उदाहरणें.
३१	१७	संस्कृतिकर्माचीं उदाहरणें.
३२ व ३३	१८	आप्तिकर्माचीं उदाहरणें. हीं चारही गुणकर्में प्रधानयागाचीं अंगें आहेत.
३४	१९	अर्थकर्माचें लक्षण व त्याचे दोन प्रकार.
३५	२०	अंगकर्म व प्रधानकर्म अशा दोन अर्थकर्मांचीं लक्षणें. अंगकर्माचे दोन प्रकार.
३६	२०	सन्निपत्योपकारक व आरादुपकारक अशा दोन अंगकर्मांचीं लक्षणें व उदाहरणें.
३७	२१	कर्माचे पुनः प्रकृति विकृति, व या दोघांहूनही भिन्न असे तीन प्रकार.
३८	२१	वेदांतील ब्राह्मणभागापैकीं अर्थवादभागाचें लक्षण त्याचे प्रकार व त्यापैकीं गुणवादाचें लक्षण.
३९	२२	अर्थवादांतर्गत अनुवाद या भागाचें लक्षण व उदाहरण.
४०	२३	अर्थवादाचा तिसरा प्रकार जो भूतार्थवाद त्याचें लक्षण व उदाहरण.
४१	२३	भूतार्थवादाची प्रामाण्यसिद्धि.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
४२	२४	चारही वेदांचा उपयोग.
४३	२५	शाखा भिन्न भिन्न असल्या तरी कर्म एकच. वेदांतवाक्यें हीं विधि व अर्थवाद यांहून निराळीं.
४४	२५	वेदांतभाग विधि किंवा अर्थवाद कां मानूं नये, याबद्दल युक्ति.
४५ व ४६	२६	वेदांतभाग हा स्वतःच्या प्रतिपाद्य अर्थाबद्दल प्रमाण आहे. सर्व विधिभाग वेदांतालाच पोषक म्हणून त्याचा शेष आहे.
४७	२७	वेदांताचें अबाधित प्रामाण्य.
४८	२८	वेदांतात सांगितलेल्या तीन सगुणोपासनांचीं नांवें व त्यांचें फल.
४९	२८	वेदांतांतील चौथी निर्गुणोपासना, तिचें फल व तिचें प्रतिपादन करणाऱ्या स्वतःच्या पुढील ग्रंथाचा उल्लेख.
५०	२९	क्रममुक्ति देणाऱ्या तीन उपासनांपैकीं पहिल्या अंगावबद्धोपासनेचें स्वरूप.
५१	२९	दुसऱ्या प्रतीकोपासनेचें स्वरूप.
५२ व ५३	३०	तिसऱ्या अहंग्रहोपासनेचें स्वरूप व तिची दुर्लभता.
५४ व ५५	३०	अंगावबद्धोपासना कशी करावी ?
५६	३१	अंगावबद्धोपासनेचें फल.
५७	३१	अंगावबद्धोपासनेचें फल मुमुक्षुला अग्राह्य आहे.
५८	३२	उपासना मुमुक्षूनें मोक्षाकरतांच करावी.
५९	३३	अंगावबद्धोपासना मुमुक्षूनें कशी करावी ? याबद्दल प्रमाण व उपासनेचें फल.
६०	३३	प्रतीकोपासनेपासून मुमुक्षूला चित्तशुद्धीच्या तारतम्यानें मिळणारें फल.
६१	३४	नानाशाखेंतीलही सजातीय उपासना एकच आहे.

श्लोक	पृष्ठ	विषय
६२	३४	उपासकानें स्वतःच्या शाखेंत नसलेले उपास्याचे गुण इतर शाखेंतूनही घेऊन उपासना करावी.
६३	३५	श्रद्धेनें प्रतीकोपासना आमरण केल्यानें मिळणारें फल.
६४	३५	अहंग्रहोपासना विविध आहेत, त्यांपैकीं कोणतीही एकच आमरण करावी. काम्य उपासनांना हा नियम लागू नाहीं.
६५ व ६६	३६	अहंग्रहोपासना करणाऱ्यास मिळणारें ब्रह्मलोकरूप फल.
६७	३७	ब्रह्मलोकाचें सामान्य वर्णन.
६८ व ६९	३७	ब्रह्मलोकांत गेलेला उपासक स्वेच्छेनें कसें फल भोगतो ?
७० व ७१	३८	तो उपासक ब्रह्मदेवाबरोबर शेवटीं मुक्त होतो.
७२, ७३ ७४	३८	इतर उपासनांपेक्षां अहंग्रहोपासनेचें महत्त्व, तिचें दुर्लभत्व व उपसंहार.
७५	३९	वरील श्रौत उपासनाच दोनही मीमांसाशास्त्रांना मान्य आहेत. वाम उपासना मान्य नाहींत.
७६	३९	वाम उपासना सांगणारा आगम प्रमाण कां नाहीं याचीं कारणें.
७७ व ७८	४०	मद्यादियुक्त वामोपासनेचा अधिकार ब्राह्मणाला नाहीं याबद्दल सोपपत्तिक विवेचन.
७९ व ८०	४१	भास्कररायप्रभृति प्रसिद्ध वामोपासना करणाऱ्यांचा याबद्दल खरा अभिप्राय.
८१	४१	वामोपासनारूप धर्माभास त्याज्य आहे.
८२	४२	प्रतिमोपासना ग्राह्य असल्याबद्दल विचारारंभ.
८३ व ८४	४२	अमूर्त ईश्वरही मूर्तीमध्यें कसा येतो, व त्याच्या मूर्तीच्या उपासनेचें फल.
८५	४२	मुर्तिपूजकानें कशी भावना ठेवावी ?

श्लोक	पृष्ठ	विषय
८६ व ८७	४३	मुर्तिपूजेविरुद्ध असणाऱ्या आक्षेपकांचें संक्षिप्त खंडण.
८८	४४	श्रीसमर्थांना मूर्तिपूजेनेंच या युगांतच फल मिळालें.
८९	४४	प्रतिमापूजन हें सप्रमाण व सफल आहे. याबद्दल दृष्टांत म्हणून श्रीनारायणस्वामींच्या चरित्रास आरंभ.
९०	४५	श्रीनारायणस्वामी, पूर्वाश्रमांत पत्नी गेल्यावर, मुलींना घेऊन नरसोबाचे वाडीस येतात.
९१	४६	ईश्वरानुग्रहानें श्रीनारायणस्वामींना समाधियोगाची सिद्धि झाली.
९२, ९३ ९४	४७	आपल्या प्रिय भक्ताकरतां श्रीदत्तप्रभूनीं श्री-नारायणस्वामींच्या मुलींची केलेली सेवा.
९५	४८	श्रीनारायणस्वामींना श्रीदत्तप्रभूनीं स्वतः संन्यास-दीक्षा दिली.
९६ व ९७	४९	श्रीनारायणस्वामींना संन्यास कोणी दिला हें प्रथम न कळल्यामुळें मठाधिपति इत्यादिकां-कडून त्यांना झालेला त्रास व शेवटीं सर्वांचा शिष्यभाव.
९८	५०	ईश्वरप्रसादानें श्रीनारायणस्वामींना अपरोक्ष साक्षात्कार झाला. त्यांचें अर्चन अजून श्रीदत्त-महाराजांच्या अगोदर होतें. हें प्रतिमोपासनेचें महत्त्व.
९९	५०	श्रीनारायणस्वामींचा निर्याणसमय.
१००	५१	श्रीनारायणस्वामींच्या लोकोत्तर चारित्र्याचें कांहीं दिग्दर्शन.
१०१	५५	कलियुगांतही उपासना उत्तम फलदायक आहे याबद्दल उपसंहार.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

युवशिक्षा

भजेंबुजाक्षं सततं जिताक्षं दग्धाघकक्षं धृतभक्तपक्षम् ।
भैक्षान्नभक्षं कृतधर्मरक्षं दक्षं सुशिक्षं सुतितिक्षयक्षम् ॥ १॥

अन्वयः—सुतितिक्षयक्षं सुशिक्षं दक्षं कृतधर्मरक्षं धृतभक्तपक्षं दग्धाघकक्षं जिताक्षं भैक्षान्नभक्षं अंबुजाक्षं सततं भजे ।

अर्थः—परमशांतिसंपन्न परमात्मा सुशिक्षणरूप सम्यग् ज्ञानदान करणारा, जगद्व्यापाराविषयीं कुशल, (म्हणूनच) धर्म रक्षण करणारा, भक्तपक्षपाती, पापरूपी तृणाचा दाह करणारा, जितेन्द्रिय, भिक्षान्न-सेवी, कमलनयन, अर्थात् परम सौंदर्यसंपन्न भगवान् श्रीदत्तात्रेय त्यास मी सतत भजतों.

भावार्थः—ज्या वैदिक मार्गाचा अवलंब करून भगवद्रूप होतां येतें असा प्रमाणसिद्ध व अनुभून मार्ग सर्वांस मिळून मानवांनीं कृतार्थ व्हावें, अशा केवळ वात्सल्यानें श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराज यांनीं कुमारशिक्षा-ग्रंथद्वारां प्राथमिक कर्ममार्गाचा उपदेश केला व तदुक्त साधनाचें अनुष्ठान करून युव झालेल्या जनांस अनुलक्षून सांग उपासना तत्त्वाचा उपदेश करण्याकरतां हा युवशिक्षा नामक ग्रंथ लिहिला आहे. याची निर्विघ्न परिसमाप्ति व प्रसिद्धि होण्याकरतां श्रीदत्तात्रेय-भजनरूप मंगल केलें आहे.

भगवान् श्रीदत्तात्रेयाच्या भजनानें सर्व पातकांचा नाश होत असल्यामुळें समाप्तिप्रतिबंधक पातकाचा नाश सहजसिद्ध आहे

कारण भगवान् दत्तात्रेय हा स्मरण-कीर्तन-नमनादिकांनीं भक्तांच्या पातकांचा नाश करणारा आहे, म्हणून यास भक्तपक्षपाती म्हणतात. जगद्व्यापाराविषयीं कुशल असलेल्या भगवंतास सृष्टि-स्थितीस कारणीभूत असें धर्मरक्षण अवश्य प्राप्त होतें व तदर्थ ईश्वर अवतार धारण करीत असल्यामुळें त्यास धर्माचरण प्रिय आहे, तें भक्ताकडून होत असल्यामुळें भक्तपक्षपातहि योग्यच आहे. भगवान् केवळ भक्तांच्या पातकांचाच नाश करतो असें नसून सतत भजनानें प्रसन्न होऊन आत्यंतिक कल्याणास साधन असणारें असें तत्त्वज्ञानहि देतो. म्हणून यास सुशिक्ष असें म्हणतात. भगवान् परम शांतिसंपन्न अर्थात् दयाघन असल्यानें, स्वभावतः दोषबहुल मानवासहि भजनानें ईश्वरप्रसाद संपादन करतां येतो असें सुतितिक्षयक्षपदानें सूचित केलें आहे. यावरून या ग्रंथाचा विषय भजन अपरपर्याय उपासना, ईशप्रसाद हें प्रयोजन, ईशप्रसादेच्छु हा अधिकारी व प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावसंबंध असे अनुबंधचतुष्टयहि व्यक्त होतें ।। १ ।।

भगवद्भजन, भगवत्स्वरूप व फलसापेक्ष आहे म्हणून भगवत्स्वरूप व फल यांचें निरूपण दोन श्लोकांनीं करतात.

सृष्ट्यादिहेतो वरधर्मसेतो स्वयं त्वहेतो कृतभूरिमन्तोः ।
नान्यो नियन्तोद्गतिदश्च जन्तोः सन्तोऽत्र सत्साक्षिण उच्चकेतो ।। २ ।।

अन्वयः—सृष्ट्यादिहेतो वरधर्मसेतो स्वयं तु अहेतो कृतभूरिमंतोःजंतोः नियन्ता, उद्गतिदश्च न अन्यः, अत्र सत्साक्षिणः सन्तः ।

अर्थः—सृष्टिस्थितिलयास कारण, सनातन धर्मधारक, स्वतः कारणरहित अर्थात् अनादि उत्कृष्ट कीर्तिरूप ध्वजशाली (अशा भगवंता) विपुल अपराध करणाऱ्या जनांचा नियामक व प्राणिमात्रांस

सद्गति देणारा (तुजवांचून) दुसरा कोणी नाहीं, याविषयीं उत्कृष्ट साक्षी असे हे साधुजन आहेत.

भावार्थः—अनादि जगज्जन्मादिकर्ता, सनातन धर्ममर्यादेचें परिपालन करणारा, विश्वविख्यात कीर्तिमान्, इत्यादि पदांनीं प्रतीयमान भगवत्स्वरूप असून सद्गति हें भजनाचें फल आहे. भजनाचा त्याग करून अन्यथा आचरण करणाऱ्यांस शासन आहे. यांचीं उदाहरणें क्रमानें साधुजन व असाधुजन समजावीत ॥ २ ॥

लीलाकैवल्यमीशस्य सर्वज्ञस्यांशकर्मणाम् ।
सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैर्घृण्ये फलदस्य न ॥ ३ ॥

अन्वयः—फलदस्य सर्वज्ञस्य ईशस्य (इदं जगत्) लीलाकैवल्यं, च अंशकर्मणां सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्घृण्ये न

अर्थः—सर्व कर्मांचें फल देणारा, सर्व जाणणारा, सर्वांचें नियमन करणारा अशा ईश्वराची केवळ लीला म्हणजे सर्व जगत् होय. (अर्थात् सर्वशक्तिमान्) ईश्वर जीवकर्मांच्या अपेक्षेनें (शुभाशुभ फल देत असल्यामुळें) त्यास विषमता व निर्दयता हे दोष प्राप्त होत नाहींत.

भावार्थः—ईश्वर सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वकर्म फलदाता व सर्वदोषरहित असल्यामुळें सर्वांस सेव्य आहे ॥ ३ ॥

अशा ईश्वराविषयीं साशंक असणाऱ्यांस अनुमानप्रमाण दाखवितात.

दृष्टे स्वस्याप्यनीशत्वे सुखादेः पारतन्त्र्यतः ।
न सर्वज्ञेश इत्युक्तिर्माता वन्ध्या ममेतिवत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—सुखादेः पारतंत्र्यतः स्वस्य अनीशत्वे दृष्टे अपि सर्वज्ञेशः न इत्युक्तिः मम माता वंध्या इतिवत् ।

अर्थः—सुखादिकांच्या पारतंत्र्यावरून आपल्यास अनीश्वरत्व सिद्ध असतांना (सुखादिदाता) ईश्वर नाहीं असें म्हणणें म्हणजे माझी माता वंध्या आहे या उक्तीप्रमाणें आहे.

भावार्थः—स्वाधीन नसणाऱ्या सुखदुःखादिकांचा आपल्यास अनुभव येतो, यावरून सुखदुःखादि देणारा ईश्वर सिद्ध होतो. आपल्या अस्तित्वामुळें आपली माता वंध्या नसून पुत्रवती जशी सिद्ध आहे, त्याप्रमाणें ईश्वर सिद्ध असल्यामुळें नाहीं म्हणणें हास्यास्पद आहे ॥ ४ ॥

नित्यसिद्ध ईश्वरकृपेनेंच मानवास आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति, परमसुखाप्तिरूप मुक्ति लभ्य होते असें सांगतात.

अचिन्त्यरचनाभिज्ञा यच्छक्तिस्तं स्वकर्मभिः ।
तोषयेत्तत्प्रसादाद्धि विमुक्तः स विमुच्यते ॥ ५ ॥

अन्वयः—यच्छक्तिः अचिंत्यरचनाभिज्ञा तं स्वकर्मभिः तोषयेत् हि तत्प्रसादात् सः विमुक्तः विमुच्यते ।

अर्थः—ज्याची शक्ति अचिंत्य घटना करण्यामध्यें निपुण आहे त्या ईश्वरास स्वकर्मांनीं संतुष्ट करावें; कारण त्याच्या प्रसादामुळें पुरुष कामादि दोषरहित होऊन मुक्त होतो.

भावार्थः—प्रभूचें सामर्थ्य अचिंत्य आहे. त्यानें आपणांस वेदादिद्वारां जी आज्ञा केली आहे, तिचें परिपालन केल्यास तो सुप्रसन्न होऊन आपल्यास मुक्तीपर्यंत फल देतो यांत शंका नाहीं. व्यवहारांतील राजा आज्ञेच्या परिपालनानें संतुष्ट होऊन आपल्या ऐश्वर्याप्रमाणें फल देतो, तर अनंत कोटि ब्रह्मांडनायक प्रभु सुप्रसन्न झाल्यावर काय अलभ्य आहे ? ‘ किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ’ हें वचन प्रसिद्धच आहे. त्याच्या आज्ञेचें परिपालन

म्हणजे वर्णाश्रमास अनुसरून शास्त्रानें सांगितलेलें स्वकर्माचरण होय ॥ ५ ॥

तें कर्माचरण किती काळ करावें याची मर्यादा सांगतात.

तावत्कर्माचरेद्यावद्देहादौ माययात्मधीः ।
आपाततः स नियतं प्रत्यवायजिहासया ॥ ६ ॥

अन्वयः—आपाततः देहादौ मायया आत्मधीः स यावत् तावत् नियतं कर्म प्रत्यवायजिहासया आचरेत् ।

अर्थः—सामान्यतः देहादिकांच्या ठिकाणीं मायेनें आत्मबुद्धि जोंपर्यंत असते तोंपर्यंत नित्यकर्म दोषपरिहाराच्या इच्छेनें करावें.

भावार्थः—देह-पुत्र-वित्तादिकांच्या ठिकाणीं अहं मम अशी बुद्धि जोंपर्यंत पुरुषास असते तोंपर्यंत नित्यकर्म-संध्यावंदनादि (ज्याचें अनुष्ठान केल्यानें चित्त शुद्ध होतें व न केल्यानें प्रत्यवायरूप दोष उत्पन्न होतो अशा कर्मांस नित्य असें म्हणतात) दोषपरिहारार्थच करावें; अन्य फलाच्या इच्छेनें करूं नये. अर्थात् ज्ञानोद्देशानें करावें ॥ ६ ॥

तादृश कर्माचें फल सांगतात.

अग्निहोत्रादिकर्म स्वःसाधनीभूतमेव तत् ।
ज्ञानोद्देशकृतं ज्ञानसाधनीभूतमक्षयम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—(यत्) स्वःसाधनीभूतं अग्निहोत्रादि कर्म तत् एव ज्ञानोद्देशकृतं ज्ञानसाधनीभूतं अक्षयं (भवति) ।

अर्थः—स्वर्गास कारण असलेलें अग्निहोत्रादि कर्म तेंच ज्ञानार्थ केलें असतां ज्ञानाचें साधन होतें व अक्षयफलास देणारें होतें.

भावार्थः—ज्ञानाकरतां नित्यकर्म केलें असतां प्रत्यवाय परिहार होतो व ज्ञान उत्पन्न होऊन नित्य मोक्षाचा लाभ होतो. या रीतीनें कर्माचें फल अक्षय होतें म्हणून ज्ञानार्थच कर्म करावें ॥ ७ ॥

अग्नीन्धनाधिकरणे ज्ञानं कर्मानपेक्षकम् ।
उक्तमन्यत्र तु परम्परया मुक्तिसाधनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—सरळ आहे.

अर्थः—'अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' ह्या ब्रह्मसूत्रामध्यें ज्ञान हें मुक्तिफल देण्याकरतां कर्माची अपेक्षा करीत नाहीं; परंतु अन्यत्र 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' ह्या सूत्रामध्यें कर्म हें ज्ञानास जनक असल्यामूळें ज्ञानद्वारा मोक्षसाधन आहे असें सिद्ध केलें आहे.

भावार्थः—(विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष, प्रयोजन व संगति यांच्या विचारास अधिकरण म्हणतात)'अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा' ह्या सूत्रावर केलेल्या विषयादिकांच्या विचारास अग्नींधनाधिकरण म्हणतात. याप्रमाणें अन्यत्र समजावें. ज्ञान उत्पन्न झाल्यानंतर त्यास मोक्षफलाकरतां इतर कशाचीहि अपेक्षा नाहीं. परंतु ज्ञानोत्पत्तीस कर्मादिकांची अपेक्षा आहे, असें दुसऱ्या अधिकरणामध्यें सिद्ध केलें असल्यामुळें कर्मानें ज्ञान व ज्ञानानें मुक्ति असा क्रम असल्यामुळें कर्म, परंपरेनें मुक्तिसाधन आहे असें सिद्ध होतें ॥ ८ ॥

ततः प्रमाणबलतो मुमुक्षुर्नियतं चरेत् ।
ईशप्रीत्या अनासक्त्या तद्योगारूढतावधि ॥ ९ ॥

अन्वयः—ततः प्रमाणबलतः अनासक्त्या ईशप्रीत्यै मुमुक्षुः नियतं चरेत्, तत् योगारूढतावधि ।

अर्थः—कर्म मोक्षसाधन आहे ह्याविषयीं ते प्रसिद्ध वेदरूप

प्रमाण असल्यामुळें, फलासक्ति सोडून ईश्वरप्रीतीकरतां मुमुक्षूनें नित्य कर्म करावें. तें कर्म योगारूढ होईपर्यंत करावें.

भावार्थः—वेदप्रामाण्यानें ज्ञानास कर्म कारण आहे असें सिद्ध असल्यामुळें मुमुक्षूनें ज्ञानोद्देशानें कर्म करावें. फलेच्छा सोडून ईश्वर-प्रीतीकरतां कर्म केलें असतां तें ज्ञानार्थ होतें. असें कर्म योगारूढ होईपर्यंत करावें. (विषयासक्ति व कर्मासक्ति नष्ट होऊन मानसिक संकल्पहि नको वाटतात व ध्यानयोगाची उत्सुकता ज्या वेळेस निर्माण होते त्या वेळीं योगारूढ संज्ञेस पुरुष प्राप्त होतो) ॥ ९ ॥

अपौरुषेयं यद्ब्रह्म सद्धर्मप्रतिपादकम् ।
महाभूतसमुत्पन्नं प्रमाणं वेद उच्यते ॥ १० ॥

अन्वयः—यत ब्रह्म अपौरुषेयं सद्धर्मप्रतिपादकं महाभूतसमुत्पन्नं (तत्) वेदः प्रमाणं उच्यते ।

अर्थः—कारण, वेद अपौरुषेय आहे, ब्रह्माचें व धर्माचें प्रतिपादन करतो व सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् अशा परमात्म्यापासून आविर्भूत झाला आहे म्हणून वेद स्वतः प्रमाण आहे.

भावार्थः—पुरुषसंबंधरहित वेदामध्यें अप्रामाण्यास कारण असलेले भ्रमप्रमादादि पुरुषदोष नाहींत. अन्य प्रमाणांनीं प्रतिपादित अर्थामध्यें अनुवादरूप अप्रामाण्य येतें तें वेदामध्यें नाहीं. कारण अन्यप्रमाणांनीं प्रतिपादन न केलेल्या सच्चिदानंद ब्रह्माचें व धर्माचें वेदांनीं प्रतिपादन केलें आहे. व सर्वदोषरहित व सर्वगुणसंपन्न ईश्वरापासून वेद प्रादुर्भूत झाल्यामुळें कोणताहि दोष वेदांस नसल्या-मुळें त्यांचें स्वतःप्रामाण्य निरपवाद आहे ॥ १० ॥

उत्पत्तीमुळें वेदांस अनित्यत्व प्राप्त होतें व वेदवाक्यांनीं नित्यत्व सांगितलें असल्यामुळें विरोधाची शंका करतात.

विरोधो वाचा विरूपनित्ययेति गिरेति चेत् ।
नहि सा गीर्मता गौणी नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः ॥ ११ ॥

अन्वयः—वाचा विरूपनित्यया इति गिरा विरोध इति चेत् न, हि सा गीः गौणी मता, पूर्वसाम्यतः नित्यत्वम् ।

अर्थः—वेदवाणी नित्य आहे, एतदर्थक वेदवाक्याचा विरोध आहे असें म्हणाल तर नाहीं. कारण तें वाक्य गौण आहे. पूर्व साम्यानें नित्यत्व सांगितलें आहे. म्हणजे पूर्वकल्पी जो आनुपूर्वीचा प्रकार तोच प्रकार याहि कल्पामध्यें आहे.

भावार्थः—पूर्वकल्पाप्रमाणें याहि कल्पामध्यें वेद प्रादुर्भूत होत असल्यामुळें त्यास प्रवाहनित्यत्व प्राप्त होतें व तें या वचनानें सांगितलें आहे म्हणून विरोध नाहीं; कारण प्रवाह उत्पन्न होतो हें सिद्ध असतांना तो सारखा चालू असल्यास नित्य असें म्हणतात. त्याप्रमाणें वेदांविषयीं समजावें ॥ ११ ॥

उक्त रीतीनें विरोध नाहीं. तथापि ईश्वरापासून उत्पत्ति असल्यामुळें वेदांस पौरुषेयत्व प्राप्त होतें अशी शंका करतात.

अथापि पौरुषेयत्वं प्रवक्तुं नैव शक्यते ।
तस्योपलभ्य रचितत्वानङ्गीकारतः खलु ॥ १२ ॥

अन्वयः—अथापि उपलभ्य रचितत्वानंगीकारतः खलु तस्य पौरुषेयत्वं प्रवक्तुं नैव शक्यते ।

अर्थः—पौरुषेयत्व शंका आली असतांहि प्रमाणांतरांनीं अर्थ संपादन करून रचना केली आहे, असा स्वीकार केला नसल्यामुळें पौरुषेयत्व प्राप्त होतें असें म्हणतां येत नाहीं.

भावार्थः—अन्य प्रमाणांनीं अर्थ मिळवून रचना करणें हें पौरुषेयत्वाचें लक्षण आहे. वेद ईश्वरापासून निर्माण जरी झाले तरी

प्रमाणांतरांनीं अर्थ संपादन करून ईश्वरानें वेद रचले असें मानण्याचें कारण नाहीं. त्यामुळें पौरुषेयत्वाचें लक्षण वेदामध्यें येत नाहीं ॥ १२ ॥

अपौरुषेयत्वाचा उपसंहार करतात.

अर्थवादपरत्वात्तु वाचेति नित्यताश्रुतेः ।
अपि सूत्रकृता वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधतः ॥ १३ ॥
शास्त्रयोनित्वादितीशसर्वज्ञत्वेऽपि सूत्रितम् ।
निःश्वासवदनायासाद्वेद ईशाद्विनिर्गतः ॥ १४ ॥
अपौरुषेयो विज्ञेयः प्रमाणं तद्धि नो महत् ।
वेदः स चेदृशो मंत्रब्राह्मणात्मक उच्यते ॥ १५ ॥

अन्वयः—वाचेति नित्यताश्रुतेः तु अर्थवादपरत्वात्, वेदोत्पत्तिश्रुत्यनुरोधतः सूत्रकृता अपि शास्त्रयोनित्वात् इति ईशसर्वज्ञत्वेऽपि सूत्रितम् । ईशात् निःश्वासवत् अनायासात वेदः विनिर्गतः (तस्मात्) अपौरुषेयः विज्ञेयः, नः तद्धि प्रमाणं महत् च ईदृशः वेदः सः मंत्र ब्राह्मणात्मकः उच्यते ।

अर्थः—वाचा विरूपनित्यया ही श्रुति अर्थवादरूप असल्यामुळें वेदांची उत्पत्ति वेदांनीं सांगितली असल्यामुळें (आणि) सूत्रकार व्यासांनींसुद्धां शास्त्रयोनित्वात् हें सूत्र ईश्वर सर्वज्ञ आहे हें सांगण्याकरतां रचलें आहे, (म्हणून) ईश्वरापासून श्वासाप्रमाणें अनायासानें वेद उत्पन्न झाले आहेत म्हणून अपौरुषेय जाणावेत. आम्हांस ते वेदरूप प्रमाण, सर्व प्रमाणांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत. आणि असे ते वेद मंत्र व ब्राह्मणरूप आहेत.

भावार्थः—वाचा विरूपनित्यया ह्या वेदवाक्याचें नित्यत्वामध्यें तात्पर्य नाहीं. तस्माद्यज्ञात्० ह्या श्रुतिवाक्यानें वेदांची

उत्पत्ति सांगितली आहे. भगवान् सूत्रकारांनीं ऋग्वेदादि शास्त्रांस ईश्वर कारण असल्यामुळें ईश्वर सर्वज्ञ आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. त्यामुळें श्वासाप्रमाणें अनायासानें ईश्वरापासून वेदांची उत्पत्ति आहे असें सिद्ध होतें व पूर्वी सांगितलेलें पौरुषेयत्वाचें लक्षण वेदांमध्यें येत नाहीं म्हणून वेद अपौरुषेय आहेत व त्यामुळें वेदप्रमाण इतर प्रमाणांनीं अबाध्य म्हणून आम्हांस मान्य आहेत ।। १५ ।।

स्मृतं ब्राह्मणकाण्डान्तर्गतमारण्यकं तथा ।
अनुष्ठानहेतुभूतद्रव्यदेवप्रकाशकाः ।। १६ ।।
मन्त्रा ऋगादिभेदेन त्रिविधाः परिकीर्तिताः ।
स्युः पादबद्धगायत्र्यादिछन्दोलक्षिता ऋचः ।। १७ ।।

अन्वयः—तथा आरण्यकं ब्राह्मणकांडान्तर्गतं स्मृतम् । अनुष्ठान हेतुभूतद्रव्यदेवप्रकाशकाः मंत्राः ऋगादिभेदेन त्रिविधाः परिकीर्तिताः। पादबद्धगायत्र्यादिछंदोलक्षिताः ऋचः स्युः ।

अर्थः—त्याप्रमाणें आरण्यक, ब्राह्मण भागांमध्यें अंतर्भूत आहे. अनुष्ठानास कारणीभूत द्रव्यदेवतादिकांचा प्रकाश करणारे मंत्र ऋग्-यजु-सामभेदांनीं तीन प्रकारांचे आहेत. पादघटित, गायत्र्यादि-छंदांनीं युक्त असलेल्या मंत्रास ऋक् असें म्हणतात.

भावार्थः—अनुष्ठानकाळामध्यें द्रव्यदेवतादिकांचें स्मरण करून देणें हें मंत्राचें लक्षण आहे व छंदोयुक्त असणें हें ऋचांचें लक्षण आहे. आठ अक्षरांचे तीन पादांस गायत्री, अकरा अक्षरांच्या चार पादांस त्रिष्टुप् इत्यादि छंदांचीं लक्षणें आहेत ।। १६ ।। १७ ।।

ज्ञेया गीतिविशिष्टास्ता एव सामानि शिक्षया ।
यजूंषि तूभयविलक्षणानीह विचक्षणैः ।। १८ ।।

अन्वयः—ता एव शिक्षया गीतिविशिष्टाः सामानि ज्ञेयाः, इह विचक्षणैः यजूंषि तु उभयविलक्षणानि ।

अर्थः—त्या छंदोयुक्त ऋचाच साम नियमानें गायनविशिष्ट पठन केल्यास सामसंज्ञक होतात. मीमांसेमध्यें निपुण असणाऱ्या पुरुषांनीं यजु, ऋक्सामविलक्षण समजावेत.

भावार्थः—गायनविशिष्ट ऋक् सामाचें लक्षण, ऋक् व साम भिन्न मंत्र यजूचें लक्षण समजावें ।। १८ ।।

संबुद्धिरूपा निगदा यजुरन्तर्गता अपि ।
ब्राह्मणं त्रिविधं तत्र प्रथमं विधिरूपकम् ।। १९ ।।

अन्वयः—संबुद्धिरूपाः निगदाः अपि यजुरंतर्गताः । ब्राह्मणं त्रिविधं, तत्र प्रथमं विधिरूपकम् ।

अर्थः—'अग्नीदग्नीन् विहर' इत्यादि प्रेषरूप निगदभाग यजूमध्यें अंतर्भूत होतात. (असे मंत्रविभाग सांगून ब्राह्मण विभाग सांगतात) ब्राह्मण नांवाच्या वेद भागामध्यें तीन प्रकार आहेत; त्यांतील प्रथम प्रकार विधिरूप आहे ।।१९।।

द्वितीयमर्थवादाख्यं तृतीयं तद्विलक्षणम् ।
भाट्टा आहुर्विधिं शब्दभावनां च नियोगकम् ।। २० ।।
प्राभाकरास्तार्किकाद्या इष्टसाधनतेति च ।
उत्पत्तिरधिकारश्च विनियोगः प्रयोगकः ।। २१ ।।

अन्वयः—द्वितीयं अर्थवादाख्यं, तृतीयं तद्विलक्षणं, भाट्टाः शब्द भावनां विधिं आहुः, च प्राभाकराः नियोगकं, तार्किकाद्याः इष्ट साधनता इति च, उत्पत्तिः अधिकारः विनियोगः च प्रयोगकः ।

अर्थः—दुसरा प्रकार अर्थवाद रूप, व तिसरा, विधि अर्थवाद विलक्षण समजावा. (त्यांतील विधीचें स्वरूप सांगतात) भट्टपादा-

नुयायि मीमांसक प्रवर्तनारूप शब्दभावनेस विधि म्हणतात. प्राभाकर, अपूर्वरूप नियोगास, व तार्किकादिक इष्ट साधनतेस विधि म्हणतात. (त्या विधीचे) उत्पत्ति, अधिकार, विनियोग व प्रयोग असे चार प्रकार आहेत.

भावार्थः——विधीच्या अर्थाविषयीं प्राभाकार, तार्किक व भाट्ट अशीं तीन मतें आहेत. त्यांत प्राभाकर अपूर्वास विधि मानतात. परंतु हा अर्थ अलौकिक आहे. म्हणून त्यास विधिरूपता मानणें गौरवावह आहे. केवळ इष्टसाधनताज्ञान प्रवृत्तीस कारण नसून कृतिसाध्यतादिज्ञानहि कारण मानावें लागतें. म्हणून ज्ञायमान इष्ट साधनता हा तार्किक पक्षहि परिष्कृत केल्यास गुरु होतो आहे म्हणून शब्दभावना अपरपर्याय प्रवर्तना म्हणजे पुरुष प्रवृत्तीला जनक असा शब्दाचा व्यापारविशेष. हा भट्टपक्ष लघु असल्यामुळें ग्राह्य आहे ॥ २० ॥ २१ ॥

चतुर्विध विधीचें फल व स्वरूप सांगतात—

एवं चतुर्विधो ज्ञेयो विधिर्ज्ञातुरभीष्टदः ।
देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधक एव यः ॥ २२ ॥

अन्वयः——एवं चतुर्विधः विधिः ज्ञातुः अभीष्टदः ज्ञेयः यः एव देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधकः

अर्थः——असा चार प्रकारचा विधि ज्ञात्यास इष्ट फळ देणारा आहे असें समजावें, जो विधि कर्मस्वरूप, द्रव्य व देवता यांचाच बोध करतो (तो उत्पत्ति विधि म्हणावा असा पुढील श्लोकांशीं संबंध समजावा.)

भावार्थः——उत्पत्ति, अधिकार, विनियोग व प्रयोग या चार विधींच्या ज्ञानाचें फळ अभीष्ट सिद्धि आहे. त्याचा क्रम, विधीचें

ज्ञान कर्मानुष्ठानामध्यें प्रवृत्त करतें व अनुष्ठानानें इष्ट सिद्धि होते असा समजावा. त्यांतील उत्पत्ति विधीचें लक्षण केवळ कर्माचें स्वरूप प्रतिपादन करणें असें आहे. द्रव्य व देवता अशीं कर्माचीं दोन रूपें आहेत. याचेंच केवल प्रतिपादन करणारा विधि उत्पत्ति विधि होय ।। २२ ।।

आग्नेयोष्टाकपालो हीत्यादिरुत्पत्तिरुच्यते ।
सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्याधिकारकः ।। २३ ।।
यागादेः फलसंबन्धबोधकस्तदुदाहृतिः ।
स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतीति हि ।। २४ ।।

अन्वयः——(सः) उत्पत्तिः उच्यते,तदुदाहृतिः आग्नेयोष्टाकपालो हीत्यादिः, सेतिकर्तव्यताकस्य यागादेः करणस्य फलसंबंधबोधकः अधिकारकः, तदुदाहृतिः स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतीति हि ।

अर्थः——तो उत्पत्ति विधि समजावा. त्याचें उदाहरण अग्निदेवताक अष्टाकपाल पुरोडाशद्रव्यक याग व याच्यासारखे अन्य याग होय. इतिकर्तव्यतायुक्त यागादि साधनाचा फलसंबंध कथन करणारा विधि अधिकारविधि समजावा. दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत हें त्याचें उदाहरण प्रसिद्ध आहे.

भावार्थः——अग्निदेवतेस उद्देशून आठ कपालावर संस्कृत केलेला पुरोडाश हें द्रव्य व दर्शपूर्णमास काळ ज्या यागास सांगितला आहे त्या यागास अग्निदेवताक अष्टकपाल पुरोडाशद्रव्यक याग म्हणतात. अशा यागामध्यें द्रव्य व देवताच सांगितले असल्यामुळें उत्पत्ति विधीचें लक्षण येतें. याग करावा असें सांगितलें असतां तो कसा करावा अशी जिज्ञासा निर्माण होते व त्याच प्रकरणामध्यें प्रयाज अनुयाज प्रभृति अंगसमूह सांगितला आहे. ह्यास फलाची आकांक्षा ।

अर्थः—ह्या विधिचतुष्टयास जाणणारा व तसेंच कर्मस्वरूप जाणणारा फलभागी होतो. गुणकर्म व अर्थकर्म असें कर्मस्वरूप दोन प्रकारचें आहे।

भावार्थः—विधिचतुष्टयाचें ज्ञान व कर्मस्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून कर्म केल्यास कर्माचें फल मिळतें म्हणून विधिस्वरूपाचें निरूपण आतांपर्यंत केलें. यापुढें कर्मस्वरूपाचें निरूपण लक्षण व उदाहरण देऊन करतात ।। २७ ।।

क्रतुकारकयुक्तं यद्विहितं गुणकर्म तत् ।
चतुर्धोत्पत्तिविकृतिसंस्कृतिप्राप्तिभेदतः ।।२८।।

अन्वयः—क्रतुकारकयुक्तं विहितं यत् तत् गुणकर्म, उत्पत्ति विकृतिसंस्कृतिप्राप्तिभेदतः चतुर्धा ।

अर्थः—यज्ञसाधनीभूत द्रव्य देवतादिकांच्या उद्देशानें विहित जें असतें तें गुणकर्म. तें उत्पत्ति, विकृति, संस्कृति व प्राप्ति अशा भेदांमुळें चार प्रकारचें आहे ।। २८ ।।

त्याचीं उदाहरणें क्रमानें देतात–

यूपं तक्षत्यादधीत वसंतेऽग्नीनितीह तु ।
तक्षणाधानसंस्काराख्यविशेषविशिष्टता ।। २९ ।।
यूपाग्न्यादेः स्मृतोत्पत्तिरेवमुन्नेयमन्यतः ।
सोमं सुनोति व्रीहींश्चावहन्ति विकृतिस्त्विह ।।३०।।

अन्वयः—यूपं तक्षति वसंतेऽग्नीन् आदधीत इति इह तु यूपाग्न्यादेः तक्षणाधानसंस्काराख्यविशेषविशिष्टता उत्पत्तिः स्मृता एवं अन्यतः उन्नेयम् (सोमं सुनोति ह्या चरणाचा अन्वय पुढील श्लोकाशीं आहे.)

अर्थः—यूपाचें तक्षण करावें, वसंत काळामध्यें अग्नीचें आधान करावें, या वाक्यांत यूप व अग्नि यांना क्रमानें तक्षण व आधान नांवाचे संस्कार सांगितले आहेत. त्यांना ते संस्कार केले असतां संस्कारविशिष्टता येते. हीच उत्पत्ति समजावी. याप्रमाणें अन्य ठिकाणीं समजावें.

भावार्थः—यज्ञामध्यें पशुबंधनार्थ असलेल्या स्तंभविशेषास यूप म्हणतात. तो औदुंबर, खदिरादि विशेष वृक्षाचा करावयाचा असून तक्षणादि विशेष संस्कार त्याचेवर केल्यानंतर शास्त्रीय यूप अशी संज्ञा त्यास प्राप्त होते. अर्थात् तक्षणादि संस्कारानें यूपाची उत्पत्ति मानावी लागते. याप्रमाणें अग्निहोत्री यांचें अग्नि, आधान नांवाचें कर्म विशेषे करून संस्कृत करावे लागतात. नंतरच त्यास आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि अशा संज्ञा प्राप्त होतात; म्हणून ते आधानादि संस्कारानेंच उत्पन्न होतात असें सिद्ध होतें. याप्रमाणें यज्ञसाधन यूप व अग्नि यांचे उद्देशानें तक्षण व आधान सांगितल्यामुळें त्यास उत्पत्ति गुणकर्म म्हणतात ॥ २९ ॥ ३० ॥

तयोः क्रमादभिषवावघाताभ्यां प्रकीर्तिता ।
व्रीहीन्प्रोक्षति पत्न्याज्यं वीक्षते त्विह चानयोः ॥३१॥

अन्वयः—सोमं सुनोति व्रीहींश्चावहन्ति इह तु क्रमात् तयोः अभिषवावघाताभ्यां विकृतिः प्रकीर्तिता (व्रीहीन् प्रोक्षति या चरणाचा अन्वय पुढें)

अर्थः—सोमाचा अभिषव करावा. व्रीहीचें अवहनन करावें. या ठिकाणीं क्रमानें सोमाची व व्रीहीची अभिषव व अवघात यांनीं विकृति सांगितली आहे. हें विकृति गुणकर्म होय.

भावार्थः—यज्ञांग सोम रसाकरतां सोमाचा अभिषव व यज्ञांग पुरोडाशाकरतां व्रीहीचें अवहनन सांगितलें आहे; अर्थात् यज्ञसाधनो-

द्देशानें अभिषव व अवहनन विहित असल्यामुळें गुणकर्माचें लक्षण उभयामध्यें आहे व अभिषव व अवहननांनीं क्रमानें सोमाची व व्रीहीची विकृति होत असल्यामुळें विकृति गुणकर्माचें उदाहरण समजावें ॥ ३१ ॥

प्रोक्षणेक्षणतः प्रोक्ता विशिष्टा संस्कृतिः खलु ।
गां पयो दोग्धि स्वाध्यायोऽध्येतव्योऽत्राप्तिरुच्यते ॥३२॥

अन्वयः—व्रीहीन् प्रोक्षति च पत्नी आज्यं वीक्षते इह तु अनयोः खलु प्रोक्षणेक्षणतः विशिष्टा संस्कृतिः प्रोक्ता (गां पयो दोग्धि याचा अन्वय पुढें)

अर्थः—व्रीहीचें प्रोक्षण करावें आणि पत्नीनें आज्य अवलोकन करावें. या ठिकाणीं व्रीही व आज्य यांची प्रोक्षण व ईक्षण यांनीं विशिष्ट संस्कृति सांगितली आहे.

भावार्थः—प्रोक्षणांनीं व्रीहीचें स्वरूप उत्पन्न होत नाहीं व विकृति, आप्ति यांचा संभव नाहीं म्हणून प्रोक्षणानें व्रीहीचे ठिकाणीं एक प्रकारचा विशेष संस्कार होतो असें सिद्ध होतें, म्हणून यास संस्कृति गुणकर्म म्हणावें. याप्रमाणें पत्नीकर्तृक ईक्षणानें आज्याच्या ठिकाणीं संस्कार होत असल्यामुळें तेंही संस्कृति गुणकर्म समजावें ॥ ३२ ॥

दोहनाध्ययनाभ्यां च पयआदेः सतो मता ।
एतच्चतुष्टयं त्वङ्गमङ्गिनः कथितं क्रतोः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—गां पयो दोग्धि, स्वाध्यायः अध्येतव्यः, अत्र आप्तिः उच्यते (सा च) सतः पयआदेः दोहनाध्ययनाभ्यां मता अंगिनः क्रतोः एतच्चतुष्टयं तु अंगं कथितम् ।

अर्थः—गाईपासून दुग्ध दोहन करावें, स्वशाखेचें अध्ययन करावें, या ठिकाणीं आप्ति समजावी आणि ती विद्यमान दुग्धादिकाची दोहनादिकानें मान्य आहे. प्रधानभूत यज्ञाचें हें चतुष्टय अंग सांगितलें आहे.

भावार्थः—गाईच्या कासेमध्यें असलेलें दूध दोहनानें प्राप्त होतें म्हणून यास आप्ति गुणकर्म म्हणतात व याप्रमाणें गुरूचे ठिकाणी असलेला वेद अंध्ययनानें शिष्यास प्राप्त करतां येतो म्हणून तेंही आप्ति कर्म समजावें (आपल्या वेदास स्वाध्याय अथवा स्वशाखा म्हणतात) असें हें चार प्रकारचें गुणकर्म प्रधान क्रतूचें अंग समजावें ॥ ३३ ॥

यत्कारकाण्यनाश्रित्य विहितं चार्थकर्म तत् ।
अंङ्गं प्रधानमिति च द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—कारकाणि अनाश्रित्य च यत् विहितं तत् अर्थकर्म च अंगं प्रधानं इति द्विविधं परिकीर्तितम् ।

अर्थः—यज्ञ साधनाचा आश्रय न करतांच जें विहित असतें तें अर्थकर्म समजावें. आणि तें अंग व प्रधान असें दोन प्रकारचें सांगितलें आहे.

भावार्थः—यज्ञांगसाधनाचा आश्रय न करतां विहित असणें हें अर्थकर्मांचें लक्षण आहे. आत्मसमवेत अपूर्वाच्या उत्पत्तीस कारण असेंही त्याचें लक्षण आहे. अर्थकर्माचे अंग व प्रधान असे दोन भेद आहेत. नित्य, नैमित्तिक, काम्य असे याचे तीन प्रकार व ऐहिक, आमुष्मिक व ऐहिकामुष्मिक असे पुनः त्याचे तीन प्रकार आहेत ॥ ३४ ॥

प्रधान व अंग यांचें लक्षण व अंगाचे भेद सांगतात—

अनन्यार्थं प्रधानं चान्यार्थमंगं च तद्द्विधा ।
सन्निपत्योपकार्यारादुपकारकभेदतः ॥ ३५ ॥

अन्वयः—अनन्यार्थं प्रधानं च अन्यार्थं अंगं तत् सन्निपत्योपकार्यारादुपकारकभेदतः द्विधा ।

अर्थः—अन्याकरतां जें नसतें तें प्रधान व अन्याकरतां जें तें अंग समजावें; तें अंग सन्निपत्योपकारक व आरादुपकारक अशा भेदानें दोन प्रकारचें आहे.

भावार्थः—ज्या कर्मानें अन्यकर्माची सिद्धि होत नसून अन्य कर्मानें ज्याची सिद्धि होते तें प्रधानकर्म व ज्या कर्मानें अन्यकर्माची सिद्धि होते तें अंगकर्म. क्रमानें दर्शपूर्णमास व प्रयाज हीं उदाहरणें समजावींत ॥ ३५ ॥

आद्यं प्रधानस्वरूपनिर्वाहकमिति स्मृतम् ।
संप्रोक्षणावघातादि फलोपकार्यथापरम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं आद्यं स्मृतं संप्रोक्षणावघातादि इति (उदाहृतिः) अथ फलोपकारि अपरम् ।

अर्थः—प्रधानयागाचें स्वरूप निर्माण करणारें कर्म, सन्निपत्योपकारक समजावें. त्याचें संप्रोक्षण अवघातादि उदाहरण होय. यागापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलास उपकारक जें कर्म तें आरादुपकारक समजावें.

भावार्थः—संप्रोक्षण अवघातादि संस्कार करून संस्कृत झालेल्या व्रीहीच्या पुरोडाशानेंच आग्नेयादि प्रधान याग केल्यास याग स्वरूप निष्पन्न होतें, अन्यथा होत नाहीं; म्हणून संप्रोक्षणादिक प्रधानस्वरूपोत्पत्तीस कारण होतात. अशा रीतीनें प्रधान स्वरूपनिर्वाहकत्व हें सन्निपत्योपकारकाचें लक्षण प्रोक्षणादिकामध्यें

येतें. याप्रमाणें यागस्वरूप निष्पन्न होऊन अपूर्व निर्माण होतें. त्या अपूर्वापासून होणाऱ्या फलास कारण जें होतें तें आरादुपकारक. त्याचें उदाहरण पुढें देतात ॥ ३६ ॥

प्रयाजाद्येवं पूर्णाङ्गयुग्विधिः प्रकृतिर्मता ।
दर्वीहोमस्तदुभयविलक्षणविधिर्मतः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—प्रयाजादि (उदाहरणं) एवं पूर्णांगयुक् विधिः प्रकृतिः मता, तदुभयविलक्षणविधिः दर्वींहोमः मतः ।

अर्थः—प्रयाज अनुयाजादि, आरादुपकारकाचें उदाहरण समजावें. याप्रमाणें समग्र अंगांनीं युक्त विधीस प्रकृति म्हणतात. अर्थात् समग्र अंगांनीं रहित विधीस विकृति संज्ञा सूचित होते. एखादा विधि प्रकृति-विकृति-विलक्षण असतो त्याचें उदाहरण दर्वींहोम समजावें.

भावार्थः—प्रधान दर्शपूर्णमासजन्य अपूर्व व आरादुपकारक प्रयाजादि जन्य अपूर्व यापासून फलापूर्व निर्माण होऊन फल निर्माण होतें. याप्रमाणें प्रयाजादिक फलोपकारक असल्यामुळें आरादुपकारकाचें उदाहरण होतें. याप्रमाणें अपेक्षित संपूर्ण अंगांनीं युक्त विधि दर्शपूर्णमासासारखें प्रकृति व संपूर्ण अंगाचा उपदेश जेथें नसतो असे सौर्ययागादिक विकृति. जो प्रकृति नाहीं व जो विकृति नाहीं असा उभय विलक्षण दर्वीहोम, याप्रमाणें विधिव्यवस्था आहे ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणाचे तीन प्रकार पूर्वी सांगितले आहेत; त्यांपैकीं विधीचें निरूपण झालें. द्वितीय प्रकार अर्थवाद त्याचें निरूपण करतात—

त्रिधार्थवादोत्र विधिशेषभूतं हि वाक्यकम् ।
प्रमान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादकः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—अत्र विधिशेषभूतं हि वाक्यकं अर्थवादः (स च) त्रिधा, प्रमांतरविरुद्धार्थबोधकः गुणवादकः ।

अर्थः—ब्राह्मणात्मक वेदामध्यें विधिशेषभूत वाक्यास अर्थवाद म्हणतात. (तो) तीन प्रकारचा आहे. अन्य यथार्थ ज्ञानाशीं विरुद्ध असलेल्या अर्थाचा बोध करणारा गुणवाद.

भावार्थः—ब्राह्मणांतर्गत विधिवाक्याचे सन्निध अथवा निषेध वाक्याचे सन्निध असलेल्या वाक्यास अर्थवाद संज्ञा आहे व गुणवाद, अनुवाद, भूतार्थवाद असे त्याचे तीन भेद आहेत. विधिवाक्याशीं त्याची एकवाक्यता होऊन विधेयप्राशस्त्याचा अर्थवादांनीं बोध होतो व विधीमध्यें प्रवृत्ति होते. याप्रमाणें अर्थवाद सप्रयोजन असतो. निषेधसमभिव्याहृत अर्थवाद निषेध्यनिंदा प्रतिपादन करून निषेध्यापासून निवृत्त करणारा असल्यामुळें तोहीं सफल आहे. प्राशस्त्य अथवा निंदाप्रतिपादक विधिशेषभूत वाक्य हें अर्थवादाचें लक्षण आहे व प्रमाणांतरविरुद्धार्थप्रतिपादकत्व हें गुणवादाचें लक्षण आहे ॥ ३८ ॥

आदित्यो यूप इत्यादिर्द्वितीयस्त्वनुवादकः ।
प्रमांतराप्तार्थबोधी यथाऽग्निर्हिमभेषजम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—आदित्यो यूप इत्यादिः, द्वितीयः तु प्रमांतराप्तार्थबोधी अनुवादकः, यथा अग्निः हिमभेषजम ।

अर्थः—गुणवादाचें उदाहरण आदित्यो यूपो भवति हें आहे. दुसरा, अन्ययथार्थ ज्ञानानें प्राप्त असलेल्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारा अनुवाद समजावा. त्याचें उदाहरण अग्नि हा थंडीचें औषध आहे ।

भावार्थः—यूपास आदित्यरूपता प्रत्यक्ष विरुद्ध आहे म्हणून यूपास आदित्यरूपतेचें प्रतिपादन यूपप्रशंसार्थ असून यूपविधीशीं त्याची एकवाक्यता होते व तद्द्वारा तें वाक्य सप्रयोजन होतें, परंतु

आपाततः प्रमाणांतरविरुद्ध असल्यामुळें त्यास गुणवाद म्हणतात. प्रमाणांतरानें ज्ञात असलेल्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारा अनुवाद असून अग्निर्हिमस्य भेषजं हें त्याचें उदाहरण आहे. थंडीचें निवारण वन्हीनें होतें हें प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. तोच अर्थ या अर्थवादानें कथन केला असल्यामुळें प्रमाणांतरावगतार्थप्रतिपादकत्व हें अनुवादाचें लक्षण तेथें समन्वित होतें ॥ ३९ ॥

मानान्तरविरोधाप्तिविहीनो गुणबोधकः ।
भूतार्थवाद इन्द्रोऽस्त्रं वृत्राय प्राहिणोदिति ॥ ४० ॥

अन्वयः—मानान्तरविरोधाप्तिविहीनः, गुणबोधकः, इन्द्रोऽस्त्रं वृत्राय प्राहिणोत् इति भूतार्थवादः ।

अर्थः—मानांतरविरोध व मानांतर प्राप्तिरहित कर्माचें प्राशस्त्य बोधित करणारा भूतार्थवाद समजावा. इंद्र वृत्रासुरावर वज्रास्त्र सोडता झाला हें त्याचें उदाहरण होय.

भावार्थः—या उदाहरणामध्यें अन्य प्रमाणाचा विरोध नाहीं व अन्य प्रमाणांनीं हा अर्थ प्राप्तही नाहीं म्हणून भूतार्थवादाचें लक्षण समन्वित होतें ॥ ४० ॥

विधिस्तुतिपरत्वे तु समानेऽपि तृतीयकः ।
देवताधिकरणन्यायात्स्वतःप्रामाण्यरूपकः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—विधिस्तुतिपरत्वे समानेपि तृतीयकः तु, देवताधिकरण न्यायात् स्वतःप्रामाण्यरूपकः ।

अर्थः—सर्व अर्थवादाचें विधिस्तुतीमध्यें तात्पर्य समान असतांनाही तृतीय भूतार्थवाद हा देवताधिकरण न्यायावरून स्वार्थाविषयींही प्रमाण आहे.

भावार्थ:—गुणवाद व अनुवाद यांचें स्वार्थामध्यें तात्पर्य मानतां येत नाहीं. गुणवादामध्यें प्रमाणांतराचा विरोध असतो व अनुवादामध्यें अन्य प्रमाणांनीं तो अर्थ सिद्ध असतो; म्हणून अनधिगताबाधितार्थ प्रतिपादकत्वरूप प्रामाण्य स्वीकारतां येणें शक्य नाहीं. तसें भूतार्थ वादामध्यें नाहीं. त्याचा अर्थ प्रमाणांतरानें प्राप्त नसून प्रमाणांतर विरुद्धही नसतो, म्हणून त्याचें प्रतीयमान अर्थामध्यें प्रामाण्य अबाधित असतें हा अर्थ भगवान् बादरायणानीं देवताधिकरणामध्यें सिद्ध केला आहे ॥ ४१ ॥

वेदाचें प्रयोजन प्रकारांतरानें सांगतात.

त्रय्या हौत्रादिभेदेन प्रयोगास्त्रिविधा मताः ।
यज्ञाद्यनुपयुक्तोऽप्यथर्वा शान्त्यादिबोधकः ॥ ४२ ॥

अन्वय:—त्रय्याः हौत्रादिभेदेन त्रिविधाः प्रयोगाः मताः यज्ञाद्यनुपयुक्तः अपि अथर्वा शांत्यादिबोधकः ।

अर्थ:—ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या वेदत्रयीचे हौत्र, आध्वर्यव व औद्गात्र अशा भेदानें तीन प्रकारचे प्रयोग मान्य आहेत. यज्ञादिकास उपयोगी नसलेलाही अथर्ववेद शांतिक पौष्टिकादि कर्मांचा बोध करतो.

भावार्थ:— मंत्रब्राह्मणात्मक द्विविध वेदाचें प्रयोजन, मंत्र, विधि व अर्थवाद अशा रूपानें आतांपर्यंत सांगितलें. सामान्यरूपानें ऋग्वेदाचें हौत्रकर्म, यजुर्वेदाचें आध्वर्यवकर्म व सामवेदाचें औद्गातृकर्म असे असून या कर्मत्रयाचा अंतर्भाव एका यज्ञक्रियेमध्यें असतो; म्हणून यज्ञकर्म हें वेदत्रयाचें प्रयोजन आहे. अथर्ववेद यज्ञामध्यें उपयुक्त नसून त्याचें शांत्यादिकर्म हें सामान्य प्रयोजन आहे ॥४२॥

अथर्ववेदाचें कर्म भिन्न आहे त्याप्रमाणें शाखाभेदानें कर्मभेद शंकेचा परिहार करतात ।

शाखाभेदेपि कर्मैक्यं प्रतिवेदमिति स्थितिः ।
वेदान्तवाक्यजातं विध्यर्थोभयविलक्षणम् ।। ४३ ।।

अन्वयः—प्रतिवेदं शाखाभेदेपि कर्मैक्यं इति स्थितिः, वेदान्त-वाक्यजातं विध्यर्थोभयविलक्षणम् ।

अर्थः—प्रत्येक वेदामध्यें शाखा अनेक असल्या तरी कर्म एक असा सिद्धांत आहे. वेदांतवाक्यसमूह विधि व अर्थवादरूप नसून तद्भिन्न आहे.

भावार्थः—वेदामध्यें शाखा भिन्न भिन्न असून त्यांमध्यें कांहीं कर्मप्रयोगही भिन्न दिसतात. एका वेदाच्या सर्व शाखेमध्यें असलेल्या कर्माचें अनुष्ठान एकास अशक्य आहे. केवळ आपल्याच शाखेचें अनुष्ठान केल्यास विकल होतें कीं काय अशी शंका येते, परंतु कर्म एकच आहे. शाखाभेद कर्मभेदक होऊं शकत नाहीं. कारण तें कर्मभेदक प्रमाण नव्हे; म्हणून आपल्या शाखेचेंच अनुष्ठान करावें. कर्म एकच असल्यामुळें इतर शाखेंतील गुणांचा संग्रह करतां येतो ।। ४३ ।।

ब्राह्मणाच्या तीन भागांपैकीं विधि व अर्थवाद यांची व्यवस्था सांगितली. तद्भिन्न वेदांतवाक्यसमूहाची व्यवस्था सांगतात ।

अज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादनात् ।
न विधिस्तत्स्वयं स्वार्थे ज्ञानानन्दपरात्मनि ।। ४४ ।।

अन्वयः—तत् अज्ञातज्ञापकत्वेपि अनुष्ठानाप्रतिपादनात् न विधिः स्वार्थे ज्ञानानंदपरात्मनि स्वयं (प्रमाणम्)

अर्थः——तें वेदांत वाक्यजात, अज्ञात अर्थाचें ज्ञापन करीत असतांहि अनुष्ठान सांगत नसल्यामुळें विधिरूप नव्हे (व अन्य शेष नसल्यामुळें अर्थवादरूपही नव्हे); तथापि तें आपल्या सच्चिदानंद परमात्मारूप अर्थाविषयीं स्वतः प्रमाण आहे.

भावार्थः——अज्ञातज्ञापकत्वरूप प्रामाण्य वेदांत वाक्यास आहे. त्यांनीं सांगितलेल्या सच्चिदानंदस्वरूपाचें ज्ञान संपादन केल्यास परमपुरुषार्थ सिद्धि होते, म्हणून त्यास विधि व अर्थवाद द्वारा प्रयोजन सांगण्याचें कारण नाहीं ॥ ४४ ॥

त्यास विध्यर्थवादरूपता संभवत नसून त्याचें तात्पर्य स्वार्था-मध्येंच आहे असें दाखवितात.

उपक्रमादिषड्लिङ्गबलवत्त्वेन च स्वतः ।
प्रमाणभूतमप्यन्यान्सर्वानपि विधीन् स्वयम् ॥४५॥
आपादयत्येव बुद्धिशुद्धिद्वारा स्वशेषताम् ।
तस्यान्यशेषत्वाभावान्नार्थवादत्वमीरितम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः——उपक्रमादिषडलिङ्गबलवत्त्वेन स्वतः प्रमाणभूतं, अपि च अन्यान् सर्वान् अपि विधीन् बुद्धिशुद्धिद्वारा स्वशेषतां एव आपाद-यति, अन्यशेषत्वाभावात् तस्य अर्थवादत्वं न ईरितम् ।

अर्थः—वेदांतवाक्यजात, उपक्रमादि सहा लिंगांच्या सामर्थ्यानें युक्त असल्यामुळें स्वार्थामध्येंच प्रमाण आहे आणि तें स्वतः, अन्य-सर्व विधिनिषेधास स्वतःचें अंगत्वच आपादन करतें. तें दुसऱ्याचें अंग होत नसल्यामुळें त्यास अर्थवादरूपता संभवत नाहीं ।

भावार्थः——उपक्रमोपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद व उपपत्ति हीं सहा लिंगें तात्पर्यनिर्णय करणारीं आहेत. वेदांताचें तात्पर्य लिंगषट्कानें सच्चिदानंद परमात्म्यामध्यें आहे असें सिद्ध होतें.

'सदेव सौम्येदमग्रआसीत् ' या वचनानें सच्चिदानंदाचा उपक्रम व 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' यानें उपसंहार केला आहे. तत्त्वमसि असा नऊ वेळां अभ्यास केला आहे. हा अर्थ अपूर्व आहे. मुक्तिफल सांगितलें आहे. जगाचें सृष्टि, स्थिति, लय याचेपासून असा अर्थवाद व मृत्तिकादि दृष्टांतानें उपपत्ति सांगितली आहे. याप्रमाणें षड्विधतात्पर्ययुक्त वेदांत वाक्यजात प्रबळ होऊन स्वार्थाविषयीं प्रमाण होतें व इतर सर्व विधिनिषेधास अंगत्व प्रतिपादन करतें. सर्व विधिनिषेधात्मक कर्म चित्तशुद्धीस कारण आहे. त्यापासून साधनचतुष्टय प्राप्त होतें. तदनंतर वेदांतवाक्य विचारानें परमात्मज्ञान व त्यानें मोक्ष अशा क्रमानें सर्व कर्म चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानाचें अंग होतें. ज्ञानानंतर कृतकृत्यता आहे म्हणून ज्ञान हें इतरांचें अंग नसून सर्वांचे अंगी अथवा प्रधान आहे. त्यामुळें त्यास अर्थवाद रूपता संभवत नाहीं ।। ४५ । ४६ ।।

वेदांताचा अर्थ प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं बाधित असल्यामुळें प्रमाण नाहीं अशी शंका येते. त्याविषयीं परिहार सांगतात.

अबाधिताविज्ञातार्थज्ञापकं ह्येतदेव हि ।
बलिष्ठत्वात्सदितरैः प्रमाणैर्न विहन्यते ।। ४७ ।।

अन्वयः—एतदेव हि अबाधिताविज्ञातार्थज्ञापकं हि सत् बलिष्ठत्वात् इतरैः प्रमाणैः न विहन्यते ।

अर्थः—वेदांतवाक्यजातच अबाधित व अविज्ञात अर्थाचें प्रतिपादन करतें म्हणून तें तात्विक आहे. तात्विकत्वानें तें प्रबल असल्यामुळें इतर प्रमाणानें बाधित होत नाहीं.

भावार्थः—कालत्रयामध्यें बाधित न होणारें व इतर प्रमाणानें ज्ञात न होणारें असें परमात्मतत्त्व एका वेदांतानेंच प्रतिपादन केलें

आहे. असा अर्थ अन्य कोणत्याही प्रमाणानें प्रतिपादन केलेला नाहीं, म्हणून वेदांत हें तात्त्विक प्रमाण अशी प्रसिद्धि आहे. इतरांस व्यावहारिक प्रामाण्य आहे. व्यावहारिकापेक्षां तात्त्विक प्रबळ असल्या-मुळें व्यावहारिक प्रमाणानें वेदांत प्रमाणाचा बाध होत नाहीं; त्यामुळें वेदांत स्वतः प्रमाण व तदुक्त अर्थ सर्वप्रधान असें सिद्ध होतें ॥ ४७ ॥

वेदांताचें अबाधितप्रामाण्य असल्यामुळें तदुक्त उपासनेचें निरूपण करतात.

अत्राधिकारिभेदेन क्रममुक्त्या उपासनम् ।
प्रोक्तं त्रिधाङ्गावबद्धप्रतीकाहंग्रहाभिधम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अत्र अधिकारिभेदेन उपासनं प्रोक्तं क्रममुक्त्यै अंगावबद्धप्रतीकाहंग्रहाभिधं त्रिधा ।

अर्थः—ह्या वेदांतामध्यें सकाम, निष्काम अशी अधिकारभेदानें उपासना सांगितली आहे. क्रममुक्तीकरतां अंगावबद्ध, प्रतीक व अहंग्रह नामक तीन प्रकारची उपासना आहे.

भावार्थः—सगुणोपासना क्रममुक्तीकरितां व निर्गुणोपासना सद्योमुक्तीकरतां आहे. निष्काम पुरुषास निर्गुणोपासना, उपासने-पासून ज्ञान व ज्ञानापासून सद्योमुक्ति आहे. सकाम मुमुक्षु यास सगुणोपासना, दिव्यभोगप्राप्तिद्वारा, वैराग्यक्रमानें ज्ञान व नंतर मुक्ति आहे असा क्रममुक्तीचा प्रकार असून त्याकरतां सगुणोपासना, अंगावबद्ध, प्रतीक व अहंग्रह अशा भेदानें तीन प्रकारची आहे. प्रतीकोपासनेस तटस्थोपासना असेंही म्हणतात ॥ ४८ ॥

सद्योमुक्त्यै तुरीयं तु जिज्ञासाख्यं समीरितम् ।
निर्गुणोपासनं तत्तु वक्ष्ये शिक्षान्तरेऽग्रतः ॥ ४९ ॥

अन्वयः--तुरीयं जिज्ञासाख्यं निर्गुणोपासनं तु सद्योमुक्त्यै समीरितम् तत्तु अग्रतः शिक्षांतरे वक्ष्ये ।

अर्थः--क्रममुक्तीकरितां सांगितलेल्या तीन उपासनांच्या अपेक्षेनें चवथी जिज्ञासा नांवाची निर्गुणोपासना सद्योमुक्तीकरितां आहे. ती पुढें वृद्धशिक्षेमध्यें सांगतों ॥ ४९ ॥

सगुणोपासनेचें स्वरूप सांगतात—

उद्गीथादिपदार्थेषु कर्माङ्गेषु जडेषु च ।
ब्रह्मादिदृष्टिरङ्गावबद्धोपासनमुच्यते ॥ ५० ॥

अन्वयः—कर्मांगेषु च जडेषु उद्गीथादिपदार्थेषु ब्रह्मादिदृष्टिः अंगावबद्धोपासनं उच्यते ।

अर्थः— कर्मांचे अंगभूत व जड असलेल्या अशा उद्गीथादि-पदार्थांचे ठिकाणीं प्राणादिकाची भावना करणें यांस अंगावबद्धो-पासना म्हणतात ।

भावार्थः--नित्यादिकर्म चालू असतांना अनायासानें ह्या उपासना करतां येतात. कोणत्या कर्माच्या कोणत्या अंगावर कोणती दृष्टि शास्त्रांनीं सांगितली आहे याचा विचार करून ती उपासना करावी. म्हणजे कर्म व उपासना दोन्हीही संभवतात ॥ ५० ॥

द्वितीय प्रतीकोपासना तिचें स्वरूप सांगतात ।

जडेषु कर्मानंगेषूक्ता नाममनआदिषु ।
या ब्रह्मदृष्टिर्विज्ञेयं प्रतीकोपासनं तु तत् ॥ ५१ ॥

अन्वयः--कर्मानंगेषु जडेषु नाममनआदिषु या ब्रह्मदृष्टिः उक्ता तत् तु प्रतीकोपासनं विज्ञेयम् ।

अर्थ:—कर्माचे अंगभूत नसलेले व जड असलेले अशा नाम, मन वगैरे पदार्थांचे ठिकाणीं जी ब्रह्मभावना सांगितली आहे, ती प्रतीकोपासना जाणावी ॥ ५१ ॥

अहंग्रहाख्यं दहरवैश्वानरमुखं स्मृतम् ।
वैश्वानरोहं दहराकाशोहमिति तत्र च ॥ ५२ ॥
उदितं जीवसगुणब्रह्मध्यानमभेदतः ।
महाप्रयासतः साध्यं सगुणब्रह्मलब्धये ॥ ५३ ॥

अन्वयः—दहरवैश्वानरमुखं अहंग्रहाख्यं स्मृतं, तत्र च दहराकाशोहं वैश्वानरोहं इति जीवसगुणब्रह्मध्यानं अभेदतः उदितं (तत्) सगुणब्रह्मलब्धये महाप्रयासतः साध्यम् ।

अर्थ:—दहरवैश्वानरप्रभृति उपासना अहंग्रहोपासना समजाव्यात. या अहंग्रहोपासनेमध्यें दहराकाश मी आहें, वैश्वानर मी आहें असें जीवाचें व सगुणब्रह्माचें ध्यान अभेदानें सांगितलें आहे तें सगुण ब्रह्मप्राप्तीकरतां मोठया प्रयत्नानें करावें ।

भावार्थ:—विहित असलेलें अभेदध्यान, अत्यंत प्रयत्नपूर्वक करावें. त्यानें सगुण साक्षात्कार घडतो व क्रमानें निर्गुण साक्षात्कार होऊन मानव कृतकार्य होतो ॥ ५३ ॥

अंगावबद्धोपासनेची इतिकर्तव्यता सांगतात.

अग्निहोत्रादि यत्कर्म चोदितं कर्मकाण्डतः ।
कर्तव्यात्राप्यर्पणादावुद्गीथादौ च कर्मणि ॥ ५४ ॥
ब्रम्हदृक् प्रोक्तमङ्गावबद्धोपासनमेव तत् ।
ग्राह्यं गुणोपसंहारन्यायाच्छाखांतरादपि ॥ ५५ ॥

अन्वयः—कर्मकांडतः अग्निहोत्रादि यत्कर्म चोदितं अत्र अपि कर्मणि, अर्पणादौ च उद्गीथादौ ब्रह्मदृक् कर्तव्या, प्रोक्तं अंगावबद्धोपासनं एव तत् शाखांतरादपि गुणोपसंहारन्यायात् ग्राह्यम् ।

अर्थः—कर्मकांडरूपवेदभागामध्यें जें अग्निहोत्रादिकर्म विहित आहे त्या कर्मामध्येंसुद्धां, अर्पणादिकामध्यें व उद्गीथादिकामध्यें ब्रह्मबुद्धि करावी. ही सांगितलेली उपासना अंगावबद्धोपासनाच होय. ती अन्य शाखेंतूनसुद्धां, गुणोपसंहार न्यायानें ग्राह्य आहे.

भावार्थः—अग्निहोत्रादि कर्मामध्यें जे अर्पण, हविर्द्रव्य, अग्नि वगैरे पदार्थ असतात त्यांचे ठिकाणींसुद्धां ब्रह्मभावना करावी. (एक कर्म असतांना भिन्नभिन्न शाखेमध्यें भिन्नभिन्न गुण सांगितलेले असतात अशा ठिकाणीं स्वशाखेमध्यें नसलेले गुण अन्य शाखेपासून घेणें यास गुणोपसंहारन्याय म्हणतात.) या न्यायानें उपासनेमध्येंसुद्धां गुणग्रहण करावें ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अंगावबद्धोपासनेचें फल सांगतात.

प्रतिबंधकपापं तन्निवार्याप्रतिबंधतः ।
उत्क्रांत्यनंतरं स्वर्गप्रदमाशुतदर्थिनाम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—तत् तदर्थिनां प्रतिबंधक पापं निवार्य, उत्क्रांत्यनंतरं अप्रतिबंधतः आशु स्वर्गप्रदम् ।

अर्थः—ती अंगावबद्धोपासना स्वर्गेच्छु पुरुषांना प्रतिबंधक पापाची निवृत्ति करून प्राणोत्क्रमणानंतर प्रतिबंध नसल्यामुळें शीघ्र स्वर्ग देणारी आहे ॥ ५६ ॥

प्रदानवदपापानां प्रददात्यधिकं फलम् ।
नैतदादरणीयं तदध्रुवत्वान्मुमुक्षुणा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अपापानां अधिकं फलं प्रददाति प्रदानवत्, एतत् मुमुक्षुणा न आदरणीयम् तदध्रुवत्वात् ।

अर्थः—तीच उपासना निष्पाप पुरुषांना स्वर्गापेक्षां अधिक असें ब्रह्मलोकादि फल देते. विशेषणभेदामुळें प्रदान जसें भिन्न होतें, त्याप्रमाणें कामनारूप विशेषणभेदानें तीच उपासना भिन्न फळ देते. हें स्वर्गादिफल मुमुक्षूनें स्वीकारूं नये. कारण तें अनित्य आहे.

भावार्थः—अंगावबद्धोपासना स्वर्गाच्या इच्छेनें केल्यास स्वर्ग व ब्रह्मलोकाच्या इच्छेनें केल्यास ब्रह्मलोक फल देते. स्वर्गेच्छूपेक्षां ब्रह्मलोकाची इच्छा करणारा निष्पाप समजला जातो. एकच उपासना कर्त्याच्या इच्छाविशेषणामुळें भिन्नभिन्न फळ देते, याविषयीं प्रदानाचा दृष्टांत आहे. पूर्वमीमांसेमध्यें इंद्रास उद्देशून त्रिपुरोडाश इष्टि सांगितली आहे; त्यामध्यें तीन पुरोडाशांचें प्रदान एकदम करावें अथवा भिन्नभिन्न करावें असा संशय निर्माण करून इंद्रास राजा, अधिराजा व स्वराजा अशीं विशेषणें भिन्न असल्यामुळें प्रदान भिन्न करावें असा सिद्धांत केला आहे. यावरून इंद्रविशेषणभेदामुळें प्रदानभेद सिद्ध होतो. याप्रमाणें कर्त्याच्या इच्छारूप विशेषणभेदानें उपासनेचें फळ भिन्नभिन्न होतें असा फलाविषयीं सिद्धांत आहे. तथापि स्वर्ग, ब्रह्मलोकादि फल अनित्य असल्यामुळें मुमुक्षूनें त्या फलाच्या इच्छेनें उपासना करूं नये ॥ ५७ ॥

उपासना कशी करावी तें सांगतात.

तत्तु प्रमाणबलतो धीशुद्धिद्वारतोऽचिरात् ।
इहैव मोक्षसिद्ध्यर्थं कर्तव्यं परमादरात् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—तत्तु इहैव अचिरात् मोक्ष सिद्ध्यर्थं परमादरात् कर्तव्यं धीशुद्धिद्वारतः (अस्य मोक्ष फलं) प्रमाणबलतः ।

अर्थः—ती उपासना ह्या जन्मामध्येंच सत्वर मोक्षसिद्धीकरितां अत्यंत आदरानें करावी. बुद्धिशुद्धिद्वारा या उपासनेचें मोक्षफल प्रमाणानें सिद्ध आहे.

भावार्थः—मोक्षार्थ आदरानें उपासना करूं लागल्यास चित्तां-तील राग द्वेषादि दोष नष्ट होऊन चित्त शुद्ध व ब्रह्मविचारसमर्थ होतें. विचारानें ज्ञान व ज्ञानानें मोक्ष या क्रमानें उपासना मोक्षदायक आहे ॥ ५८ ॥

उपासनेचें मोक्षफल आहे याविषयीं प्रमाण दाखवितात.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
इति वाक्यबलाद् ब्रह्माप्तिस्तद्दृष्ट्येह नापरा ॥ ५९ ॥

अन्वयः—ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः; ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं० इति वाक्यबलात् इह तद्दृष्ट्या ब्रह्माप्तिः नापरा ।

अर्थः—ब्रह्मार्पणं· इत्यादि गीतावाक्यावरून, ब्रह्मदृष्टीनें केलेल्या उपासनेनें ब्रह्मरूप मोक्षाचीच प्राप्ति होते. अन्य फल नाहीं हें सिद्ध होतें ॥ ५९ ॥

प्रतीकोपासनेचें फल सांगतात

प्रतीकोपासनेनापि निष्कामस्येह शुद्धितः ।
मुक्तिर्वा महदाद्याप्तिरप्रतीकेति सूत्रतः ॥ ६० ॥

अन्वयः—निष्कामस्य प्रतीकोपासनेन अपि इह शुद्धितः मुक्तिः (सकामस्य) वा महदाद्याप्तिः अप्रतीकेति सूत्रतः ।

अर्थ : निष्काम ज्ञानेच्छूस प्रतीकोपासनेनें सुद्धां ह्या जन्मामध्यें शुद्धिद्वारा मुक्ति (पूर्वोक्त प्रकारानें) प्राप्त होते अथवा सकामपुरुषास महरादिक लोकाची प्राप्ति अप्रतीकालंबनान्नयति० इत्यादि व्याससूत्रानें सिद्ध आहे.

भावार्थः—सकाम पुरुषानें प्रतीकोपासना केल्यास महरादि लोक-प्राप्ति फल आहे व तीच ज्ञानोद्देशानें केल्यास चित्तशुद्धि, विचार-सामर्थ्य, ज्ञान अशा क्रमानें मुक्तीस कारण आहे. प्रतीकोपासनेचें महरादिलोकप्राप्ति हें फल अप्रतीकालंबनान्नयति० या सूत्रामध्यें सिद्ध केलें आहे.

गुणभेदश्रुतेः शाखाभेदेनैक्यं विधीयते ।
सजातीयोपासनस्य नानाशाखागतस्य तु ॥ ६१ ॥
एकत्वाद्ब्रह्मलोकाप्तिफलस्यातो विशेषतः ।
ग्राह्या गुणोपसंहाराद्गुर्वनुग्रहतो गुणाः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—शाखाभेदेन गुणभेदश्रुतेः नानाशाखागतस्य जातीयोपासनस्य तु (भेदे प्राप्ते) ब्रह्मलोकाप्तिफलस्य एकत्वात् ऐक्यं विधीयते अतो विशेषतः गुणोपसंहारात् गुर्वनुग्रहतः गुणाः ग्राह्याः ।

अर्थः—शाखाभेदानें भिन्न भिन्न गुणांचें श्रवण असल्यामुळें नाना शाखेमध्यें असलेल्या सजातीय उपासनेचाहि भेद प्राप्त होत असतांना ब्रह्मलोकप्राप्ति हें फल एक असल्यामुळें ऐक्य सांगितलें आहे. ऐक्यरूप विशेषणामुळें गुणोपसंहारन्यायानें व गुरूंच्या अनुग्रहानें अन्यशाखीय गुणांचा स्वीकार करावा.

भावार्थः—सजातीय उपासनेमध्यें भिन्न भिन्न गुण प्रतिपादन केलें असल्यामुळें उपासनाभेद प्राप्त होतो अशी शंका करून फल, स्वरूप, प्रयत्न व संज्ञा एक असल्यामुळें उपासना एकच आहे असा

सिद्धांत केला आहे. त्यामुळें गुणोपसंहारन्याय प्राप्त होतो म्हणून अन्यशाखीय गुणांचा संग्रह करावा व तो गुरूंच्या अनुग्रहानें करावा म्हणजे सुलभ व निश्चित ज्ञान होतें ॥ ६२ ॥

श्रद्धयैवं मानसाग्निचयनादेरिहाऽऽमृतेः ।
उक्तवध्यायतो नित्यं ब्रह्मलोकगतिः क्रमात् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—एवं उक्तवत् श्रद्धया इह आमृतेः मानसाग्निचयनादेः नित्यं ध्यायतः क्रमात् ब्रह्मलोकगतिः ।

अर्थः—या सांगितलेल्या प्रकारानें श्रद्धेनें इहजन्मांत आमरणांत मानस अग्निचयनाचें प्रत्येक दिवशीं ध्यान करणाऱ्यास उत्तरायण मार्गे क्रमानें ब्रह्मलोकप्राप्ति होते

भावार्थः—श्रद्धेनें निरंतर मानस अग्नि पूजनाचे ध्यानरूप उपासनेचेंही ब्रह्मलोकप्राप्ति फल आहे ॥ ६३ ॥

सर्व उपासना कराव्यात किंवा एकच उपासना करावी याविषयीं व्यवस्था सांगतात.

भूमवैश्वानरादीनां मध्यादेकतमाऽऽमृति ।
ग्राह्योपास्तिस्तु काम्यानां यथाकामं समुच्चयः ॥६४॥

अन्वयः—भूमवैश्वानरादीनां मध्यात् एकतमा उपास्तिः आमृति ग्राह्या, काम्यानां तु यथाकामं समुच्चयः ।

अर्थः—भूम वैश्वानर प्रभृति उपासनेमध्यें कोणतीही एक उपासना आमरणांत स्वीकारावी. काम्य उपासनेमध्यें आपल्या इच्छे-प्रमाणें कितीही स्वीकाराव्यात.

भावार्थः—ईश्वरप्राप्ति फलाकरतां असणाऱ्या उपासनामध्यें एकच स्वीकारावी. एकापासून ईश्वरसाक्षात्कार होत असल्यामुळें

दुसरी व्यर्थ व चित्तविक्षेपासच कारण होते. आपल्या कामनेस अनुसरून काम्योपासना अनेकही करतां येतात; यांत साक्षात्काराचा संबंध नसून अदृष्टद्वारा फलप्राप्ति होत असते ॥ ६४ ॥

अहंग्रहोपासनेचें फल सांगतात.

देहं कालवशात्त्यक्त्वा ध्येयाकार उपासकः ।
मुक्त्वा पुण्येतरेऽतीत्य विरजानामिकां नदीम् ॥६५॥
यात्यमानवनीतोऽसौ पुनरावृत्तिवर्जितः ।
अहंग्रहोपासकस्तु ब्रह्मलोकं स्वलंकृतः ॥ ६६ ॥

अन्वयः——अहंग्रहोपासकः ध्येयाकारः उपासकः तु कालवशात् देहं त्यक्त्वा, पुण्येतरे मुक्त्वा, विरजानामिकां नदीं अतीत्य, स्वलंकृतः असौ अमानवनीतः पुनरावृत्तिवर्जितः ब्रह्मलोकं याति ।

अर्थः——अहंग्रहोपासना करणारा (उपासना सामर्थ्यानें) सगुण ब्रह्मरूप झालेला उपासक, कालवशतेमुळें या देहास सोडून, पुण्य-पापांचा त्याग करून, विरजानदीचें अतिक्रमण करून, अलंकृत झालेला हा, अमानव पुरुषाकडून पोंहचविला जाणारा, पुनरावृत्ति-रहित असा होत्साता ब्रह्मलोकास जातो.

भावार्थः——'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादि वाक्यांनीं ईश्वरप्राप्त्यर्थ सांगितलेल्या अहंग्रहोपासनेच्या सामर्थ्यानें उपासक ध्येयाकार होतो. कालवशात् देहाचा त्याग व त्याबरोबर उपासनाफलाविरुद्ध असलेल्या पुण्यपापकर्मांचा त्याग करून विरजानदीचें अतिक्रमण करतो. अलंकृत अशा त्या पुरुषास अमानव पुरुष ब्रह्मलोकास नेतो ॥६६॥

ब्रह्मलोकाचें व तेथील भोगाचें वर्णन करितात.

यत्रापराजितपुरं हिरण्मयगृहाणि च ।
अश्वत्थः सोमसवनः सर ऐरंमदीयकम् ॥ ६७ ॥
अनन्याधिपतिस्तत्र संकल्पादेव कामितान् ।
विषयान् स्थूलदेहेन कदाचित्सूक्ष्मदेहतः ॥ ६८

अन्वयः—यत्र अपराजितपुरं, हिरण्मयगृहाणि, सोमसवनः अश्वत्थः, च ऐरंमदीयकं सरः (अस्ति) तत्र अनन्याधिपतिः (सन्) संकल्पादेव कामितान् विषयान् स्थूलदेहेन, कदाचित् सूक्ष्मदेहतः (भुंक्ते)

अर्थः—ज्या ब्रह्मलोकामध्यें इतरापासून पराजित न होणारें नगर, सुवर्णाचीं घरें, अमृतस्राव करणारा अश्वत्थवृक्ष, ऐरंमदीय नांवाचें सरोवर आहे. ज्या सरोवराचें जल अन्नाप्रमाणें असून हर्ष निर्माण करणारें आहे. त्या ब्रह्मलोकामध्यें अन्य अधिपतिरहित असा होत्साता संकल्पानें निर्माण केलेल्या इष्ट विषयांचा, कदाचित् स्थूलदेहानें, कदाचित् सूक्ष्मदेहानें उपभोग घेतो ॥ ६७–६८ ॥

एकधा नैकधा वापि भूत्वाऽप्रतिहतौजसा ।
हिरण्यगर्भवद्भोगान् भुंजानः सोऽवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

अन्वयः—सः अप्रतिहतौजसा एकधा वा अनेकधा अपि भूत्वा हिरण्यगर्भवत् भोगान् भुंजानः अवतिष्ठते ।

अर्थः—तो उपासक अकुंठित सामर्थ्यानें एक प्रकारचें अथवा अनेक प्रकारचीं शरीरें धारण करून हिरण्यगर्भाप्रमाणें दिव्य भोगांचा उपभोग घेत राहतो. योग्याप्रमाणें एकदम नाना शरीरांनींसुद्धां उपभोग घेतो ॥६९॥

सर्वानंदास्पदब्रह्मलोकानंदभुगेव सः ।
महाकल्पे ब्रह्मलोके प्रणष्टे ब्रह्मणा सह ॥ ७० ॥
पुनरावृत्तिरहितो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
अविभागेन स ब्रह्मभावं यास्यत्युपासनात् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—पुनरावृत्तिरहितः सः उपासनात् सर्वानंदास्पदब्रह्मलोकानंदभुक् एव ब्रह्मभूयाय कल्पते; सः महाकल्पे ब्रह्मलोके प्रणष्टे ब्रह्मणा सह अविभागेन ब्रह्मभावं यास्यति ।

अर्थः—पुनरावृत्तिरहित असा तो उपासक उपासनासामर्थ्यामुळें सर्व आनंदास आयश्र असलेल्या ब्रह्मलोकाचा आनंद उपभोगणाराच ब्रह्म होण्यास समर्थ होतो; अर्थात् ज्ञानसंपन्न होतो व तो महाप्रलयामध्यें ब्रह्मलोक नष्ट झाला असतां हिरण्यगर्भाशीं सह एकरसानें ब्रह्मरूपास प्राप्त होतो. अखंड एकरस ब्रह्मस्वरूप होतो ॥ ७१ ॥

एवं ह्यहंग्रहोपास्तिफलं परमदुर्लभम् ।
महानुग्रहतो यत्नात्साधनीयं मनीषिणा ॥ ७२ ॥

अन्वयः—एवं हि परमदुर्लभं अहंग्रहोपास्तिफलं मनीषिणा महानुग्रहतः यत्नात् साधनीयम् ।

अर्थः—असें हें अत्यंत दुर्लभ अहंग्रहोपासनेचें फल बुद्धिमान् पुरुषानें सज्जनांच्या अनुग्रहानें उपासना मिळवून यत्नपूर्वक अनुष्ठानानें संपादन करावें ॥ ७२ ॥

यथास्योपासकस्येयं गती रश्म्यनुसारिणः ।
सुषुम्णया सदान्येषां सा तु स्वप्नेऽपि दुर्लभा ॥ ७३ ॥

अन्वयः—सदा उपासकस्य अस्य रश्म्यनुसारिणः यथा सुषुम्णया इयं गतिः सा तु अन्येषां स्वप्ने अपि दुर्लभा ।

अर्थः—निरंतर उपासना करणारा पुरुष उत्क्रमणकालीं सूर्य किरणांनीं वर जातो अशा रीतीनें रश्मीस अनुसरणाऱ्या ह्या उपासकास जसी सुषुम्णा मार्गानें ही ब्रह्मलोकप्राप्ति होतें ती अन्यास स्वप्नामध्येंसुद्धां दुर्लभ आहे.

भावार्थः—अहंग्रहोपासकास सुषुम्नानाडीद्वारा उत्क्रमण होऊन रश्मिद्वारा ब्रह्मलोकगति प्राप्त होते. ही ब्रह्मलोकस्थिति अन्य उपासकास मिळत नाहीं ॥ ७३ ॥

आदित्यादिमंडलाप्तिप्रदमध्वादिविद्यया ।
तत्तल्लोकफलाप्त्यंते परत्र गतिरुच्यते ॥ ७४ ॥

अर्थः—सूर्यादि लोक प्राप्त करून देणाऱ्या मधुप्रभृति उपासना केल्यानें त्या त्या लोकांची प्राप्ति होते व तेथील भोग संपल्यानंतर पुढील गति सांगितली आहे.

भावार्थः—वैराग्यरहित पुरुषानें पारलौकिक फलाकरतां काम्य उपासना कराव्यात. त्या उपासनेपासून सूर्यादि लोकांची प्राप्ति होते व क्रमानें ब्रह्मलोकादिगति प्राप्त होते ॥ ७४ ॥

एवं श्रौतोपासनानि मीमांसाद्वितयस्य च ।
संमतानि तु वामाख्योपासनानि न संति हि ॥७५॥

अन्वयः—एवं मीमांसाद्वितयस्य श्रौतोपासनानि संमतानि च वामाख्योपासनानि न संति हि ।

अर्थः—याप्रमाणें पूर्वोत्तरमीमांसेस श्रुत्युक्त उपासना कर्तव्य म्हणून मान्य आहेत. आणि वाममार्गाच्या उपासना मान्य नाहींत हें प्रसिद्ध आहे म्हणून त्या करूं नयेत ॥ ७५ ॥

मद्यभक्षादिवामाद्यागमस्य तु न मानता ।
मीमांसाद्वितये सर्वशिष्टैश्च तदनादरात् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—मीमांसाद्वितये तदनादरात् च सर्वशिष्टैः मद्यभक्षादि-वामाद्यागमस्य (धर्मे) न तु मानता ।

अर्थः—पूर्व व उत्तर मीमांसेमध्यें वामागमादिकाचा अनादर केला असल्यामुळें व सर्व शिष्टांनींहि अनादर केला असल्यामुळें मद्य-सेवनादि विधायक वामादि आगमास धर्मांविषयीं प्रामाण्य नाहीं ।। ७६ ।।

मद्यादियुग्राजसार्चाधिकारो ब्राह्मणस्य न ।
सुरामद्याशने देहांतप्रायश्चित्तकीर्तनात् ।। ७७ ।।

अन्वयः—सुरामद्याशने देहांतप्रायश्चित्तकीर्तनात् ब्राह्मणस्य मद्यादियुग्राजसार्चाधिकारः न ।

अर्थः—पैष्टयादिसुरा व तालादिजमद्य अशा सुरामद्यादिकांचें सेवन केलें असतां देहांत प्रायश्चित्त सांगितलें असल्यामुळें ब्राह्मणास मद्यादिसेवनयुक्त राजस पूजेचा अधिकार नाहीं ।। ७७ ।।

स्पर्शे तदंगछेदोक्तेर्दोषानपगमोक्तितः ।
कृच्छ्राद्यनुष्ठानतोऽपि पातित्यं शिष्टसंमतम् ।। ७८ ।।

अन्वयः—स्पर्शे तदंगछेदोक्तेः कृच्छ्राद्यनुष्ठानतः अपि दोषा-नपगमोक्तितः पातित्यं शिष्टसंमतम् ।

अर्थः—मद्यादिकास स्पर्श केला असतां स्पृष्ट अवयवाचा छेद करावा असें सांगितलें असल्यामुळें व कृच्छ्रादि प्रायश्चित्त करण्यानेंही दोषनिवृत्ति होत नाहीं असें सांगितलें असल्यामुळें व (आमरणांत) पातित्य शिष्टसंमत आहे असें असल्यामुळें ब्राह्मणानें वामोपासना करूं नये ।। ७८ ।।

रहोऽन्यथाचारिणोऽपि नवीना भास्करादयः ।
ब्राह्मण्याद्दुर्विधेर्भ्रष्टोऽभवं माऽन्ये भवंत्विति ॥ ७९ ॥
सभायां भूतदयया प्रशंसंति स्म शिष्टवत् ।
परिष्कुर्वंति स्म पूर्वग्रंथानुसृतितः स्वयम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—भास्करादयः नवीनाः, रहः अन्यथाचारिणः अपि दुर्विधेः ब्राह्मण्यात् भ्रष्टः अभवं अन्ये मा भवंतु इति भूतदयया सभायां शिष्टवत् प्रशंसंति स्म, स्वयं पूर्वग्रंथानुसृतितः परिष्कुर्वंति स्म ।

अर्थः—भास्करराय प्रभृति नवीन लोक एकांतामध्यें वामाचार करणारेही, दुर्दैवामुळें ब्राह्मण्यापासून आपण भ्रष्ट झालों तथापि अन्य भ्रष्ट होऊं नयेत अशा भूतदयेनें सभेमध्यें शिष्टाप्रमाणें श्रुतिप्रामाण्याची व आगमाच्या अप्रामाण्याची प्रशंसा करतात व स्वतः पूर्वग्रंथांना अनुसरून श्रौत उपासनेचें व्यवस्थित प्रतिपादन करतात व वाममार्गाची निंदाही करतात ॥ ७९–८० ॥

स धर्मबुद्ध्यांधपरंपरया तमसागतः ।
धर्माभासस्तिरस्कार्य उभयभ्रंशकृद्यतः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—सः तमसा धर्मबुद्ध्या आगतः अंधपरंपरया (प्रवृत्तः) धर्माभासः उभयभ्रंशकृत् यतः (अतः) तिरस्कार्यः।

अर्थः—तो वाममार्ग अज्ञानामुळें धर्मबुद्धीनें स्वीकारला गेला व तसाच अंधपरंपरेनें प्रवृत्त झालेला तो धर्माभास आहे. ऐहिक व पारत्रिक फलाचा नाश करणारा असल्यामुळें त्याचा आदर करूं नये ॥ ८१ ॥

मीमांसा अनादृत वाममार्गाप्रमाणें मीमांसा अनुक्त प्रतिमोपासनाही अग्राह्य अशा शंकेचा परिहार करतात

मीमांसाद्वय्यनुक्तापि पुराणस्मृतिसम्मता ।
शिष्टादृतेशप्रतिमोपासनोभयसिद्धिदा ॥ ८२ ॥

अन्वयः—मीमांसाद्वय्यनुक्ता अपि ईशप्रतिमोपासना पुराण-स्मृतिसंमता शिष्टादृता उभयसिद्धिदा (अस्ति अतः ग्राह्या)

अर्थः—पूर्वोत्तरमीमांसेमध्यें सांगितली नसतांही ईश्वर प्रतिमेची उपासना पुराणास व स्मृतीस मान्य आहे; शिष्टांनीं स्वीकारलेली आहे व ऐहिक पारत्रिक सिद्धीस देणारी आहे म्हणून ग्राह्य आहे ॥ ८२ ॥

यतो विशेषान्मंदानां तपःपूजातिशायनात् ।
बिंबाभिरूप्यात्सान्निध्यममूर्तोऽपीश ऋच्छति ॥ ८३ ॥

अन्वयः—अमूर्तः अपि ईशः(प्रतिमायां) तपःपूजातिशायनात्, बिंबाभिरूप्यात् सान्निध्यं ऋच्छति, यतः मंदानां विशेषात् (विहिता)

अर्थः—निराकारही ईश्वर, प्रतिमेमध्यें पूजकाच्या तपश्चर्येमुळें, पूजाविशेषामुळें, प्रतिमासौंदर्यामुळें सान्निध्यास प्राप्त होतो म्हणून अल्पबुद्धि पुरुषांना विशेषेंकरून प्रतिमोपासना विहित आहे॥ ८३॥

ततो वशीकृते चित्ते सगुणब्रह्मशीलनात् ।
निरुपाधिकमेवाविर्भवेद्ब्रह्मेऽनुग्रहात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—ततः सगुणब्रह्मशीलनात् चित्ते वशीकृते ईऽनुग्रहात् एव निरुपाधिकं ब्रह्म आविर्भवेत् ।

अर्थः—त्या सगुणब्रह्मोपासनेपासून चित्त स्वाधीन झालें असतां ईश्वरानुग्रहानेंच निर्गुण सच्चिदानंद ब्रह्म (उपासकाच्या चित्तामध्यें) आविर्भूत होतें. निर्गुण साक्षात्कार होतो ॥ ८४ ॥

मंदेनापि विरागेण जन्ममृत्युभयादव ।
मामीशेति प्रपन्नानामर्चकानां स मोक्षदः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे ईश मां जन्ममृत्युभयात् अव इति प्रपन्नानां मंदेन अपि विरागेण (युक्तानां) अर्चकानां सः मोक्षदः ।

अर्थः—हे परमेश्वरा, माझें जन्ममृत्युरूप संसारभयापासून रक्षण कर अशी प्रार्थना करून शरण आलेल्या मंदवैराग्यानेंही युक्त असलेल्या भक्तांना तो भगवान् मोक्ष देतो.

भावार्थः—परमेश्वर अत्यंत दयाळू व भक्तवत्सल आहे. त्याची संसारदुःखांतून मुक्त होण्याकरतां नित्य प्रार्थना करावी. त्यालाच शरण जावें, त्याचेंच अर्चन करावें. त्यानें भगवान् संतुष्ट होऊन वैराग्यादि साधनें अल्प असतांनाही ज्ञान निर्माण करून मोक्ष देतो ॥ ८५ ॥

याप्रमाणें प्रतिमापूजन प्रमाणसिद्ध व सफल असतांना प्रतिमार्चन करूं नये असें नवीनांचें मत त्याज्य आहे असें सांगतात.

नेशस्य प्रतिमार्च्यैवं नवीनाः केपि निर्दयाः ।
प्रजल्पंति श्वभषितसोदरीभूतमेव तत् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—ईशस्य प्रतिमा अर्च्या न एवं निर्दयाः केपि नवीनाः प्रजल्पंति, तत् श्वभषितसोदरीभूतं एव ।

अर्थः—ईश्वराची प्रतिमा पूजनीय नाहीं, असें निर्दय कांहीं नवीन लोक म्हणतात. त्यांचें ते म्हणणें श्वानशब्दसदृशच आहे. अर्थात् निष्प्रमाण आहे ॥ ८६ ॥

प्रतिमापूजनाविषयीं प्रमाण पूर्वींच दाखविलें आहे असें सांगतात

प्राग्देवताधिकरणन्यायावष्टंभतस्त्विदम् ।
उक्तं पुनरुपन्यासो नेह तस्य प्रतन्यते ॥ ८७ ॥

अन्वयः—इदं तु देवताधिकरणन्यायावष्टंभतः प्राक् उक्तं, इह तस्य उपन्यासः पुनः न प्रतन्यते ।

अर्थ:--हें प्रतिमापूजन देवताधिकरणन्यायबलानें पूर्वींच सप्रमाण आहे असें सांगितलें आहे. येथें त्याचें कथन पुनः करीत नाहीं.

भावार्थ:--देवताधिकरणामध्यें देवतेस शरीर आहे असें वेद प्रामाण्यावरून सिद्ध केलें आहे. स्मृत्यादिकामध्यें प्रतिमेचें पूजन सांगितलें आहे व त्याप्रमाणें फलाचा अनुभवही आहे ॥ ८७ ॥

सगुणेशार्चया रामदासाद्या अधुनातनाः ।
अतएवाभवञ्शाब्दपरब्रह्मपरायणाः ॥ ८८ ॥

अन्वयः--अतएव अधुनातनाः रामदासाद्याः सगुणेशार्चया शाब्दपरब्रह्मपरायणाः अभवन् ।

अर्थ:--प्रतिमापूजन सप्रमाण असल्यामुळेंच अर्वाचीन श्रीसमर्थ रामदासप्रभृति सत्पुरुष, श्रीरामचंद्रादिकांच्या प्रतिमापूजनानें परब्रह्माच्या शाब्दज्ञानामध्यें व अपरोक्षसाक्षात्कारामध्यें निष्णात झाले आहेत (हें प्रतिमापूजनाचें फल) ॥ ८८ ॥

श्रीनारायणस्वामींच्या चरित्रावरूनही प्रतिमापूजन सफल असल्याचें सिद्ध होतें म्हणून त्यांचें चरित्र संक्षेपतः सांगतात.

कृष्णापंचनदीयोगेऽभ्यर्च्य श्रीदत्तपादुके ।
भक्त्या नारायणस्वामी जीवन्मुक्तोऽधुनाऽभवत् ॥८९॥

अन्वयः--अधुना नारायणस्वामी कृष्णपंचनदीयोगे श्रीदत्तपादुके भक्त्या अभ्यर्च्य जीवन्मुक्तः अभवत् ।

अर्थ:--श्रीरामदासादिकापेक्षांही अर्वाचीन कालामध्यें श्रीनारायणस्वामी कृष्णापंचगंगा संगमावर असलेल्या नृसिंहवाडी क्षेत्रामध्यें श्रीदत्तपादुकांचें भक्तीनें अर्चन करून जीवन्मुक्त झाले. (जीवंत असून विषयजन्य सुखदुःखाचा संबंध नसणें यास जीवन्मुक्त म्हणतात)

भावार्थः—नारायणस्वामी हे पूर्वाश्रमीं विसापूर ग्रामामध्यें राहणारे गार्ग्य गोत्री देशस्थ ब्राह्मण. विद्याध्ययन व सदाचारसंपन्न असून त्या प्रांतांमध्यें विद्वन्मान्य होते. त्यांची प्रथम भार्या अल्पकाळांतच परधामास गेली. नंतर तारळें येथील रामदीक्षित यांचे कन्येबरोबर विवाह होऊन त्यांना विश्वंभर नांवाचा पुत्रही झाला. अशा गृहस्थाश्रम सुखामध्यें असतांना ते एकदा पुण्यास विद्वत्सभेस गेले. तेथें वादामध्यें त्यांचा पराभव होऊन विषण्णता प्राप्त झाली. त्यामुळें यापुढें वादामध्यें आपला पराभव होऊं नये म्हणून अधिक विद्यासंपादनार्थ गृहादिकाचा परित्याग करून त्यांनीं काशीस प्रयाण केलें. तेथें उत्तम गुरूंचा लाभ होऊन ते विद्येमध्यें पूर्ण निष्णात झाले. गुरूंनीं मागितलेली, दुसऱ्याबरोबर वाद करूं नये अशी गुरुदक्षिणा देऊन गुरूचा शुभाशीर्वाद घेऊन ते ग्रामास प्राप्त झाले. पुढें त्यांना दोन कन्या झाल्या व नंतर त्यांच्या पत्नीनें ऐहिकयात्रा संपविली. त्या वेळीं विश्वंभरास पुण्यास अध्ययनाकरतां ठेवून दोन मुली बरोबर घेऊन ते कोल्हापुरास आले. तेथें भगवद्भजनानें देवीस संतुष्ट करून श्रीदत्तमहाराज तुझी इच्छा पूर्ण करतील असा देवीचा वर संपादन करून वाडीस आले व सर्व प्रकारानें श्रीदत्ताच्या अर्चनास सुरुवात केली ॥ ८९ ॥

पुत्र्यावादाय विधुरः कारनाटकदेशतः ।
नृसिंहवाटिकाक्षेत्रमेत्यार्चनपरोऽभवत् ॥ ९० ॥

अन्वयः—(सः) विधुरः पुत्र्यौ आदाय, कारनाटकदेशतः नृसिंहवाटिकाक्षेत्रं एत्य, अर्चनपरः अभवत् ।

अर्थः—ते पत्नीरहित नारायणस्वामी आपल्या दोन मुली बरोबर घेऊन कर्नाटक देशांतून नृसिंहवाडीस येऊन श्रीदत्तार्चनतत्पर झाले, निरंतर चिंतन करूं लागले ॥ ९० ॥

कर्तुं स्वदासस्य वचो गरिष्ठः शेषस्य सत्यं प्रणिधानतुष्टः ।
ईशः प्रसन्नोऽभवदल्पबुद्धिप्रार्थ्यस्ततोऽस्यास
समाधिसिद्धिः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—प्रणिधानतुष्टः गरिष्ठः, स्वदासस्य शेषस्य वचः सत्यं कर्तुं, अल्पबुद्धिप्रार्थ्यः ईशः प्रसन्नः अभवत्, ततः अस्य समाधिसिद्धिः आस ।

अर्थः—नारायणस्वामींच्या निरंतर चिंतनानें संतुष्ट झालेला सर्व चराचरगुरु, आपला दास शेषावतार जो पतंजलि याचें वचन सत्य करण्याकरतां, अल्पबुद्धि पुरुषासही प्रार्थनेनें वश होणारा भगवान् श्रीदत्तात्रेय नारायणस्वामीस प्रसन्न झाला, त्यामुळें यांना समाधिसिद्धि प्राप्त झाली.

भावार्थः—'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' हें पतंजलीचें वचन सत्य करण्याकरतां भगवान् श्रीदत्तात्रेयानें यांचेवर अनुग्रह केला, त्यामुळें समाधिसिद्धि झाली. ईश्वर निरंतर चिंतनानें संतुष्ट होऊन अनुग्रह करतो व अनुग्रहानें समाधिसिद्धि होते ॥ ९१ ॥

ईश्वराचें भक्तवात्सल्य सांगतात —

अप्रत्तपुत्र्यौ निशि पाययित्वा स्वयं यवागूमथ शाययित्वा ।
समाहितस्ते अथ मेहनाय बुद्धे प्रभुः प्राप तदाऽवनाय ॥९२॥

अन्वयः—निशि अप्रत्तपुत्र्यौ यवागूं पाययित्वा, शाययित्वा अथ स्वयं समाहितः, अथ ते मेहनाय बुद्धे, तदा प्रभुः अवनाय प्राप ।

अर्थः—एकदा रात्रीचे वेळीं अविवाहित अशा दोन मुलींस पेज पाजवून व निजवून स्वतः नारायणस्वामी समाधियुक्त झाले. नंतर त्या मुली शौचाकरतां जागृत झाल्या. त्या वेळीं भगवान् त्यांचें रक्षण करण्याकरतां प्राप्त झाले ॥ ९२ ॥

**नारायणोऽपि स्वयमेष भूत्वा नारायणोऽन्यस्तनये गृहीत्वा।
स्वयंप्रदीपोऽपि धृतप्रदीपो नीत्वा बहिस्ते जनधीप्रदीपः॥९३॥
कृतोत्सृती ते विमले विधाय निधाय वेश्माप्यररं पिधाय।
नारायणो व्युत्थित एति यावन्नारायणोऽद्वैत इवास तावत्॥९४॥**

अन्वयः—स्वयं एषः नारायणोपि, अन्यः नारायणः भूत्वा, ते तनये गृहीत्वा, जनधीप्रदीपः, स्वयंप्रदीपः अपि धृतप्रदीपः, ते बहिः नीत्वा, कृतोत्सृती ते विमले विधाय, वेश्म निधाय, अररं अपि पिधाय व्युत्थितः नारायणः यावत् एति तावत् नारायणः अद्वैतः इव आस।

अर्थः—स्वतः हा नारायण असूनही नारायणस्वामी होऊन त्या मुलींना घेऊन, सर्व जनांच्या बुद्धीस प्रकाशित करणारा, स्वयंप्रकाश असूनही दीप धारण करणारा भगवान्, त्यांना बाहेर नेऊन, शौचविधि केलेल्या मुलींना निर्मल करून, गृहामध्यें शय्येवर निजवून, द्वारही लावून, जोंपर्यंत समाधींतून उठून नारायणस्वामी येतात तोंपर्यंत भगवान् अद्वितीय असल्याप्रमाणें झाले. द्वितीयरूप अंतर्हित केलें.

भावार्थः—नारायणस्वामी समाधीमध्यें असतांना त्यांच्या मुलींचें प्रक्षालनादि कार्यसुद्धां भगवंतानें त्यांचें रूप धारण करून केलें व ते समाधींतून व्युत्थित झाले असतां आपण गुप्त झाले. भक्ताच्या समाधींचा भंग होऊं नये व त्याच्या मुलींचें रक्षण व्हावें म्हणून भक्तवत्सल भगवंतानें असें निंद्य कर्मही केलें. षड्गुणैश्वर्यसंपन्न प्रभूचें केवढें हें वात्सल्य ! भक्ताचें कोणतेंही कार्य असो, त्याकरतां कोणतेंही रूप धारण करावें लागो, त्याविषयीं भगवान् नेहमीं जागरूक असतात. म्हणून सर्वांनीं सर्वदा भगवंताचें चिंतन करावें ॥ ९३–९४ ॥

ज्ञात्वथतद्गर्ह्यमुभे स्वजाते दत्वा द्विजाभ्यां विधिनैव जाते।
तस्मिन् विरक्ते प्रददौ च तस्मै स प्रैषदंडाद्यपरोऽपरस्मै॥९५॥

अन्वयः—अथ च तद्गर्ह्यं ज्ञात्वा, उभे स्वजाते द्विजाभ्यां विधिना एव दत्वा, तस्मिन् विरक्ते जाते, तस्मै अपरस्मै, अपरः सः प्रैषदंडादि प्रददौ।

अर्थः—नंतर तें निंद्यकर्म (मुलींच्या मुखानें) जाणून स्वतःच्या मुली ब्राह्मणाला ब्राह्मविधीनें देऊन ते विरक्त झाले असतां त्या नारायणस्वामींना सर्वश्रेष्ठ भगवान् (एकांतामध्यें) संन्यासाश्रम देते झाले.

भावार्थः—प्रक्षालनादि कर्म आपणच केलें असें मुलींनीं सांगितलें असतां हें कर्म प्रभूनेंच केलें असें त्यांना निश्चित समजलें. अशी सेवा प्रभूकडून घेणें सर्वथा अयोग्य असें जाणून त्यांनीं आपली एक कन्या सोळांकूर येथील ब्राह्मणास व दुसरी कापशी येथील ब्राह्मणास दिली, तो वंश अद्यापि आहे. याप्रमाणें कन्यांचें दान करून आपल्या पुत्राचाही विवाह करून ते सर्व संसार कार्यापासून विरक्त झाले. नंतर दत्तप्रभुसन्निध, आपणास संन्यासाश्रम मिळावा अशी अनन्यभावानें प्रार्थना केली. त्याच दिवशीं रात्रीं स्वप्नामध्यें दत्तप्रभूनें मुहूर्त पाहून संन्यास देतों असें सांगितलें. याप्रमाणें कांहीं दिवस गेल्यानंतर मुहूर्त जवळ आहे, सर्व संसाराची व्यवस्था करून तयार असावें असें प्रभूंनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें सर्व तयारी करून मार्गप्रतीक्षा करीत असतां नित्याप्रमाणें संगमास स्नानाकरतां गेले असतां प्रवाहांत उतरून स्नान करणार इतक्यांत पाय घसरून आंतच गेले. आंत गेल्यानंतर एक दिव्य मंदीर, त्यामध्यें वेद पाठ करणारे ब्राह्मण व विलक्षण तेजस्वी असे यतिसम्राट् त्यांना दिसले. तें पाहून त्यांना आश्चर्य वाटलें. नमस्कार करून पाहतात तों त्यांना

हे दत्तमहाराज आहेत असें समजलें. हें अघटित काय आहे असा अत्यंत विनयानें प्रश्न केला. दत्तमहाराजांनीं तुला आश्रम येथें द्यावयाचा आहे असें उत्तर देऊन संध्यावंदनादि आह्निक करून तयार होण्यास सांगितलें. आज्ञेप्रमाणें आह्निक करून सिद्ध झाले असतां स्वतः दत्तमहाराजांनीं प्रैषदंडादि देऊन नारायणसरस्वती असें नांव दिलें. असा संन्यासाश्रम देऊन त्या आश्रमाचे धर्म सांगून त्यांना कृतार्थ केलें. नंतर ज्या स्थानापासून आंत गेले तेथेंच ते वर येऊन मठांत आले ।। ९५ ।।

यशस्यमीशेन कृतं रहस्यमेतत्त्वविद्वान् मठपः प्रहस्य ।
मनस्यतीवार्त इवाप्रशस्यं भ्रष्टोऽयमित्याह स तद्रहस्यम् ।।९६।।
नारायणोक्तिश्रवणात्प्रबोधपारायणं वेद स तं प्रबोधम् ।
नारायणात्प्राप स शिष्यभावपरायणः प्राप परात्मभावम् ।।९७।।

अन्वयः——यशस्यं एतत् रहस्यं, ईशेन कृतं अविद्वान् मठपः, मनसि अतीव आर्त इव प्रहस्य, अयं भ्रष्टः, अप्रशस्यं (अनेन कृतं) इति आह, सः नारायणोक्तिश्रवणात् तत् रहस्यं प्रबोधपारायणं (आह), सः नारायणात् तं प्रबोधं प्राप, सः शिष्यभावपरायणः परात्मभावं प्राप ।

अर्थः——नारायणस्वामींचें यशवर्धन करणारें हें गुप्त संन्यासाश्रमाचें प्रदान ईश्वरकृत आहे, हें न जाणणारे मठाधिपति मनामध्यें अत्यंत पीडित झाल्यासारखे होत्साते तिरस्कार करून, हा भ्रष्ट आहे, यानें गुरूशिवाय केलेलें दंडग्रहणादि कर्म अप्रशस्त आहे असें म्हणाले. यानंतर तें रहस्य भगवद्वाक्यश्रवणानें पूर्ण प्रकट होईल असें नारायणस्वामी म्हणाले. त्याप्रमाणें मठाधिपतीस श्रीदत्तात्रेयापासून त्या रहस्याचा बोध झाला. (असें त्यांचें महत्त्व समजल्यामुळें) ते मठाधिपति यांचें शिष्यत्व स्वीकारून ब्रह्मस्वरूपास प्राप्त झाले.

भावार्थः—नारायणस्वामींचें संन्यासग्रहण गुरूशिवाय झालें आहे असें वाटून मठाधिपतिप्रभृति त्यांची निंदा करूं लागले; तेव्हां त्यांना मीं संन्यासाश्रम दिला आहे, आपण पीडा देऊं नका असें दत्तमहाराजांनीं स्वप्नांत सांगितलें. तेव्हां ह्यांचा लोकोत्तर अधिकार पाहून मठाधिपति त्यांचीच सेवा करूं लागले व त्यांच्या अनुग्रहानें साक्षात्कारसंपन्न झाले ॥ ९७ ॥

इतीट्प्रसादादपरोक्षसाक्षात्कारो बभूवापि परोपि साक्षात् ।
न्यासं स्वतोऽकारयदप्यपूर्वं यस्याधुनाऽप्यर्चनमस्ति पूर्वम् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—इति ईट्प्रसादात् (अस्य) अपरोक्षसाक्षात्कारः अपि बभूव, परः अपि साक्षात् स्वतः न्यासं अकारयत् (एतत्) अपूर्वं, अधुना अपि यस्य अर्चनं पूर्वं अस्ति ।

अर्थः—दुसऱ्यास ज्ञानसंपन्न करतां येण्यासारखा ईश्वरानुग्रहानें ह्यांना अपरोक्ष साक्षात्कारही झाला होता. परमात्माही साक्षात् स्वतः यांचेकडून संन्यास करविता झाला हें अत्यंत अपूर्व आहे. अद्यापही या नारायणस्वामींचें पूजन श्रीदत्तमहाराजांच्या पूजनापूर्वीं होत आहे. असें परमदुर्लभ फल ईश्वरानुग्रहानें मिळतें ॥ ९८ ॥

शालिवाहनशके भसप्तभूसंमिते स मधुमास्यमातिथौ ।
संस्थितोऽभवददृश्यरूपतः स्वार्चकस्य स च दृश्यरूपतः॥९९॥

अन्वयः—सः शालिवाहनशके भसप्तभूसंमिते, मधुमासि, अमातिथौ, अदृश्यरूपतः संस्थितः अभवत् , स च स्वार्चकस्य दृश्यरूपतः (वर्तते) ।

अर्थः—नारायणस्वामी शालिवाहन शके १७२७ चैत्रमास अमावास्या तिथीचे दिवशीं अदृश्यरूपानें राहिले. ते भक्तांना दृश्यरूपानेंच आहेत ॥ ९९ ॥

यांचें महात्म्य संक्षेपतः वर्णन करतात.

आरब्धे त्वमुना नृसिंहभजने सिंहोऽग्रतः प्राप्तवान् ।
योन्तःस्थोऽपि बहिष्ठनत्यवसरे नारायणेत्युक्तवान् ॥
व्याघ्रस्याधिमपाहरद्द्विजवरं यो वैद्यनाथे मृतम् ।
चक्रे सासुमसौ ददातु भजतां नारायणो नोऽमृतम्॥१००॥

अन्वयः—अमुना नृसिंहभजने आरब्धे तु अग्रतः सिंहः प्राप्तवान्, यः अंतःस्थः अपि बहिष्ठनत्यवसरे नारायण इति उक्तवान्, यः व्याघ्रस्य आधिं अपाहरत्, वैद्यनाथे मृतं द्विजवरं सासुं चक्रे, असौ नारायणः अमृतं ददातु ।

अर्थः—ह्या नारायणस्वामीनें नृसिंहाचें भजन सुरू केलें असतां पुढच्या बाजूस (श्रवण करण्याकरतां) भगवान् नृसिंह रूप धारण करून प्राप्त झाले. जो आंत गर्भागारामध्यें असतांही बाहेर नमस्कार करणाऱ्या पुरुषास त्याच वेळीं नारायण असा आशीर्वाद देता झाला; जो व्याघ्राची व्याधि नष्ट करता झाला व वैद्यनाथ क्षेत्रामध्यें मृत झालेल्या ब्राह्मणास सप्राण अर्थात् जिवंत करतां झाला. हा नारायणस्वामी भजन करणाऱ्या आम्हांला मोक्ष देवो.

भावार्थः—यांनीं एकदां नृसिंहाच्या भजनास आरंभ केला असतांना भगवान् संतुष्ट होऊन नृसिंह रूपानें यांचेपुढें प्रगट झाले, हें भक्तास प्रत्यक्ष दिसलें. साक्षात् महालक्ष्मीनें यांना दर्शन देऊन, श्रीदत्ताचें दर्शन होऊन इच्छा पूर्ण होईल असा वर दिला व आपण कृतार्थ झाल्यावर पुनः मला कांहीं काळ भजन ऐकवावें असें

सांगितलें. असा ज्यांचा अधिकार त्यांना बाहेरून नमस्कार करणाऱ्यास आशीर्वाद देणें सहज शक्य असल्यामुळें ते तसा आशीर्वाद देतही असत. कृतकार्य झाल्यानंतर श्रीदत्तमहाराजांची अनुज्ञा घेऊन तीर्थयात्रा करीत करीत जनांना अधिकारानुरूप उपदेश करून कृतार्थ केलें व महालक्ष्मीच्या आज्ञेप्रमाणें पुन: कोल्हापुरास येऊन भजन करीत राहिले. भजनाचे वेळीं महालक्ष्मीनें व दत्तात्रेयानें प्रगट होऊन भजन ऐकावें. असा कांहीं काळ गेल्यावर त्या उभयांनीं करवीरापासून १३॥ कोसांवर असलेल्या दुर्गमान पर्वतास जाण्याची यांना आज्ञा केली. त्याप्रमाणें स्वामीनीं प्रयाण केलें. ते कोल्हापुरापासून ८ कोसांवर असलेल्या कौलव गांवास माध्यान्हकालीं आले. तेथील नागेश गुळवणी यांचे घरीं भिक्षा करून त्या दिवशीं तेथें मुक्काम केला. नागेशाची भक्ति पाहून त्यास कृतार्थ केलें. तेथून नागेशादिकांसह स्वामी तारळयास आले. पूर्वाश्रमीचे श्वशुर राम दीक्षित यांचे घरीं भिक्षा करून दुर्गमानास जाण्यास निघाले. तेव्हां सायंकाळीं परत येतां येणार नाहीं, तेथें लोकांची वस्ती नाहीं, एक महिना देवीचें पूजनही नाहीं; कारण तेथें एक मोठा वाघ रात्रंदिवस फिरतो, असें तेथील लोकांनीं सांगितलें. तेव्हां उद्यां जावें, आम्ही बरोबर येतों असें लोक सांगत असतां आजच जाणें आवश्यक आहे, व्याघ्रादिक हे ईश्वराधीन आहेत असें सांगून एक सुई व कांहीं बिल्बे मागून घेतले व नागेशादि शिष्यांस बरोबर घेऊन बाकीच्या लोकांस तेथेंच राहण्याची आज्ञा करून स्वामी दुर्गमानास आले. तेथील विजयादेवीस वंदन करून संध्यावंदनादि कार्य केलें व तेथेंच मुक्काम केला. रात्रीं शिष्यांनीं काष्ठें प्रज्वलित केलीं. स्वामीनीं देवीच्यासमोर भजनास सुरुवात केली. शिष्य एकाग्र होऊन श्रवण करतात इतक्यांत एक महान् व्याघ्र तेथें

आला. स्वामीस पाहून त्यानें मोठ्या आर्तस्वरानें पीडा प्रगट केली व देवीच्या दारावर मस्तक ठेवून उभा राहिला. शिष्यांचें चित्त भयभीत झालें. त्यांचें सांत्वन करून व्याघ्रास कांहीं काल तेथेंच राहण्यास स्वामीनीं सांगितलें. भजन संपल्यावर व्याघ्रास आंत येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें तो आंत आला व स्वामींच्या मांडीवर डावा पाय ठेवून उभा राहिला. त्याच्या पायामध्यें असलेला काटा सुईनें काढून स्वामीनीं त्याच्या अंगावरून हात फिरवून समाधान केलें व बिब्याचे चरके देऊन त्याची व्याधी नाहींशी केली. त्यास परत जाण्यास सांगितलें.तथापि स्वामीस सोडून जाण्यास तो तयार होईना. तेव्हां शिष्यांस तुम्ही निजा, याचेपासून पीडा होणार नाहीं असें सांगून स्वामी निजले. नंतर शिष्य व व्याघ्रही तेथेंच निजला. प्रभातकाळीं स्वामीनीं व्याघ्रास, 'वत्सा! तूं दिवसा येथें येऊं नकोस, कारण देवीच्या पूजेस प्रतिबंध होतो. रात्रीं आलास तरी कोणा-सही पीडा देऊं नको' असें सांगून जाण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें व्याघ्र तेथून निघून गेला व तें स्थान जनांस निर्भय झालें. नंतर स्वामी करवीरास परत आले व झालेली हकीगत त्यांनीं महालक्ष्मीस सांगितली. याप्रमाणें सर्वात्मभावसंपन्न झालेले नारायणस्वामी केवल आपल्या अवलोकनानें हिंस्र पशूंनाही शांत करीत असत. त्यांच्या दृष्टिपातानें पापीजनांच्या पापांचाही नाश होत असे. याप्रमाणें अनेकांना पवित्र करीत स्वामी कोल्हापुराहून वाडीस आले. तेथें अनेकांचा उद्धार केला. कांहीं कालानंतर बेळगांवजवळ असलेल्या सुरम्य पर्वतावर स्वयंभु वैद्यनाथलिंग आहे त्याचें दर्शन घेऊन यावें अशी स्वामींस दत्तमहाराजांची आज्ञा झाली. त्याबरोबर स्वामी एकटेच निघाले. तेथें एक ब्राह्मण आचारपरिपूत शिवार्चनतत्पर असा एकांतामध्यें रहात असे. स्वामी तेथें गेले. अत्यंत रम्य शिवलिंगाचें

दर्शन घेतलें. स्नान करून आन्हिकाकरतां तेथें बसले. तोंपर्यंत तो ब्राह्मण तेथें येत आहे व त्याचेमागें महान् कृष्णसर्प धांवत आहे असें पाहिलें. ब्राह्मणानें यतीस पाहून स्वामीमहाराज माझें रक्षण करा इतकें म्हणून महाराजांच्या सन्निध तो प्राप्त झाला. इतक्यांत त्या सर्पानें त्यास दंश केला. त्याच्या तीव्र विषामुळें ब्राह्मण विवर्ण होऊन पडला तो मृतच झाला. एकवार स्वामीनीं सर्व बाजूंस पाहिलें. कोणी नाहीं असें पाहून मंत्रानें त्यास सजीव केलें. नंतर त्या ब्राह्मणानें स्वामींची पुष्कळ स्तुती केली व महाराज तेथून निघाल्याबरोबर त्यांचा वियोग असह्य होऊन तोही महाराजांबरोबर निघाला. ते दोघे येतां येतां एका नदीतीरावर आले तों कालकुंद्री येथील एक ब्राह्मण बैलावर माकण घालून पाणी नेण्याकरितां तेथें आला. स्वामींचें दिव्य रूप पाहून त्यानें भक्तीनें त्यांना नमस्कार केला. स्वामींनीं वृत्तांत विचारला असतां, 'मी दरिद्री असून श्रीमंताचे घरीं पाणी नेण्याचें कार्य करून निर्वाह करतों' असें सांगून कृपा असावी अशी त्यानें प्रार्थना केली.व आशीर्वाद घेऊन निघाला.तेव्हां स्वामीनीं 'ब्राह्मण क्षुधेनें पीडित झाला आहे, याच्या भोजनाची सोय तुमच्या धनिकांच्या घरीं होईल काय?' असें विचारल्याबरोबर,'होईल,माझेबरोबर येऊं दे,' म्हणून त्यास बरोबर घेऊन घरीं आला. आसनावर त्यास बसविलें व धनिकास बाहेर जाऊन येतों असें सांगून पुनः स्वामींकडे आला. आपल्या भिक्षेची व्यवस्था काय तें मला कृपा करून सांगा, अशी प्रार्थना केली. तुला गृहादिक नसल्यामुळें याचा विचार करूं नको असें स्वामीनीं सांगितलें. श्रीमंतांच्या घरीं मी आपली सोय करतों असें त्यानें सांगितलें असतां तें नियमयुक्त नसल्यामुळें तसें करतां येत नाहीं, तूं जा, त्या ब्राह्मणास भोजन घातलें असतां माझा संतोष आहे असें त्यांनीं सांगितलें. आपली भिक्षा

झाल्याशिवाय माझ्या मनास शांति नाहीं करतां मला कांहीं उपाय सांगा, अशी पुनः प्रार्थना त्यानें केली असतां, 'तूं संपादन केलेल्या द्रव्यानें सामग्री मिळवून एका देवालयामध्यें पाक सिद्ध करून त्या ब्राह्मणास इकडे पाठीव, मी त्याबरोबर येतों,' असें स्वामी महाराजांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें सर्व होऊन स्वामीमहाराजांनीं तेथें भिक्षा केली. तुझ्या दारिद्र्याचा नाश होईल असा आशीर्वाद त्यास दिला व प्रति वर्षी वाडीस जाऊन दत्तास महारुद्राभिषेक करावा, गुरुचरित्र रोज वाचावें असें सांगून स्वामी वाडीस परत आले. त्यांच्या आशीर्वादाप्रमाणें दारिद्र्य नष्ट होऊन तो धनधान्य-संपन्न झाला व प्रतिवर्षीं दत्तास महाभिषेकादि सांगितल्याप्रमाणें करूं लागला. तो नियम त्याच्या वंशामध्यें अद्यापि चालू आहे. तो वंश कालकुंद्रीकर या नांवानें प्रसिद्ध आहे. असा अनेकांचा उद्धार केला इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या अनुग्रहानें कृष्णानंद प्रभृति त्यांचे शिष्य मोक्षास प्राप्त झाले. असे हे नारायणस्वामी भजकास मोक्ष देवोत, अशी प्रार्थना ग्रंथकार करतात. कारण ते भगवद्रूप झाले आहेत. हें सर्व उपासनेचें फळ आहे ॥ १०० ॥

असा हा उपासना मार्ग परंपरासिद्ध व स्वानुभूत सर्वांनीं स्वीकारावा असें कळकळीनें सांगणारे महाराज ग्रंथाचा उपसंहार करतात.

एवं तूपासनानि श्रुतिमुखगदितान्यत्र संदर्शितानि ।
प्राज्यान्येषां यदिष्टं तदिह परमया श्रद्धया भक्तिमत्या ॥
योगीकृत्वाप्युपास्तेऽपि सति कलियुगे तारतम्यादुपास्ते ।
सोऽन्यत्रात्राथधेयाच्छ्रुतिमुखगदितां मुक्तिमीश –

प्रसादात् ॥ १०१ ॥

अन्वय:—एवं अत्र तु श्रुतिमुखगदितानि प्राज्यानि उपासनानि संदर्शितानि, एषां यत् इष्टं तत् अंगीकृत्वा य: भक्तिमत्या परमया श्रद्धया इह उपास्ते,कलियुगे सति अपि तारतम्यात् उपास्ते, स: अत्र अथवा अन्यत्र ईशप्रसादात् श्रुतिमुखगदितां मुक्तिं इयात् ।

अर्थ:—याप्रमाणें या ग्रंथामध्यें श्रुतिस्मृतिविहित असलेल्या पुष्कळ उपासना दाखविल्या आहेत. यांमध्यें जी इष्ट असेल ती घेऊन भक्तियुक्त परमश्रद्धेनें येथें जो उपासना करतो.—कलियुग असतांनाही तारतम्यानें उपासना करतो—तो इहजन्मांत अथवा अन्य जन्मांत ईश्वरानुग्रहामुळें श्रुतिस्मृतींमध्यें सांगितलेल्या (आत्यंतिक दु:खनिवृत्तिपूर्वक परमसुखावाप्तिरूप) मुक्तीस प्राप्त होतो. कलियुगामध्येंसुद्धां उपासना फलप्रद असल्यामुळें अवश्य करावी ॥ १०१ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वती-
स्वामिविरचिता

॥ युवशिक्षा समाप्ता ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराजकृत

वृद्धशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषांतरासहित

भाषांतरकार—वे. शा. सं. पं. आत्मारामशास्त्री जेरे,
न्यायवेदान्ताध्यापक, तत्त्वज्ञानमंदिर, अमळनेर.

प्रस्तावना

श्रीगणेशायनमः । दत्तात्रेयश्रीपादश्रीवल्लभश्रीमन्नृसिंहसरस्वतीचरणारविंदाभ्यां नमः। "न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति" (गी. ४-३८) या उपरिनिर्दिष्ट भगवद्गीता श्लोकांत जीवाला शुद्ध करण्यासाठीं ज्ञानासारखें दुसरें साधन वेदांत किंवा लोकव्यवहारांत नाहीं, असें निश्चित सांगितलें आहे. पवित्र करण्यांत प्रसिद्ध असणारीं गंगास्नानादि, तीर्थयात्रादि किंवा प्रायश्चित्तादि साधनें पापनिवर्तक आहेत असें धर्मशास्त्रादि ग्रंथांत सांगितलें असलें तरी समूल पाप निवर्तन करण्याचें सामर्थ्य या इतर साधनांत नाहीं. 'विपापो विरजो' 'अपापविद्धं' इत्यादि श्रुतिसहस्रवर्णित निष्पाप निर्विकार निष्क्रिय सच्चिदानंदघन परब्रह्मस्वरूप जीवाला स्वस्वरूपाज्ञानानें किंवा स्वस्वरूप विस्मृतीनें जी अहं कर्ता भोक्ता अशी भ्रमात्मक बुद्धि झाली तीच सर्व पापांचें किंवा सर्व व्यवहारांचें कारण आहे. या भ्रमालाच पापांचें बीज, पापांचें हृदय किंवा पापांची वासना अशा नाना प्रकारानें ठिकठिकाणीं सांगितलें आहे. वृक्षाच्या शाखा उपशाखा जरी तोडल्या तरी मूळ तोडल्याशिवाय ज्याप्रमाणें वृक्षाचा नाश होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच पापवृक्षाच्या शाखोपशाखा नष्ट केल्या तरी मूल नष्ट केल्याशिवाय पापवृक्षाचा नाश होणें शक्य नाहीं. मूलाचाच नाश केला तर मात्र शाखोपशाखेचा नाश जरी न केला तरी वृक्षनाश होईल. पापनाशाकरतां ज्ञानाहून भिन्न अशा इतर साधनांचें म्हणजे प्रायश्चित्तादिकांचें अनुष्ठान करणें हें वृक्षनाशाकरतां शाखोपशाखाच्छेदनाप्रमाणेंच अयुक्त आहे. कारण हीं सर्व साधनें पापाला मूल असणाऱ्या अज्ञानमूलक कर्तृत्वादि भ्रमाला घालविणारीं नव्हेत. उलट

गजस्नानवत् व्यर्थ व आयासकर अशींच आहेत. ज्ञानरूप साधनाचें मात्र तसें नाहीं. तें झालें असतां कर्तृत्वादि भ्रमालाही कारणभूत असणारें व सर्व अनर्थनिदान असें अज्ञानच नाहींसें होतें व मूळच्या निष्पाप अशा स्वस्वरूपांत हा जीवात्मा स्वानंद सुखमग्न होऊन राहातो; म्हणूनच ज्ञानासारखें जीवाला पावन करणारें दुसरें साधन वेदांत किंवा लोकांत नाहीं असें म्हटलें आहे. तत्त्वदृष्टीनें विचार केला असतां एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म हीच वस्तुस्थिति आहे; त्यांत अज्ञान, तन्मूलक कर्तृत्वभोक्तृत्वादि व पाप पुण्यादि कांहींच कल्पना नाहींत. निर्विकल्प अखंड आनंदघन असें एकच एक ब्रह्म आहे, परंतु वास्तविक या सिद्ध स्थितीवर आरूढ असूनही मी बद्ध आहें. अशी भ्रांती बाळगणाऱ्या जीवाला, पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब पाहून मी पाण्यांत बुडलों आहें असें म्हणणाऱ्या तीरस्थ माणसाला, तीरस्थिति वास्तविक असून जशी निरुपयोगी आहे, तशीच ही सिद्ध स्थिति वास्तविक असूनही निरुपयोगी आहे. प्रतिबिंब भ्रमानें पाण्यांत बुडलेल्या माणसाला तीरावर आणण्यासाठीं नौका, भोपळा वगैरे साधनें निरुपयोगी असून तूं पाण्यांत पडला नसून वरच आहेस असें ज्ञान करून देणें हेंच जसें साधन आहे; तद्वतच अज्ञानजन्य भ्रांतिमूलक पापानें मी अपवित्र आहें असें मानणाऱ्या जीवाला त्याची खरी पवित्रता होण्यासाठीं इतर प्रायश्चित्तादि साधनें अयुक्त असून भ्रांति व तत्कारण अज्ञाननाशक जें ज्ञान तेंच उपयुक्त आहे. म्हणूनच 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' असें म्हटलें आहे. 'वासुदेव म्हणे ज्ञान। होतां होतो नर पावन' असा अभंग महाराजांनीं याच अभिप्रायानें केला आहे.

ही पावनता किंवा पवित्रता यालाच मोक्ष किंवा कैवल्य अशी संज्ञा आहे. मलाची निवृत्ती झाली म्हणजे पवित्र झाला असा व्यवहार आहे, त्याप्रमाणें ज्ञानानें जीवस्वरूपावर आलेल्या अज्ञानादि मलांची निवृत्ती झाली म्हणजे जीव पवित्र किंवा पावन झाला असा

व्यवहार होण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पर्जन्य उंच, सखल सर्व जागीं जरी पडत असला तरी सखोल भूमींतच त्याचें उदक जसें स्थिर राहून उपयोगी पडतें, तद्वतच ज्ञानस्वरूप सर्वत्र जरी भरून असलें तरी ईश्वरार्पण बुद्धीनें कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोगानें व समाधियोगानें म्हणजे ईश्वरोपासनेनें ज्यांच्या चित्तभूमींतील दगडासारखे कठीण असणारे दंभो दर्पोभिमानश्च इत्यादि पदार्थ निघून जाऊन जी चित्तभूमि ज्ञानधारा सांठविण्यासारखी सखोल झाली असेल तेथेंच तो ज्ञानाचा झरा स्वतःच वाहूं लागतो; परंतु याला बराच काल लागतो. 'अनेकजन्मसंसिद्धः' या न्यायानें कदाचित् अनेक जन्मही लागतील. ज्ञानझऱ्यापर्यंत जाणाऱ्या सखोलतेवर हें कालमान अवलंबून आहे. हाच अर्थ 'तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति' या उत्तरार्धांत भगवंतांनीं वर्णन केला आहे. ज्ञानप्राप्तीला चित्ताच्या योगसंसिद्धीचीच आवश्यकता आहे. स्थूल देहांतील जाति-कुल-गोत्र हे सर्व अन्यथासिद्ध म्हणजे अनावश्यक आहेत. म्हणूनच दासीपुत्र म्हणून प्रसिद्ध असलेले ज्ञानिश्रेष्ठ विदुर, शूद्र कुलोत्पन्न तुकाराम, नामदेवादि संतशिरोमणि, यवनकुलोत्पन्न म्हणून प्रसिद्ध असणारे कबीरादि, मौंजीबंधनादि संस्काररहित असणारे निवृत्ति-ज्ञानदेवादि महात्मे, ज्ञान्यांचे राजे म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

आतां महावाक्याशिवाय तत्त्वबोध होऊं शकत नाहीं व त्रैवर्णिकेतरांना महावाक्याचा अधिकार नाहीं. "घोकाया अक्षर। मज नाहीं अधिकार" असें प्रांजलपणें लिहून निरभिमानपणें संतशिरोमणि तुकाराम महाराजांनींहि हें अंगीकृत केलें आहे. कारण खरे संत "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" या भगवद्वचनाच्या विरुद्ध कधींहि जाणारच नाहींत. संतांच्या वचनाचें आलोचन केलें असतां पदोपदीं हा सिद्धांत दृग्गोचर होतो. मग महावाक्याशिवाय यांना तत्त्वज्ञान कसें झालें अशी शंका येणें साहजिकच आहे; परंतु थोडा विचार केला असतां ही

शंका नाहींशी होईल. जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादक वाक्याला महावाक्य असें म्हणतात. त्रैवर्णिकांना तत्त्वज्ञानाधिकार प्राप्त झाला तर स्वशाखीय एका महावाक्यानेंच त्याचें कार्य होईल. दुसऱ्या शाखेचीहि त्याला गरज नाहीं. त्रैवर्णिकेतर ज्ञानाधिकाऱ्याला 'राम' या स्वाधिकारानुरूप महावाक्यानेंच बोध होईल. " आद्यो 'रा' तत्पदस्यार्थो 'म' कारस्त्वंपदार्थवान् । तयोः संयोजनमसीत्यर्थे तत्त्वविदो विदुः " राम शब्दांतील 'रा' हा ब्रह्मवाचक आहे व 'म' हा जीववाचक आहे. यांचें ऐक्य हें असिपदस्थानीं आहे असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. यावरून राम शब्द महावाक्यच आहे. रामनामाला सर्वच अधिकारी आहेत. भगवत्पूज्यपादाचार्यांनींसुद्धां शारीरभाष्यांत अपशूद्राधिकरणांत " वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणाम् " असें लिहून वेदांतील महावाक्यापासून बोध करून घेण्याचा अधिकार शूद्रादिकांना नाहीं असें म्हटलें आहे. त्यांनीं वेदाभिन्न महावाक्यापासून ज्ञान संपादन करण्यास त्यांची हरकत नाहीं. आम्ही त्यांना प्रतिबंध करूं शकत नाहीं असें सांगून विदुरादिकांचें उदाहरण सांगितलें आहे. भगवंतांनीं भगवद्गीतेंत " स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः " ' स्वकर्मणातमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ' असें सांगून, संसिद्धि किंवा सिद्धि शब्दानें प्रतीत होणारें ज्ञानसाध्य मुक्तिद्वार 'नरः' 'मानवः' असें म्हणून मनुष्यमात्राला किंवा प्राणिमात्राला खुलें केलें आहे. विवाद, ज्ञान कोणत्या साधनानें कोणी करावें एवढाच आहे; त्याचा निर्णय शास्त्रप्रामाण्यानुरूप तत्तदधिकारानुरूप वैदिक अथवा पौराणिक साधनानें असा आहे व हा निर्णय सर्व संतांना मान्य आहे.

ब्रह्मांडांतील सर्व प्राण्यांपेक्षां मानवसृष्टि अत्यंत श्रेष्ठ आहे असें शास्त्र सांगतें. कारण मानवबुद्धींत इतर प्राण्यांत नसणारी विचारशक्ति ईश्वरानें ठेवली आहे. ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' या सिद्धान्ताप्रमाणें सर्व प्राणी जरी ब्रह्मस्वरूप असले तरी मी ब्रह्म आहें अशा ज्ञानानें होणारा, किंवा या ज्ञान-

स्वरूपच असणारा, अज्ञानानें नाहींसा झालेला ब्रह्मभावरूप जो सर्वांत श्रेष्ठ असणारा आत्मलाभ-ज्याला शास्त्रकारांनीं 'आत्मलाभान्न परो लाभः' असें म्हटलें आहे; तो लाभ-होण्याची योग्यता म्हणजे ब्रह्मावलोकधिषणा मात्र मानव देहांतच आहे व या एका कारणानेंच पश्वादि योनीपेक्षां मनुष्य श्रेष्ठ आहे; नाहींतर 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' या न्यायानें इतर सर्व गोष्टींत मानव पशुतुल्य किंबहुना पशुपेक्षांही विकृतच होईल. मानुषानंदादि हिरण्य गर्भानंदांत आनंद ज्या आत्मलाभरूप आनंदापुढें क्षुद्र आहेत अशा आत्मलाभरूप आनंदाला देणाऱ्या ज्ञानाचें महत्त्व सहस्र वदनानें शेषालाही करतां येणार नाहीं, तेथें इतरांचा काय पाड ? अशा परमश्रेष्ठ व मोक्षप्रद ज्ञानाचा सांगोपांग विचार करणाऱ्या ग्रन्थाला अध्यात्मशास्त्र अशी संज्ञा आहे. सर्व शास्त्रांपेक्षां अध्यात्मशास्त्र श्रेष्ठ आहे असें 'अध्यात्मविद्या विद्यानां' या भगवद्वचनानें सिद्ध आहे. हीच पराविद्या आहे. ही विचारसाध्य आहे. या विचारालाच सांख्य अशी संज्ञा आहे; 'एषा तेभिहिता सांख्ये' 'सांख्यनामा विचारोऽयं' 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं' इत्यादि प्रमाणांनीं सांख्य व विचार या शब्दांचा अर्थ एकच आहे असें सिद्ध आहे. ज्ञानप्राप्तीला विचार हा मुख्योपाय आहे; परंतु ज्या संन्यासी मुमुक्षूला बुद्धिमांद्याने किंवा बुद्धिकौशल्य असलें तरी न्यायव्युत्पादनकुशल अशा आचार्याची गांठ न पडल्यामुळें विचाररूप सांख्य मार्गाचें अवलंबन करणें शक्य नसेल त्याला ब्रह्मज्ञानाला साधन म्हणून बुद्धिपूर्वक जगाचा अकारादि क्रमानें परमात्म्यांत लय करून समाधि अभ्यासरूप योग सांगितला आहे. "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते" या भगवद्वचनानें 'योगाभिपन्नं' या श्रुतिवाक्यानें हें योगरूप साधनही ज्ञानद्वारा मुक्ति देणारें आहे.

मांडूक्योपनिषदांमध्यें हा योगाभ्यास सांगितला आहे. त्याचें थोडक्यांत तात्पर्य असें आहे. ॐकारांत अकार, उकार, मकार अशा तीन मात्रा

आहेत. शब्द व अर्थ यांचें ऐक्य असल्यानें विश्व वैश्वानर व अकार यांचें ऐक्य आहे म्हणजे सर्व स्थूल जगत् अकार अक्षरात्मक आहे असें संशय जाईपर्यंत चिंतन करावें; नंतर तैजस हिरण्यगर्भ व उकार हे सर्व एक असल्यानें सूक्ष्म जगत् उकारात्मक आहे असें चिंतन करावें; पुढें ईश्वर प्राज्ञ व मकार हे सर्व एक असल्यानें सर्व कारणीभूत अज्ञान मकारात्मक आहे असें चिंतन करावें. हें दृढ झाल्यावर अकारादि त्रयाचा उकारामध्यें, उकारादि त्रयाचा मकारामध्यें व मकारादि त्रयाचा अर्धमात्रार्थ जें चिन्मात्र ब्रह्म त्यामध्यें लय करून मी नित्य शुद्धबुद्ध मुक्त सदद्वितीय परमानंद वासुदेव स्वरूप आहें असें चिंतन करून त्या चिंतन करणाऱ्या चित्ताचाहि चित्ताच्या साक्षीमध्यें लय करून पूर्णाचल समुद्राप्रमाणें स्वस्थ राहावें; याप्रमाणें प्रणवाभ्यास करणाऱ्याला कोणत्याहि प्रकारचें कोठेंहि केव्हांहि भय राहात नाहीं.संन्याशाला ही प्रणवोपासना सांगितली,प्रणवानधिकारी त्रैवर्णिक व त्रैवर्णिकेतरांना तत्तदधिकारानुरूप 'राम' नामानें अशी उपासना करण्यास हरकत नाहीं.फक्त ॐकारातील अकार उकारादि अक्षराबद्दल 'राम' शब्दांतील र्, आ,म्,अ, असे चार भाग पाडून विश्व तैजस प्राज्ञ तुरीय यांची संगति लावतां येईल. कारण सर्वच शब्द विराट्रूप ईश्वरवाचक आहेत. 'मांविधत्ते अभिधत्ते मां' असें एकादशांत भगवंतांनीं उद्धवाला सांगितलें आहे.एकंदरींत सांख्य व योग हे दोन्हीहि मार्ग अधिकारानुरूप मानवमात्राला ज्ञानद्वारा मुक्तिफल देणारे आहेत. प्रणवोपासना करीत राहिल्यास तो साधक तरून जातो अशाबद्दल श्रीगुरुमहाराजांचें पत्र त्यांचे परम प्रिय व एकनिष्ठ शिष्य श्रीमन्नृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराज (दीक्षित महाराज) यांना आलेलें येथें उद्धृत करणें योग्य वाटलेवरून लिहीत आहें. तें असें—

"श्रीकृष्णातीरीं निजामशाहींत कोटिलिंग नांवाचे क्षेत्रीं १० दिवस राहाणें झालें. तेव्हां, तुम्हांला प्रणव व मात्रा लक्ष्यार्थ वगैरे बरोबर विवेचन सांगण्यास मिळालें नाहीं असें मनांत येऊन वृद्धाशिक्षा नामक प्रकरण

(पूर्वी कुमारशिक्षा केली व त्याप्रमाणें युवशिक्षाही असावी म्हणून १०० श्लोक युवशिक्षाहि श्रीगुरु कृपेनें रचली) व गहनार्थ जाणून साक्षात् व्याख्या सांगितल्याप्रमाणें वर सविस्तर व्याख्या सुरू आहे. आतां ७० श्लोकपावेतों व्याख्या पूर्ण झाली. जशी नामस्मरणाकरितां हातांत स्मरणी तशी उपनिषत् सूत्र स्मरणार्थ ही स्मरणी जाणावी. एकदा अण्णा दीक्षित वगैरे मंडळीस तिचा अर्थ जाणून नंतर दिवस रात्रीं घडेल तितुका विचार करीत जावा. बाकीची टीका अवकाशाप्रमाणें पाठवितां येईल."

दुसऱ्या एका पत्रांतः—" तुम्ही स्वतः वृद्धशिक्षा समयाप्रमाणें पहावी व पहिल्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें प्रणवोपासना ठेवावी. प्रणवाभ्यासाकडे चित्तवृत्ती ठेवल्यानें चित्त शांत होईल. आपण सांगितल्याप्रमाणें प्रणवोपासना चालवावी; तीच तारील."

या पत्रावरून उपासनारूप योगमार्गाचें महत्त्व लक्षांत येण्यासारखें आहे. अधिकारानुरूप कर्मयोग, उपासनायोग किंवा ज्ञानयोग सांगून सांसारिक दुःखपंकांत मग्न झालेल्या जीवांचा उद्धार करून कैवल्यरूप मोक्ष साम्राज्य पदावर त्यांना आरूढ करण्याकरितां परब्रह्म सच्चिदानंदघन अनंतकोटि ब्रह्मांडनायक षड्गुणैश्वर्यसंपन्न भगवान् परम करुणेनें या जगतीतलावर अवतीर्ण होतो. सांसारिक जीवांची अवस्थिति यावत्काल या प्रपंचांत आहे तावत्कालपर्यंत ज्ञानोपदेशाची आवश्यकता असल्यानें ज्ञानप्रद सर्वेश्वर अशा प्रभु दत्तात्रेयांचा अवतार कल्पारंभापासून कल्पांतापर्यंत विद्यमानच आहे. श्रीदत्तप्रभूचे रामकृष्णादि अन्य अवतार कंस-रावणादि दुष्टहनन शिष्टपरित्राणाकरितांच असल्यानें तीं तीं कार्यें झाल्याबरोबर 'कंटकं कंटकेनेव' या न्यायानें मायेंत विलीन झाले तरी ज्ञानोपदेशकार्याचें सातत्य असल्यानें ज्ञानोपदेशार्थ व अखिल तपस्विचक्रवर्ति भगवान् अत्रिऋषि व पतिव्रताशिरोरत्न सती भगवती अनुसूयामाता यांच्या तपःसंपत्तिसाफल्यार्थ या कल्पांतील स्वायंभुवमन्वंतरांतील प्रथम सत्ययुगांत अत्रि अनसूयारूप दांपत्यापासून झालेला

श्रीदत्तात्रेय प्रभूचा अवतार मात्र आकल्पांत अखंडच आहे. 'यथाऽविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः' या भागवतोक्तीप्रमाणें परिपूर्ण अशा सरोवरांतून जसे हजारो झरे लोकशांत्यर्थ बाहेर पडतात त्याप्रमाणें श्रीदत्त प्रभुस्वरूप अखंड परिपूर्ण सच्चिदानंदघन सरोवरापासून श्रीपादश्रीवल्लभ, श्रीमन्नृसिंहसरस्वती इत्यादि अनेकावतार रूप झरे लोककल्याणार्थ प्रगट होऊन गुप्तरूपानें विद्यमान आहेत. "क्वचित् प्रगट क्वचिद् गुप्ती । ते ब्रह्मज्ञानी जाणती । मूढ मती काय जाणे ।। या न्यायानें अधिकाऱ्याशिवाय त्यांचा साक्षात्कार होणें कसें शक्य आहे. 'जे भक्त असती माझ्या प्रेमी । त्यासी प्रत्यक्ष दिसतों आम्ही । लौकिक मतें अविद्याधर्मी । जातों श्रीशल्य यात्रेसी । ' असें प्रत्यक्ष दत्त महाराजांचें अभिवचन आहे.

या दत्त प्रभूंच्या अनेक अवतारांपैकीं कोंकणप्रांतीं निर्मला नदीतीरस्थ माणग्रामांत अत्रि गोत्री श्रीदत्तोपासक गणेशभट्टरमासतीरूप दांपत्यापासून श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीसंज्ञक योगिराजाख्य दत्तावतार झाला. यांचें सर्व दिव्य चरित्र त्यांच्या चरित्रावरून जाणून घ्यावें. यांनीं 'यद्यदाचरति' या न्यायानें स्वतः कर्मोपासना, ज्ञानानुष्ठान करून ऐश्वरभाव प्रकट करून अधिकारानुरूप कर्मभक्तिज्ञानमार्गाच्या उपदेशानें अनेक जनांचें कल्याण केल्याचें यांच्या चरित्रावरून व प्रत्यक्षादिकानेंही सर्वांना माहीतच आहे. ज्यांच्या आयुष्यांतील सर्व हालचाली ईश्वराज्ञेनेंच होत होत्या. अध्ययन न करतां भगवत्प्रसादानें सर्व शास्त्रार्थ ज्ञान व भगवत्प्रेरणेनें झालेली जवळ जवळ पाऊण लाख संख्याक प्राकृत-संस्कृत ग्रन्थनिर्मिति, व्यवहारचातुर्य, कर्मकाण्डनिपुणता, निर्विकल्प समाधिनिष्णातता, भक्तशिरोमणित्व, ज्ञानिराजत्व इत्यादि गोष्टी यांच्या दत्तावतारत्वाला खास व्यंजक आहेत. मर्त्य शरीर टाकून ३६–३७ वर्षें झालीं परंतु भक्ताला अद्यापि स्वप्नादि रूपानें मार्गदर्शन आदेशादि कार्यें चालूच आहेत, असे अनेकांचे प्रामाणिक अनुभव आहेत. अशा या संतशिरोमणि प्रातःस्मरणीय भगवत्स्वरूप महात्म्यानें केलेला हा वृद्धशिक्षा

नामक ग्रंथ आहे. याचे ७० श्लोक आहेत. "सत्तर श्लोकांची व्याख्या पूर्ण झाली" "बाकीची टीका अवकाशाप्रमाणें पाठविता येईल." या पत्रांतील दोन वाक्यांवरून वृद्धशिक्षेंत आणखी कांहीं श्लोक लिहावयाचे मनांत होते असें वाटतें; परंतु कांहीं कारणास्तव लिहिले नसतील किंवा व्याख्या सत्तर श्लोकांची झाली असून कांहीं श्लोकच अवलोकनाकरतां दीक्षित महाराजांकडे पाठवून तशा अर्थाचें पत्र लिहिलें असेल. कसेंही असलें तरी सत्तर श्लोकात्मकच वृद्धशिक्षा उपलब्ध आहे. हा प्रकरण ग्रंथ असून प्रस्थान त्रयांतील सर्व विषय अत्यंत सूक्ष्मरूपानें यांत ग्रथित केले आहेत. कल्पतरूप्रमाणें जो जो अर्थ यांतून पाहिजे असेल तो तो देणारा हा ग्रंथ आहे. स्वतःच इतर ग्रंथांप्रमाणें या ग्रंथाचेहि संग्रह व विस्तारानें गुरुमहाराजांनीं व्याख्यान केलें असल्यानें हे सर्व अर्थ समजणें सुलभ झालें आहे. अन्यथा या ग्रंथाचें महत्त्व समजणें फार कठीण झालें असतें. प्रथम श्लोकांत चित्तस्थैर्याकरतां प्रणवोपासना सांगून साधनचतुष्टयसंपत्ति नसणाऱ्यांनाही भगवदाश्रित मंद वैराग्यशाली सन्याशालासुद्धां ज्ञानप्राप्ति होते, इत्यादि सिद्धान्त अधिकारवाणीनें सोपपात्तिक, सांगून श्रवण-मननादिकांचीं व षड्विध तात्पर्याचीं लक्षणें, प्रयोजन, महत्त्व, तत्त्वंपदार्थविवेचन, महावाक्यार्थनिरूपण, दशोपनिषत्तात्पर्य, जीवन्मुक्तचर्यात्मक दत्तमाहात्म्यादि ग्रंथसाररूप दत्तचरित्र वर्णन करणारा मंगलमय व कल्याणप्रद ग्रंथ म्हणजे हा एक दिव्य हिराच आहे. उपनिषदर्थ व सूत्रार्थस्मरणार्थ हा ग्रंथ स्मरणीच आहे हें वर्णन खरोखर किती यथार्थ आहे हें अनुभव घेऊन पाहणाऱ्यासच कळेल.

केवळ मूलार्थ मात्र जिज्ञासूकरतां हें मूल श्लोकांचें टीकानुसारी भाषांतर यथामति सद्गुरुमहाराजांची अल्पशी सेवा या न्यायानें केलें आहे. 'व्याख्यातृत्वं मद्वचसाम्' या भगवदुक्तीप्रमाणें व्याख्यानरूप एक सेवाच आहे, या योगानें सद्गुरुमहाराजांच्या भक्ताला अल्पशः जरी आनंद झाला

तरी तो तदभिन्न सद्गुरूंनाच झाला अशी माझी प्रामाणिकपणें समजूत आहे. येथें झालेलीं स्खलितें माझीं स्वतःचीं व कांहीं गुण असल्यास तो सद्गुरूंचाच आहे; कारण अन्तर्यामी रूपानें प्रेरक तेच आहेत. असो; अशा या अपूर्व, अमोलिक व परम कल्याणकारक ग्रंथाचें अध्ययन व चिंतन करून मुमुक्षु जिज्ञासूंनीं कृतकृत्य होऊन गुरुमहाराजांच्या परिश्रमाचें सार्थक करावें अशी प्रार्थना करून श्रीदत्तमहाराज व सद्गुरुमहाराजांना वंदन करून हा प्रास्ताविक लेख संपूर्ण करतों.

सद्गुरुमहाराज व तदभिन्नतद्भक्तचरणरजोभिषेकाभिलाषी

नारायणसूनु आत्मारामशास्त्री जेरे

न्यायवेदान्ताद्यध्यापक तत्त्वज्ञानमंदिर

अमळनेर, पूर्वखानदेश.

शके १८७२ माघ वद्य।। १२ रविवार.

अनुक्रमणिका

श्लो.	पृ.	विषय
१	१	ओंकारांतील घटक भाग व त्यांचे अर्थ यांचें संपूर्ण वर्णन. ओंकार हा ज्या सर्वस्वरूपी परमेश्वराचा बोध करून देतो तो परमात्मा श्रीदत्त सर्व श्रोत्यावक्त्यांचें रक्षण करो अशी प्रार्थना
२	५	ब्रह्मविचाराचा अधिकारी कोण यांचें स्पष्टीकरण.
३	६	ब्रह्मविचार करणाऱ्या संन्याशानें, निषिद्ध कर्मे सोडून, स्वाश्रमाला विहित अशीं कर्में करावींत.
४	८	श्रीदत्तभक्त संन्याशानें, तीव्र वैराग्य नसतांही सर्व कर्मांचा त्याग करून भगवंताचा आश्रय केल्यास तो ऋणत्रयांतून मुक्त होतो.
५-६	१०	मुमुक्षूनें अत्यंत प्रिय असा प्रवृत्तिमार्ग सोडून व संन्यासपूर्वक निवृत्तिमार्गाचा स्वीकार करून सद्गुरूंना शरण जावें.
७	१३	सद्गुरूंना शरण जाऊन, त्यांचेपासून श्रद्धेनें श्रवण-मनन करावें.
८	१४	गुरुमुखांतून श्रवण केल्यानें होणारें शाब्दज्ञान हें पापहारक व कृच्छ्रादि अनुष्ठानाचें फल देणारें आहे.
९	१६	ब्रह्मतत्त्वाचें प्रत्यक्ष ज्ञान झालें असतां, शोकादिक सर्व विकार नष्ट होतात.
१०	१७	परमात्मा, जीव व जगत् यांचा भेद वास्तविक नाहीं; आत्मा हा केवल साक्षिभूत आहे व तो बुद्धीनें कळतो.
११	१९	श्रवण म्हणजे काय तें सांगून, आत्मा बुद्धिग्राह्य कसा यांचें विवेचन.
१२	२०	आत्मा स्थूलबुद्धीला अग्राह्य असला तरी श्रवणादि संस्कृत अशा सूक्ष्मबुद्धीला तो ग्राह्य आहे या सिद्धांताचें स्पष्टीकरण.

श्लो.	पृ.	विषय
१३	२२	जग सत्य मानणारे सांख्य, असत्य मानणारे नैय्यायिक व सत्यासत्य उभयरूप मानणारे जैन या तिघांचें खंडन, जगताचें मिथ्यात्व, अद्वितीय ब्रह्मवस्तूची सिद्धि व विचाराचें फल.
१४	१६	ब्रह्मविचाराचा खरा उपयोग अधिकारी व्यक्तीलाच होतो यासंबंधीं विवेचन.
१५	२७	अधिकारी शिष्याला एकवार श्रवणानेंच जर ब्रह्मज्ञान होतें तर श्रवणानंतर मनन व निदिध्यासन कां सांगितलें! इत्यादि शंकांचें समाधान.
१६	३०	'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांपासून झालेला ब्रह्मसाक्षात्कार मोक्षपर्यवसायी होतो याबद्दल अन्वय व व्यतिरेक दोनही प्रकारानीं विवेचन.
१७	३२	जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थांचें व अवस्थात्रयातीत आत्मस्वरूपाचें वर्णन.
१८	३४	मायिक अशा तीन अवस्थांचा द्रष्टा तुरीय, सत्य आहे. शरीराप्रमाणें सर्व विश्व विनाशी आहे. आत्मा हा अनादि, अनंत असा आहे.
१९	३७	सर्वभासक आत्मा स्वयंप्रकाश, सर्वसाक्षी व निर्विकार आहे याचें विवेचन.
२०	३८	आत्मा हा सर्वांपेक्षां प्रिय आहे, तो निर्विकार असल्यानें साक्षी आहे. हा तत्त्वमसि या वाक्यांतील त्वंपदाचा अर्थ.
२१	४०	महावाक्यांतील तत्पदाचा अर्थ काय याचें विवेचन.
२२	४१	तत्पदार्थाला बोधक प्रमाण व त्याच्या स्वरूपाबद्दल विचार.
२३	४३	तत्पदार्थाचें संपूर्ण वर्णन.
२४	४४	'तत्त्वमसि' या संपूर्ण वाक्याचा अर्थ सांगण्यास आरंभ. येथें संसर्ग किंवा विशिष्ट हा वाक्यार्थ नाहीं.
२५	४७	एकमेव अद्वितीय चैतन्य हा सर्व वाक्याचा अर्थ व त्याच्या ज्ञानाचा उपयोग.

श्लो.	पृ.	विषय
२६	४८	तत्पदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ.
२७	४९	त्वंपदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ.
२८	५१	तत् व त्वं या दोन पदांच्या वाच्यार्थांचा विरोध. लक्ष्यार्थ शुद्ध चैतन्य यांचें ऐक्य व त्याच्या लाभानें कृतार्थता.
२९	५२	ब्रह्मज्ञानानें मिळणाऱ्या स्थितीचें वर्णन.
३०	५४	साधकानें ब्रह्मज्ञान होईपर्यंत श्रवणादि करावें.
३१	५५	श्रवणादि साधनांचा उपोद्घात. जगाचें कारण प्रकृति किंवा परमाणु होऊं शकत नाहींत हें उपपादन.
३२	५८	मायायुक्त ब्रह्मापासून जगाची उत्पत्ति. विवर्तवादाचा स्वीकार.
३३	६०	आत्माच जगाचें विवर्तोपादान आहे याबद्दल उपक्रमासहित उपसंहार हें तात्पर्य निर्णयाचें पहिलें लिंग.
३४	६१	अभ्यास, अपूर्वता, फल व अर्थवाद हीं चार तात्पर्यलिंगें.
३५	६२	तत्पदार्थ व त्वंपदार्थ यांचें शुद्ध स्वरूप एक सद्रूप तेंच कारण अशी उपपत्ति, हें सहावें प्रमाण. याप्रमाणें श्रवणाचें स्वरूप आहे.
३६	६३	मननाचें स्वरूप व त्याचें फल.
३७	६४	निदिध्यासनाचें स्वरूप व त्याचें फल.
३८	६५	निर्विकल्पक समाधिनिष्ठेचें फल व कारण.
३९	६६	निर्विकल्पक समाधिरूप शेवटच्या अवस्थेचें महत्त्व.
४०	६७	या शेवटच्या अवस्थेचें, नित्य सावधानता हें कारण व तिचे स्मरणाविषयीं उपपत्ति.
४१	६९	तत्त्वज्ञान हें अज्ञानाचा नाश करून शेवटीं स्वतःही लीन होतें. जाणीव नेणीवरहित एक आत्मतत्त्वच शिल्लक राहातें.
४२	७०	आत्मज्ञान झालेल्या क्षणींच मुक्ति. प्रारब्धानुसार जीवन्मुक्ताचें वर्तन असतें. हें अज्ञजनांच्या समजुतीकरितां आहे.

श्लो.	पृ.	विषय
४३	७१	योगानें मिळणारी समाधि अवस्था टिकणारी नाहीं. ज्ञानानें मिळणारी नित्य आहे. ती मिळविण्यास समर्थ असणाऱ्यानें भगवान् दत्तगुरूंच्या भक्तिमार्गाचाच अवलंब करावा.
४४	७२	वरील श्लोकांतील विषयाचें अधिक स्पष्टीकरण.
४५	७३	श्रीदत्तप्रभूंचें कारुण्य.
४६	७४	श्रीदत्तगुरूंनीं यदुराजाचा केलेला उद्धार,
४७	७५	सर्व उपनिषदांनीं श्रीदत्तस्वरूपाभिन्न परमात्म तत्त्वाचें वर्णन केलें आहे. नासदासीय सूक्तांत केलेलें तें वर्णन.
४८	७६	सृष्टीच्या पूर्वी परमात्मा होता याबद्दल वरील सूक्ताचे आधारानें विवेचन.
४९	७८	ऐतरेयोपनिषदांत श्रीदत्तपरमात्म्याचें केलेलें वर्णन.
५०	८०	ईशावास्योपनिषदांत श्रीदत्तप्रभूंचें प्रतिपादन.
५१	८२	केनोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्तात्रेय आहेत.
५२	८३	कठोनिषदही श्रीदत्तपरमात्म्याचेंच प्रतिपादन करतें.
५३	८४	प्रश्नोपनिषत्प्रतिपाद्यही श्रीदत्तात्रेयच आहेत.
५४	८७	मुंडकोपनिषदाचाही प्रतिपाद्य विषय श्रीदत्तात्रेय आहेत.
५५	८९	मांडूक्योनिषदांतही भगवान् श्रीदत्तच प्रतिपादिले आहेत.
५६	९०	तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्तात्रेयच आहेत.
५७	९२	छांदोग्यउपनिषदही अनेक प्रकारांनीं श्रीदत्तांचें प्रतिपादन करतें.
५८	९४	बृहदारण्यकोपनिषत्प्रतिपाद्य श्रीदत्त परमात्माच आहे.
५९	९६	स्मृति पुराणांनीही श्रीदत्तप्रभूंचेंच प्रतिपादन केलें आहे.
६०	९७	मधुकर व अजगर या दोन गुरूंपासून मिळविलेल्या ज्ञानाचा प्रल्हादास उपदेश.
६१	९८	मोक्षसाधक योग मदालसापुत्र अलर्कास सांगितला.
६२	९९	विष्णुदत्त विप्रावर केलेली कृपा.

श्लो.	पृ.	विषय
६३	१००	सकाम अशा आयूराजावर झालेली परम कृपा.
६४	१०१	पिंगलनाग व श्रीदत्त अवधूत यांचा संवाद.
६५	१०२	कार्तवीर्यार्जुनावर केलेली कृपादृष्टि.
६६	१०३	साध्य देवांच्यावर केलेला अनुग्रह.
६७	१०४	परीक्षा पाहाणाऱ्या दलादन ऋषींना लाभलेली प्रभुकृपा.
६८	१०५	श्रीरेणुकामातेवर असणारें श्रीदत्तप्रभूंचें अत्यंत प्रेम.
६९	१०६	भगवान् श्रीदत्तगुरूंची दिनचर्या.
७०	१०७	निर्गुण निर्विकार परमात्मतत्त्व हेंच श्रीदत्त प्रभूंच्या रूपानें सगुण साकार होऊन जगत्कार्य करतें. वास्तविक जगत् हें मायिक मिथ्या असून एक परमात्माच सर्वत्र परिपूर्ण भरून राहिलेला असा सत्य तत्त्व आहे. तोच विश्वरूपानें नटला आहे. जगाच्या आदि अंतीं मध्यें तोच एक आहे. त्याच्यावांचून दुसरें कांहींच नाहीं असा उपसंहार.

वृद्धशिक्षा

(मराठी अनुवादासहित)

। ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमद्दत्तात्रेयश्रीपादश्रीवल्लभश्रीमन्नृसिंह-
सरस्वतीचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयतीश्वरपादपंकजाभ्यां नमः ।

श्रीदत्तं करुणानिधिं नरहरिं श्रीपादराजं विभुं कापायांबरदंड-मंडितकरं श्रीवासुदेवं यतिम् । नत्वा स्वान्तरशुद्धये यतिकृतिं श्रीवृद्ध-शिक्षामिमां व्याकुर्वे वचनैर्मुदा ननु महाराष्ट्रीयलोकोचितैः ॥ १ ॥ वासुदेवहृदयं क्व गभीरं मंदधीः शिशुरयं क्व तथापि । बालकस्य वचनं ननु मातुर्मुग्धमेव रुचिरं जगतीह ॥२॥ याचे साञ्जलिबंधं यतिपति-पदपंकजं महद्दिव्यम् । बालोऽयमिति स्खलितं क्षन्तव्यं सकलमेव कृपया मे ॥ ३ ॥ अथ श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयतीश्वरविरचितवृद्धशिक्षा महाराष्ट्रभाषाविवरणयुता प्रारभ्यते ।

यमोमिति पदं व्यस्तं समस्तं च त्रिभिस्त्रिभिः ।
नादैश्चाजं जगौ सोऽव्याच्छ्रीदत्तो विश्वकृत्कविः ॥ १ ॥

अन्वयार्थः—(त्रिभिर्व्यस्तं) अकार, उकार, मकाररूप स्वघटक-पदत्रयांनीं भिन्नरूपानें स्थित (ॐ इति पदं) ॐ हें पद (त्रिभि-र्व्यस्तं) अध्यात्म, अधिदैवत, अधिभूत, विश्व, तैजस प्राज्ञादि तीन प्रकारांनीं भिन्नरूपानें स्थित अशा (यं जगौ) ज्या श्रीदत्ताला सांगते झाले (च) आणि (नादैः समस्तं) अकार उकार मकाराच्या समा-सानें युक्त होऊन सूक्ष्मध्वनिरूप नादरूपानें स्थित म्हणूनच समस्त असें ॐ हें पद (समस्तं अजं च) जन्मादिविकारातीत व सर्वात्मक अशा (यं जगौ) ज्या श्रीदत्ताला सांगते झाले (सः) तो (कविः) सर्वज्ञ (विश्वकृत्) सर्वविश्वसृष्टिस्थितिसंहारकर्ता (श्रीदत्तः) श्रीदत्त-

परमात्मा (अव्यात्) आम्हा श्रोत्यावक्त्यांचें अविद्याकामकर्मादि संकटांपासून रक्षण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मंगलपूर्वक केलेलीं शास्त्रें निर्विघ्नपणें पूर्ण होतात, त्या शास्त्रांचें अध्ययन अध्यापन करणारे लोक वीर्यवान् व आयुष्मान् होतात. तीं शास्त्रें सर्वत्र प्रसिद्धी पावतात असें महाभाष्यकारांचें वचन आहे व मंगलाचरणाविषयीं सर्वशिष्ट संप्रदायहि आहे, म्हणून ब्रह्मविद्वरिष्ठपरमशिष्टाग्रणी सद्गुरुमहाराजसुद्धां 'यमोमिति' या श्लोकाने आशीर्वाद, नमस्कार व वस्तुनिर्देश अशा मंगलत्रयींपैकीं आशीर्वादात्मक मंगल शिक्षणाकरितां करतात. वास्तविक पाहिलें असतां सद्गुरुमहाराजांचें स्मरण करणाऱ्या भक्तांनाहि विघ्नादिकांची बाधा होत नाहीं, मग प्रत्यक्ष सद्गुरूंच्याच ग्रंथांत विघ्नें येतील काय ? ग्रंथ समाप्तीला व विस्ताराला पावेल कीं नाहीं अशी शंका असंभवनीयच आहे. परंतु 'यद्यदाचरति' या न्यायानें शिष्टाचारपरिपालनार्थ मंगल केलें असें वर वर दाखवून संपूर्ण ग्रंथानें प्रतिपाद्य जें जीव-ब्रह्मैक्य त्याचें उपासनापूर्वक ज्ञान या श्लोकांत सूत्ररूपानें प्रगट केलें आहे. व उत्तर मीमांसेच्या चारी अध्यायांचें तात्पर्यहि यांत सांगितलें आहे. पुढील सर्व श्लोक या श्लोकाचे व्याख्यानभूत आहेत असें म्हटलें तरी चालेल.

येथपर्यंत पूर्वपीठिका झाली; आतां श्लोकार्थाकडे वळूं. श्लोक म्हणजे पदसमुदायात्मक वाक्यरूप असतो. पदांतहि रूढ, यौगिक, योगरूढ, व यौगिकरूढ असे चार प्रकार आहेत. गोपद हें रूढ आहे म्हणजे या पदांतील गम धातु व डो प्रत्ययांच्या अर्थानें गच्छतीति गो अशी व्युत्पत्ति विवक्षित नाहीं. पाचक हें पद यौगिक आहे. पचति म्हणजे पाक करतो तो पाचक होय. पंकज हें पद योगरूढ आहे म्हणजे पंकात् म्हणजे चिखलापासून ज म्हणजे उत्पन्न झालेलें, असा योग व पद्मत्वजातियुक्त असा पंकज या संपूर्ण पदाचा रूढ अर्थ, असे

दोन्ही अर्थ विवक्षित आहेत, म्हणून पंकज पदानें चिखलांत उत्पन्न झालेलें पद्म असा बोध होतो. त्यामुळें या पदानें पद्मत्वजातिरहित अशा चिखलांत उत्पन्न झालेल्या बेडकाची किंवा पद्मत्वजातियुक्त परंतु स्थलांत उत्पन्न झालेल्या कमलाची व्यावृत्ति होते. यौगिकरूढ असें उद्भिद् हें पद आहे. या पदानें योगार्थानें वृक्षादि अर्थाचा बोध होतो व रूढीनें यागविशेषाचा बोध होतो. प्रकृतस्थलीं ॐ हें पद योगरूढ आहे, म्हणजे या पदाच्या अवयवाचा अर्थ व समुदायाचा अर्थ अर्थात् योगार्थ व रूढ्यर्थ मिळून एकच अर्थ पंकज पदाप्रमाणें होतो. ॐकार हें नैयायिकांच्या मतें वाक्यरूप आहे व पाणिनीच्या मतें पदरूपहि आहे. या ॐकारांत साडेतीन पदें अथवा मात्रा घटक आहेत. अकार हें पहिलें, उ कार दुसरें, म कार तिसरें व ॐ अशा आकाराचें चौथें पद. या चौथ्या अर्धमात्रारूप पदालाच 'नाद' अशी संज्ञा आहे. प्लुत ओंकाराचा उच्चार केला म्हणजे हा नाद अनुभवाला येतो, तो वास्तविक एकच असला तरी अणु–अणुतर–अणुतम अशा भेदानें बहुत्वालाहि प्राप्त होतो; म्हणून श्लोकांत नादैः अशा बहुवचनानें अर्धमात्रेचें निरूपण केलें तें योग्यच आहे. प्लुत उच्चारानें नादस्वरूपानें परिणत झालेल्या अकार–उकार–मकार या वर्णत्रयीलाच अर्धमात्रा, नाद, ध्वनि, समस्त पद अशा संज्ञा आहेत. या समस्त पदाचाच तुरीयत्वोपहित वाच्यार्थ व तदुपलक्षित लक्ष्यार्थ आहे.

प्रत्येक प्राणिमात्राच्या शरीरांत चक्षुरादि इंद्रियांचा जो समुदाय आहे त्याला अध्यात्म अशी संज्ञा आहे. येथें आत्मशब्दानें देह विवक्षित असल्यानें आत्मनि म्हणजे देहांत राहणारें तें अध्यात्म म्हणजे इंद्रियें असा अर्थ होतो. या इंद्रियांच्या सर्व विषयांना अधि-भूत अशी संज्ञा आहे. या इंद्रियांवर अनुग्रह करणाऱ्या ज्या सूर्यादि-देवता यांना अधिदैव अशी संज्ञा आहे. भिन्न भिन्न उपाधींच्या

योगानें आकाशाप्रमाणें भिन्न भिन्न दिसणारें ब्रह्म वस्तुतः एकच आहे. हा अध्यात्मादि सर्व भेद कल्पित आहे. तसेंच व्यष्टि म्हणजे एक व्यक्ति व समष्टि म्हणजे अनेक व्यक्तींचा समुदाय अशा काल्पनिक भेदानेंहि अद्वितीय ब्रह्म भिन्न रूपानें भासतें. या व्यष्टि समष्टीला पिंड व ब्रह्मांड अशी संतांच्या वाङ्मयांत संज्ञा आहे. व्यष्टिस्थूलदेह, समष्टिस्थूलदेह, व्यष्ट्यभिमानी विश्व, समष्ट्यभिमानी वैश्वानर, त्यांच्या अवस्था वगैरे जे इतर प्रकार हे सर्व अकाराचे वाच्यार्थ आहेत व या उपाधीनें उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ आहे. व्यष्टिसूक्ष्मदेह तदभिमानी तैजस, समष्टिसूक्ष्मदेह, तदभिमानी हिरण्यगर्भ, त्यांच्या अवस्थादि हे सर्व उकाराचा वाच्यार्थ, व या उपाधीनें उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ होय. व्यष्टि अज्ञान किंवा कारण देह, तदभिमानी प्राज्ञ, समष्टी माया, तदभिमानी ईश्वर, त्यांच्या अवस्थादि हे सर्व मकाराचा वाच्यार्थ व या उपाधीनें उपलक्षित शुद्ध चैतन्य हा लक्ष्यार्थ. नादरूप अर्धमात्रा या स्वरूपानें समस्त म्हणजे समासयुक्त असणारें ॐ हें पद व्यष्टींत-विश्वतैजसप्राज्ञानुगतत्व विश्वतैजसप्राज्ञाच्या अपेक्षेनें चतुर्थत्वधर्मानें उपहित प्रत्यक् बोध म्हणजे जीवचैतन्यरूप वाच्यार्थाला सांगतें व या सर्वानुगतत्वादिधर्मानें उपलक्षित शुद्ध चैतन्यरूप लक्ष्यार्थाला सांगतें. समष्टींत-विराट्‌हिरण्यगर्भईश्वरानुगतत्व विराडादिकापेक्षया चतुर्थत्वधर्मांनीं उपहित अद्वयानंदरूपवाच्यार्थाला व याच धर्मानें उपलक्षित शुद्धचैतन्यरूप लक्ष्यार्थाला सांगतें. पंकज पदांत अवयवशक्तीनें कर्दमोत्पन्न व रूढीनें पद्मत्वजातिविशिष्ट अशा दोन अर्थांचा ऐक्यरूप संबंध दाखविला जातो किंवा 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांत ज्याप्रमाणें तत्त्वंपदार्थांच्या ऐक्यांत तात्पर्य असतें, तद्वतच ॐ या पदांत अवयवशक्तीनें विश्व-

विराट् यांचें ऐक्य करून, स्थूलप्रपंचोपहित चैतन्य अकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; तैजस व हिरण्यगर्भ यांचें ऐक्य करून, सूक्ष्मप्रपंचोपहित चैतन्य उकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; प्राज्ञ व ईश्वर यांचें ऐक्य करून, स्थूल व सूक्ष्म प्रपंचाला कारणीभूत मायोपहित चैतन्य मकाराचा वाच्यार्थ व शुद्ध लक्ष्यार्थ; हा सर्व ॐ काराचा अवयवार्थ म्हणजे पंकजपदांत पंकात् जात कर्दमजन्य या स्थानीं किंवा तत्त्वमसींतील त्वं पदार्थस्थानीं झाला. तुरीयत्व सर्वानुगतत्व म्हणजे सर्वात्मकत्व वगैरे धर्मानें उपहित चैतन्य हा अर्धमात्रारूप समस्त पदाचा रूढ्यर्थ पंकज पदांत पद्मत्वविशिष्ट हा जसा रूढ्यर्थ आहे त्याप्रमाणें, व तत्त्वमसींतील तत्पदार्थस्थानापन्न असा झाला. याच धर्मानें उपलक्षित लक्ष्यार्थ झाला. ॐकाराच्या लक्ष्यभूत अवयवार्थीचें व लक्ष्यभूत अर्धमात्रारूप समस्त पदार्थीचें ऐक्य ज्ञान झालें म्हणजे वेदांत जेवढीं महावाक्यें आहेत त्या सर्वांचा शाब्दबोध झाला असें होतें; म्हणून सर्व महावाक्यांचा मूलभूत जो ॐकार याचाच ग्रंथारंभीं ग्रंथकारानें निर्देश केला आहे. समस्त व त्रिविध भेदांनीं भिन्न, सर्वज्ञ सृष्टिस्थितिलय कारण अशा ज्या श्रीदत्ताला समस्त व व्यस्त असें ॐ हें पद निरूपण करतें तो श्रीदत्त अविद्याकामकर्मादि अनेकविध संकटांपासून आम्हां श्रोत्या-वक्त्यांचें रक्षण करो हें तात्पर्य. ॥ १ ॥

सर्वाभयप्रदः सर्वन्यासपूर्वकमग्रजः ।
यमाश्रितोऽप्यसंपद्यं याति दत्तं भजामि तम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थः—(सर्वन्यासपूर्वकं) सर्वत्यागपूर्वक (सर्वाभयप्रदः) सर्व प्राण्यांना अभय देणारा (अग्रजः) ब्राह्मण (असंपदपि) साधनचतुष्टयसंपत्तिरहित असाहि (यं) ज्या दत्ताचा (आश्रितः)

आश्रय करणारा (यं) ज्याच्या स्वरूपाप्रत (याति) अभेदानें प्राप्त होतो (तं) त्या (दत्तम्) दत्ताप्रत (भजामि) मी भजतों ॥ १ ॥

भावार्थः—'शुभ कार्यांत विघ्नें फार' या न्यायानें सर्व विघ्न-ध्वंसार्थ आणखी दोन श्लोकांनीं मंगल करतो असें शिष्टाचारानुसारानें दाखवून दुसऱ्या व तिसऱ्या श्लोकांत या वृद्धशिक्षारूप ब्रह्मजिज्ञासेला अधिकारी कोण आहे हें गुरु महाराज स्पष्ट करतात. या मर्त्य लोकांतील पुत्र-धनादिसाध्य नाना प्रकारचीं सुखें व यज्ञादि पुण्यकर्म-साध्य स्वर्गादिब्रह्मलोकांपर्यंत दिव्य लोकांतील सुखें स्वार्थाकरितां संपादन करीत असतां सर्व भूतांना फार पीडा होते, असा विचारानें निश्चय झाल्यामुळें हीं क्षयिष्णु व परपीडाकारक सर्व सुखें व तत्साधनें मनःपूर्वक टाकून आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्वभूतांना ज्यानें अभय दिलें आहे असा ब्राह्मण अर्थात् विधिपूर्वक सर्व कर्म संन्यास केलेला चतुर्थाश्रमी, नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपत्ति नसतांहि ज्या श्रीदत्ताचें अनन्य भावानें संकीर्तन नामस्मरणादि भजन करून, तदेकनिष्ठ तदाश्रित होतो, तो सुद्धां त्या परब्रह्म अखंड श्रीदत्तस्वरूपाला प्राप्त होतो अर्थात् मुक्त होतो अशा त्या परब्रह्म परात्पर व करुणासागर श्रीदत्ताचें मी भजन करतों ॥ २ ॥

षट्कर्ता षड्विहीनो यं श्रितः पावनभावयुक् ।
याति मंदविरागोऽपि यं तं दत्तगुरुं भजे ॥ ३ ॥

अन्वयार्थः—(षट्कर्ता) भिक्षाटनादि सहा कर्में करणारा, (षड्विहीनः) पातित्यहेतु मंचकादि सहा पदार्थांचा त्याग करणारा, (मंदविरागोऽपि) अल्प वैराग्यशालीसुद्धां (पावनभावयुक्) परम-पवित्र परमात्म्याच्या शुद्ध भक्तीनें युक्त असा संन्यासी (यं श्रितः)

ज्याचा सेवक झाला असतां (यं याति) ज्याला प्राप्त होतो (तं दत्त-गुरुं) त्यादत्त गुरूला (भजे) मी भजतों ॥ ३ ॥

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत वर्णिलेल्या भगवदाश्रित संन्याशानें आश्रमनिषिद्ध कर्मांचा त्याग करून, स्वाश्रमाला विहित अशीं शास्त्रोक्त कर्मै अनासक्तीनें शिष्टाचारपरिपालनार्थ करावीं हें मंगल-श्लोकाच्या मिषानें दाखवितात. ज्याच्या चित्तांत विषय-वैराग्य मंद असेल अशा ब्राह्मणाला कुटीचकादि चार संन्यासांपैकीं कोणत्याच संन्यासाचा अधिकार नाहीं. इतकेंच नव्हे तर अशा अनधिकाऱ्यांनीं संन्यास ग्रहण केला तर त्यांना अधोगति होते असें जें शास्त्र आहे तें केवळ उदरंभरणादिकांकरितां संन्यास घेणाऱ्यांच्या निषेधाकरितां आहे. विषयामध्यें पूर्ण आसक्तीहि नाहीं व तीव्र वैराग्य नसल्यानें अनासक्तीहि नाहीं अशा अर्धवट स्थितींत असलेल्या; "देवा ! या विषय-पंकांतून काढून माझें कल्याण कर," म्हणून अनन्यभावानें भगवदाश्रय करणाऱ्या संन्याशाच्या निषेधाकरितां नव्हे. 'अपि चेत्सुदुराचारः' अशा भगवद्वचनानें दुराचारीहि भगवद्भक्तीचा अधिकारी होतो असें सांगितलें आहे; मग मंद विरागी भक्तीचा अधिकारी आहे हें काय सांगावें ? अशा संन्याशाला श्रवणादिपूर्वक ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार जरी संन्यासग्रहणकालीं नसला तरी निषिद्धवर्जनपूर्वक आश्रमविहित कर्मानुष्ठान व भगवद्भक्ति करीत राहिल्यास ज्ञान-लाभयोग्यतादि सर्व क्रमाक्रमानें होणार आहे. म्हणून रोज स्वशा-खोपनिषत्, विष्णुसहस्रनाम, गीता, रुद्र, पुरुषसूक्त, प्रणव, व इतरहि भगवन्नामाचा जप, स्नान, बाह्याभ्यंतरशुद्धि, देवतार्चन, ध्यान, भिक्षाटन, हीं सहा कर्मै भगवदाज्ञापरिपालन बुद्धीनें कर-णारा व शुक्ल वस्त्र परिधान करणें, पलंग वापरणें, बायकासंबंधीं वार्तालाप करणें, इंद्रियविषयाबद्दल लोलुपता बाळगणें, दिवसा

निजणें, गाडी, घोडा वगैरे यानसाधन वापरणें अशा सहा शास्त्रनिंद्य कर्मांचा त्याग करणारा मंदवैराग्यशाली संन्यासी सुद्धां ज्या श्रीदत्तगुरूंच्या भक्तीनें, सेवेनें दत्तगुरुस्वरूप होतो त्या सद्गुरूचें मी भजन करतों ॥ ३ ॥

सर्वात्मेशस्य हृत्स्थस्यास्तान्यभावो यमातिगः ।
उत्स्वभावोऽनृणो भक्तः प्रियो यस्य नमामि तम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थः—(हृत्स्थस्य) हृदयांत वसणाऱ्या, (सर्वात्मेशस्य) सर्वात्मस्वरूप व सर्वेश्वरस्वरूप असणाऱ्या (यस्य) ज्या श्रीदत्ताचा (अस्तान्यभावः) हें सर्व जगत् भगवद्रूप आहे अशा भावनेनें त्यक्तभेदबुद्धि असा (उत्स्वभावः) उत्कृष्ट आहे स्वभाव ज्याचा असा (यमातिगः) मृत्यूचें किंवा भजनानंदांत निमग्न असल्यानें यम-नियमांचेंहि अतिक्रमण करणारा (प्रियो भक्तः) आवडता भक्त (अनृणः) देवऋषिपितृऋणरहित होतो (तं नमामि) त्या श्रीदत्ताला मी नमस्कार करतों ॥ ४ ॥

भावार्थः—श्रौतस्मार्तादि सर्व कर्मांचा परित्याग चित्तांत तीव्र वैराग्य नसतांहि करून, भगवदेकशरण संन्यासी भगवद्भजनानें मुक्त होतो असें पूर्वी सांगितलें, परंतु "ब्राह्मण जन्मल्याबरोबरच देव, ऋषि व पितर यांच्या ऋणांनीं युक्त असतो, तो यज्ञादिकानें देवांचें, स्वाध्यायाध्ययनानें ऋषींचें व प्रजोत्पादनादिकानें पितरांचें ऋण फेडल्याशिवाय जर मोक्षाविषयीं प्रयत्न करूं लागेल तर अधोगतीला जातो" असें श्रुतिस्मृत्यादिग्रंथांत सांगितलें असल्यामुळें तें आपलें सांगणें योग्य नाहीं अशी शंका घेऊन, श्रीदत्तभक्त संन्याशाला हा ऋणत्रयापाकरणाचा नियम लागू नाहीं असें दाखवीत, श्रीदत्तनमस्कारात्मक मंगल, विघ्नसंभावनेनें या चतुर्थ श्लोकांत ग्रंथकार करतात.

ऋणत्रयापाकरणानें ज्या देव-ऋषि-पितरांचा संतोष जायमान ऋणी ब्राह्मणानें करावयाचा त्या सर्वांचा अन्तरात्मा व मालक श्रीदत्तच आहे व तो हृदयस्थ अति निकट असल्यानें त्याचें भजन अत्यंत सुलभ व सर्वांचा संतोष करणारें असें आहे; कारण सर्व प्राणिमात्र त्याचीच प्रजा आहे व तो सर्वांचें मूळ कारण आहे. ज्याप्रमाणें झाडाच्या मुळाला पाणी न घालतां पत्रपुष्पादिकांवर पाणी शिंपणें वृक्षाच्या कोणत्याहि भागास संतोषकारक नाहीं; त्याप्रमाणें सर्वांचा मूळ पुरुष व भजनप्रिय अशा श्रीदत्ताचा भजनानें संतोष न करतां देवादिकांचा संतोष करण्याचा यत्न व्यर्थ आहे. श्रीदत्ताचा संतोष करणारा मात्र सर्वांचा संतोष करतो. तो सर्वात्म्याचें भजन करीत असल्यानें त्याच्या मोक्ष-मार्गांत कोणीहि विघ्नें करूं शकत नाहींत. कदाचित् विघ्न आल्यास त्याचें दूरीकरण करण्यासाठीं परमात्मा सदैव सिद्ध असतो. हा भजक लवकर संत पदवीला पोंचतो. सर्व वस्तु परमात्म स्वरूपच आहेत असा याचा दृढ निश्चय असल्यानें हा नेहमीं अभय अवस्थेंत असतो. कदाचित्, दैववशात् याचेकडून विहितकर्म झालें नाहीं किंवा कांहीं प्रमाद घडला तर हृदयांतरवासी भजनसंतुष्ट परमात्मा तात्काळ तें पाप नाहींसें करतो. ईश-भक्ताच्या वाऱ्यालासुद्धां राहूं नका अशी यम-धर्माची आपल्या दूतांना आज्ञा असल्यानें यमधर्मादिकांच्या दंडाचीसुद्धां श्रीदत्तभक्ताला भीति नाहीं. पापक्षयाच्या उद्देशानें हा भक्त जरी भगवद्भजन करीत नसला, कारण-भगवत्प्रीति हेंच त्याच्या भजनाचें उद्देश्य असतें, तरी भजनप्रभावानें याचीं सर्व पापें लयाला जाऊन ज्या या श्रीदत्ताचा प्रिय भक्त सर्व ऋणांपासून भजन-वैभवानें मुक्त होतो त्या श्रीदत्तप्रभूला अनन्यभावानें माझा नमस्कार असो ॥ ४ ॥

उपाधिनाऽऽत्मनानात्वं कर्तृतां वीक्ष्य भोक्तृताम् ।
विशारदोऽप्यनित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥ ५ ॥
ततो निर्विद्य संन्यस्य प्रवृत्तिं प्रेयसीमपि ।
विशारदं ब्रह्मनिष्ठं श्रोत्रियं गुरुमाश्रयेत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थः—(विशारदः) स्वकर्तव्यकुशल मुमुक्षूनें, (उपाधिना) अविद्यारूप उपाधीनें आत्म्याचें अनेकत्व, (उपाधिना कर्तृतां भोक्तृतां वीक्ष्य) विज्ञानमयकोशरूप उपाधीनें जीवाला कर्तृत्व व आनंदमय कोशरूप उपाधीनें त्याला भोक्तृत्व आहे असें विचारानें निश्चित करून, (लोक–काला–गमात्मनामपि) स्वर्गादि लोक, स्वर्गसुखोप-भोगकाल, स्वर्गसाधनकर्मबोधक वेद, शरीराद्यनित्योपाधियुक्त जीवात्मे या सर्वांचेंहि (अनित्यत्वं वीक्ष्य) विचारानें अनित्यत्व निश्चित करून (ततः निर्विद्य) त्या सर्वांपासून विरक्त होऊन (प्रेयसीमपि प्रवृत्तिं संन्यस्य) अत्यंत प्रिय असणाऱ्याहि आपल्या कर्ममार्गाकडील प्रवृत्तीला सोडून (श्रोत्रियं) शास्त्रनिष्णात (ब्रह्मनिष्ठं) ब्रह्मसाक्षात्कार झालेल्या (विशारदं) दृष्टान्तादिकांनीं शिष्याला तत्त्व पटवून देणाऱ्या अशा (गुरुं) गुरूला (आश्रयेत्) शरण जावें ॥ ६ ॥

भावार्थः—संन्यासाश्रमाविषयीं वेदांत विधान नाहीं, परंतु लोकांत संन्यासाश्रमपरंपरा अव्याहत चालू आहे ती केवळ अंध-परंपरा आहे, अशा जैमिनि-मताचा अनुवाद करून, चार सूत्रांनीं संन्यास, श्रुत्यादिप्रमाणसिद्ध आहे, असा बादरायणाचार्यांनीं दिलेला संन्यासनिर्णय प्रगट करण्याकरितां, मुमुक्षूनें अत्यंत प्रिय असलेला प्रवृत्तिमार्ग सोडून, संन्यासपूर्वक निवृत्ति मार्गाचें अवलंबन करून, सद्गुरूला शरण जावें हें या पांच व सहा अशा दोन श्लोकांत उपपत्तिपूर्वक ग्रंथकार दाखवितात.

प्रत्येक शरीरांत इदंरूप जडापेक्षां विलक्षण म्हणजे अहंरूपानें भासणारा आत्मा नित्य व प्रति शरीरांत भिन्न असा आहे. स्वर्गादि उपभोग्यविषय व तत्साधनभूत कर्म-वेद वगैरे पदार्थांचा प्रलयांत लोप होत असला तरी पुन्हां त्यांचा प्रादुर्भाव होत असल्यानें ते प्रवाहाप्रमाणें नित्यच आहेत, म्हणून त्याविषयीं वैराग्य होणें संभवनीय नाहीं. सुखतत्साधनादि पदार्थ अनादि कालापासून या जगांत आहेत व अनंत कालपर्यंत ते असेच प्रवाहरूपानें राहणार. यांचा अत्यंत उच्छेद कधींहि संभवनीय नाहीं. जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्ता सर्वेश्वर कोणी आहे याबद्दल प्रमाण नाहीं. धर्मच फलदाता आहे. आत्मा ज्ञानस्वरूप नसून इंद्रियादिद्वारां होणाऱ्या ज्ञानाचा आश्रय आहे. सुषुप्त्यवस्थेंत इंद्रियादिकांचा लय झाला म्हणजे आत्मा जडमूढ अशा अंधकारमय अवस्थेंत असतो असें आपण रोज पाहतों. वेदान्तिसम्मत मुक्तिदशेंत जर असेच इन्द्रियादिक नसतील तर ती मुक्ति-अवस्था म्हणजे एक क्षयरोगच आहे. हा क्षयरोग होण्याकरितां सुखमय सर्व प्रपंच सोडून ब्रह्मचर्यादि कष्टमय साधनानें परम कठीण अशा गुरुसेवेंत ज्ञानाकरतां आपलें अमूल्य आयुष्य व्यतीत करणारे लोक मनुष्यकोटींत गणना करण्यास योग्य नाहींत; अशा जैमिनिमतानुयायांच्या शंकेला उत्तर देण्याकरितांहि हे दोन श्लोक सिद्धांत्याचे आहेत. त्यांचें थोडक्यांत म्हणणें असें आहे-जर जीवात्मे उपाधीचा आश्रय न करतां वस्तुतःच भिन्न भिन्न असतील, इंद्रियादिक साधनानें ज्ञानरूप परिणामाला ते आत्मे पावत असतील, कर्तृत्वभोक्तृत्व हा त्यांचा वास्तविक धर्म असेल, जग हें पारमार्थिक सत्य असेल, व जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्ता ईश्वर नसून धर्मच आहे असें सिद्ध होईल, तर मुक्ति हा क्षय रोग आहे असें म्हणणें व तदर्थ यत्न करणार अमनुष्य असें तत्त्व सिद्ध होईल; परंतु यांपैकीं एकहि गोष्ट प्रमाणांनीं सिद्ध

नाहीं. अतींद्रियार्थाचें सूर्यप्रकाशाप्रमाणें स्पष्ट ज्ञान करून देणारी श्रुति व तदनुगृहीत तर्कानें विचार केला असतां प्रत्ययाला येणारें जीवात्म्यांचें नानात्व घटमठाद्युपाधीनें भासणाऱ्या आकाशाच्या भेदाप्रमाणें औपाधिक आहे. विज्ञानमयकोशाच्या तादात्म्यामुळें त्याला कर्तृत्व व आनंदमयकोशाच्या तादात्म्यानें भोक्तृत्व भासतें. जपाकुसुमोपाधीच्या संसर्गानें भासणारा स्फटिकाचा लालपणा जसा औपाधिक, तसेंच अज्ञान व कोशरूप उपाधीनें अनेकत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, अनित्यज्ञानत्त्व हें जीवात्म्यावर सर्व औपाधिक आहे. वास्तविक नित्य एक सच्चिदानंदरूप असा हा आत्मा आहे व त्याच्या या वास्तविक स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें निर्माण झालेली ही सर्व सृष्टि शुक्तीवर भासणाऱ्या रजताप्रमाणें मिथ्या आहे. अचेतन अतएव देशकालअवस्थादि ज्ञानरहित असा धर्म; सर्वज्ञ, सर्व शक्ति, चेतन ईश्वराच्या प्रेरणेशिवाय देशकाल अवस्थादि सापेक्ष स्वर्गादि फलोपभोग देऊं शकत नसल्यानें तशा सर्वज्ञ, सर्व-शक्तिईश्वराचीहि आवश्यकता आहे. 'नासदासी'दित्यादि श्रुतीमध्यें प्रलय व उत्पत्यादिकांचें वर्णन असल्यामुळें अविद्या असे तोंपर्यंत देश, काल, आगम व विशिष्ट जीवात्म्यांना ऊर्णनाभिप्रमाणें अव्यक्त रूप मायेंत लीन करून पुन्हां बाहेर काढणारा ईश्वर, मायिक जगाचा उपादान व निमित्त कारण असा आहे. आत्मे जरी नित्य असले तरी उपाधींच्या नाशानें प्रलयांत त्यांचाहि नाश होतो असें या श्लोकांत सांगितलें आहे. स्वरूपतः तो परब्रह्मच असल्यानें कधींहि नष्ट होत नाहीं. केलेलें शुभाशुभ कर्म ज्ञानाशिवाय समूल नष्ट होत नाहीं. तें आपलें फळ देण्याकरितां सदैव जागृत असतें. "सुख पाहतां जवापाडें दुःख पर्वताएवढें" या न्यायानें सर्व प्रपंच दुःखमयच आहे, म्हणून अत्यंत प्रिय असणारा कर्मकांडात्मक प्रवृत्तिमार्ग वैराग्यपूर्वक

सोडून स्वार्थसाधनतत्पर अशा मुमुक्षूनें शाब्दब्रह्म व परब्रह्मांत निष्णात, लौकिक दृष्टान्तादिकांनीं व शक्तिपातांनीं सर्वानर्थमूळ अज्ञान निवृत्त करण्यास समर्थ अशा सद्गुरूंचा आश्रय करावा असें ठरतें ।। ६ ॥

भक्त्या गुरुमुपासीनः श्रद्धालुस्तत्परो वशी ।
स्थेयःशमोऽनन्यधिया श्रवणादि ततश्चरेत् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थः—(भक्त्या) गुरु प्रत्यक्ष ईश्वर आहेत अशा भावनेनें (गुरुं) आपल्या गुरूंच्या (उपासीनः) सर्वदा जवळ असणाऱ्या (श्रद्धालुः) आस्तिक्य बुद्धियुक्त (तत्परः) गुरु किंवा ब्रह्मतत्पर (वशी) जितेन्द्रिय (स्थेयःशमः) अत्यन्त स्थिर, शान्तियुक्त अशा मुमुक्षूनें (अनन्यधिया) श्रवणादिकालीसुद्धां मी ब्रह्माहून अभिन्न आहें अशा बुद्धीनें (ततः) त्या सद्गुरूपासून (श्रवणादि) श्रवण, मनन निदिध्यासन (चरेत्) करावें ।। ७ ।।

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें सद्गुरूला शरण गेल्यावर तेथें काय करावें हें या श्लोकांत सांगतात. सच्छिष्यांनीं सद्गुरूचा आश्रय केल्यावर, ईश्वरच गुरुरूपानें प्रगट झाला आहे अशी भावना दृढ धरून नेहमीं सद्गुरूंच्या सेवेंत, नमस्कारांत व सान्निध्यांत तत्पर असावें. प्रसंगविशेषीं मनांतील शंकाहि विचाराव्या. गुरूच्याजवळ योग्य स्थळीं दृढासनबद्ध असावें. चांचल्य टाकून द्यावें. गुरुवाक्य म्हणजे प्रत्यक्ष श्रुतीच आहे अशी भावना ठेवावी. जिंकण्याकरितां किंवा गुरूला अडविण्याकरितां कांहींहि विचारूं नये. जिज्ञासुपणानें ब्रह्मज्ञान करून घेण्याविषयीं तत्पर असावें. रसनेंद्रिय-प्रभृति सर्व इंद्रियें आपल्या स्वाधीन ठेवावीं; तदधीन होऊं नये. विवेक-वैराग्यादि पूर्वांग व दमउपरत्यादि उत्तरांगासहित शांतीचे

स्थैर्य वारंवार अभ्यासानें चित्तांत करावें. इतकी सर्व पूर्व तयारी झाल्यावर सर्व साधनांपेक्षां अत्यंत अंतरंग अशा श्रवण, मनन निदिध्यासनरूप साधनांचा गुरूंच्या सांगण्याप्रमाणें अभ्यास करावा. स्वत:च्या स्वतंत्र बुद्धीनें त्यात कांहीं कमीजास्त करूं नये. श्रवण व मनन यांचाच पुष्कळ अभ्यास करावा. आपल्या वर्णाचा, जातीचा, कुळाचा व देहाचा अभिमान जर श्रवण-मननानें शिथिल झाला नसेल तर पुष्कळ काळ निदिध्यासनच करावें. परमेश्वर कृपेनें दृढ वैराग्यद्वारां अहंकार शिथिल झाला असल्यास या साधनांचें स्वल्पानुष्ठान केलें तरी चालेल. एकंदरींत आपले दोष किती गेले, किती शिल्लक आहेत, आपण कोठवर आलों, अद्यापि किती मार्ग आक्रमण करावयाचा आहे इत्यादि पूर्वापर विचारपूर्वक श्रवणादि साधनानुष्ठान गुरुसान्निध्यांत, गुरु वाक्यानुसारें मुमुक्षूनें तत्पर होऊन करावें ॥७॥

पापहृत् कृच्छ्रफलदशाब्दं ज्ञानं तु संशयान् ।
निवर्तयेत् स्वयं नश्येदसत्त्वावरणं तदा ॥ ८ ॥

अन्वयार्थः—(पापहृत्) पापनाशक (कृच्छ्रफलदशाब्दं ज्ञानं तु) कृच्छ्राचें फल देणारें शब्दापासून झालेलें ब्रह्माचें परोक्षज्ञान, तर (संशयान् निवर्तयेत्) सर्व संशयाला दूर करील (तदा) त्या वेळीं (असत्त्वावरणं) ब्रह्म नाहीं असें भासविणारें अज्ञानकृत आवरण (स्वयं नश्येत्) आपोआपच नष्ट होईल ॥ ८ ॥

भावार्थः—पूर्वश्लोकांत ब्रह्मज्ञानाकरितां गुरुमुखानें श्रवणादि साधनें करावीं असें सांगितलें, परंतु कृच्छ्रादिकांच्या अनुष्ठानानें चित्तांतील पाप नष्ट झाल्याशिवाय ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं असा शास्त्रसिद्धांत असल्यानें पापनाशक कृच्छ्रादि अनुष्ठान सोडून श्रवणादि करणें व्यर्थ आहे, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान या

श्लोकांत करतात. पापनाशाशिवाय ज्ञान होत नाहीं, हा पूर्वपक्ष्यांनीं सांगितलेला शास्त्र-सिद्धान्त सिद्धान्त्यालाहि मान्य आहे. भक्तियुक्तान्तःकरणानें गुरुमुखांतून केलेलें वेदान्त-श्रवण प्रतिदिवशीं ऐंशी कृच्छ्राच्या फळाला देतें अशी स्मृति असल्यानें श्रवणादि साधन करणाऱ्या मुमुक्षूला कृच्छ्राचें अनुष्ठान सहज घडत असल्यानें ज्ञानप्रतिबंधक पापांचा नाश त्याला अनायासेंच सिद्ध आहे. ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून टाकतो अशी भगवद्गीता असल्यानें श्रवणादिकांपासून झालेलें परोक्षब्रह्मज्ञानसुद्धां सर्व पापांचा नाश करीत असल्यानें त्याला पाप नाशाकरितां इतर अनुष्ठानांची आवश्यकता नाहीं. 'ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि' या स्मृतींत ज्ञानशब्दानें अपरोक्ष साक्षात्काराचाच बोध होतो; कारण भगवत्पादांनीं स्वप्नांतून जागा झालेल्या माणसाला ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील पातकांची बाधा होत नाहीं, त्याप्रमाणें अविद्या निद्रेंतून जागा झालेल्याला, म्हणजे ब्रह्मसाक्षात्कारी पुरुषाला कांहीं पातक राहत नाहीं असें निरूपण केलें आहे. म्हणून शब्दापासून होणाऱ्या परोक्ष ज्ञानानें पातकांचा नाश होत नाहीं अशीहि शंका अयोग्य आहे. कारण विद्यारण्यांनीं, परोक्षब्रह्मज्ञान, बुद्धिपूर्वक केलेल्या सर्व पातकांचें भस्म करतें, व गरूंनीं सांगितलेल्या महावाक्यापासून झालेल्या ब्रह्मसाक्षात्कारानें सर्व संसारमूलकारण अविद्येचा नाश होतो असें स्पष्ट सांगितलें असल्यामुळें 'ज्ञानाग्निः' या स्मृतींत ज्ञानपदानें परोक्ष ज्ञानहि घेण्यास कांहीं हरकत नाहीं. हें परोक्षज्ञान पापनाशक आहे. इतकेंच नव्हे तर इहलोक, परलोक व सुख इत्यादि सर्व कल्याणांचा उच्छेद करणाऱ्या; आत्मा देहाहून अतिरिक्त आहे कां देह म्हणजेच आत्मा इत्यादि शेंकडो संशयांनाहि नाहींसें करतें. ब्रह्म नाहीं असा भ्रम करणारी जी अज्ञानाची असत्वावरण नांवाचीं शक्ति ती सुद्धां

या परोक्ष ज्ञानानें नष्ट होते. ब्रह्मसाक्षात्कार नसला तरी ब्रह्म आहे असा दृढ निश्चय श्रवणपूर्वक परोक्ष ज्ञानानें होत असल्यानें ब्रह्म साक्षात्काराकरितां मुमुक्षु मनन व निदिध्यासनाकडे स्वःतच प्रवृत्त होईल. अतएव अत्यंत उपयोगी अशा परोक्ष ज्ञानाचें साधन जें श्रवणादि त्यांचें अनुष्ठान मुमुक्षूनें इतर सर्व व्यापार टाकून गुरुशुश्रूषापूर्वक करावें असा आशय येथें आहे ॥ ८ ॥

शुङ्-मोह-पाश-जन्मान्त-क्लेश-काम-क्रियालयः ।
स्वात्मन्येकतया दृष्टे संशयानां कुहान्तरम् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थः—(स्वात्मनि) स्वरूपभूत आत्मा (एकतयादृष्टे) अखंड एक रूपानें पाहिला असतां (शुङ्मोहपाशजन्मान्तक्लेशकामक्रियालयः) शोक, मोह, दया, लज्जा इत्यादि आठ पाश, जन्म, मृत्यु, अविद्यादि पांच क्लेश, सर्व इच्छा, इष्ट, अनिष्ट, मिश्र फळ देणारीं सर्व कर्मे यांचा लय होतो म्हणून (संशयानां) संशयांना (कुह अन्तरम्) अवकाश कोठून ? ॥ ९ ॥

भावार्थः—सद्गुरूंनीं सांगितलेल्या, शास्त्रोक्त पद्धतीनें केलेल्या श्रवणादिकानें अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान झालें असतां शोकादिक नष्ट होतात हें या नवव्या श्लोकांत सांगतात. वास्तविक पाहिलें असतां सच्चिदानंदघन, अद्वितीय ब्रह्माशिवाय दुसरा पदार्थच जगांत नाहीं, म्हणून आत्म्याला शोकमोहादिकांचा संभवच नाहीं. तथापि अविद्यावस्थेंत राहून विचार केला असतां अनादि अविद्येच्या योगानें निर्माण झालेल्या अहंकाराशीं आत्म्याचें अविवेकानें एकीकरण करून मी व माझें अशा प्रत्ययरूप आत्मानात्म्याची गांठ बांधून हें असावें, हें मिळावें इत्यादि इच्छा म्हणजे काम व ग्रंथि असें श्रुतीला संमत आहे. ज्यावेळीं हृदयांतील हे सर्व काम नाहींसे होतात म्हणजे ज्या वेळीं हृदयाच्या

सर्व ग्रंथी तुटतात त्या वेळीं मर्त्य-भावाला पावलेला आत्मा अमर होतो असें काठकोपनिषदांत सांगितलें आहे. हे कामरूप ग्रंथीच स्वर्गादि इष्ट फळें देणारीं, नरकादि अनिष्ट फळें देणारीं व मनुष्य लोकरूप मिश्रफळ देणारीं सारीं कर्में जीवाकडून करवितात. अविद्या, काम व कर्म हे प्रामुख्यानें संसाराला कारण आहेत. शोक, मोह, कृपा, लज्जा, भय, शंका, किळस, कुल शील जाति यांचा अभिमान हे आठ जीवाला बांधणारे पाश, जन्म व मरण, देहादिकांचे ठिकाणीं आत्मबुद्धिरूपाविद्या, गर्व, प्रीति, द्वेष, मरणाचें भय, हे पतंजलीनें सांगितलेले पांच क्लेश, हेहि जीवाला चौऱ्यांशी योनींतून फिरविणारे आहेत. सद्गुरूंच्या सान्निध्यांत राहून त्यांच्या मुखांतून झालेल्या श्रवणादि साधनानुष्ठानानें मुमुक्षूला अपरोक्ष अखंडस्वरूपसाक्षात्कार झाला असतां जन्ममरणप्रद अशा अविद्याकामकर्मादि व शोकमोहादि अनर्थांची निवृत्ति होते. सर्व संशयांचें मूळ कारण हें अविद्यादिच गेलें असतां मग संशयाला अवकाशच नाहीं, त्यामुळें जीव कृतार्थ होतो. म्हणून मुमुक्षूनें सद्गुरुसान्निध्यांत श्रवणादि करावें ॥ ९ ॥

भोक्त्रापत्त्यारंभणाभ्यामात्मांशजगदेकता ।
उक्ता देहत्रयातीत आत्मा साक्षी धियेक्ष्यते ॥ १० ॥

अन्वयार्थः—(आत्मांशजगदेकता) परब्रह्म, जीव, व चराचरविश्व या तिघांचाहि अभेद (भोक्त्रापत्त्यारंभणाभ्यामुक्ता) भोक्त्रापत्यधिकरणानें व आरंभणाधिकरणानें सांगितला आहे. (देहत्रयातीतः) स्थूल, सूक्ष्म व कारणरूप या तीन देहांच्या पलीकडे असणारा (साक्षी) देहत्रय त्यांचे व्यापार व त्याचे अभिमानी यांना साक्षात् पाहणारा (आत्मा) अखंडैकरस केवल आत्मा (धिया) निश्चयात्मक अन्तःकरण वृत्तीनें (ईक्ष्यते) पाहिला जातो ॥ १० ॥

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत, जीवाला परब्रह्माच्या स्वतःशीं असलेल्या ऐक्याच्या साक्षात्कारानें शोकादिकांची निवृत्ति होऊन कृतकृत्यता येते असें सांगितलें, परंतु 'द्वासुपर्णा' या श्रुतींत जीव हा कर्मफळांचा भोक्ता व ईश्वर केवळ साक्षी असा जीवेश्वरांचा भेद सांगितला आहे. जीवाचें भोक्तृत्व हें नित्य असेल तर भोगसाधनें हीं प्रवाहरूपानें कां होईना नित्यच मानलीं पाहिजेत. मग नित्यभोक्ता जीव व नित्य अभोक्ता साक्षी ईश्वर याचें ऐक्यदर्शन कसें शक्य आहे, व कदाचित् तसें ज्ञान झाल्यास तें खरें म्हणजे अबाधित कसें असेल अशी शंका करून; जीवात्मा स्वरूपतः अभोक्ता साक्षीरूपच आहे, उपाधीनें भोक्तृत्व त्यावर आरोपित आहे म्हणून ऐक्यदर्शन होण्यास व तें अबाधित मानण्यास कांहींहि हरकत नाहीं हें उत्तर या दशम श्लोकांत सांगतात. भोक्त्रापत्त्यधिकरणांत (२-१-१३) एकमेव अद्वितीय ब्रह्मच आहे, असें सांगणाऱ्या श्रुतीशीं भोक्ता व भोग्य यांच्या भेदाला जाणणाऱ्या व परीक्षित अशा प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विरोध येत असल्यानें श्रुतिसिद्ध अद्वैतच खोटें मानावें अशी शंका घेऊन तरंग, फेस, बुडबुडे इत्यादि समुद्रविकार भिन्न दिसत असूनहि समुद्राची एकताहि जशी आहे, तद्वत् भोक्ता भोग्य इत्यादि पदार्थ ब्रह्माहून भिन्न दिसत असले तरी भोक्ता-भोग्य होणें किंवा भोग्य भोक्तृस्वरूप होणें ही आपत्ति न येतां एकमेवाद्वितीय ब्रह्मच सर्व आहे असें अद्वैतहि सिद्ध होतें, असें दाखविलें. 'तदनन्यत्वं' या आरंभणाधिकरणांत (२-१-१४) भोक्ता व भोग्य यांचे ब्रह्माशीं असलेले भेदाभेद पूर्वाधिकरणांतील समुद्रतरंग न्यायानें खरेच आहेत अशी शंका करून; श्रुति व युक्तीनें ते बाधित असल्यानें व्यावहारिकच मानावे व एक अद्वितीय ब्रह्मच तात्त्विक मानावें असें सांगितलें आहे. या दोन्हीहि अधिकरणांत मिळून परब्रह्म, तदंश म्हणून प्रसिद्ध असलेला जीव व जगत् हें सर्व

परब्रह्मच आहे असें सिद्ध झालें. 'आत्म' शब्दाचे '¹अत्ति', 'आदत्ते', 'आप्नोति', अशा व्युत्पत्तीनें निरूपण केलें असतां क्रमानें जाग्रदवस्था, स्वप्नावस्था व सुषुप्त्यवस्थाविशिष्ट सोपाधिक आत्मस्वरूपाचा बोध होत असला, तरी उपाधी मिथ्या असल्यानें हें जीवाचें औपाधिकरूप आहे. 'यच्चास्यसंततो भावः' या चतुर्थ व्युत्पत्तीनें अखंड सत्ता हें आत्म्याचें वास्तविक स्वरूप आहे असा बोध आत्मपदानें होत असल्यानें व परब्रह्महि अखंड सत्तारूप असल्यानें दोन्ही एकच आहेत. चतुर्थ निर्वचनानें सिद्ध झालेलें आत्मस्वरूप देहत्रयातीत व साक्षिरूपच आहे असें हें अखंड आत्मस्वरूप महावाक्यजन्य निर्विकल्प व निश्चयात्मक अशा अन्तःकरणवृत्तीचे विषय होत हा भावार्थ.।।१०।।

उपक्रमादिषड्लिंगैर्यत्तात्पर्यावधारणम् ।
अद्वैते श्रवणं तत् तत्संस्कृता धीस्तदीक्षणे ।। ११ ।।

अन्वयार्थः——(उपक्रमादिषड्लिंगैः) उपक्रमादि सहा लिंगांनीं (अद्वैते) जीवाभिन्न परब्रह्माच्या ठिकाणीं (यत्तात्पर्यावधारणम्) जो तात्पर्यनिश्चय (तत् श्रवणम्) त्याला श्रवण असें म्हणतात.(तत्संस्कृता धीः) त्या श्रवणानें संस्कृत झालेली बुद्धि (तदीक्षणे) त्या अद्वितीय परब्रह्माच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयीं [समर्था] समर्थ आहे ।। ११ ।।

भावार्थः—चक्षुरादि बहिरिन्द्रियें व अन्तःकरण हे पराक् आहेत, म्हणजे यांना अनात्म्याला पाहण्याचीच शक्ति आहे व अनादि कालापासून आजपर्यंत यांना अनात्मदर्शनाचाच अभ्यास आहे त्यामुळें

१ अत्ति-जाग्रदवस्थेंत विषयोपभोग घेतो. आदत्ते जाग्रद्वासना घेऊन त्यायोगें स्वप्न पाहतो. आप्नोति परब्रह्मस्वरूपाला प्राप्त होतो तो आत्मा अत्ति-आदत्ते-आप्नोतीत्यात्मा.

बुद्ध्यादिकांना आत्मदर्शन होणें शक्य नाहीं; असें असतां 'धियेक्ष्यते' बुद्धीनें आत्मा पाहिला जातो असें पूर्व श्लोकांत कसें म्हटलें अशा शंकेचें उत्तर; संस्कृतबुद्धिगम्य आत्मा आहे असें सांगून या ११ व्या श्लोकांत देतात. उपक्रमोपसंहार[१]–ग्रंथारंभ व ग्रंथाचा शेवटचा भाग. अभ्यास[२]–वारंवार तोच विषय सांगणें, अपूर्वता[३]–नावीन्य असणें. फलम्[४]–प्रयोजन दाखविणें, अर्थवाद[५]–स्तुती करणें, उपपत्ति[६]–युक्ति सांगणें अशा सहा प्रमाणांनीं कोणत्याहि ग्रंथाचें, प्रकरणाचें, वाक्याचें तात्पर्य समजतें. प्रकृत स्थलीं जीवाहून अभिन्न ब्रह्म आहे असें या षड्विध लिंगांनीं तात्पर्य निश्चित करणें यालाच वेदान्तश्रवण असें म्हणतात. श्रद्धा व सद्गुरु प्रसादादिकांनीं युक्त मुमुक्षूला जर असें श्रवण घडलें तर त्याची बुद्धि श्रवणानें संस्कृत होते; पुढें श्रवणानुसारि मनन व निदिध्यासन घडून बुद्धीला सूक्ष्मपणा प्राप्त होतो. अनात्मदर्शनाला साधन असें बुद्धीचें जाड्य नष्ट होऊन तिला सूक्ष्मपणा आल्यानें जीवाभिन्न ब्रह्माचा अपरोक्ष साक्षात्कार होण्याला ती समर्थ होते, म्हणून पूर्व श्लोकांत 'धियेक्ष्यते' असें म्हटलें तें योग्यच आहे. मनानें, इन्द्रियानें, बुद्धीनें, आत्मा दिसत नाहीं असा निषेध करणारी श्रुति स्थूल बुद्धीला आत्मा दिसत नाहीं असें सांगणारी असल्यानें 'धियेक्ष्यते' हें विधान श्रुतिविरुद्धहि नाहीं ॥ ११ ॥

प्रत्युक्तात्र फलव्याप्तिर्वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।
ततो धिया कृते वाक्यविचारे स्वात्मदृग्भवेत् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थः—(अत्र) 'नैव वाचा न मनसा' इत्यादि श्रुतींत (फलव्याप्तिः) चिदाभासप्रकाश्यत्व (प्रत्युक्ता) निषिद्ध केलें. (वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता) 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या या श्रुतींत वृत्तिविषयत्व अपेक्षित आहे. (ततः) म्हणून (धिया) संस्कृत अशा सात्त्विक बुद्धीनें (वाक्य-

विचारे कृते) तत्त्वमस्यादि वाक्यांचा विचार केला असतां (स्वात्मदृक् भवेत्) स्वरूपभूत आत्म्याचें ज्ञान होईल किंवा आत्मा बुद्धीच्या योगानें आपणांला पाहणारा असा होईल ।। १२ ।।

भावार्थः—स्थूल बुद्धीला अग्राह्य व सूक्ष्म बुद्धीला ग्राह्य आत्मा आहे असें सांगून 'न दृश्यते' व 'दृश्यते' या श्रुतींच्या विरोधाचा परिहार पूर्वश्लोकांत जरी केला तरी आत्म्याला दृश्यत्व मानलेंच आहे; त्यामुळें आत्मा द्रष्टा आहे, दृश्य नाहीं या सिद्धान्ताचा विरोध व 'अदृश्यं' इत्यादि श्रुतींचाहि विरोध येतो अशी शंका करून; 'अदृश्यं' या वचनानें फलव्याप्तीचा निषेध केला आहे व 'दृश्यते' या शब्दानें वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्व सांगितलें आहे; त्यामुळें द्रष्टृत्व व वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्व यांचा व 'अदृश्यं' इत्यादि श्रुतींचाहि विरोध येत नाहीं हें या १२ व्या श्लोकांत सांगतात.

कोणत्याहि पदार्थाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होण्याचें असल्यास प्रथम प्रत्यक्षसाधन इन्द्रियादिद्वारां तद्विषयाकार अन्तःकरण वृत्ति होते. ती वृत्ति त्या विषयांतील आवरक अज्ञान दूर करून तेथील चैतन्याच्या प्रतिबिंबाचें ग्रहण आपल्या ठिकाणीं करते. या प्रतिबिंबास चिदाभास अशी संज्ञा आहे. या चिदाभासाचा संबंध जड विषयाशीं झाला म्हणजे हा घट आहे किंवा मी घट जाणतों असा व्यवहार होतो. या चिदाभासानें घटाला प्रकाशित करणें म्हणजे घटानें दृश्य होणें असा अर्थ आहे. अचेतन पदार्थ स्वतःच आपला प्रकाश करण्यास असमर्थ असल्यानें त्यांच्या प्रकाशाकरितां चिदाभासरूप प्रकाशाची व हा चिदाभास निर्माण होण्याकरितां आवरणनिवृत्तीची गरज आहे. परंतु ब्रह्म स्वयंप्रकाश असल्यानें दिवा पाहण्याला दुसऱ्या दिव्याची जशी गरज नाहीं, फक्त त्या दिव्यावरील आवरण काढलें म्हणजे तो दिसतो; तद्वत् ब्रह्मप्रकाश होण्याला दुसऱ्या प्रकाशाची चिदा-

भासाची गरज नाहीं. शब्दापासून झालेल्या ब्रह्माकार वृत्तीनें त्यावरील आवरण गेल्याबरोबर ब्रह्म स्वयमेव भासूं लागतें. तें चिदाभास-भास्य नाहीं. ब्रह्माकारवृत्तींत जरी चिदाभासरूप प्रतिबिंब असलें तरी माध्यान्ह काळच्या सूर्याखालीं ठेवलेला दिवा जसा सूर्याला प्रकाशित करूं शकत नाहीं, तसा चिदाभासहि ब्रह्माला प्रकाशित करूं शकत नाहीं म्हणून ब्रह्म हें दृश्य नाहीं. अतएव अदृश्य इत्यादि श्रुतीचा व द्रष्टा दृश्य होत नाहीं. या नियमाचा कांहीं विरोध नाहीं. ब्रह्मावर जें अज्ञानाचें आवरण आहे तें घालविण्याकरितां तदाकार वृत्ति करावी लागते. त्या वृत्तीचा तें विषय होतें म्हणून बुद्धीनें ब्रह्म पाहिलें जातें हेंहि म्हणणें योग्यच आहे. तत्त्वमस्यादि वाक्याच्या विचारानें अशी ब्रह्माकार वृत्ति होते. या वृत्तीलाच अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात. किंवा मंद दृष्टीच्या माणसाला पदार्थ स्पष्ट दिसत नाहींत. त्यानें चष्मा लावला असतां ते स्पष्ट दिसतात. त्याप्रमाणें अज्ञानानें आवृत अतएव मंद आत्म्याला आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसत नाहीं. परंतु वेदान्त विचारजन्यबुद्धिवृत्तिरूप चष्मा लावला असतां तो आत्मा त्या उपाधीच्या योगानें आपणांला स्पष्ट पाहूं शकतो असाहि अर्थ येथें घेतां येईल. कसेंहि मानलें तरी श्रुति व सिद्धान्त यांचा किंचितहि विरोध नाहीं ॥ १२ ॥

श्रुत्या युक्त्याप्यपास्यात्र तु सदसदसत्सन्मतं दुष्टमुक्तं ।
मिथ्याकार्यं विवर्ताभ्युपगमत इदं जन्मनाशश्रुतेश्च ॥
प्राणाद्यस्यापिचेष्टा गुणफणिगतिवत् स्यादभेदोक्तिरैक्य
ज्ञप्त्यै संबन्ध आध्यासिक इह तदपास्त्यै श्रुता वाक्यचिन्ता
॥१३॥

अन्वयार्थः–(अत्र तु) या ठिकाणीं तर (दुष्टं) सदोष (सदसत्–असत्–सन्मतं) सदसदुभय स्वरूप, केवल असत्स्वरूप, केवल सद्रूप

असें जग आहे असें मतत्रय (श्रुत्या युक्त्या अपि) श्रुतीनें व युक्तीनें हि (अपास्य) निरस्त करून (इदं प्राणादिकार्यं) हें प्राणादि कार्य (विवर्ताभ्युपगमत:) विवर्तवादाच्या स्वीकारानें (जन्मनाशश्रुतेश्च) व उत्पत्ति आणि नाश दाखविणारी श्रुति असल्यानें (मिथ्या उक्तं) मिथ्या आहे असें सांगितलें (अस्य चेष्टा अपि) या प्राणादिकार्यांचे व्यवहार सुद्धां (गुणफणिगतिवत्) रज्जु सर्पाच्या गतीप्रमाणें मिथ्याच आहेत. (ऐक्यज्ञप्त्यै) ऐक्यबोध होण्याकरितां (अभेदोक्ति:स्यात्) कार्यकारणाचा अभेद सांगितला आहे. (संबन्ध: आध्यासिक:) आत्म्याचा व प्राणादिकांचा संबन्ध आध्यासिकच आहे. (इह) या वेदान्तशास्त्रांत (तदपास्त्यै) आत्मानात्म्यांच्या आध्यासिक संबंधाच्या निवृत्तीकरितां (वाक्यचिंता) तत्त्वमस्यादि वाक्यांचा विचार (श्रुता) श्रुतींत सांगितला आहे ।। १३ ।।

भावार्थ:—अकराव्या श्लोकांत उपक्रमादि लिंगांनीं अद्वैत वस्तूंच्या ठिकाणीं तात्पर्य निश्चय म्हणजे श्रवण अशी व्याख्या केली, परंतु सत्, असत् व सदसत् असें जगाचें स्वरूप मानणारे वादी निरस्त होईपर्यंत अद्वैत वस्तु सिद्ध होऊं शकत नाहीं. मग तेथें तात्पर्य-निश्चय असंभवी आहे अशी शंका करून या श्लोकांत वादित्रयाचें खंडन करून, कार्याचें मिथ्यात्व दाखवून, अद्वितीय ब्रह्मवस्तूची सिद्धी करून विचाराचें फल दाखवितात.

कार्य हें किंचिद्रूपानें सत् व किंचिद्रूपानें असत् जसें-घट उत्पत्तीच्यापूर्वीं प्राप्य म्हणजे मिळवावयाचा आहे अशा रूपानें सत् होता, उत्पन्न झाल्यावर तो प्राप्त झाला म्हणजे मिळाला. परंतु उत्पत्तीच्या पूर्वीं प्राप्त या रूपानें तो असत्‌हि होता, उत्पन्न झाल्यावर प्राप्तरूपानें सत् असला, तरी प्राप्य रूपानें असत्‌च आहे. एवंच प्रत्येक पदार्थ सत् व असत् असा सर्वदा आहे असें जैनांचें मत आहे.

जो पदार्थ सत् आहे तो कधीं असत् असणें शक्य नाहीं. एका वेळीं सत्त्व व असत्त्व असे विरुद्ध धर्म एक ठिकाणीं राहूं शकत नाहींत, म्हणून उत्पत्तीच्यापूर्वी घटादि कार्य हें असत् असतें म्हणजे नसतें. उत्पत्तीच्या पूर्वींहि तें असेल, तर कुंभाराला त्याच्या उत्पत्तीकरतां एवढा खटाटोप कशाला हवा म्हणून कार्य असत् असे वैशेषिक व नैयायिक यांचें मत आहे.

असत् असूनहि जर कुंभारादिकांच्या उद्योगानें उत्पन्न होत असेल तर शशशृंग, वंध्यापुत्र याचीहि उत्पत्ति कर्त्यांच्या खटपटीनें होईल व वाळूंतूनहि तेल निघून "प्रयत्नें वाळूचे कण रगडितां तेलहि गळे" हा सिद्धान्तपक्ष होईल, म्हणून पूर्वी कार्य असत् नाहीं तर कारणामध्यें सूक्ष्म रूपानें सत् म्हणजे विद्यमानच आहे हें सांख्य मत आहे. परंतु पूर्वाचार्यांनीं तटस्थपणानें तिघांच्याहि मतांचा विचार करून प्रत्येक मतांत दोष येत असल्यानें एकहि मत निर्दोष नाहीं असें जाणून श्रुति व युक्ति यांच्या आधारें जग हें मिथ्या म्हणजे सत्, असत्, सदसत्, अशा रूपानें अनिर्वचनीय आहे असें निश्चित केलें आहे. सदसत् पक्षांत परस्पर विरोध हा दोष, असत्पक्षांत वंध्यापुत्रोत्पत्ति प्रसंग दोष व सत्पक्षांत कर्त्यांच्या व्यापाऱ्याला वैयर्थ्य हा दोष. एवंच कोणताहि पक्ष दोषरहित नाहीं. वस्तु विचारांतदोष आले म्हणजे ते दोष वस्तूचा वास्तविकपणा घालवितात, म्हणजे मिथ्यात्व सिद्ध करतात. अतएव मिथ्यात्ववाद्याला सर्व दोष भूषणावह असल्यानें युक्तीनें जगाचें मिथ्यात्वच सिद्ध होतें व 'नेह नानास्ति' इत्यादि श्रुतीहि जगाचें मिथ्यात्वच दाखवितात म्हणून युक्ति व शास्त्रविरुद्ध पूर्वींचे तीनहि पक्ष टाकून हें जग उत्पत्तीच्या पूर्वी भ्रमाचें अधिष्ठान जो सदात्मा तत्स्वरूप होतें व पुढें शुक्तीच्या अज्ञानानें विवर्तरूप रजत जसें निर्माण होतें, तसेंच सत्स्वरूपात्म्याच्या अज्ञानानें अधिष्ठानापेक्षां

विषमसत्ताकपरिणामरूप जो विवर्त या विवर्त न्यायानें (शुक्ति-रजत न्यायानें) झालें. अशा रीतीनें जगाची उत्पत्ति श्रुतीनें दाखविली असल्यानें आकाशादिक व प्राणादिक सर्व कार्य मिथ्या आहे. शिवाय सत् व असत् पदार्थांचा जन्म व नाश होऊं शकत नसल्यानें व श्रुतींत जगाचे जन्म व नाश सांगितले असल्यानेंहि जग सदसद्विलक्षण म्हणजे मिथ्या आहे. जग मिथ्या मानलें तर जागतिक व्यवहाराची व्यवस्था लागणार नाहीं; कारण मिथ्या रजताचे कडी-तोडे-मुकुटादि व्यवहार होत नसतात व जगाचे तर सर्व व्यवहार सुरळीतपणें चालू आहेत अशी शंका येथें घेऊं नये. स्वप्न खोटें असून जागें होईपर्यंत स्वाप्नीक व्यवहार जसे सुरळीत होतात किंवा दोरीवर भासलेल्या सापाचा बाध होईपर्यंत त्याची हालचाल इत्यादि व्यवहार जसे अबाधित असतात तद्वतच जगाचेहि व्यवहार ब्रह्म-ज्ञानापर्यंत सुरळीत होण्यास कांहीं हरकत नाहीं. जर हें सर्व जग खोटें असेल तर हें सर्व आत्मरूप आहे. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' म्हणजे हें सर्व ब्रह्मरूप आहे असें श्रुतींत कसें म्हटलें ही शंकाहि कांहीं योग्य नाहीं. कारण या श्रुतींत कार्य हें कारणाहून भिन्न नाहीं, कारणरूप ब्रह्मच एकमेवाद्वितीय आहे असें ब्रह्माचें एकत्वच दाखविलें आहे. जसें घट शराव वगैरे मृत्तिकेचे विकार म्हणून कांहीं पृथक् नसून सर्व मृण्मय मृत्तिकाच आहे असें जसें म्हटलें त्याप्रमाणेंच हें समजावें. असें जर आहे तर माझा प्राण, माझा देह अशी ममत्वानें जगाची प्रतीति कां येते असें म्हणाल, तर येथें आत्मा व प्राणादि या उभयतांचा दुसरा कोणताहि संबंध नसून अहंबुद्धिसिद्ध आध्यासिक म्हणजे काल्पनिक, खोटा संबंध आहे; म्हणूनच तशी प्रतीति होते व त्यामुळें सर्व अनर्थ निर्माण झाले आहेत. या अनर्थमूल मिथ्याभूत संबंधाच्या निवृत्तिकरतांच 'तत्त्व-मस्यादि' महावाक्याचा विचार करण्यास श्रुतीनें सांगितलें आहे।। १३।।

शिष्यः शास्त्रानुशिष्टस्त्वमसि न जडदृश्यांगगोप्राणहृद्धी-
तत्संघात्मा न दुःखादि तव हृदयजं नासि संसार्यतस्त्वम् ।
प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वयचिदिति सकृद्बोधितोऽपीशभक्तो-
वेत्त्यन्तर्दृक्तथैव प्रमितिजनकवाक्याद्विपर्यासहापि ॥१४॥

अन्वयार्थः–हे वत्स, (त्वं) हे बाळा, तूं (जडदृश्यांगगोप्राणहृद्धी-तत्संघात्मा न असि) जड व दृश्य असें जें शरीर, इन्द्रियें, प्राण, मन व बुद्धि आणि त्यांचा समुदाय हें नव्हेस (हृदयजं दुःखादि तव न) ज्या अर्थी दुःखादि तुझ्या मनापासून निर्माण झालेले आहेत त्या अर्थी ते मनालाच आहेत, तुला नाहींत. (अतःत्वम्) म्हणून तूं (संसारी न असि) संसारी नाहींस. (प्रत्यग्बोधात्मनित्याद्वय-चित् असि) तर इदं पदार्थाहून वेगळा ज्ञानस्वरूप नित्याद्वितीय चैतन्य जें ब्रह्म तत्स्वरूप आहेस. (इति सकृद्बोधितोऽपि) याप्रमाणें एक वार प्रबुद्ध जागा केला असतांहि (ईशभक्तः) ईश्वराचा भक्त (अन्तर्दृक्) आत्मस्वरूप पाहण्याविषयींच तत्पर (शास्त्रानुशिष्टःशिष्य;) शास्त्रानें किंवा गुरूनें उपदिष्ट असा उपदेशार्ह मुमुक्षु (प्रमितिजनक वाक्यात्) यथार्थ ज्ञान करून देणाऱ्या महावाक्यानें (तथैव वेत्ति) मी अखंड सच्चिदानन्दरूप आहें असें जाणतो. (ततः) नंतर (विपर्यासहापि) विपरीत बुद्धीला सोडणारा होतो. ॥ १४ ॥

भावार्थः—महावाक्यार्थविचारानें ज्ञान झालें असतां अज्ञान व तन्मूलक सर्व अनर्थ निवृत्त होऊन मोक्षप्राप्ति होते असें तात्पर्यानें पूर्व श्लोकांत सांगितलें, परंतु मोठ्या प्रयासानें रात्रंदिवस विचार करणा-रांचें अज्ञान व जन्ममरणादि अनर्थ सुटलेले दिसत नाहींत अशी शंका करून; पापबुद्धि अतएव कुतर्क करणाऱ्या लोकांचीच ही दशा आहे. शुद्धबुद्धि, ईश्वरभक्त व अंतर्मुख अशा पुण्यात्म्यांची विचारानें ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक अनर्थ निवृत्ति अवश्य होते हा सिद्धान्त सप्रमाण

असल्यानें खरा आहे. सर्वत्र अधिकाराची आवश्यकता असते म्हणून विचाराचा सुद्धां अधिकारी व्यक्तीलाच उपयोग होतो हें या चतुर्दश श्लोकांत सांगतात. शाब्दे परे च निष्णात अशा सद्गुरूंनीं साधन चतुष्टय ईश्वरभक्त्यादि सकल साधन संपत्तियुक्त सच्छिष्याला "हे वत्सा, तुला दृश्य होणारें व अचेतन असें जें शरीर-इंद्रियें-प्राण-मन-बुद्धि किंवा यांचा समुदाय हें तुझें स्वरूप नव्हे; कारण हें सर्व तुला दिसणारें आहे. ज्याला जें दिसतें त्याहून तो वेगळा असतो. जसें डोळ्याला सूर्य दिसतो म्हणून सूर्याहून डोळा वेगळा आहे. देहेन्द्रियादि सर्व तुला दिसतें म्हणून त्याहून तुझें स्वरूप अत्यंत विलक्षण आहे. सुखदुःखादि व कामसंकल्पादि हे चित्तांतच उत्पन्न होतात व तुला दिसतात. म्हणून तेहि तुझे धर्म नसून सर्व चित्ताचेच आहेत. अतएव तूं जन्ममरणादि संसाररहित आहेस. तूं केवळ सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूप आहेस" अशा रीतीनें एक वार बोध केला असतां तो अधिकारी अन्तर्मुख शिष्य देहादिकांच्या ठिकाणीं असलेली आत्मबुद्धि टाकून मी केवळ परब्रह्म स्वरूप आहें असा निश्चय करून सर्व अनर्थापासून मुक्त होतो. श्वेतकेतु प्रभृति अधिकारी शिष्य याप्रमाणें ज्ञानी होऊन अनर्थविमुक्त झाले असें श्रुति सांगत असल्यानें अधिकाऱ्याला सम्यक् बोध करून देणारा विचार निष्फल नाहीं ॥ १४ ॥

सद्यो बोधो भवेच्चेत्प्रमितिजनकसद्वाक्यतोऽनेकवारं
पप्रच्छ श्वेतकेतुः कुत इतर ऋषिः पंचवारं पुनश्च ।
शंकैवं मास्तु बुद्धेः प्रबलतर इवाग्नेः प्रबंधोऽत्र शश्वत्
श्रुत्योक्तं तद्विनष्ट्यै श्रवणमपि महारुंधतीनीतिबोधः ॥१५॥

अन्वयः—(प्रमितिजनकसद्वाक्यतः) यथार्थ ज्ञान करून देणाऱ्या अबाधित वेदवाक्यानें (सद्यः) श्रवण केल्याबरोबर (बोधः)

ज्ञान (भवेत् चेत्) होत असेल तर (श्वेतकेतुः) श्वेतकेतु नांवाचा ऋषि पुत्र (अनेक वारं) अनेक वेळां-नऊ वेळां (कुतः पप्रच्छ) आपल्या आरुणिनामक पित्याला कां विचारता झाला ? (इतर ऋषिः) दुसरा भृगु ऋषि (पुनः पंचवारं) पुनःपुन्हां पांच वेळां वरुणनामक पित्याला कां विचारता झाला? (एवं शंका मास्तु) अशी शंका घेऊं नये (अत्र) या आत्मसाक्षात्काररूप कार्यांत (बुद्धेः) बुद्धीला (प्रबलतरः) अत्यंत बलवान् असा (प्रबंधः) प्रतिबन्ध आहे (अग्नेः इव) अग्नि उत्पन्न होण्यामध्यें जसे मणी मंत्र औषधीरूप प्रतिबंध असतात त्याप्रमाणें (तद्विनष्टयै) त्या प्रतिबंधाच्या नाशाकरितां (श्रवणं) अनेक वार श्रवण (श्रुत्या उक्तं) श्रुतीनें सांगितलें (महारुंधतीनीतिबोधः अपि) स्थूला रुंधती न्यायानें भृगूलाहि बापानें बोध केला ॥ १५ ॥

भावार्थः--पूर्व श्लोकांत, सद्गुरूंनीं अधिकारी सच्छिष्याला एकवार ब्रह्मोपदेश केला असतां तो अपरोक्ष साक्षात्कारी होतो असें सांगितलें; परंतु हें खरें वाटत नाहीं. कारण तसें जर असतें तर श्रुतीनें श्रवणानंतर मनन व निदिध्यासन हें सांगितलें नसतें व सूत्रकारानेंहि मरेपर्यंत श्रवणादिकांची आवृत्ति करण्यास सांगितलें नसतें अशा शंकेला या श्लोकांत उत्तर देतात. दुसऱ्या प्रमाणानें न बाधित होणारें व यथार्थ ज्ञान करून देणारें तत्त्वमस्यादि वेदान्तवाक्य श्रवण झाल्याबरोबरच शिष्याला अपरोक्ष साक्षात्कार करून देत असतें, तर आरुणिपुत्र श्वेतकेतूनें बापानें एकदां 'तत्त्वमसि' असें सांगितलें असतां पुन्हां मला सांगा पुन्हां सांगा असें नऊ वेळां बापाला पुनःपुन्हां कां विचारलें असतें ? याप्रमाणेंच वरुणपुत्र भृगु ऋषीला पित्यानें ब्रह्मोपदेश केला असतां व तप हें ब्रह्मज्ञानाचें साधन आहे, त्या तपश्चर्येनें ब्रह्म जाण असें साधनहि सांगितलें असतां पुनःपुन्हां पांच वेळां वरुणनामक बापाला ब्रह्म सांगा असें कां म्हटलें

असतें ? ज्या अर्थी एक वार सांगूनहि पुन्हां प्रश्न केलेला दिसतो त्याअर्थी सकृदुपदेशानें बोध होत नाहीं अशी शंका घेऊं नये. याचें कारण असें कीं कोणतेंहि कार्य उत्पन्न होण्यास जशी कारण-सामग्री लागते तसा प्रतिबंधकाचा अभावहि लागतो. ज्याला कोणताहि प्रतिबंध नाहीं व सर्व कारण सामग्री सिद्ध आहे, केवळ उपदेशाचीच न्यूनता आहे, त्याला एकवार उपदेश केल्या-बरोबर तात्काळ ब्रह्मज्ञान होतें. श्वेतकेतुप्रभृति शिष्यांला ज्ञानाची इतर सर्व सामग्री होती, पण जडभरत व वामदेवादिकांना जन्मांत-रोत्पादक दुरदृष्टरूप प्रतिबंध जसें होतें तसें जरी नसलें तरी या जन्मांतीलच कांहीं विलक्षण प्रतिबंध असतात. तसे प्रतिबंध त्यांना असल्यानें एकवार श्रवणानें श्वेतकेतु व भृगु यांना ज्ञान झालें नाहीं. त्यांत श्वेतकेतूचे प्रतिबंध नऊ वेळ उपदेशानें व भृगु ऋषीचे पांच वेळ उपदेशानें गेले. अग्नि दाह करण्यास समर्थ असला तरी त्याच्या जवळ दाहप्रतिबन्धक मणि मंत्र औषधी जर असतील तर तो दाह करीत नाहीं व त्या प्रतिबंधाचें दूरीकरण झालें म्हणजे तात्काळ दाह होऊं लागतो. तद्वतच प्रतिबंध असेंपर्यंत श्वेतकेतुप्रभृतींना ज्ञान झालें नाहीं. वारंवार श्रवणादिकांनीं प्रतिबंध नष्ट झाल्यावर तात्काळ ज्ञान झालें. एतावता सकृदुपदेश ज्ञानाला कारण नाहीं असें मात्र नव्हे. प्रतिबंध नसेल तर एकवार उपदेशहि ज्ञानोत्पादनसमर्थ आहे. एक-वेळ श्रवणानें जर प्रतिबंध गेला नाहीं तर नऊ वेळ श्रवणानें तरी तो जाईल यावर कसा भरंवसा ठेवावा अशी शंका घेऊं नये. एक वेळ कांडलें असतां न गेलेला भातावरील कोंडा पुष्कळ वेळ कांडलें असतां जातोच कीं नाहीं ? तसेंच येथेंहि समजावें. म्हणूनच पुष्कळ लोक आत्मश्रवण करीत असतांहि आत्म्याला समजत नाहींत असें श्रुति म्हणते. भृगु ऋषीला स्थूल अरुंधती न्यायानें म्हणजे विवाहांत

नवऱ्यामुलीला अरुंधती दाखवितांना सूक्ष्मतर असणाऱ्या अरुंधती ताऱ्याच्या जवळील स्थूलस्थूल ताराच प्रथम अरुंधती म्हणून बोध सौकर्याकरितां दाखवितात व क्रमानें सूक्ष्म अरुंधतीचें दर्शन करवितात; त्या न्यायानें स्थूल-स्थूलब्रह्म सांगून पुढें क्रमानें मुख्य परब्रह्माचा उपदेश वरुण पित्यानें केला. ही एक उपदेश करण्याची सुलभ रीति आहे. एकेक उपदेशापासून जसजसा प्रतिबंध क्षय होत जाईल तसतसें ज्ञानहि जवळ जवळ येतें. एतावता प्रतिबंध नसेल तर एकवार उपदेशसुद्धां ज्ञानजनक आहे हें सिद्ध झालें ॥ १५ ॥

नष्टेऽज्ञाने सकार्ये निरतिशयमुदाविर्भवेत् सत्परत्वा-
द्वाक्यं तस्मात्पुमर्थे श्रुतिशिरउदितं पर्यवस्यत्यवश्यम् ।
एवं नो चेदहंधीभवभवमृतिदुःखादिरूपः कदाचित्-
संसारो दुर्निवार्यस्तत इह पुरुषार्थैकसत्साधनं तत् ॥१६॥

अन्वयार्थः—(सकार्ये अज्ञाने नष्टे सति) कार्यासहित अज्ञानाचा नाश झाला असतां (निरतिशयमुत्) निरतिशयानंद (आविर्भवेत्) प्रकट होईल (तस्मात्) म्हणून (सत्परत्वात्) सद्रूपब्रह्मतात्पर्यक असल्यानें (श्रुतिशिरउदितं वाक्यं) उपनिषदांत सांगितलेलें तत्त्वमस्यादि महावाक्य (पुमर्थे) मोक्षरूप परम पुरुषार्थांत (अवश्यं पर्यवस्यति) अवश्य पर्यवसान पावतें. (एवं नो चेत्) असें जर न होईल तर (अहंधीभवभवमृतिदुःखादिरूपः) अहं बुद्धीपासून होणारा जन्ममरण दुःखादिरूप असा (संसारः) संसार (कदाचित्) केव्हांहि (दुर्निवार्यः) दुःखानेंहि निवारण करण्यास अशक्य होईल (ततः) म्हणून (इह) या लोकांत (तत्) तें महावाक्य (पुरुषार्थैकसत्साधनम्) मोक्षाचें मुख्य व अबाधित असें साधन आहे ॥ १६ ॥

भावार्थः—'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांपासून झालेलें अखंड निर्विकल्पक प्रत्यक्ष ज्ञान मोक्षपर्यवसायी आहे हें अन्वय व व्यतिरेक या उभय प्रकारानें १६ व्या श्लोकांत दाखवितात. अखंडैकरस, त्रिकालाबाधित, अद्वितीय ब्रह्मालाच तात्पर्यानें सांगणाऱ्या उपनिषदांतील तत्त्वमस्यादि महावाक्यांचा, अधिकारी शिष्याला सद्गुरूंनीं उपदेश केला असतां त्या वाक्यापासून झालेला निर्विकल्प ब्रह्मसाक्षात्कार आवरणविक्षेपशक्तिसहित व संसाराला कारणीभूत अशा मूल अज्ञानाला घालवितो. सकार्य अज्ञानाचा नाश झाला असतां नित्य निरुपाधिक व निरतिशय अशा स्वरूपभूतानंदाचा आविर्भाव मुमुक्षूच्या चित्तांत होतो हाच आनंद खरा व सर्व दृष्टीनें मोठा असा आहे. सार्वभौम राजाच्या आनंदाला म्हणजे मनुष्यानंदाला आरंभ करून, शंभर शंभर पटीनें मोठमोठे असणारे इतर सर्व आनंद या स्वरूप आनंदरूप समुद्राचे बिंदुमात्र आहेत व हे सर्व सोपाधिक, सातिशय व अनित्य असे आहेत. हा स्वरूपानंद सर्वानन्दापेक्षां कांहीं विलक्षणच आहे. सोन्यांत मिसळलेल्या इतर धातूंचा आगंतुक रंग किंवा वर्ण अग्नीच्या तापानें नष्ट झाला असतां शुद्ध सोन्याचा मूलवर्ण जसा प्रकट होतो, तद्वत् ज्ञानाग्नीच्या तापानें अखंड एकरस ब्रह्मस्वरूप जीवावर आलेल्या अज्ञानरूप मलाचें निराकरण झालें असतां, मूल स्वरूपभूत निरतिशयानंदाचा आविर्भाव होऊन जीव कृतकृत्य होतो. एवढें या तत्त्वमस्यादि वाक्याचें सामर्थ्य आहे. असें सद्गुरु आश्रयानें वाक्यार्थ ज्ञान संपादन करून स्वरूपानंदांत निमग्न व कृतकृत्य अशा विद्वानांच्या अनुभवावरून सिद्ध आहे. उलटपक्षीं प्राण पणाला लावून अहोरात्र कष्ट करीत असतांहि या सद्गुरूंच्या आधीन असणाऱ्या महावाक्याचा आश्रय न केल्यानें देहादिकांच्या ठिकाणीं असलेल्या अहंभावानें उत्पन्न झालेल्या अशा

जन्ममरण, दुःखशोक युक्त देवदैत्य, मनुष्य, पशुपक्षी व किडामुंगी इत्यादि नानायोनि संचाररूप संसारांत निमग्न झालेल्या या जीवांना अनंत क्लेश होतात हेंहि संसारी जीवाच्या अनुभवानें सिद्ध आहे; म्हणून अवांतर वाक्यासहित 'तत्त्वमस्यादि' महावाक्य हेंच सकळ क्लेश निवृत्तिपूर्वक, स्वरूपानंदरूप परम पुरुषार्थ पर्यवसायी आहे हें वाक्य इतर सर्व प्रमाणांनीं अबाधित व मुख्य असें साधन आहे. इतर कोणतींहि साधनें परमपुरुषार्थ पर्यवसायी नाहींत असें अन्वय व्यतिरेकानें निश्चित झालें ॥ १६ ॥

धीर्व्याप्तांगा यदा गा नयति निजनिजार्थान् स्मृता जागृतिस्तद्-
द्रष्टाऽसंगोऽसि गोवृत्तिलय इह हृदि स्वप्न ईक्ष्या मतार्थाः ।
मायामात्रं हि दृक्त्वं सकलविदुपसंहार एषा सुषुप्ति-
र्बीजत्वेन व्यवस्थाऽत्र परमसुखदृक् धीगुणज्ञोऽसितुर्यः ॥१७॥

अन्वयार्थः–(यदा) ज्या वेळीं (व्याप्तांगा धीः) सर्व शरीरावयवांना व्यापणारी बुद्धि (गाः) इंद्रियाप्रत (निजनिजार्थान्) आपापल्या विषयाकडे (नयति) नेते, (तदा) त्यावेळीं (जागृतिःस्मृता) जागृतावस्था असें म्हणतात. (तद्द्रष्टा) हे वत्सा! त्या जागृतीचा द्रष्टा (असंगः असि) तत्संगरहित असा तूं आहेस. (इह) या वेदान्तशास्त्रांत (हृदि) मनांमध्यें (गोवृत्तिलयः) इंद्रियवृत्तींचा लय होणें याला (स्वप्नः) म्हणजे स्वप्नावस्था असें म्हणतात या ठिकाणीं (मतार्थाः) जागृतींत जाणलेले सर्व विषय (ईक्ष्याः) पाहिले जातात. या स्वप्नांतील सर्व पदार्थ (मायामात्रंहि) मिथ्यारूप आहेत. (त्वं) तूं मात्र (दृक्) स्वप्नद्रष्टा आहेस. (सकलविदुपसंहारः) सर्व प्रकारच्या अन्तःकरण वृत्तिरूप ज्ञानांचा उपसंहार (एषा सुषुप्तिः) ही सुषुप्ति अवस्था होय. (अत्र) या ठिकाणीं (बीजत्वेन) बीजरूपानें (व्यवस्था)

बुद्धीचें अवस्थान असतें. तूं मात्र (धीगुणज्ञः) बुद्धीच्या सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांना जाणणारा, (परमसुखदृक्) परमसुखाचा अनुभव घेणारा (तुर्यः असि) विश्व, तैजस व प्राज्ञ या तीन अवस्थाभिमान्यांपेक्षां चौथा आहेस ॥ १७ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें अन्वयव्यतिरेकानें तत्त्वमस्यादिवाक्य स्वार्थबोधपूर्वक मोक्षपर्यवसायी आहे हें पूर्व श्लोकांत सांगितलें. वाक्यार्थज्ञान पदार्थज्ञान झाल्याशिवाय होत नाहीं. 'तत्त्वमसि' वाक्यांत 'तत्', 'त्वम्' व 'असि' अशीं तीन पदें आहेत. त्यांतील 'असि' पदाचा अर्थ तत् व त्वं या पदार्थांचें ऐक्य असा आहे. उरलेल्या तत् व त्वं या पदांपैकीं त्वं पदाचा अर्थ १७-१८-१९ व २० या चार श्लोकांनीं सांगतात.

प्रफुल्लित अशा वृक्षांत आमूलाग्र जसा रस भरलेला असतो तसेंच या शरीरामध्यें नखशिखांत बुद्धि म्हणजे अन्तःकरण भरलेलें आहे. या बुद्धीनें प्रेरणा केली असतां आदित्यादि त्या त्या देवतेनें अनुगृहीत अशीं चक्षुरादि इंद्रियें आपापल्या रूपादि विषयांशीं संलग्न होऊन त्यांचें ज्ञान ज्या अवस्थेंत निर्माण करतात त्या अवस्थेला जागृति अशी संज्ञा आहे. हे वत्सा, तूं या अवस्थेचा केवळ द्रष्टा आहेस; ही बुद्धीची अवस्था आहे; ही अवस्था व तदाश्रय बुद्धि यांच्याशीं तुझा वास्तविक कांहीं संबंध नाहीं; तूं असंग म्हणजे सर्वसंबंधरहित आहेस. ही जागृदवस्था निर्माण करणारीं कर्मै लीन झालीं असतां सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति मनामध्यें जेव्हां लीन होतात व जागृतींतील अनुभवांचे संस्कार घेऊन, बुद्धीच इन्द्रिय व विषय तज्ज्ञान या रूपानें परिणाम पावून जागृतीप्रमाणेंच सूक्ष्म प्रपंच निर्माण करिते, त्या ज्ञानज्ञेयात्मक सूक्ष्म प्रपंचालाच स्वप्नावस्था असें म्हणतात. येथेंहि तूं केवळ या अवस्थेचा द्रष्टा आहेस; तो अवस्था व तदाश्रय बुद्धि यांचा वास्तविक तुझ्याशीं

कांहींच संबंध नाहीं. हा सर्व प्रपंच बुद्ध्याश्रित आहे. या अवस्थेच्या विचारावरून जागृदवस्थेचा व्यतिरेक म्हणजे या अवस्थेंत अभाव व तुझा या अवस्थेंत अन्वय म्हणजे सत्ता हेंहि सिद्ध होतें. पुढील अवस्थेंतहि असेंच अन्वय व्यतिरेक जाणावें. ही स्वप्नावस्था मायामात्र म्हणजे खोटी दिसते; त्या वेळींच असणारी अशी आहे. आपल्या परिणामरूप ज्ञानासहित या बुद्धीचा लय सर्व कारण व तमोगुण प्रधान अशा अज्ञानांत होतो. त्या वेळीं वडाच्या बियांमध्यें सूक्ष्म रूपानें जसें संपूर्ण झाड असतें तसें बुद्धि या अज्ञानांत सूक्ष्म रूपानें असतें. या अवस्थेला सुषुप्ति असें म्हणतात. ही सुद्धां बुद्धीचीच एक अवस्था आहे. या अवस्थेंत तूं परमसुखाचा आस्वाद घेणारा व जागृतींतील बुद्धीचा रजोगुण, स्वप्नांतील बुद्धीचा सत्त्वगुण व सुषुप्तींतील तमोगुण हे सर्व तूं जाणत असल्यानें, गुणज्ञ असेंहि तुला म्हणतात. क्रमानें विश्व तैजस व प्राज्ञ अशा तत्तदवस्थाभिमान्यापेक्षां तूं विलक्षण असल्यानें या तिघांच्या अपेक्षेनें तुला तुर्य म्हणजे चतुर्थ असें नांव पडलें आहे. वास्तविक तूं एकत्वादिसंख्याविरहित अद्वितीय असाच आहेस ।। १७ ।।

सापेक्षा तुर्यता ते त्र्यनृतपददृशोऽसत्त्रिधातूद्भृतांगं ।
मर्त्यं विश्वं तथेदं पटविलय इवाकर्षणाद्धतुतंतो : ।
हेतुद्र्व्यापकर्षे जगदपि विकृतं नश्वरं श्रोतसत्त्रि-।
रूपार्केंद्वग्निधार्यं घटवदसदनाद्योऽसि स त्वं हि मृद्वत् ।।१८।।

अन्वयार्थः—(त्र्यनृतपददृशः) अनृत अशा जागृदादि तीन अवस्थांचा द्रष्टा असणाऱ्या (ते) तुला (तुर्यता) चतुर्थपणा (सापेक्षा) तीन अवस्थांच्या अपेक्षेनेंच आहे, (त्रिधातूद्भृतांगं) कफ, वात व पित्त या तीन धातूंनीं धारण केलेलें शरीर जसें (मर्त्यं) मरणशील, अतएव

असत् म्हणजे मिथ्या आहे. (तथा इदं विश्वं) तसेंच हें विश्वही विनाशी व मिथ्या आहे. (हेतुतन्तोः) कारण अशा तंतूंच्या (आकर्षणात्) पृथक्करणामुळें (पटविलयः इव) कार्यभूत पटाचा ज्याप्रमाणें नाश होतो तसें (हेतुद्रव्यापकर्षे) जगाच्या कारण अशा द्रव्याचें पृथक्करण झालें असतां (विकृतं जगदपि) कार्यभूत जगत्सुद्धां (नश्वरं) विनाशशील आहे म्हणजे नष्ट होतें. (श्रौतसत्त्रिरूपार्केन्दूग्निधार्यं) श्रुतीनें सद्रूपानें ज्यांचें वर्णन केलें आहे अशा सूर्य, चंद्र व अग्नि या तिघांनीं धारण केलें जाणारें असें सर्व जगत् (घटवत्) घटाप्रमाणें (असत्) मिथ्या आहे. (हि) निश्चयानें (स त्वं) पूर्वोक्त असा तूं मात्र (मृद्वत्) मृत्तिकेप्रमाणें (अनाद्यः असि) कारणरहित अतएव सत् व निर्विकार आहेस ।। १८ ।।

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत स्वप्नावस्था मायामय आहे असें सांगितलें, कारण ती बदलणारी आहे. अर्थात् तीनीहि अवस्था बदलणाऱ्या असल्यानें मायामय आहेत हेंहि सिद्ध झालें. मायामय असल्यानें तीन अवस्था जशा असत् आहेत तशी चौथी अवस्थारूप मीहि असत्च आहे. अशी कदाचित् कोणाला शंका येईल ती येऊं नये. तुरीयत्व म्हणून कांहीं अवस्था नाहीं. तीन्ही अवस्थांना पाहणाऱ्या द्रष्ट्याला तीन अवस्थांच्या अपेक्षेनें तुरीय म्हटलें आहे. तुरीय या शब्दानें निर्विशेष आत्मस्वरूप श्रुतीला दाखवावयाचें आहे हें या श्लोकांत सांगतात.

जागृति व स्वप्न या अवस्थांत स्वरूपाचें अज्ञान व मी ब्राह्मण आहें इत्यादि मिथ्या ज्ञान असें दोन्ही असतें. सुषुप्तींत फक्त अज्ञानच असतें. अन्तःकरण लीन झाल्यामुळें तेथें मिथ्या ज्ञान असत नाहीं. आत्मस्वरूप, अज्ञान व मिथ्याज्ञान या उभयांनीं रहित स्वयंप्रकाश चैतन्यघन व निर्विशेष आहे असें तुरीय या श्रुतीनें सांगितलें आहे. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन्ही अवस्था अन्तःकरणांतील रज,सत्त्व

व तमो गुणांनीं निर्माण केल्यामुळें जरी मिथ्या असल्या तरी या अवस्थात्रयीचा साक्षी जो तुरीय तो सत्यच आहे; खोटा नाहीं. स्थूल शरीर घटक कफ, वात व पित्त यांची विषमता म्हणजे कमी-अधिकपणा झाला म्हणजे शरीराचा नाश होतो व समता असली म्हणजे शरीराचें स्वास्थ्य असतें; म्हणून हें शरीर जसें धातुत्रयीनें धरलेलें आहे व मरणधर्मक अतएव मिथ्या आहे, त्याप्रमाणेंच हें सर्व विश्व सुद्धां सूर्य, चंद्र व अग्नि या तिघांनीं धरलेलें आहे. या तिघांचा अभाव झाल्यास जगांत कोणताहि व्यवहार होणार नाहीं. सर्वत्र अंधपणा येईल. या जगच्चालक सूर्यादित्रयींचा विचार केला असतां हें सुद्धां अव्याकृत माया इत्यादि शब्दांनीं सांगितल्या जाणाऱ्या मायेचीं जीं लोहित, शुक्ल व कृष्ण अशीं तीन रूपें आहेत, तत्त्व-रूपच आहेत; अर्थात् या सूर्यादिकांतील तीन रूपेंच खरीं असून सूर्यादि व्यक्ति खोट्याच आहेत. तीनरूपात्मक असणारी माया सुद्धां जन्य व कालान्तरानें नष्ट होणारी अशीच आहे. हिला इतर विकारांच्या दृष्टीनें सत्यत्व सांगितलें आहे. वास्तविक ही मिथ्या आहे. हिला उत्पन्न न होणारी म्हणून श्रुतीनें 'अजा' म्हटलें नसून, बकरीचें रूपक दाखविण्याकरितां अजा म्हटलें आहे; म्हणून हिला उत्पन्न होणारी अशी मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. शास्त्रांत हिला अनादि म्हटलें आहे, परंतु वास्तविक विचार केला असतां खोट्या वस्तूची उत्पत्ति व अनादित्व सारख्याच किंमतीचें आहे. एकंदरींत अनात्मरूप सर्वच विश्व मायामय व नश्वर आहे. ज्याप्रमाणें वस्त्रां-तील एकेक तंतू बाजूला काढले असतां पट म्हणून कांहीं पदार्थ शिल्लक राहत नाहीं, त्याप्रमाणें जगाला धारण करणाऱ्या सूर्य, चंद्र व अग्नि यांचें जगांतून पृथक्करण केलें असतां जगत् शून्यच आहे. या तीन वस्तूंतून हीं तीन रूपें पृथक् केलीं असतां हे तीन

पदार्थहि शून्यच आहेत व हीं तीन रूपेंहि मिथ्याच आहेत. मातीचे विकार घटशरावादि जरी मिथ्या असले तरी त्यापेक्षां सर्व विकारानुस्यूत माती जशी खरी असते तसें सर्व प्रकृतिविकृत्यात्मक विकाररूप विश्व जरी खोटें व नश्वर असलें तरी या सर्वांना अधिष्ठान सर्वानुस्यूत असा तूं मात्र, हे वत्सा, मिथ्या नाहींस, सत्यच आहेस; म्हणून तूं अनादि अनंत व या सर्व प्रकृतिविकृत्यात्मक विश्वाची प्रकृति आहेस. तुझें असें स्वरूप दाखविण्याकरितांच तुला श्रुतीनें तुरीय म्हणजे चतुर्थ असें म्हटलें आहे ॥ १८ ॥

भास्यांगाद्भासकोऽन्योऽसि घटपटमुखाद्दीपवत्स्वप्रकाशो
अत्रेतं मे मनोऽद्य स्थिरमिति मतिभूवृत्तिवेत्ता त्वमन्यः ।
यत्सांनिध्याज्जडांगाद्यजडवदवभात्येव स त्वं हृदादि-
र्यस्यायस्कांतवच्च प्रचलति पुरतः स त्वमेवाविकारः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थः—(घटपटमुखात् दीपवत्) भास्य अशा घटपटप्रभृति पदार्थांपेक्षां भिन्न व भासक अशा दीपाप्रमाणें तूं (भास्यांगात्) भास्य अशा स्थूल देहापेक्षां (अन्यो भासकोऽसि) निराळा व भासक असा आहेस, म्हणून (स्वप्रकाशः असि) स्वयंप्रकाश आहेस. (मे मनः अन्यत्र इतं) माझें मन दुसरीकडे गेलें (अद्य स्थिरं) आज स्थिर आहे. (इति) याप्रमाणें (मतिभूवृत्तिवेत्ता) अन्तःकरणजन्य वृत्तींचा ज्ञाता (त्वं अन्यः) तूं त्या मन व मनोवृत्तीहून वेगळा (असि) आहेस. (यत्सान्निध्यात्) ज्याच्या सान्निध्यामुळें (जडांगादि) जड असे देहादि अहंकारान्त सर्व पदार्थ (अजडवत्) चेतनाप्रमाणें (एव) च (अवभाति) भासतात, (स त्वं) तो तूं आहेस. (यस्य पुरतः) ज्या तुझ्या पुढें (अयस्कान्तवत्) लोखंड जसें लोहचुंबकापुढें चालतें तसें (हृदादिः) अन्तःकरणादि (प्रचलति) क्रिया करीत असतात (सः त्वमेव) तो तूंच (अविकारः असि) त्या क्रियेच्या योगानें विकारी होत नाहींस. निर्विकारच आहेस. १९

भावार्थः—घटपटप्रभृति प्रकाश्य पदार्थांहून वेगळा व त्या पदार्थांना प्रकाशित करणारा जसा दिवा असावा त्याप्रमाणें स्थूल देह, स्थूल देहाभिमानपूर्वक व्यवहार केले जाणारे जे सर्व दृश्य पदार्थ या सर्व दृश्य जडपदार्थांहून दीपाप्रमाणेंच तूं वेगळा व तद्भासक आहेस, म्हणून तूं स्वयंप्रकाश आहेस. माझें मन काल श्रवणाच्या वेळीं दुसरीकडेच गेलें होतें, आज अगदीं स्थिर आहे, इत्यादि प्रकारांनीं मन व मनाच्या सर्व वृत्तींना जाणणारा तूं मन व तद्वृत्तीहून अत्यंत वेगळा व त्यांचा प्रकाशक असा आहेस—ज्या तुझ्या स्वयंप्रकाश रूपाच्या सान्निध्यानें देह-प्राण-इन्द्रियें-मन-बुद्धि-अहंकार इत्यादि जड पदार्थसुद्धां एखाद्या सचेतन पुरुषाप्रमाणें व्यवहार करीत असलेले दिसतात, असा तूं अचेतनांना चेतविणारा स्वयंचैतन्यरूप आहेस. निर्विकार असणारा लोहचुंबक आपल्यापुढें असलेल्या लोखंडाचें चलन-वलन करून स्वतः अविचलित, स्थिर अशा स्थितींतच असतो, त्याप्रमाणें तूंहि आध्यासिक संबंधानें तुझ्यापुढें आलेल्या मन, बुद्धि प्रभृति पदार्थांच्या सर्व प्रकारच्या हालचाली करवून स्वतः निर्विकार व कूटस्थ स्वरूपच आहेस ॥ १९ ॥

शेषत्वेनांगनाद्या दृश इह दयिता यस्य सोऽतिप्रियस्त्वं
भूयासं मा न भूवं त्वहमिति दृगतिप्रेमपात्रोऽसि स त्वम् ।
प्रज्ञातद्वृत्तिसाक्षी त्वमनिशमुदितः सच्चिदानंदरूपः
साक्षित्वं बोद्धृता तेऽलमविकृतितयेत्थं त्वमर्थोऽत्रधार्यः ॥२०॥

अन्वयार्थः—(इह) येथें (दृशःयस्य) ज्या तुझ्यांत द्रष्ट्याच्या (शेषत्वेन) अंगभूत तदर्थ किंवा अनुकूल झाल्यानें (अंगनाद्याः दयिताः) स्त्रीपुत्रादिक प्रिय आहेत, (स त्वं) तो तूं (अतिप्रियः असि) त्या सर्वांपेक्षां अत्यंत प्रिय आहेस. (अहं मा न भूवं किंतु भूयासं इति दृक्)

माझा नाश केव्हांहि होऊं नये तर मी सर्वदा असावें असें पाहणारा (सः त्वं) तो तूं (अतिप्रेमपात्रोऽसि) अत्यंत प्रेमाचें स्थान आहेस. (प्रज्ञातद्वृत्तिसाक्षी त्वं) बुद्धि व तद्वृत्ति यांचा साक्षी असा तूं (अनिशं उदितः सच्चिदानंदरूपः असि) निरंतर स्फुरणारा सच्चिदानंदरूप असा आहेस. (ते साक्षित्वं बोद्धृता अलमविकृतितया) तुझें साक्षित्व व बोद्धृत्व बुद्धीप्रमाणें सविकार नसून अत्यंत निर्विकार आहे. (इत्थं त्वमर्थोऽवधार्यः) याप्रमाणें तत्त्वमसि वाक्यांतील त्वं पदाचा अर्थ समजावा ॥ २० ॥

भावार्थः—या जगांत प्रत्येक प्राण्याचें वास्तविक व मुख्य असें प्रेम आपल्यावरच म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणींच आहे. पुत्र-स्त्री-धनादि पदार्थ आपल्यास अनुकूल आहेत म्हणूनच प्रीतीचे विषय आहेत; अर्थात् त्यावरील प्रीति आत्मोपाधिक आहे, निरुपाधिक म्हणजे स्वतःच नाही. कारण ते पुत्रादि जर आपणांला प्रतिकूल झाले तर तत्काळ ते प्रेमांतून उतरून द्वेष-विषय होतात. आत्म्याचें मात्र तसें नाहीं. तो केव्हांहि कोठेंहि व कोणालाहि द्वेषविषय नाहीं. म्हणून त्याची प्रीति निरुपाधिक म्हणजे स्वतःच आहे. यासाठीं प्रत्येक प्राण्याला कोणत्याहि अवस्थेंत माझा नाश होऊं नये, मी सदा असावें, असें वाटत असतें. अत्यंत व्याध्यादिग्रस्त माणसें आत्महत्त्या करितात ती आत्म्याची नसून आत्म्याला प्रतिकूल अशा देहाचीच आहे. हा देह पडल्यावर आपण सुखांत राहूं असेंच त्या आत्महत्या करणाऱ्याला वाटत असतें. असा निरुपाधिक व निरतिशय प्रेम विषय जो पदार्थ, बा शिष्या ! तोच तूं आहेस. बुद्धि व तिच्या सर्व वृत्ति यांचा साक्षी निरंतर प्रगटच असणारा, कधींहि न मावळणारा असा सच्चिदानंदरूप तूं आहेस. बुद्धीला इंद्रियादिकांचा साक्षीपणा व जाणतेपणा आहे, परंतु तो सापेक्ष विकाररूप वृत्यात्मक आहे.

तुझें साक्षित्व व द्रष्टृत्व निर्विकार स्वरूपज्ञानात्मक आहे. अशा रीतीनें तत्त्वमसि या वाक्यांतील त्वं पदाचा अर्थ महावाक्यार्थबोधांत उपयोगी पडणारा येथें सांगितला ॥ २० ॥

द्रष्टा यो नो गुणात्मा न खमपि पवनो नाग्निरापो न च क्ष्मा
प्राणो हृद्धीर्न चाक्षाण्युदितसकलसंबन्धहीनोऽक्षरोऽन्यः ।
दृश्यात्कार्याज्जडाद्योऽगतिरनवयवोऽसंग एको विशुद्धो
बुद्धो नित्यो विमुक्तोऽद्वयऋषिवचसाऽरूप्यसौ तत्पदार्थः॥२१॥

अन्वयार्थः—(यो द्रष्टा) जो द्रष्टा असा परमात्मा (गुणात्मा नो)सगुण किंवा प्रकृतिरूप नाहीं (खं न) आकाश किंवा शून्यरूप नाहीं (पवनोऽपि न) वायुरूपहि नाहीं (अग्निःन आपःन) तेजस्वरूप व जलरूपहि नाहीं, (क्ष्मा च न) पृथ्वीरूपहि नाहीं, (प्राणः हृत् धीः अक्षाणि च न) प्राण, मन, बुद्धि, व इन्द्रियस्वरूपहि नाहीं, (उदितसकलसंबन्धहीनः) पूर्वी सांगितलेल्या गुणप्रकृति प्रभृति सर्व पदार्थांचा संबंध नसणारा म्हणूनच (अक्षरः) अविनाशी (जडात् दृश्यात् कार्यात् अन्यः) अचेतन व दृश्य अशा आकाशादि कार्यापेक्षां निराळा आहे; (यः अगतिः) जो मन इत्यादि साधनांनीं भास्य नसणारा (अनवयवः असंगः) अवयव नसणारा म्हणूनच संबन्धरहित (एकः) सजातीय, विजातीय व स्वगत अशा तीन भेदांनीं रहित असणारा, (अद्वयः) क्षुधा, तृषा इत्यादि द्वैतरहित म्हणूनच (विशुद्धः बुद्धः नित्यः विमुक्तः) शुद्ध-ज्ञान-नित्य व मुक्त असणारा (ऋषिवचसा) 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ' या व्याससूत्ररूप वचनानें (अरूपी अस्ति) रूपरहित असा आहे. (असौ तत्पदार्थः) या श्लोकांत व पुढील दोन श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें 'तत्' पदाचा अर्थ आहे ॥२१॥

भावार्थः——सतरा ते वीसपर्यंत चार श्लोकांत त्वं पदार्थाचें विवेचन झालें. २१-२२ व २३ अशा तीन श्लोकांत 'तत्' पदार्थाचें विवेचन करतात. सर्व जगताचें उपादान कारण अशी प्रकृति, किंवा तिनें निर्माण केलेलें सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिगुण, शून्यतत्व, आकाशादि प्रसिद्ध पंचमहाभूतें, प्राण, मन, बुद्धि, व सर्व इन्द्रियें या सर्वांहून भिन्न व या सर्वांचा वास्तविकसंबंधरहित म्हणूनच अविनाशी, अकार्य व अदृश्य मनःप्रभृति साधनानें प्रकाशित न होणारा निरवयव म्हणूनच कोणाशींहि संबद्ध न होणारा, वृक्षादिकांना दुसरे वृक्ष सजातीय असतात, पाषाणादि विजातीय असतात, व वृक्षान्तर्गत पुष्पफलादि स्वगत पदार्थ असतात. या तिघांचा भेद वृक्षांत असतो, परंतु या तत्पदार्थाला सजातीय वा विजातीय कोणीहि नसल्यानें व स्वतः निरवयव असल्यानें स्वगतहि कोणी नसल्यानें सजातीय, विजातीय व स्वगत-पदार्थ भेद शून्य क्षुधापिपासा, सुखदुःख, शोक, मोह, इत्यादि जागतिक द्वंद्वरहित म्हणूनच नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त स्वरूप श्रीमद्बादरायणाचार्यांनीं अरूपवान् असा जो सांगितला तो ज्ञान-घन परमात्मा तत्पदाचा अर्थ आहे ।। २१ ।।

योऽतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विधिमुखगदितोऽजोऽस्तसंसारदोषो
ऽतर्क्योऽस्थूलादिलक्ष्माऽस्तनिरतिशयमुद्योऽप्रकाश्यो गुणाश्च ।
अद्रेश्यत्वादयोऽस्याप्यगुण इतमलोऽचिन्त्यशक्तिर्निरीहो
ऽकर्ताऽभोक्ताऽनपूर्वोऽप्रकृतिरविकृतिःसच्चिदानंदमूर्तिः।।२२।।

अन्वयार्थः—(यः) जो परमात्मा (अतद्व्यावृत्तिसाक्षाद्विधिमुखगदितः) नेति नेति अशा निषेधानें व नित्य, शुद्ध इत्यादि साक्षात् विधिरूपानें सांगितला जाणारा (अजः) जन्मादि विकारशून्य (अस्तसंसारदोषः) ज्यांनीं सर्व संसारदोष टाकलेले आहेत असा (अतर्क्यः-

तर्कागम्य (अस्थूलादिलक्ष्मा) अस्थूल अनणु इत्यादि लक्षणें असणारा (अस्तनिरतिशयमुत्) स्वतःच निरतिशय आनंदरूप असल्यानें जो माध्वमतवत् निरतिशयानंदरूप धर्मवान् नसणारा (यः अप्रकाश्यः) ज्ञानस्वरूप असल्यानें मनःप्रभृतीकडून ज्ञेय न होणारा (अस्य अद्रेश्य-त्वादयः गुणा अपि यः अगुणः) ज्याला अद्रेश्य अग्राह्य इत्यादि गुण 'अदृश्यत्वादि गुणकः' या सूत्रांनीं सांगितलें असलें तरी स्वतः जो प्रकृतिसंबंधीं गुणरहित असणारा (इतमलः) रागादि दोषरहित (अचिन्त्यशक्तिः) सत्, असत् इत्यादि रूपांनीं अनिर्वचनीय ज्याची शक्ति आहे असा (निरीहः अकर्ता अभोक्ता) प्राप्तकाम असल्यानें इच्छारहित म्हणूनच कर्ता व भोक्ता नसणारा, (अनपूर्वः अप्रकृतिः) ज्याला पूर्व म्हणजे कोणी कारण नाहीं व प्रकृति म्हणजे जो कोणाचें कारण नाहीं म्हणूनच (अविकृतिः) विकारभिन्न (सच्चिदानंदमूर्तिः) सच्चिदानंदरूप आहे तो तत्पदार्थ जाणावा ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो इति न, इति न म्हणजे असा नव्हे, असा नव्हे असा निषेध करून श्रुतीनें परंपरेनें सांगितला व नित्य आहे, शुद्ध आहे, मुक्त आहे इत्यादि विधिमुखानें साक्षात् श्रुतीनें दाखविला आहे. स्वतः जो जन्मादिविकारशून्य असून सर्व सांसारिक दोषरहित आहे; तर्काला अगोचर असणारा व अस्थूल, अणुभिन्न इत्यादि ज्याचीं लक्षणें आहेत असा आहे; स्वतः निरतिशयानंदस्वरूप असल्यानें निरतिशयानंद हा याचा धर्म होऊं शकत नाहीं, ब्रह्माचा आनंद असा श्रुतींतील प्रयोग राहूचें शिर याप्रमाणें भेदाची कल्पना करून गौण समजावा. चैतन्यस्वरूप असल्यानें मन-बुद्ध्यादिकांनीं हा भास्य होत नाहीं, मन बुद्ध्यादिक पदार्थ केवळ याला वृत्तीनें व्यापतात, भासवीत नाहींत. प्राकृतिक म्हणजे मायिक गुणानें हा रहित आहे परंतु अदृश्य, अग्राह्य इत्यादि स्वरूपभूत गुणांनीं हा

मंडित आहे. हा गुणगुणीभावसुद्धां भेद कल्पूनच आहे. रागद्वेषादि मल याला स्पर्श करूं शकत नाहींत म्हणून हा तच्छून्य आहे. सत् असत्, सावयव निरवय व भिन्न अभिन्न इत्यादि रूपांनीं जिचें वर्णन करतां येत नाहीं अशा अनिर्वचनीय शक्तीनें जो आध्यासिक संबंधानें संबद्ध आहे, प्राप्तकाम असल्यानें सर्वेच्छाशून्य म्हणून अकर्ता व अभोक्ता असा जो आहे, ज्याला कोणी कारण नाहीं व जो कोणाचेंहि वास्तविक कारण होत नाहीं म्हणून प्रकृति व विकारात्मकहि नाहीं; केवळ सच्चिदानंदस्वरूप असा जो आहे तो तत्पदार्थ जाणावा ॥ २२ ॥

सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सकलपतिरयं कार्यभूतप्रपंचो
यस्यातोऽसावनंतो यमयति य इहाविश्य जीवात्मनास्य ।
ज्ञानात्सर्वज्ञता यः कृतफलदतयाऽस्ते समो यत्नतो वि-
जिज्ञास्यं ब्रह्म मुक्त्यै यदिति निगदितस्तत्पदार्थोऽयमेव ॥२३॥

अन्वयार्थः—(सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सकलपतिः) सर्वज्ञ, सर्वशक्तियुक्त व सर्वांचा स्वामी (यस्यायं कार्यभूतः प्रपंचः) हा परिदृश्यमान कार्यरूप प्रपंच ज्याचा आहे (अतः असौ अनंतः) म्हणूनच हा अनंत आहे, (यः यमयति) जो अन्तर्यामीं रूपानें सर्वांचें नियमन करतो, (यः इह जीवात्मना आविश्य स्थितः) जो या स्वनिर्मित भूतांमध्यें जीवरूपानें प्रवेश करून राहिला आहे, (यस्य ज्ञानात् सर्वज्ञता स्यात्) ज्याचें ज्ञान झालें असतां सर्वज्ञता येते, (यः कृतफलदतया समः आस्ते) जो जीवांनीं केलेल्या बऱ्यावाईट कर्मांचें निःपक्षपातानें फल देणारा म्हणून सर्वत्र सम असा आहे, (यत् ब्रह्म मुक्त्यै विजिज्ञास्यं) जें ब्रह्म मुक्तीकरितां, तप इत्यादि प्रयत्न करून समजून घ्यावें (इति अयं निगदितः तत्पदार्थएव) याप्रमाणें हा सांगितलेला सर्व तत्पदाचाच अर्थ आहे ॥ २३ ॥

भावार्थः——या परमात्म्याची माया ही शक्ति असल्यानें व सर्व मायेचेंच कार्य असल्यानें हा परमात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्ति व 'एष सर्वेश्वरः' या श्रुतीवरून व पत्यधिकरणन्यायानें हा सर्वेश्वर आहे, हा परिदृश्यमान कार्यरूप सर्व प्रपंच याचाच आहे म्हणून हा अनंत आहे. जो पृथिव्यादिकांमध्यें राहून त्यांचें नियमन करतो अशा श्रुतिवचनांवरून व 'अंतर उपपत्तेः' इत्यादि न्यायानें अंतर्यामी रूपानें जो सर्वांचें नियमन करतो; स्वयं निर्माण केलेल्या सर्वभूतांमध्यें जीवरूपानें प्रवेश करून जो सर्वत्र भरून राहिला आहे, ज्याचें ज्ञान झालें असतां ज्ञाता सर्वज्ञ होतो, जो जीवानें केलेल्या चांगल्या व वाईट कर्मांचीं फळें निःपक्षपातीपणानें देतो, म्हणून ज्याला विषमता किंवा क्रूरपणा वगैरे दोष लागत नाहींत, जो सर्वांशीं सारखेपणानें वागतो, 'तद्विजिज्ञासस्व' म्हणून श्रुतीनें ज्या ब्रह्माला जाणण्याविषयीं सांगितलें तें प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणजेच हा परमात्मा. याप्रमाणें या तीन श्लोकांनीं सांगितलेला सगळा 'तत्वमसि' वाक्यांतील तत्पदार्थ झाला. ॥२३॥

संसर्गो नापि नीलोत्पलमिव न विशिष्टोऽत्र वाक्यार्थ एत-
द्वैलक्षण्येन तूक्तो व्यभिचरति गुणोऽब्देऽपि नीलांबुजे सन् ।
तद्वद्द्रव्यं च रक्ते व्यभिचरति न सद्ब्रम्हता न प्रतीचो-
ऽन्यत्र प्रत्यक्त्वमेवं कथमपि हि परब्रम्हणोऽन्यत्र नास्ति ॥२४॥

अन्वयार्थः–(अत्र संसर्गः न वाक्यार्थः) या महावाक्यांत तत्त्वं पदार्थांचा परस्परांशीं संबंध हा वाक्यार्थ नाहीं. (नीलोत्पलमिव विशिष्टः अपि न) नीलोत्पल या वाक्यांत जसा नील विशिष्ट उत्पल असा विशिष्टार्थ विवक्षित आहे तसाहि येथें विशिष्टार्थ नाहीं. (एतदुभयवैलक्षण्येन तु उक्तः) या दोन्ही स्थलांपेक्षां निराळ्याच प्रकारानें महावाक्यांत वाक्यार्थ सांगितला आहे. (गुणः नीलांबुजेऽ

पि सन् अब्दे व्यभिचरति) नीलगुण नील कमलांत असला तरी कमलत्वशून्य मेघांतहि असल्यानें कमलत्वाचा व्याप्य होत नाहीं. (तद्वत् द्रव्यं च रक्ते अपि व्यभिचरति) त्याप्रमाणें नील गुणाचा आश्रय कमल असलें, तरी नीलगुणरहित रक्त कमलामध्यें कमलत्व असल्यानें कमलत्वहि नीलगुणाचें व्याप्य नाहीं. (सत् न व्यभिचरति) बाधरहित सत् पदार्थ कोठेंहि व्यभिचरित म्हणजे नाहीं असें होत नाहीं. (हि प्रतीचोऽन्यत्र ब्रह्मता नास्ति) कारण प्रत्यगात्म्याहून इतरत्र ब्रह्मता नाहीं. (एवं परब्रह्मणः अन्यत्र प्रत्यक्त्वं कथमपि नास्ति) याप्रमाणें परब्रह्माहून अन्यत्र दुसरीकडे प्रत्यक्त्व कोणत्याहि प्रकारें नाहीं।।२४।।

भावार्थः—'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यांतील पदांचे अर्थ सांगून आतां वाक्यार्थ काय आहे हें २४पासून अठ्ठावीसपर्यंत पांच श्लोकांत सांगतात.

सर्वत्र वाक्यांत वाक्यांतील पदार्थांचा संबंध हा वाक्यार्थ असतो किंवा एका पदार्थानें विशिष्ट दुसरा पदार्थ हा वाक्यार्थ असतो, जसें नील कमल आहे. या वाक्यांत नीलवर्ण व कमल यांचा संबंध वक्त्याला विवक्षित असतो किंवा नील वर्णानें युक्त कमल असा एक पदार्थविशिष्ट अपर पदार्थ तरी विवक्षित असतो. परंतु 'तत्वमसि' या वाक्यांत मात्र हे दोन्ही प्रकार विवक्षित नाहींत; कारण सर्वानर्थाला मूल कारण द्वैतबुद्धि आहे ती घालवून परमपुरुषार्थप्राप्ति जीवाला व्हावी म्हणून महावाक्याची प्रवृत्ति आहे. त्या वाक्यानेंहि दोघांचा संसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर अशी द्वैतबुद्धीच जर उत्पन्न केली तर ती द्वैतबुद्धि द्वैतबुद्धीचें निवारण कशी करील, म्हणून अखंड अद्वैतबुद्धीच महावाक्यानें झाली पाहिजे. यासाठीं महावाक्याचें तात्पर्य संसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर अशा अर्थांत नसून अखंड अद्वैतांतच आहे. शिवाय

'नीलोत्पल' या वाक्यांत नीलाला उत्पल किंवा उत्पलाला नील विशेषण लावून एक विशिष्ट अपर असा अर्थ करणें योग्य आहे; कारण संभव व व्यभिचार असेल तर विशेषणाचें सार्थक्य असतें. जसें आकाशाला 'पातळ' हें विशेषण संभवत नाहीं. पातळपणा हा पाण्याचा धर्म आहे. 'पोकळ' हेंहि विशेषण आकाशाला लावतां येत नाहीं कारण आकाश पोकळपणास कधींहि सोडीत नाहीं, आकाश जर घट्ट असतें तर पोकळ हें विशेषण शोभलें असतें. नील कमलें या ठिकाणीं मात्र संभव व व्यभिचार असल्यानें नील हें कमलाला किंवा कमल हें नीलाला विशेषण लावणें योग्य आहे. कमलें नील असूं शकतात म्हणून संभव आहे व नीलवर्णाला सोडूनहि तांबडीं वगैरे कमळें असतात तसेंच कमलांना सोडूनहि नीलपणा मेघांत असतो म्हणून परस्परांचा व्यभिचार असल्यानें 'नीलकमल' या ठिकाणीं विशेषणविशेष्यभावानें एक विशिष्ट अपर असा अर्थ करणें किंवा दोघांचा संसर्गरूप अर्थ करणें योग्य आहे. 'तत्त्वमसि' वाक्यांत तत्पदार्थ त्वं पदार्थाला किंवा त्वं पदार्थ तत्पदार्थाला विशेषण लावून, एक पदार्थ विशिष्ट अपर पदार्थ असा अर्थ करण्याला कारण असणारा जो व्यभिचार तोच नाहीं. तत् व त्वं पदार्थ अबाधित, सद्रूप आहेत. सत्पदार्थाचा व्यभिचार म्हणजे अभाव कोणत्याहि वस्तूंत नाहीं. सर्वत्र सत् सत् अशी प्रतीति आहे. सताशिवाय कोणाचीच प्रतीति होत नाहीं. कमलाला सोडून नीलता जशी मेघांत होती तशी तत्पदार्थ ब्रह्माला सोडून त्वं पदार्थ रूप प्रत्यक्ता दुसरीकडे कोठेंहि नाहीं. नीलपणाला सोडून कमलत्व जसें रक्त कमलामध्यें होतें तसें प्रत्यक्पदार्थाला सोडून ब्रह्मत्वहि दुसरीकडे कोठें नाहीं. त्यामुळें उभयतांचा अव्यभिचार असल्यानें व्यभिचाररूप कारणानें होणारा विशेषणविशेष्यभाव व तन्मूलक

ंसर्ग किंवा एक विशिष्ट अपर असा 'नीलोत्पल' या वाक्याप्रमाणें
र्थ तत्वमसि वाक्यांत नाहीं ।। २४ ।।

वाक्यार्थोऽतोऽत्र तादात्म्यमुभयपदयोरर्थयोरस्त्यखंडं
प्रत्यग्बोधैकरूपाद्वयमुदपि च सोऽद्वैतमुद्रूप एव ।
तादात्म्यज्ञप्तिदार्ढ्ये स्वयमपि हि तदर्थस्य पारोक्ष्यमाशु
व्यावर्तेताज्ञतान्यस्य च स च परिपूर्णप्रमोदोऽवतिष्ठेत् ।।२५।।

अन्वयार्थः—(अतः अत्र) म्हणूनच या अद्वैत मतांत (उभयपदयोः र्थयोः) तत् आणि त्वं या दोन पदांच्या अर्थाचें (अखंडं तादात्म्यं ाक्यार्थः अस्ति) एकरस असें ऐक्य वाक्यार्थ आहे. (अद्वयमुत् त्यग्बोधैकरूपा) अद्वयानंद रूप तत्पदार्थ हा प्रत्यग्बोधरूप त्वं पदार्थ आहे व (सः अपि च अद्वैतमुद्रूपः) तो प्रत्यग्बोधरूप त्वं पदार्थहि अद्वयानंदनरूप तत्पदार्थ आहे. (एवं) याप्रमाणें परस्पर विशेषण-वेशेष्यभावानें (तादात्म्यज्ञप्तिदार्ढ्ये सति) ऐक्य ज्ञानाचें दार्ढ्य झालें असतां (स्वयमपि हि) खात्रीनें आपोआपच (तदर्थस्य पारोक्ष्यं अन्यस्य अज्ञता च आशु व्यावर्तेत) तत्पदार्थाचें परोक्षत्व व त्वं पदा-र्थाचें अज्ञत्व किंवा अल्पज्ञता इत्यादि लवकर निवृत्त होईल. त्यानंतर (स च परिपूर्णप्रमोदः अवतिष्ठेत्) त्वं पदार्थ जीव परिपूर्ण आनंदरूप होऊन चिरकाल राहील ॥ २५ ।।

भावार्थः—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें संसर्ग किंवा विशिष्ट असा अर्थ महावाक्याचा होत नसल्यानें अद्वैत वेदान्तांत तत् त्वं पदार्थांचें स्वरूपभूत अखंड एकरसरूप ऐक्य हा वाक्यार्थ आहे. यद्यपि, नीलोत्पलाप्रमाणें तत् व त्वं यांचा परस्पर वास्तविक व्यभिचार नाहीं, परंतु अज्ञानानें दोन्ही भिन्न आहेत अशी समजूत असल्यानें अज्ञांच्या भ्रमात्मक बोधानुसार विशेषण-विशेष्यभाव या वाक्यांत केला म्हणजे

अद्वयानंदरूप तत्पदार्थ प्रत्यक् बोधैकरूप त्वं पदार्थ होतो व प्रत्यक् बोधरूप त्वं पदार्थहि अद्वयानंदरूप तत्पदार्थ होतो. याप्रमाणें परस्पर विशेषण-विशेष्यभावानें ऐक्यज्ञान दृढ झालें असतां तत्पदार्थ ब्रह्म माझ्याहून निराळें कोठें तरी देशान्तरांत आहे अशी त्यांतील परोक्षता व त्वमर्थ मी दुःखादियुक्त, अल्पज्ञ असा आहे असें प्रत्यगर्थांतील दुःखित्वकिंचिज्ज्ञत्वादिकहि तात्काळ नाहींसे होतात; असें झालें असतां साधक मुमुक्षु त्वं पदार्थ जीव शुद्ध होऊन, परिपूर्ण स्वयं-प्रकाशमान आनंदरूपानें चिरकाल राहतो ।। २५ ।।

सर्वज्ञत्वादिलक्ष्माऽभवदिह य उपाश्रित्य मां शुद्धसत्त्वां
विश्वोत्पत्तौ निमित्तं श्रित उत य उपादानकं तामसीं ताम् ।
तद्वाच्यार्थः स पा रोक्ष्यशबल उत यद्ब्रह्म सर्वत्र पूर्णं
सत्यं ज्ञानं ह्यनंतं तदिह ऋषिमतस्तत्पदार्थो हि लक्ष्यः ॥२६॥

अन्वयार्थः—(इह विश्वोत्पत्तौ) येथें विश्वाच्या उत्पत्तिरूप कार्या-मध्यें (यः) जो आत्मा (शुद्धसत्त्वां मां उपाश्रित्य) शुद्धसत्त्वप्रधान मायेचा उपाधिरूपानें स्वीकार करून, (सर्वज्ञत्वादिलक्ष्मा) सर्वज्ञ-त्वादि लक्षणांनीं युक्त होऊन (निमित्तं उत) निमित्तहि झाला, (यः तामसीं तां श्रितः उपादानकं च अभवत्) जो तमोगुणप्रधान अशा त्या मायेचा आश्रय करून उपादान कारणहि झाला, (सः पारोक्ष्य-शबल उत तद्वाच्यार्थः) तो निमित्त व उपादान उभयरूप व परोक्षत्व धर्मानें युक्त असा तत्पदाचा वाच्यार्थ समजावा. (यत् हि सर्वत्र पूर्णं सत्यं ज्ञानं अनंतं ब्रह्म) जें निश्चयानें सर्वत्र व्यापून असणारें, अबाधित ज्ञानरूप व देश-काल-वस्तु-परिच्छेदरहित असें ब्रह्म आहे (तत् इह हि) तें या महावाक्यांत निश्चयानें (ऋषिमतः लक्ष्यः तत्पदार्थः) बादरा-यणादि ऋषींना संमत असा तत्पदाचा लक्ष्यार्थ आहे ।। २६ ।।

भावार्थः——या सव्वीस व सत्तावीस अशा दोन श्लोकांत क्रमानें तत्पदाचा व त्वं पदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ वेगवेगळ्या तऱ्हेनें दाखवितात. त्रिगुणात्मक मायेंतील शुद्धसत्त्वप्रधान मायेला उपाधि रूपानें स्वीकारून तें परब्रह्म सर्वज्ञत्वादि गुणांनीं युक्त होऊन या सर्व विश्वाच्या उत्पत्तीला, घटोत्पत्तीला कुलाल जसा निमित्त कारण होतो तद्वत् निमित्त कारण झालें. तमोगुणप्रधान अशा त्याच मायेला उपाधित्वानें स्वीकारून मृत्तिका जशी घटाला उपादान होते त्याप्रमाणें या विश्वोत्पत्तीला तें परब्रह्मच उपादानकारण झालें हें अभिन्न-निमित्तोपादानकारणत्व व परोक्षत्व या धर्मांनें युक्त असें परब्रह्म तत्पदाचा वाच्यार्थ आहे. जें सर्वव्यापक, त्रिविधपरिच्छेद-शून्य, त्रिकालाबाधित, स्वप्रकाश, ज्ञानस्वरूप, शुद्ध ब्रह्म आहे तें तत्पदाचा लक्ष्यार्थ आहे असें बादरायणप्रभृति ऋषींचें निश्चयानें मत आहे. ॥ २६ ॥

यो हृत्संभिन्नबोधः परकलुषितसत्त्वामुपाध्यात्मना यो
रागद्वेषादिदुष्टां प्रकृतिमुपगतस्त्वंपदार्थः स वाच्यः ।
कूटस्थः प्रत्यगात्मा करणगुणपरः पंचकोशातिरिक्तो
जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षी त्रितनुपर इहोक्तस्त्वमर्थो हि लक्ष्यः ॥२७॥

अन्वयार्थः——(यः) जो आत्मा, (परकलुषितसत्त्वां) रज व तमो गुणांनीं मलिन केलें आहे सत्त्व जिचें अशा म्हणून (रागद्वेषादि दुष्टां) रागद्वेषादिदोषयुक्त अशा प्रकृतीप्रत (उपाध्यात्मना उपगतः) उपाधिरूपानें घेतां झाला म्हणूनच (हृत्संभिन्नबोधः) अन्तःकरणाच्या तादात्म्याध्यासापन्नबोध म्हणजे किंचिज्ज्ञत्वादि धर्मांनीं युक्त झाला तो त्वं पदाचा वाच्यार्थ आहे. (यः कूटस्थः) जो कूटाप्रमाणें म्हणजे सोनाराच्या ऐरणीप्रमाणें किंवा पर्वतशिखराप्रमाणें राहतो म्हणजे

निर्विकार असतो, (करणगुणपरः) करण म्हणजे इंदियें व अन्तः-करण व गुण म्हणजे सत्त्वादि गुण यांहून पर किंवा करणांचे इन्द्रियादिकांचे जे गुण म्हणजे विषय जे शब्दादि यांच्याहून पर यांचा द्रष्टा यांचा वास्तविक संबंध नसलेला (पंचकोशातिरिक्तः) अन्नमयादि पंचकोशांहून भिन्न असणारा (जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षी) जागृत स्वप्न सुषुप्ति इत्यादि अवस्थांचा द्रष्टा (त्रितनुपरः) स्थूल, सूक्ष्म व कारण अशा तीन्ही देहांहून वेगळा असलेला (प्रत्यगात्मा इह लक्ष्यः त्वमर्थः उक्तःहि) जड विषयादिकांहून वेगळेपणानें म्हणजे ज्ञान-रूपानें भासणारा असा आत्मा या वाक्यांत त्वंपदाचा लक्ष्यार्थ असें सांगितलें आहे हें शास्त्रप्रसिद्धच आहे ॥ २७ ॥

भावार्थः—रजोगुण व तमोगुण यांनीं मलिन झालेला सत्त्वगुण जिच्यामध्यें प्राधान्यें करून आहे म्हणूनच जी प्रकृति राग-द्वेष-मोहादि दोषांनीं युक्त आहे, अशा प्रकृतीला आपली उपाधी समजून अंतः-करणाशीं तादात्म्य पावल्यानें किंचिज्ज्ञत्वादि धर्मयुक्त जो आत्मा तो त्वंपदाचा वाच्यार्थ होय. कूट म्हणजे सोनाराची ऐरण. त्यावर अनेक प्रकारचे सुवर्णालंकार जरी घडविले तरी ती निर्विकारच असते किंवा कूट म्हणजे पर्वताचें शिखर जसें कोणत्याहि ऋतूंत निर्विकारच असतें त्याप्रमाणें उपाधीचे कितीहि जाग्रत्स्वप्नादिव्यवहार झाले तरी स्वतः निर्विकार स्वरूपानें असणारा; जड व दृश्य अशा विषयांपेक्षां चेतन व द्रष्टा अशा विपरीत रूपानें अहं अहं असा भासणारा; इन्द्रियें, अन्तःकरण व त्यांचे शब्दादि विषय व सत्त्व, रज, तम वगैरे गुण यांच्याहून अगदीं भिन्न असणारा; अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय अशा जीव स्वरूपाला आच्छादित करणाऱ्या पांच कोशांहून अत्यंत वेगळा; जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांना साक्षात् पाहणारा; स्थूल, सूक्ष्म व कारण अशा तीन देहांहून अत्यंत

विलक्षण असा, शुद्ध चैतन्यरूप आत्मा त्वंपदाचा लक्ष्यार्थ आहे असें शास्त्रानें निश्चयपूर्वक जाणावें ।। २७ ।।

वैरं वाच्यार्थयोर्यद्यपि न भवति तल्लक्ष्ययोस्तत्त्वमोर्वा
ऐकात्म्यात्तद्विहाय स्मृतजहदजहल्लक्षणालक्षितार्थम् ।
लक्ष्यं शुद्धं गृहीत्वाऽलमुभयपदयोः सच्चिदानंदमेकं
वृत्तिव्याप्त्येह लब्ध्वाऽस्मृतगलकनकप्राप्तिनीत्या कृती
स्यात् ।। २८ ।।

अन्वयार्थः--(यद्यपि वाच्यार्थयोः वैरं) जरी तत् त्वंपदाच्या वाच्यार्थांत विरोध आहे तरी (लक्ष्ययोः तत् न भवति) लक्ष्यार्थांत विरोध येत नाहीं. कारण (तत्त्वमोः ऐकात्म्यात् वै) तत्त्वं पदाचें लक्ष्यार्थ निश्चयानें एकरूपच आहेत, (तद्विहाय) म्हणून विरुद्ध असणारा वाच्यार्थांतील भाग सोडून (स्मृतजहदजहल्लक्षणलाक्षितार्थं) स्मृतींत सांगितलेल्या जहदजहल्लक्षणेनें प्रतिपाद्य असा, (शुद्धं एकं) शुद्ध व अखंडैकरस असा, (उभयपदयोः लक्ष्यं गृहीत्वा) तत्त्वंपदाचा लक्ष्यार्थ घेऊन, (तमेव एकं सच्चिदानन्दं) त्याच एक सच्चिदानंदरूप लक्ष्यार्थाप्रत (अस्मृतगलकनकप्राप्तिनीत्या) विस्मृत अशा कंठांतील सुवर्णालंकाराच्या प्राप्तिन्यायानें (इह) शुद्धांतःकरणांत (वृत्ति-व्याप्त्या लब्ध्वा) तदाकार अशा अन्तःकरणवृत्तीनें प्राप्त करून घेऊन (कृती स्यात्) साधकमुमुक्षु कृतकृत्य होईल ।। २८ ।।

भावार्थः—तत् व त्वं पदांचे वाच्यार्थ सर्वज्ञत्व किंचिज्ज्ञत्व, परोक्षत्व, अपरोक्षत्व,अपरिच्छिन्नत्व परिच्छिन्नत्व इत्यादि विरुद्ध धर्मानें युक्त असल्यानें त्यांचें ऐक्य होणें शक्य नाहीं. तथापि उभय पदांचा लक्ष्यार्थ अखंडैकरस एक व शुद्ध असें चैतन्यच असल्यानें ऐक्यांत विरोध करणारा वाच्यार्थ त्याग करून स्मृतीनें सांगितलेल्या जहद-

जहत् कांहीं टाकणें, कांहीं घेणें असा ज्या लक्षणेंत प्रकार आहे त्या जहदजहल्लक्षणेनें अविरोधी असा अखंड एकरसपदार्थ जें ब्रह्म त्या ब्रह्माची वृत्ति शुद्ध अंतःकरणांत उत्पन्न झाली असतां पूर्वी स्वस्वरूपच अर्थात् प्राप्त असलेलेंच जें ब्रह्म, विसरून नाहींसा झालेला गळ्यांतील सुवर्णालंकार जसा ज्ञान झाल्याबरोबर प्राप्त होतो त्याप्रमाणें त्तिव्याप्तीनें त्या स्वस्वरूपपरब्रह्माची प्राप्ति झाली म्हणजे साधक-मुमुक्षु कृतकृत्य व प्राप्तप्रापणीय असा होतो ॥ २८ ॥

विक्षेपकावृतिभवे विभवे विनष्टी
स्वानंददृष्टिरपहाय च दृष्टयदृष्टी ।
एकात्मनेह चरति स्वरतिः कृतार्थ
आत्मैव नात्मविदयं सदयं परार्थः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थः——(विक्षेपकावृतिभवे विभवे विनष्टी दृष्टयदृष्टी अपहाय) विक्षेप व आवरण यांच्या पासून होणाऱ्या नाना जन्मांना देणाऱ्या, विशेष हानि करणाऱ्या विक्षेप व आवरणजन्य जागृती व स्वप्नरूप दोन अवस्था म्हणजे दृष्टि व आवरणजन्य निद्रा म्हणजे अदृष्टी या तीन अवस्थांचा त्याग करून म्हणजे गुणातीत होऊन (स्वानंददृष्टिः) बाह्य विषयाहून दृष्टि व्यावृत्त करून स्वरूपानंदाच्या ठिकाणीं ज्याची दृष्टी आहे असा (स्वरतिश्च) भार्या पुत्रादिकांच्या ठिकाणीं प्रेम न ठेवतां स्वरूपाच्या ठिकाणीं ज्याचें प्रेम आहे असा (एकात्मना इह यः चरति सः कृतार्थः) केवल आत्मरूपानें जो या ठिकाणीं राहतो त्याला कृतार्थ असें म्हणतात. (अयं न आत्मवित् किंतु आत्मा एव) हा आत्मज्ञानी नव्हे तर प्रत्यक्ष आत्माच आहे (सदयं परार्थः जीवति) केवलदयावशात् लोकोपकारा-करितां याचें जगांत वास्तव्य असतें. ॥ २९ ॥

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत वृत्तिव्याप्तिरूप ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असतां मुमुक्षु कृतकृत्य होतो असें जें सांगितलें तें कृतकृत्यत्व या श्लोकांत दाखवितात. अज्ञानाच्या आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. सद्वस्तुचें आच्छादन करून ती नाहीं असा व्यवहार करविणारी आवरणशक्ति व आवरणानंतर त्या वस्तूला विपरीत रूपानें भासवून विपरीत व्यवहार करविणारी विक्षेप शक्ति जसें शुक्तीचें आच्छादन करून तीवर शुक्तीच्या विरुद्ध रजत भासविणें, ह्या दोन्ही शक्ति शुक्तीच्या अज्ञानांत आहेत. त्याप्रमाणें सद्रूप ब्रह्माच्या अज्ञानांतहि ब्रह्माला आच्छादित करून तें नाहीं असा व्यवहार करवून, जागृति स्वप्न व सुषुप्ति अशा ब्रह्म स्वरूपाच्या विरुद्ध असणाऱ्या अवस्था त्या ब्रह्मावर भासविणें या आवरण विक्षेपरूप दोन शक्ति आहेत. या अवस्थांपैकीं जागृति व स्वप्न या अवस्था आवरण व विक्षेप या दोन शक्तींनीं निर्माण केल्या आहेत. यांना या श्लोकांत दृष्टी अशी संज्ञा आहे. केवळ आवरणानें होणारी जी निद्रावस्था तिला अदृष्टी अशी संज्ञा आहे. या तीनीहि अवस्था देव, मनुष्य, पश्वादि नाना प्रकारांच्या जन्माला देणाऱ्या व नाना प्रकारची हानि करणाऱ्या अशा आहेत. या सर्व अवस्थांचा ज्ञानबलानें त्याग करून म्हणजे गुणातीत होऊन बाह्य विषयाला टाकून स्वरूपानंदामध्येंच जो निमग्न असतो, पुत्रभार्यादि अनात्म वस्तूंच्या ठिकाणीं प्रेम न करतां स्वरूपाच्या ठिकाणींच ज्याचें अखंड प्रेम असतें व जो या श्लोकांत विशुद्ध ज्ञानस्वरूप केवळ आत्मस्वरूपानें राहतो त्याला कृतकृत्य असें सिद्धान्तज्ञानी म्हणतात. तो आत्मज्ञानी नव्हे तर प्रत्यक्ष परब्रह्मरूपच आहे. याला स्वार्थ कांहींच नसल्यानें केवळ परोपकाराकरितां करुणामय असें याचें जीवित या लोकांत प्रारब्ध असेपर्यंत असतें ।। २९ ।।

कुर्याच्छमादिसहितोऽवहितः श्रुतार्थ-
स्थेम्नेऽसकृच्छ्रवणपूर्वमदोऽकृतार्थः ।
देहात्मवद्दृढपरात्मधियं रिरक्षुः
पूर्णो भविष्यति कृती परवित्तरक्षुः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थः—(अकृतार्थः) एक वेळ श्रवण करून जर कृतार्थ झाला नसेल तर (श्रुतार्थस्थेम्ने) ऐकलेला जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थ बुद्धींत स्थिर करण्याकरितां (देहात्मवत्) देहात्मज्ञान जसें दृढ आहे तसें (दृढपरात्मधियं रिरक्षुः) देहात्मज्ञान बाधक अशा परात्मज्ञानाचें दार्ढ्य संरक्षण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें (अवहितः शमादि-सहितश्च) एकाग्र चित्त व शम-दमादिकांनीं युक्त होऊन (अदः श्रवण-पूर्वम्) पूर्वी सांगितलेलें हें श्रवणादि साधन (असकृत् कुर्यात्) पुनः पुन्हां करावें; त्यायोगानें तो (कृती पूर्णः) कृतकृत्य व परिपूर्ण होऊन (परवित्तरक्षुः) पशूंमध्यें वाघ जसा श्रेष्ठ तसा परब्रह्मविदांमध्यें श्रेष्ठ (भविष्यति) होईल ॥ ३० ॥

भावार्थः—श्रवणमननादि करीत असतांसुद्धां प्रतिबंधक अस-ल्यानें ज्याला असा अखंड ब्रह्मसाक्षात्कार झाला नसेल, त्यानें साक्षात्कार होईपर्यंत निष्ठेनें श्रवण मननादि साधनच करीत राहावे हें या श्लोकांत सांगतात. एक वेळ ऐकून तत्त्वज्ञान व तज्जन्य कृतार्थता झाली नसेल तर, ऐकलेल्या अद्वितीय ब्रह्मरूप अर्थाचा हृदयामध्यें देहात्मज्ञानाप्रमाणें दृढ निश्चय होण्यासाठीं व तो कायम राहण्यासाठीं चित्ताचें ऐकाग्र्य व शमदमादि साधनांच्या साहाय्यानें पूर्वी सांगितलेलें श्रवण-मननादि मुमुक्षूनें वारंवार करावें. असें झालें असतां मुमुक्षूला तत्त्वसाक्षात्कार होऊन तो कृत्यकृत्य होईल. सर्व भूतांच्या ठिकाणीं आत्म्याला व आत्म्याच्या ठिकाणीं सर्व भूतांना

पाहणारा असा तो आत्मसाक्षात्कारी परब्रह्मज्ञान्यांमध्यें वरिष्ठ असा होईल. भगवत्पूज्यपादांनीं वाक्यार्थ बोध दृढ होण्याकरितां शमादि-साधनांनीं श्रवणादिकच करावें असें सांगितलें आहे ॥ ३० ॥

नारंभकोऽस्य जगतोऽचित एक आत्मा
निर्विक्रियो न परिणाम्यतनुश्चिदात्मा ।
नाभिक्रमे तु घटते परमाणुमानं
नैकं जडं तु परिणाम्यमतानुमानम् ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थः—(अचितः अस्य जगतः) जड अशा या जगाला (एकः आत्मा न आरंभकः) एक असा हा आत्मा उत्पादक होत नाहीं. (अतनुः) निरवयव, (निर्विक्रियः) निर्विकार (चिदात्मा) चैतन्यरूपात्मा (परिणामी न) परिणामी होत नाहीं. (परमाणुमानं तु) परमाणु सिद्ध करणारें प्रमाण (अभिक्रमे न घटते) परमाणु जगाला उत्पादक आहे असें सांगण्यास समर्थ नाहीं; उलट विरुद्धच आहे. (एकं) सहायरहित, (जडं) अचेतन, (अमतानुमानं तु) श्रुतीला संमत नसणारे, केवळ अनुमानांनीं सिद्ध होणारे प्रधान म्हणजे सांख्यांची प्रकृति तर (न परिणामी) जगद्रूपानें परिणाम पावत नाहीं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—श्रवणादि साधन सांगण्यासाठीं उपोद्घात म्हणून आत्माच या सर्व जगाला निर्माण करणारा आहे. प्रकृति किंवा परमाणु नव्हे, हें सांगण्याकरितां प्रथम पूर्वपक्षमतानें आत्मा परमाणु किंवा प्रकृति कोणीच जगाला कारण होऊं शकत नाहीं असें या श्लोकांत दाखवितात.

दोन अवयवांच्या संयोगानें दोघांहून विलक्षण तिसरा पदार्थ निर्माण होणें जसें तंतुसंयोगापासून पट किंवा कपा-लांच्या संयोगापासून घट हा नैयायिकांचा आरंभवाद आहे. दुधाचें

इहीं, मृत्तिकेचा घट किंवा सुवर्णाचे अलंकाररूप परिणाम होणें हा सांख्यांचा परिणामवाद आहे. आरंभवादाचा अंगीकार करून आत्म्यापासून जग निर्माण झालें असें म्हणतां येत नाहीं. कारण आरंभवादांत दोन वस्तूंचा संयोग होण्याकरितां दोन वस्तूंची गरज आहे. वेदान्तीमतांत अद्वितीय असा एकच आत्मा असल्यानें दोन वस्तु नाहींत म्हणून संयोगरूप कारण नाहीं. शिवाय कार्य हें कारणाशीं सजातीय असतें. पटरूप कार्य तंतूशीं सजातीय आहे. कारण पट व तंतू दोन्ही द्रव्यरूपच आहेत. वेदान्त्यांच्या मतें आत्मा निर्गुण असल्यानें द्रव्य नाहीं, चेतनस्वरूप आहे. जग जड व द्रव्यरूप आहे; अतएव आत्मा व जग हे सजातीयहि नाहींत म्हणून आरंभवादानें आत्म्यापासून जग झालें असें म्हणतां येत नाहीं. सांख्यांचा परिणामवाद स्वीकारूनहि आत्मा जगाला कारण आहे असें म्हणतां येत नाहीं. परिणामवादांत ज्याचा परिणाम होतो ती वस्तु सावयव, विकारी व जड अशी असते; जशी मृत्तिका, दूध इत्यादि. आत्मा निर्विकार, निरवयव व चेतन असल्यानें त्याला परिणामीं कारण मानणें शक्य नाहीं. अतएव परिणामवादहि शक्य नाहीं. अर्थात् जगाचें आरंभकारण किंवा परिणामी कारण आत्मा नाहीं असें सिद्ध झालें. नैयायिकांना सम्मत असणाऱ्या पृथ्वी, जल, तेज व वायु या चार भूतांच्या परस्पर विलक्षण अशा परमाणूपासून जगाची उत्पत्ति झाली व हें विश्व जगाचें मूळ कारण जे चतुर्विध परमाणु त्यांवर अधिष्ठित आहे असें मानणेंहि योग्य नाहीं. परमाणुसाधक अनुमानानें नैयायिकांनीं सर्व परमाणु निरवयव आहेत असें ठरविलें आहे. ते सावयव असतील तर त्यांना 'परमाणु' हें नांव देतां येणार नाहीं. अवयवरहित असणें हाच परमाणूमधील परमपणा म्हणजे श्रेष्ठय आहे, निरवयव अशा परमाणूंचा जर संपूर्णरूपानें संयोग

मानला तर एक दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांत तिसरा, यांप्रमाणें संयुक्त झालेले सर्वच परमाणु एक परमाणूच्या आकाराएवढे होतील. त्यांना मोठा आकार येणें शक्य नाहीं. जग तर स्थूल आहे म्हणून परमाणूंचें तें कार्य नव्हे. शिवाय लोकांत कार्य व कारण यांचा अभेद सर्वत्र दिसतो. नैयायिकांनीं कार्य व कारण यांचा अत्यंत भेद मानला आहे म्हणून त्यांचें मत असंगत आहे. कार्याहून कारण अत्यंत भिन्न मानल्यास दोन दोन शेर वजनाचे दोन कपाल घेऊन एक घट निर्माण केल्यास त्या घटांत, कपालांत असलेल्या चार शेर वजनानें घटामध्यें दुसरें चार शेर वजन येईल म्हणजे त्या कपालापासून झालेल्या घटाचें वजन आठ शेर होईल. लोकांत असें झालेलें दिसत नाहीं म्हणून हा वाद योग्य नाहीं. नैयायिक असत्कार्यवादी आहेत. नसलेलें कार्य उत्पन्न होणें शक्य नसल्यानें हा वाद योग्य नाहीं. परिमाणयुक्त द्रव्य आपल्या परिमाणाशीं सजातीय परिमाणांनीं युक्त असें आपल्यापेक्षां मोठें द्रव्य बनवितें. जसें कपालाचें महत् परिमाण घटाचेंहि महत्परिमाण बनवितें. घटाचें महत्परिणाम कपालपरिमाणाशीं सजातीय आहे व त्यापेक्षां मोठें आहे; परंतु परमाणुपरिमाण, अणु जातीचें व जगाचें परिमाण महत्जातीचें असल्यानें परमाणूपासून जगत् झालें हा आरंभवाद असंगत आहे. प्रकृति जगरूपानें परिणत होते हा सांख्यांचा परिणामवादहि योग्य नाहीं. चेतनाला साहाय्य न घेतां अचेतन एकटेंच परिणाम पावतें असें कोठेंहि दृष्ट नाहीं. केवळ अनुमानानें मानलेल्या, श्रुतिसम्मत नसलेल्या प्रकृतीला जगाचें कारण मानणें गैर असल्यानेंहि हा प्रकृति परिणाम जग असा वादहि अयोग्य आहे ।। ३१ ।।

श्रुत्योर्णनाभिवसुधाद्युपमात्रयेण
या कार्यकारणविलक्षणता त्वभाणि ।
सत्येव साऽस्य घटतेऽत्र विवर्तनीत्या
नित्यात्मनः प्रकटनं ननु मायिरीत्या ।। ३२ ।।

अन्वयार्थः---(श्रुत्या) 'यथोर्णनाभिः' इत्यादि श्रुतीनें (ऊर्णनाभिवसुधाद्युपमात्रयेण) कोळी पृथ्वी व पुरुष अशा तीन उपमांनीं (या तु कार्यकारणविलक्षणता अभाणि) जें कार्य व कारण यांचें वैषम्य सांगितलें (सा सती एव अत्र घटते) तें वैषम्य अबाधित असें जगाच्या उत्पत्तिविषयीं योग्य ठरतें. 'दृश्यते तु' असें अधिकरण या वैषम्यांत प्रमाण आहे. (अतः विवर्तनीत्या) म्हणून अधिष्ठानापेक्षां विषमसत्तायुक्त कार्याची उत्पत्ति असा जो विवर्तवाद या विवर्त न्यायानें (मायिरीत्या) मायावी पुरुष जसें मायामयगारुड निर्माण करतो तसें (नित्यात्मनः) मायावी व नित्य अशा आत्म्यापासून (अस्य प्रकटनं ननु) पूर्वी त्या मायेंत लीन असलेल्या जगाचा आविर्भाव होतो हेंच श्रुतिसंमत आहे. आरंभ व परिणामवाद संमत नाहींत असें निश्चित आहे. ।। ३२ ।।

भावार्थः---आरंभवादाचा अंगीकार करून परमाणूपासून जगत् होऊं शकत नाहीं व आत्म्यापासूनहि होऊं शकत नाहीं. परिणाम वादाचा अंगीकार करून प्रकृतीपासून जगत् होत नाहीं व आत्म्यापासूनहि होत नाहीं; असें पूर्व श्लोकांत सांगितलें. या श्लोकांत विवर्तवादाचा अंगीकार करून मायायुक्त ब्रह्मापासून आविर्भाव-न्यायानें जग होतें असें सांगतात.

जाळें निर्माण करणारा कोळी किडा आपल्याच शरीरापासून बाह्य साधन न घेतां जाळें तयार करतो व आपल्या शरीरांतच त्याचा लय करतो किंवा पृथ्वीपासून

जशा नाना प्रकारच्या औषधी पूर्वी तिच्यांत असलेल्याच प्रगट होतात किंवा पुरुषाच्या शरीरांतच असलेले केश व नखादि वारंवार छेदन केलें असतांहि बाहेर प्रगट होतात त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व ईश्वराच्या मायेंत पूर्वी असलेलेंच ईश्वरेच्छेनें बाहेर प्रगट होतें. येथें ईश्वर हा या विश्वाचें विवर्ताधिष्ठान आहे; विवर्त व विवर्ताधिष्ठान यांची सत्ता भिन्न असते, जसें शुक्ति ही व्यवहार कालांत बाधित म्हणजे मिथ्या अशा रजताचें अधिष्ठान आहे. येथें रजत, व्यवहार कालांत बाधित असल्यानें त्याची सत्ता प्रातिभासिक आहे व शुक्तीचा व्यवहारांत बाध नसल्यानें तिची सत्ता व्यावहारिक आहे. म्हणून अधिष्ठान शुक्तीपेक्षां रजत हें विषम म्हणजे भिन्न सत्ताक असून शुक्तीच्या अज्ञानानें झाल्यानें त्याला शुक्तीचा विवर्त म्हणतात. तसेंच जगाची सत्ता व्यावहारिक व परमात्म्याची सत्ता पारमार्थिक आहे. परमात्म्याच्या मायेनें जगत् झाल्यानें व परमात्म्यापेक्षां भिन्नसत्ताक असल्यानें ते परमात्म्याचा विवर्त आहे. अशा विवर्तन्यायानें, ऐंद्र-जालिक पुरुष जसें खोटें इंद्रजाल दाखवितो त्याप्रमाणें परमात्म्या-पासून पूर्वी अनिर्वाच्यरूपानें असलेलेंच जग मायेंतून बाहेर प्रकट झालें, हा श्रुतिसंमत विवर्तवाद मानला असतां आरंभवाद व परि-णामवाद यांतील कोणतेहि दोष येत नाहींत. विवर्तवादांत सर्व पदार्थ अनिर्वचनीय, मिथ्या व मायामय असल्यानें वास्तविक नसतात. त्यामुळें विचारकालीं येणारे सर्व दोष या वादांत भूषणच आहेत, कारण हे दोष वस्तुत्व नाहींसें करितात. मायावादी प्रथमच जगाला अवस्तु समजत असल्यानें त्याला हे दोष बाधा करीत नाहींत म्हणून विवर्तवाद स्वीकारून मायावी आत्म्यापासून हें सर्व विश्व मायावी पुरुषाच्या इंद्रजालाप्रमाणें प्रगट झालें हा वादच श्रुतीनें सांगितला आहे असें निश्चितपणानें ठरतें ॥ ३२ ॥

**जातं यतो जगदिदं तदनुप्रवेशात्
तेनैव जीवति समस्तमदोऽभवेशा।
तत्रैव चाहुरविशेषविशेषभंगं
सोपक्रमैवमुपसंहृतिराद्यलिंगम्॥ ३३॥**

अन्वयार्थः--(यतः) ज्या मायोपाधिक आत्म्यापासून (इदं जगत् जातम्) हें जग उत्पन्न झालें (तदनुप्रवेशात्) सत्तारूपानें त्या आत्म्याचा प्रवेश असल्यानें (समस्तं अदः जगत्) हें संपूर्ण जग (अभवेशा तेन एव जीवति) मोक्षप्रद अशा त्या आत्म्याच्या योगानेंच स्थितीला पावतें. (अविशेषविशेषभंगं तत्रैव चाहुः) सुषुप्तींत असणारे जागृदवस्थेचें बीज व प्रलयावस्थेंत असणारें जें जन्मान्तराचें बीज म्हणजे विशेष या विशेषांनीं युक्त असणारे जे जीव म्हणजे बद्धजीव, आपले अंगभूत म्हणजे शेष, जे पुत्रभार्यादि ते ज्यांनीं न मम म्हणून टाकले आहेत ते विशेष म्हणजे तत्त्वज्ञानी या दोघांचाहि लय ज्या आत्मस्वरूपांत श्रुति सांगतात, (एवम्) या प्रकारानें (सोपक्रमोपसंहृतिः) उपक्रमासहित उपसंहार हें (आद्यलिंगम्) तात्पर्य निर्णयाचें पहिलें लिंग म्हणजे प्रमाण सांगितलें॥ ३३॥

भावार्थः--पूर्व श्लोकांत विवर्तन्यायानें आत्म्यापासून जगाची उत्पत्ति दाखविली. आतां तीन श्लोकांनीं उपक्रमोपसंहारादि षड्विध तात्पर्य लिंगांनीं तात्पर्यनिश्चयरूप श्रवण सांगतात. ज्या मायोपाधिक आत्म्यापासून हें जगत् झालें, सत्तारूपानें ज्या मोक्षप्रद आत्म्याचा या जगांत प्रवेश असल्यानें या जगाची स्थिति होते, सुषुप्ति व प्रलयांत सत्स्वरूप झाला तरी जागृति व जन्मांत यांच्या संस्कारादिरूप बीजाला कवटाळून असणारा बद्धजीव, व आपलें आपलें असें मानलेल्या पुत्र-भार्यादिरूप अंगभूत पदार्थांचें ममत्व टाकणारा ज्ञानी

पुरुष ज्या आत्मस्वरूपांतच अंतीं लीन होतो तो एक अद्वितीय आत्माच सत् आहे. असें अद्वितीय आत्म्याविषयीं हें उपक्रम व उपसंहार म्हणजे आरंभ व शेवट रूप एकलिंग श्रुतीनें 'यतो वा' इत्यादि वाक्यांनीं सांगितलें, हें सहा लिंगांपैकीं पहिलें उपक्रमोपसंहार रूपलिंग झालें ॥ ३३ ॥

दार्ढ्याय तस्य बहुशोऽभ्यसनं द्वितीयं
मानान्तरानवगतिः कथितं तृतीयम् ।
मुक्तिः सुतृप्तिरिति तत्फलकं तुरीयं
पंचार्थवादयुगु पंचमकं वरीयः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थः—(तस्य दार्ढ्याय) त्या श्रवणाच्या अनुभवपूर्वक दार्ढ्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारांनीं (बहुशः अभ्यसनं द्वितीयम्) अनेक वार आवृत्ति करणें हें दुसरें प्रमाण. (मानान्तरानवगतिः तृतीयं कथितम्) आगमाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि प्रमाणानें ज्ञात न होणें हें तिसरें प्रमाण सांगितलें. "अमृतः समवत्" "आत्मानं चे द्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" इत्यादिश्रुतीवरून (मुक्तिः सुतृप्तिः) अज्ञान तज्जन्यशोकादिनिवृत्ति व निरतिशयतृप्ति (इति) हें (तफलकम् तुरीयम्) फलरूप चतुर्थप्रमाण सांगितलें, (पंचार्थवादयुक् उ) उत्पत्ति, स्थिति, लय, प्रवेश व संयमन रूप पांच अर्थवादांनीं युक्त असें निश्चित (वरीयः पंचमकम्) श्रेष्ठ असें पांचवें प्रमाण आहे ॥३४॥

भावार्थः—श्रवणाला अनुभवाच्या बळानें दृढपणा यावा म्हणून निरनिराळ्या प्रकारानें अनेकवार त्याच सिद्धान्तांची आवृत्ति करणें हें दुसरें प्रमाण. श्रुतीशिवाय इतर कोणत्याहि प्रमाणानें तो सिद्धान्त

ज्ञात नसणें म्हणजे अज्ञातत्त्व किंवा अपूर्वत्व हें तिसरें प्रमाण. सिद्धान्त तत्त्वाच्या ज्ञानापासून अज्ञान व तज्जन्य शोकादिकांची निवृत्ति व निरंकुश तृप्ति असें जें फल श्रुतींत सांगणें याला फलरूप चतुर्थ प्रमाण म्हणतात. आत्म्यापासून उत्पत्ति, स्थिति व आत्म्यामध्यें प्रलय, आत्म्याचा प्रवेश, व आत्म्यानें केलेलें नियमन, अशा श्रुतींत सांगितलेल्या पांच अर्थवादांना निश्चयानें श्रेष्ठ असें पांचवें प्रमाण म्हणतात ।। ३४ ।।

तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकं च षष्ठं
स्याल्लिंगषट्कमिदमादरणीयमिष्टम् ।
तात्पर्यकावधृतिरद्वितये परे षड्-
लिंगै रदं श्रवणमत्र हि संशयद्विट् ।। ३५ ।।

अन्वयार्थः—(तत्त्वंपदार्थपरिशोधनकं च षष्ठं स्यात्) " यदग्ने रूपं " इत्यादि श्रुति विचारानें तत्त्वंपदार्थाचा पूर्ण विचार करणें हें सहावें प्रमाण आहे. (इदं इष्टं लिंगषट्कं आदरणीयम्) वाक्यार्थ बोधाला इष्ट असणारीं हीं सहा लिंगनामक प्रमाणें आदरणीय आहेत. (अद्वितये परे) अखंड परब्रह्माच्या ठिकाणीं (षड्लिंगैः) वरील सहा प्रमाणांनीं (तात्पर्यकावधृतिः) वेदान्त वाक्याच्या तात्पर्याचा जो निश्चय (इदं अत्र) ह्याला वेदान्तशास्त्रांत (श्रवणं हि) श्रवण अशा नांवानें प्रसिद्धी आहे. (इदं संशयद्विट्) हें श्रवण संशयभावनेचा नाश करणारें आहे ।। ३५ ।।

भावार्थः—अग्नीमध्यें तांबडें, पांढरें व काळें अशीं तीन रूपें दिसतात. तीं क्रमानें तेज, जल व पृथ्वी यांचीं आहेत. या तीन रूपांहून अग्नि म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ नाहीं. केवळ क्रमानें अग्नि असा व्यवहार लोकांत आहे. वास्तविक तीन रूपेंच खरीं

आहेत. अशा दृष्टीनें सर्व जगतच विचारांतीं खोटें आहे. फक्त एक सन्मात्र खरें आहे. अशा श्रुतीनें दाखविलेल्या विचारानें तत्पदार्थ व त्वं पदार्थ यांच्या खऱ्या स्वरूपाचा, विचारानें निर्णय करणें याला पदार्थ परिशोधकप्रमाणें असें म्हणतात. याप्रमाणें सहा प्रमाणांनीं अद्वितीय अखंडैकरस ब्रह्माच्या ठिकाणीं सर्व वेदान्त वाक्याचें तात्पर्य आहे. असा निर्णय करणें याला वेदान्तशास्त्रांत श्रवण अशी संज्ञा आहे. हें श्रवण सर्व संशयभावनानाशक आहे. भगवत्पादांनीं हि या षड्लिंगांनीं सहित वाक्याच्या योगानें तत्त्वंपदार्थानुसंधान म्हणजे श्रवण असें सांगितलें असल्यानें श्रवण शब्दाचा हा अर्थ प्रसिद्धच आहे ॥ ३५ ॥

वाक्यैस्तदर्थमनुसंदधता सुभक्त्या
संभावितत्वत उताप्यविरुद्धनीत्या ।
कार्यं सदैव मननं त्वनुसंधिलक्ष्मा-
ऽसंभावना यत इयात्समवर्तिसद्म ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थः—(वाक्यैः) तत्त्वमस्यादि वाक्यांनीं (तदर्थं) जीव ब्रह्मैक्यरूप त्या वाक्यार्थाप्रत (सुभक्त्या) पूर्ण श्रद्धेनें (उत अपि अविरुद्धनीत्या) आणि श्रुतीला अनुकूल अशा तर्कानें (संभावितत्त्वतः) संभवनीय आहे असें अनुसंधान करणाऱ्या मुमुक्षूनें (अनुसंधिलक्ष्म मननं) युक्त्यनुसंधान चिंतन हें ज्याचें स्वरूप आहे असें मनन (सदैव कार्यं) नेहमीं करावें, (यतः) कारण अशा मननामुळें (असंभावना) अल्पज्ञ असा मी जीव सर्वज्ञ कसा होऊं शकेन, इत्यादि कल्पना (समवर्तिसद्म इयात्) यमगृहाप्रत जाईल म्हणजे नष्ट होईल ॥ ३६ ॥

भावार्थः—पूर्व श्लोकांत श्रवणाचें स्वरूप सांगितलें. आतां या श्लोकांत, युक्तीनें, सांगितलेलें तत्त्व संभवतें असें अनुसंधान रूप मनन सांगतात. “ तत्त्वमस्यादि ” वाक्यानें त्या महावाक्याचा जो जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थ आहे तो जाणून पूर्ण श्रद्धेनें व श्रुतीला अनुकूल असलेल्या तर्कानें हा अर्थ संभवनीय आहे. असें ठरवून दाढर्य होण्याकरितां मुमुक्षूनें युक्तीचें अनुसंधान म्हणजे चिंतनरूप मनन सर्वदा करीत असावें. असें मनन पुष्कळ काळ झालें असतां ‘तत्त्वमसि’ वाक्यांत मला तत्पदार्थस्वरूपता सांगितली आहे. तत्पदाचा अर्थ सर्वज्ञ ईश्वर असा आहे. मी तर किंचिज्ज्ञ जीव आहें मग मी सर्वज्ञ कसा होऊं शकेन ? इत्यादि असंभावना पार नाहींशा होतात, असा मननाचा उपयोग असल्यानें सर्वदा मनन करण्यास श्रुतीनें सांगितलें आहे ॥ ३६ ॥

निःसंशयार्थगतचेतस एकतान-
त्वं ध्यानमुज्झितविजातिजवृत्तिभानम् ।
तद्धारणावत इमं विपरीतभाव-
मुन्मूल्य राति सविकल्पसमाधिभावम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थः—(निःसंशयार्थगतचेतसः) संशयरहित अशा जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थाकडे लक्ष लावणाऱ्या (धारणावतः) नाभ्यादि देशामध्यें चित्तबंधरूप धारणा असणाऱ्या पुरुषाचें (उझ्झितविजातिजवृत्तिभानं एकतानत्वं ध्यानं) जें विजातीयप्रत्ययभानरहित सजातीय प्रत्ययाचें अनुवर्तन याला ध्यान किंवा निदिध्यासन म्हणतात. (तत्) तें ध्यान (इमं विपरीतभावं उन्मूल्य) क्षुधेप्रमाणें प्रत्यक्ष पीडा देणाऱ्या देहात्मैक्यादि विपरीत भावनेचा नाश करून (सविकल्पसमाधिभावं राति) सविकल्पकसमाधिअवस्थेला निर्माण करते. पुढें हळुहळू निर्विकल्प समाधीहि होऊं लागतो ॥ ३७ ॥

भावार्थः—या श्लोकांत निदिध्यासनरूप ध्यान व त्याचें फल सांगतात. दृढ मननानें जीवब्रह्मैक्यरूप अर्थांतील सर्व संशय दूर झाले असतां नाभ्यादिदेशांमध्यें चित्ताला स्थिर करण्याची म्हणजे धारणा करण्याची संवय असलेल्या मुमुक्षु साधकाला प्रयत्नानें विजातीय प्रत्ययाच्या भानानें रहित सजातीय प्रत्ययाचें एकसारखें अनुवर्तन म्हणजे एकतानत्व जें चित्तांत अनुभवाला येतें यालाच ध्यान अथवा निदिध्यासन अशी संज्ञा आहे. या ध्यानानें क्षुधेप्रमाणें दृष्ट पीडा करणारी व अगदीं रोजच्या अनुभवांत असणारी देहात्मैक्यादि विपरीत भावना नष्ट होते व सविकल्प समाधि सिद्ध होते. सविकल्प समाधीच्या अभ्यासानें हळुहळू निर्विकल्प समाधीहि होते. ध्यानाचें याप्रमाणें महत्त्व असल्यानें श्रुतीनें ध्यान सांगितलें आहे ॥ ३७ ॥

ईशाश्रितः श्रुतिमतिध्यनुभावितो यः ।
चिन्त्योपमोऽब्धिरिव तिष्ठति शान्ततोयः ॥
ज्ञेयः समाहित इमां परमां सुकाष्ठां ।
मुक्तेर्गतो न स कदापि जहाति निष्ठाम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थः—(ईशाश्रितः) 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' या योगसूत्रानुसारें ईश्वराची उपासना करणारा (श्रुतिमतिध्यनुभावितः) श्रवण, मनन, निदिध्यासन किंवा ज्ञान यांचा अभ्यास करणारा (यः) जो (चिन्त्योपमः) ध्याता व ध्यान या दोघांचा त्याग करून अभ्यासाच्या योगानें चिन्त्य जें ध्येय तदाकार झालेला (शान्ततोयः अब्धिरिव तिष्ठति) तरंगरहित समुद्राप्रमाणें जो निश्चल राहतो (स समाहितो ज्ञेयः) त्याला निर्विकल्पसमाधिनिष्ठ असें म्हणावें. (इमां मुक्तेः परमां सुकाष्ठां यः गतः) या मुक्तीच्या शेवटच्या भूमिकेला जो

पोंचला (सः कदापि निष्ठां न जहाति) तो व्युत्थानदशेंतसुद्धां आत्मनिष्ठा सोडीत नाहीं ॥ ३८ ॥

भावार्थः—सविकल्प समाधीचा परिपाक झाला असतां होणाऱ्या निर्बीज समाधिनिष्ठाचें लक्षण सांगतात. सर्व कर्में ईश्वराला समर्पण करून एकाग्र चित्तानें ईश्वराचें ध्यान करणाऱ्याला समाधिसिद्धि होते असें "समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्" या सूत्रानें भगवान् पतंजलींनीं सांगितलें आहे. त्याला अनुसरून ईश्वरोपासना करणारा व श्रवण, मनन, निदिध्यासन किंवा ज्ञान यांचा अभ्यास करणारा सविकल्प समाधींत असलेला, ध्याता व ध्यान यांचा भेद सोडून अभ्यासमाहात्म्यानें केवळ ध्येय वस्तूच्या आकाराचा म्हणजे ध्येयरूप झालेला, तरंगरहित समुद्राप्रमाणें जो निश्चल राहतो त्याला निर्विकल्प किंवा निर्बीजसमाधिनिष्ठ असें म्हणतात. या मुक्तीच्या शेवटच्या भूमिकेला पोहोंचलेला ज्ञानी व्युत्थानदशेला जरी प्राप्त झाला तरी आत्मनिष्ठा सोडीत नाहीं, त्याचे सर्व व्यवहार स्वरूपनिष्ठ राहूनच होतात ॥ ३८ ॥

काष्ठामिमां हि चरमां गतमेतमस्मा- ।
न्न च्यावयेत्कथमपीह हि कोऽपि तस्मात् ॥
सक्लेशजन्ममृतिहामतिहाय मान्या ।
धन्या गतिर्जिगमिषोरित एव कान्या ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थः—(हि इमां चरमां काष्ठां गतं एनम्) ज्या अर्थी या शेवटच्या भूमिकेला पोहोंचलेल्या योग्याप्रत (अस्मात् इह हि) या समाधीपासून किंवा निश्चल अशा अद्वैत बोधापासून या ब्रह्मांडांत निश्चयानें (कोऽपि कथमपि न च्यावयेत्) कोणी देवादिक किंवा प्रजापतिसुद्धां कोणत्याहि प्रकारानें त्या अवस्थेपासून च्युत करूं

शकत नाहीं, (तस्मात्) त्याअर्थीं (सक्लेशमृतिहां एतां अतिहाय) अविद्यादि क्लेशसहित जन्ममरणादिकांना दूर करणाऱ्या या निष्ठेचा त्याग करून (जिगमिषोः) ब्रह्मभावाप्रत प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला (इतः अन्या) या निष्ठेहून दुसरी (मान्या धन्या च गतिरेव का ?) मान्य व धन्य अशी कोणती गती असणार ? अर्थात् कोणतीच नाहीं ॥ ३९ ॥

भावार्थः—ज्या अर्थीं या निर्विकल्प समाधी किंवा निश्चल अद्वैतब्रह्मबोधरूप चरमावस्थेला प्राप्त झालेल्या योग्याला अवस्थेपासून भ्रष्ट करण्याविषयीं या ब्रह्मांडांत मनुष्यें तर राहोच परंतु, प्रभावशाली देव किंवा ब्रह्मदेवसुद्धां समर्थ नाहीं, त्या अर्थीं अविद्यादि पंच क्लेश व जन्ममरणादिक यांचे समूळ नाश करणाऱ्या या चरमावस्थेशिवाय ब्रह्मभाव प्राप्त करून घेऊं इच्छिणाऱ्या मुमुक्षूला दुसरी कोणती श्रेष्ठ व सर्वमान्य अशी गति असूं शकेल बरें ? अर्थात् कोणतीच नाहीं. हीच सर्वश्रेष्ठ व सर्वमान्य अशी गति आहे ॥३९॥

अत्राप्रमत्त उपलब्ध्युपलब्धमोदः ।
शान्तान्यचेष्टगुणकाम उदस्तखेदः ॥
आत्मात्मदृष्टिपरितुष्टिमितोऽनुवृत्त्या ।
व्युत्थाय स स्मरति भावितपूर्ववृत्त्या ॥ ४० ॥

अन्वयार्थः—(अत्र) या समाधीमध्यें (अप्रमत्तः) 'अप्रमत्तः तदा भवति' या श्रुतीवरून निरंतर सावध असणारा, (उपलब्ध्युपलब्धमोदः) बुद्धीनें मिळालेला आहे आनंद ज्याला असा, (शान्तान्यचेष्टगुणकामः) 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते' इत्यादि श्रुतीवरून व 'निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः' 'उपैति शान्तरजसं' इत्यादि स्मृतीवरून मन इत्यादि-

कांच्या क्रिया, सत्त्वादि तीन गुण व सर्व इच्छा ज्याच्या शांत झालेल्या आहेत असा व म्हणूनच (उदस्तखेदः) टाकलेला आहे खेद ज्यानें असा, (आत्मात्मदृष्टिपरितुष्टिं इतः सः) 'यत्र चैवात्मनात्मानं' इत्यादि स्मृतीवरून रजस्तमोगुणानें अनभिभूत अशा शुद्धसत्त्व-गुणमय अन्तःकरणानें झालेलें जें आत्मज्ञान, त्याच्या योगानें संतोष प्राप्त झालेला असा तो समाधिनिष्ठ पुरुष, (व्युत्थाय भावितपूर्ववृत्त्या स्मरति) व्युत्थानदशा प्राप्त झाल्यावर समाधिकालीं केवलात्माकार वृत्ति होती असें व्युत्थानकालच्या स्मरणावरून अनुमानानें जाणतो ।। ४० ।।

भावार्थः—या चरमावस्थेला सावधानता हेंच एक कारण आहे असें सांगतात. या समाधीच्या अभ्यासामध्यें निरंतर सावधान असलेल्या पुरुषाला स्वरूपभूत, आत्यंतिक असें सुख बुद्धिग्राह्य होतें. हें सुख मिळालें असतां बाहेर धांवणाऱ्या मनाच्या व इन्द्रियांच्या सर्व हालचाली शान्त होऊन मन व इन्द्रियें निश्चल राहतात. सत्त्व, रज व तमोगुणांच्या ऊर्मि व सर्व प्रकारच्या इच्छा नाहींशा होतात. कोणत्याहि प्रकारचा खेद याला राहत नाहीं. विशुद्धान्तःकरणांत प्रगट झालेल्या आत्मदर्शनानेंच हा सदैव तृप्त असा असतो. या निर्विकल्प समाधींत मी आतां समाहित आहें, असें भान जरी नसलें तरी व्युत्थान कालांत आलेल्या मी इतका वेळ निरतिशय आत्मानंदांत मग्न होतों अशा स्मरणावरून समाधी अवस्थेंत अखंडानन्दानुभव होता, असें अनुमान काढतां येतें. समाधीच्या पूर्वीच्या प्रयत्नानें व शुभ अदृष्टानेंच समाधिकालांत प्रयत्न न करतांहि समाधि अवस्था स्थिर राहते, म्हणून या समाधीविषयीं सदा सावधान असणें हाच येथें एक मुख्य हेतु आहे ।। ४० ।।

अज्ञानमाशु सकलं विनिहत्य भाव-।
ज्ञानाविरोध्यपि ककान्तगतार्कभावत् ॥
मानाहितान्त्यमतिवृत्तिविदद्वयत्त्वं ।
यात्येकमेव परिशिष्यत आत्मतत्त्वम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थः—(मानाहितान्त्यमतिवृत्तिवित्) यापूर्वी सांगितलेल्या अभ्यासानें महावाक्यरूप प्रमाणापासून उत्पन्न झालेली जी शेवटची आत्माकार बुद्धि-वृत्ति; तींत प्रतिबिंबित झालेलें आत्मस्वरूपज्ञान हें (ककान्तगतार्कभावत्) सूर्यकांत मण्यांत प्रविष्ट झालेली सूर्यप्रभा ज्याप्रमाणें •कापसाला जाळते त्याप्रमाणें (भावज्ञानाऽविरोध्यपि) स्वरूप ज्ञानाशीं अविरोधी असणारें (यत् अज्ञानं) जें अज्ञान (तत् सकलं आशु विनिहत्य) कार्यसहित अशा त्या अज्ञानाप्रत स्वोत्पत्ति समकालींच नष्ट करून (अद्वयत्वं याति) अद्वितीय आत्मस्वरूपांत लीन होतें. (तदा एकमेव आत्मतत्त्वं परिशिष्यते) त्या वेळीं एक आत्मतत्त्वच शिल्लक राहतें ॥ ४१ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें श्रवण, मनन, निदिध्यासन निर्विकल्प समाध्यादिकांच्या अभ्यासानें संस्कृत व शुद्ध झालेल्या अंतःकरणांत 'तत्त्वमस्या'दि महावाक्यापासून झालेली जी अखंड ब्रह्माकार बुद्धिवृत्ति त्या बुद्धिवृत्तींत प्रतिबिंबित झालेलें स्वरूपज्ञान सकार्य अशा अज्ञानाचा आत्यंतिक नाश करतें. स्वरूपभूत ज्ञानाच्या योगानेंच अज्ञानादिकांची सत्ता सिद्ध होत असल्यानें अज्ञान व स्वरूपभूत ज्ञान यांचा स्वरूपतः जरी विरोध नसला तरी तेंच स्वरूप-ज्ञान वृत्ति उपारूढ म्हणजे वृत्तिप्रतिबिंबित झालें असतां अज्ञानाशीं विरुद्ध होऊन त्या अज्ञानाचा नाश करतें. जसें सूर्यकिरण व कापूस यांचा दाह्यदाहकभाव नाहीं म्हणजे सूर्यकिरणानें कापूस दिसतो, जळत

नाहीं, परंतु तींच सूर्यकिरणें जर सूर्यकांत मण्यांत प्रविष्ट झालीं तर कापसाला जाळतात तसें येथें स्वरूपतः चैतन्य, अज्ञानादि प्रकाशक व आत्माकारवृत्ति उपारूढ झालें म्हणजे अज्ञानादिकांना दाहक असें समजावें. हें अज्ञानदाहक असें वृत्त्युपारूढ ज्ञानहि अज्ञान दाहानन्तर तत्कार्यभूत अन्तःकरण व तद्वृत्ति यांचाहि दाह झाल्यावर पुन्हां अद्वितीय आत्मस्वरूप होतें, म्हणून त्या ज्ञानामुळें द्वैत राहिलें अशी शंकाहि घेऊं नये. जसें कापूस जाळल्यानंतर सूर्यकांत मणी पेटींत ठेवला किंवा फुटला म्हणजे त्या मण्यांतील सूर्यकिरणें मूळ स्वरूपांत अद्वैताला पावतात, तद्वत् अज्ञानादिकांना जाळून ज्ञानहि आत्मस्वरूपांत लीन होतें. त्या वेळीं एकमेवाद्वितीय असें आत्मस्वरूपच शेष राहतें ।। ४१ ।।

आत्मप्रबोधसमकालविमुक्त एष ।
रोषादिदोषरहितोऽवहितः स्वतोषः ।।
अज्ञार्थमुक्तमहिनिर्ल्वयनीव चास्य ।
प्रारब्धमत्र खलु संसरणं न चास्य ।। ४२ ।।

अन्वयार्थः—(आत्मप्रबोधसमकालविमुक्तः) आत्मज्ञानोत्पत्तिक्षणींच मुक्त झालेला, (रोषादिदोषरहितः) क्रोधादिक दोष नसलेला, (अवहित एषः) एकाग्रचित्त असा हा ज्ञानी (स्वतोषः) आत्मतृप्त असतो. (अहिनिर्ल्वयनीव) सापाच्या कांतीप्रमाणें (अस्य प्रारब्धं) या ज्ञान्याला प्रारब्ध आहे असें (अज्ञार्थं उक्तम्) अज्ञ लोकांच्या समजुतीकरितां सांगितलें आहे. (अत्र अस्य च संसरणं न खलु) वस्तुतः ज्ञान्याच्या दृष्टीनें प्रारब्धादि कांहींच नाहीं म्हणून ज्ञान्याला या ठिकाणीं पुनर्जन्मादिरूप संसार केव्हांहि नाहीं हेंहि निश्चित झालें ।। ४२ ।।

भावार्थः—आत्मज्ञानक्षणींच मुक्त झालेला रागद्वेषादि दोषरहित, सर्वदास्वरूपैकनिष्ठ, आत्मतृप्त असा तत्त्वज्ञानी प्रारब्ध संपेपर्यंत या लोकांत व्यवहार करतो असें जें तत्त्वज्ञान्याचें वर्तन प्रारब्धानुसार असें सांगितलें तें केवळ अज्ञ लोकांच्या समजुतीकरितां आहे. 'तस्य तावदेव चिरम्' म्हणजे तत्त्वज्ञान्याला मुक्त होण्याला प्रारब्ध संपण्याचाच अवकाश आहे, तें संपल्याबरोबर तो मुक्त होतो असें श्रुतीचें म्हणणेंहि अज्ञ लोकांकरितांच आहे. ज्ञानसमानकालींच मुक्त झालेल्या ज्ञान्याला प्रारब्ध किंवा पुनः जन्मादिरूप संसार कधींच संभवत नाहीं. तत्त्वज्ञानाच्या पूर्वी सुद्धां याला वास्तविक जन्ममरणादि नव्हते मग तत्त्वज्ञान झाल्यावर कोठून असणार? अर्थात् केवळ अज्ञबोधार्थ, श्रुतींत हें निरूपण आहे ॥ ४२ ॥

योगैः समाहितसमाहितता मताऽयः।
स्वर्णोपमा त्वनुपमा प्रथमा मताय: ॥
तत्राक्षमः स परमां परमात्मदत्ता- ।
त्रेयाश्रयाद्गतिमियात् सततानुरक्तः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थः—(योगैः) यमनियमादि अष्टांग योगानें (समाहितसमाहितता) उत्पन्न केलेली जी समाधि स्थिति ती (अयःस्वर्णोपमा मता) रसाच्या सामर्थ्यानें केलेल्या लोखंडाच्या सुवर्णाप्रमाणें आहे. (या प्रथमा सा अनुपमा मता) जी पहिली ज्ञानी पुरुषाची अखंड समाधि अवस्था सांगितली ती मात्र निरूपम म्हणूनच सर्वमान्य आहे. (यः तत्र अक्षमः) जो मंदबुद्धि मुमुक्षु त्या स्थितीला पोंचण्याला असमर्थ आहे (सः) तो (सततानुरक्तः सन्) निरंतर प्रीतियुक्त होत्साता (परमात्मदत्तात्रेयाश्रयात्) परमात्मा श्रीदत्तात्रेयाच्या आश्रयानें (परमां गतिं इयात्) पुनर्जन्मरहित अशा मुक्तिप्रत पोंचेल ॥ ४३ ॥

भावार्थः—श्रवणादि साधनांनीं तत्त्वज्ञान संपादन न करितांच केवळ यमनियमाद्यष्टांग योगानेंहि मुमुक्षूला समाध्यवस्था मिळूं शकते, परंतु ही समाध्यवस्था आत्मज्ञानसाध्य समाध्यवस्थेप्रमाणें कायमची नाहीं. रसाच्या सामर्थ्यानें लोखंडाचें सोनें केलें असतां जोंपर्यंत त्या लोखंडांत रसाचें सामर्थ्य व सान्निध्य आहे तोंपर्यंत तें सोनेंच आहे अशी भ्रांति असते; परंतु रसाचें सान्निध्य किंवा सामर्थ्य नाहींसें झालें असतां पूर्वींप्रमाणें तें लोखंडच दिसूं लागतें. त्याप्रमाणें ज्ञान-रहित अशा योगाभ्यासानें मिळालेली समाध्यवस्था व आनंद व्युत्थान होईपर्यंतच असतात. व्युत्थान झाल्यावर पुन्हां जीवाची पूर्वींचीच दुःखमय स्थिति असते. तत्त्वज्ञानीसुद्धां दृष्ट दुःखाची तात्कालिक बाधा न व्हावी म्हणून केव्हां केव्हां या अष्टांगयोगाचा आश्रय करतात, परंतु कायमचें दुःख नाहींसें होऊन अखंड निरतिशयानंद प्राप्त होण्याचा योग हा उपाय नसून पूर्वीं सांगितलेला श्रवणादि-साध्य ज्ञानरूपच उपाय आहे. ही ज्ञानसाध्य समाध्यवस्था सर्वदा म्हणजे समाधि व व्युत्थानकाळींहि राहणारी अशी आहे म्हणून हिला कशाचीहि उपमा देतां येत नाहीं. ही सर्वश्रेष्ठ अशी आहे व सर्वमान्य आहे. जो मंदमति या अवस्थेला पूर्वीच्या उपायानें प्राप्त करून घेण्याविषयीं असमर्थ असेल त्यानें बाकी सर्व साधनांचा परित्याग करून प्रेमानें निरंतर श्रीदत्तात्रेयांच्या भक्तिमार्गाचा अवलंब करावा म्हणजे श्रीदत्तात्रेय प्रभूच्या कृपेनें तो या सर्वश्रेष्ठ अवस्थेला निश्चयानें पोंचेल ॥ ४३ ॥

योऽनीश एवमतिमन्दमतिर्विधातुं ।
जिज्ञासुरीशमनिशं स भजेद्द्विधातुम् ॥
योऽत्रावतीर्य जगतः स्थितिमत्रिजातः ।
शास्ताखिलस्य भजतोऽनुभजत्यजातः ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थः—(यः जिज्ञासुरपि) जो जिज्ञासु असूनहि (अतिमंदमतिः) अत्यंत मंदबुद्धिशाली असल्यानें, (एवं विधातुं अनीशः) पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें श्रवणादि करण्यास असमर्थ असेल तर (सः अनिशं ईशं भजेत्) त्यानें निरंतर ईश्वराचें भजन करावें. (यः जगतः स्थितिं विधातुं) जो प्रभु जगाचें पालन करण्याकरितां (अजातः) स्वतः जन्मादि विकाररहित असूनहि (अत्र अवतीर्य) या भूतलावर अवतीर्ण होऊन (अत्रिजातः) अत्रिकुमार श्रीदत्त (अखिलस्य शास्ता सन्) देवादि अखिलांचें नियमन करणारा होत्साता (भजतः अनुभजति) आपल्या भजकांच्या इच्छेनुरूप वर्तन करतो ॥ ४४ ॥

भावार्थः—वक्त्याला निरूपणाचा कंटाळा नसल्यानें सांगितलेलेंच तत्त्व प्रकारान्तरानें पुन्हां सांगतात. ब्रह्मज्ञानाची उत्कट इच्छा असली तरी बुद्धि अतिशय मंद असल्यानें हें पूर्वी सांगितलेलें श्रवणादि रूप ज्ञानाचें मुख्य साधन करण्याविषयीं एखादा मुमुक्षु असमर्थ असेल तर त्यानें खिन्न न होतां निरंतर ईश्वराचें भजन करावें. हा ईश्वर कोणता असें विचाराल तर सांगतों. ज्याला स्वतः जन्ममरणादि कोणतेहि विकार नाहींत, जो सर्वज्ञ, सर्वशक्ति असा असून केवळ जगाचें पालन करावें या हेतूनें अत्रिकुमार श्रीदत्त या स्वरूपानें प्रकट झाला; इंद्रादि देवांचें सुद्धां शासन करण्याविषयीं समर्थ असूनहि आपल्या प्रेमळ भक्तांच्या इच्छेनुरूप ते म्हणतील त्याप्रमाणें जो वर्तन करतो तोच श्रीदत्तात्रेय सर्व जगाचा ईश्वर आहे ॥ ४४ ॥

यस्यास्त्यतीव सदयं हृदयं स्वभुक्त्यै ।
यः संस्मृतोऽघहृदयं सदयं स्वगुप्त्यै ॥
जातं तमत्रिवरदं वरदण्डहस्तं ।
योऽर्चेद्रमिष्यति कृती स न दण्डहस्तम् ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थः——(स्वमुक्तयै) आपल्या निष्काम भक्ताच्या मुक्तिकरितां (यस्य हृदयं) ज्याचें अन्तःकरण (अतीव सदयं अस्ति) फारच दयाळू आहे; (यः अयं) जो हा प्रभु (संस्मृतः अघहृत्) कसेंहि स्मरण केलें असतां पापहरण करणारा आहे; (स्वगुप्त्यै जातं) आपल्या भक्तांच्या रक्षणाकरितां अवतीर्ण झालेल्या (सदयं वरदण्डहस्तं) दयालु व वरमुद्रा आणि श्रेष्ठ दंडयुक्त हस्त असणाऱ्या अशा (तं अत्रिवरदं) त्या अत्रिवरद श्रीदत्ताचें (यः अर्चेत्) जो भजन अर्चनादि करील (सः कृती सन्) तो कृतार्थ होत्साता (दण्डहस्तं न गमिष्यति) दण्डपाणि अशा यमाच्या सदनाला प्राप्त होणार नाहीं ॥ ४५ ॥

भावार्थः——दोन श्लोकांनीं त्या श्रीदत्तात्रेय प्रभूचें वर्णन करितात. आपल्या निष्काम भक्ताच्या मुक्तीकरितां ज्याचें हृदय अत्यंत दयाळू आहे; ज्याचें कसेंहि म्हणजे येतां, जातां, निजतां, बसतां, उठतां, शुद्धाशुद्ध अवस्थेंतहि स्मरण केलें असतां जो हा प्रभु स्मरण करणाराचें सर्व पाप नाहींसें करणारा आहे; आपल्या भक्तांच्या रक्षणाकरितांच या भूतलावर अवतीर्ण झालेला, ज्यांनीं आपल्या हातांत वरद-अभय मुद्रा व सुंदर दंड धारण केलेला आहे; जो अत्यंत दयाळू अत्रिऋषिवरद असा आहे अशा दत्ताचें जो भजनपूजनादि करील तो कृतार्थ होत्साता यमसदनाला जात नाहीं असें ज्याच्या भक्तीचें माहात्म्य आहे ॥ ४५ ॥

आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं यो ।
यायातये परमशिक्षणशिक्षितं सत् ॥
क्षित्यादितो गुरुधियोरुधियोऽपि पथ्यं ।
प्रोक्त्वोद्दधार स पुनाति जनाति तथ्यम् ॥४६॥

अन्वयार्थः—(आदेयहेयपरलक्षणलक्षितं) ग्राह्य व त्याज्य अशा दोन्ही पदार्थांच्या लक्षणांनीं युक्त असणारे (गुरुधिया) हे पृथिव्यादि आपले गुरु आहेत अशा बुद्धीनें (क्षित्यादितः) पृथ्वी इत्यादि चोवीस पदार्थांपासून (सत्) प्रशस्त असें, (परमशिक्षणशिक्षितं) चांगल्या शिक्षणानें मिळविलेलें (उरुधियः अपि पथ्यं) स्थूलबुद्धि अशा साधकालाहि हितकारक होणारें तत्त्व, (यः) जो (यायातये प्रोक्त्वा) ययातिकुमार यदुराजाला सांगून, (तमुद्दधार) त्याचा उद्धार करिता झाला (सः अति) तो श्रीदत्तात्रेय अ इव म्हणजे वासुदेवाप्रमाणें आचरति आचरण करतो, तो अति अर्थात् जगत्पालक श्रीविष्णूसारखा प्रभु (भो? जन) हे लोकहो! (तथ्यं पुनाति) खरोखर सर्वांना पवित्र करणारा आहे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—पृथिव्यादि चोवीस पदार्थांना आपले गुरु असें समजून त्यांच्यापासून ग्राह्य काय व त्याज्य काय हें मोठ्या श्रेष्ठ अशा शिक्षणानें मिळविलेलें व स्थूल बुद्धीच्या माणसालाहि परमहितकर असणारें तत्त्व ययाति कुमार यदुराजाला सांगून त्याचा ज्यांनीं उद्धार केला असे विष्णूप्रमाणें सर्व जगत्पालक दत्तात्रेय देव, हे, सर्व लोक हो ! खरोखर सर्वांना पवित्र करणारे आहेत ॥ ४६ ॥

यदा सन्नासन्नाभवदपि गुणाऽऽव्याकृतिमुखं ।
यदाऽऽसन्नांशानां गतय इह नो साधनसुखम् ॥
न शास्ता नो शास्त्रं न हि सदमृतं नापि च मृतं ।
तमिस्रा नो घस्रादिकमपि सहस्राङ्घ्रिरमृतम् ॥४७॥

अन्वयार्थः—(यदा सत् न अभवत् असदपि न) ज्या वेळीं सत्‌हि न्हतें व असत्‌हि न्हतें (गुणाऽव्याकृतिमुखं) सत्त्वादि गुण, कारण व कार्य हें कांहींहि न्हतें, (शास्ता न) गुरूहि न्हता

(शास्त्रं नो) वेदादि शास्त्रहि नव्हतें, (सत्) मीमांसकांना मान्य असें स्वर्गादिहि नव्हतें, (अमृतं) देवांनीं पिण्याचें अमृत किंवा 'विद्यया अमृतमश्नुते' या श्रुतींत सांगितलेलें सापेक्ष मरणरहितत्वहि नव्हतें, (अपि च मृतं न) आणखी मृत्युहि नव्हता, (तमिस्रा नो) रात्र नव्हती, (घस्रादिकं न) दिवस, महिना इत्यादि कालाचें प्रमाणहि नव्हतें (सहस्राङ्घ्रिः अपि न) 'सहस्रशीर्षा' इत्यादि श्रुतींत वर्णि-लेला विराट् पुरुषहि नव्हता. (अमृतं न) मोक्षहि नव्हता, कारण (यदा इह) जेव्हां हा प्रलय होता त्या वेळीं (आसन्नांशानां) समीप असलेल्या जीवांच्या (गतये) मुक्तीकरितां (साधनसुखं नो) सुखकारक असें साधनहि नव्हतें ॥ ४७ ॥

भावार्थः—येथून पुढें १२ श्लोकांनीं उपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय प्रभु आहे असें सांगणार आहेत. त्यांत पहिल्या दोन श्लोकांनीं 'नासदासीत्' या श्रुतीच्या आधारें हा परमात्मा जगत्स्रष्टा आहे हें दाखवितात. ज्या वेळीं सत्, स्थूल आकारादि असत्, सूक्ष्म महदादि सत्त्वादि गुण, अव्याकृत असें कारण, व त्याचें कार्य, गुरु, वेदादिशास्त्र, मीमांसकसंमत स्वर्गादि अमृत, विद्येनें मिळणारें सापेक्ष अमरत्व, मृत्यु, रात्रि, दिवस, महिना, वर्ष इत्यादि कालमान, 'सहस्रशीर्षा' या मंत्रांनीं सांगितलेला विराट् पुरुष वगैरे कांहींच नव्हतें व मोक्षहि नव्हता. कारण ज्यांचा मोक्ष व्हावयाचा ते जीव परमात्म स्वरूपांत लीन होते व त्या प्रलयकालांत मोक्षाला लागणारी सुखकारक साधनेंहि नव्हतीं ॥ ४७ ॥

तदाऽसीद् ध्वान्तारिः श्रुतिमतचिदानन्दलहरी ।
हरीशब्रह्मात्मा स खलु परमात्माऽमृतझरी ॥
वरीवर्ति स्रष्टुं पुनरपि विलीनं जगदयं ।
स्वयं हैमाण्डं यः सृजति गतिदोऽयं स सदयः ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थः—(तदा ध्वांतारिः आसीत्) त्या वेळीं अज्ञान दूर करणारा असा कोणी होता. हा कोण असावा तर (श्रुतिमतचिदानन्दलहरी) शास्त्राला मान्य असा चिदानन्दलहरीस्वरूप (अमृतझरी) अमृताचा म्हणजे मोक्षाचा प्रत्यक्ष झरा असाच (हरीशब्रह्मात्मा) विष्णु, शंकर व ब्रह्मदेव यांचा आत्माच किंवा या तीन देवतास्वरूप (स खलु परमात्मा वरीवर्ति) असा तो दत्तात्रेय परमात्माच आपल्या ऐश्वर्य योगानें असतो. (अयं) हा दत्तात्रेय (विलीनं जगत्) आपल्या प्रकृतींत लीन झालेलें संस्कारशेष असें जगत् (पुनरपि स्रष्टुं) कर्मभोग देण्यासाठीं पुन्हां उत्पन्न करण्यास (यःस्वयं) जो स्वतःच दुसऱ्या साधनांची अपेक्षा न करतां (हैमाण्डं सृजति) हिरण्यगर्भाला उत्पन्न करतो (सः अयं गतिदः सदयः) याप्रमाणें जगाचा स्रष्टा असा हा दत्तात्रेय भक्तांना मोक्षरूपगति देणारा अत्यंत दयाळू आहे ॥४९॥

भावार्थः—ज्या वेळीं पूर्वी सांगितलेलें सत्, असत, वगैरे कांहींहि नव्हतें, त्या वेळीं अज्ञाननाशक असा कोणीतरी होता. तो कोण असें विचाराल, तर जो श्रुतीला संमत चिदानंदलहरीस्वरूप मोक्षाचा झराच कीं काय असा विष्णु, शंकर व ब्रह्मदेव यांचा आत्मा किंवा या तीन देवतास्वरूप असा परमात्मा दत्तात्रेय होता. आपल्या मायारूप प्रकृतीमध्यें विलीन झालेल्या संस्कारयुक्त जगताला कर्मफळें देण्याकरितां दुसऱ्याचें साहाय्य न घेतां व साधनांतरही न जमवितां हिरण्यगर्भाला ज्यानें निर्माण केलें असा सर्व जगत्स्रष्टा व अज्ञाननाशक दत्तात्रेय भक्ताला मोक्षरूप गति देणारा व दयाळू असा आहे. याप्रमाणें 'नासदासीत्' सूक्तानें दत्तात्रेयाचें प्रतिपादन केलें ॥ ४८ ॥

पुरासीदात्मैको जगदिदमसौ वीक्ष्य च पुरा।
चतुर्लोकान्सृष्ट्वाऽप्प्रमुखकृतपुंछिद्रजसुरान् ॥
जिघत्सूंश्चैभ्योङ्गान्नद इह विदार्याविशदहक्।
विदा प्रज्ञानं ब्रह्म भवति विराग्येष स सुदृक् ॥४९॥

अन्वयार्थः—(पुरा) सृष्टीच्या पूर्वीं (इदं जगत्) हें जग (एकः आत्मा आसीत्) सजातीय विजातीय व स्वगत भेदरहित असा आत्मा होता. (असौ वीक्ष्य) या दत्तरूप आत्म्यानें विचार करून (चतुर्लोकांश्च सृष्ट्वा) अंभ, मरीचि, मर व आप अशा चार लोकांना उत्पन्न करून (अप्प्रमुखकृतपुंछिद्रजसुरान् जिघत्सूंश्च सृष्ट्वा) जल प्रभृति पंचभूतांपासून निर्माण केलेल्या विराट् पुरुषाच्या मुखनासिका इत्यादि छिद्रांपासून वागादि इंद्रियांना प्रेरक अशा व क्षुधादिकांनीं युक्त अशा अग्नि-वायु इत्यादि देवतांना निर्माण करून, (एभ्यः अंगान्नदः) त्यांना यथायोग्य अंग किंवा स्थान व अन्न देणारा असा (विदार्य इह आविशत्) मस्तकाचें विदारण करून या देहादि संघांत प्रविष्ट झाला. (अदृक्) कोणालाहि न दिसणारा परंतु सर्वांना पाहणारा पण देहामध्यें प्रविष्ट झाल्यानें अल्पज्ञासारखा जाग्रदादि तिन्ही अवस्था पाहणारा, सुदैवानें त्या अवस्थेंतील कष्टांचें चिंतन करून, (विरागी सन्) वैराग्यशाली होऊन (विदा प्रज्ञानं ब्रह्म भवति) 'कोयमात्मा' 'येन वा पश्यति' इत्यादि वाक्यांपासून झालेल्या ज्ञानानें प्रज्ञानब्रह्म म्हणजे त्वं पदार्थ व तत्पदार्थ यांचें जें अखड ऐक्य तत् स्वरूप जो होतो (स एष सुदृक्) तो हा दत्तच भक्तावर शुभदृष्टि कृपादृष्टि करणारा असा आहे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—या श्रीदत्ताचें ऐतरेय उपनिषत्तात्पर्यानें वर्णन करितात. सृष्टीच्या पूर्वीं हें परिदृश्यमान जगत् सजातीय–विजातीय,

स्वगतभेदरहित असा जो आत्मा तन्मात्र होतें, त्या वेळीं काळहि नव्हता परंतु जिज्ञासू अज्ञ मनुष्याच्या दृष्टीनें काळाची कल्पना करून पूर्वी असा प्रयोग येथें केला आहे; तसेंच हें सर्व जगत् आत्माच होता हें म्हणणेंहि अंधारांत दिसणारा जो चोर तो खांब आहे, म्हणजे चोर नसून तो खांबच आहे असें म्हणण्यापैकींच. म्हणजे हें सर्व जग नसून केवळ आत्माच होता असें सांगावयाचें आहे. या श्रीदत्तरूप आत्म्यानें प्राण्यांच्या-कर्मांची परिपक्वावस्था पाहून, विचार करून, प्रथम पंचभूतांची उत्पत्ति करून अंभ, मरीची, मर व आप, म्हणजे द्युप्रभृति लोक, अंतरिक्ष लोक, भूलोक व पाताळादि लोक असे जलप्रधान चार लोक अर्थात् ब्रह्मांड निर्माण केलें. जलप्रधान अशा भूतांपासून निर्माण केलेल्या विराट पुरुषाच्या मुखादि छिद्रांतून खाण्यापिण्याची इच्छा असणाऱ्या वागादि इन्द्रियांना प्रेरक व चेतन अशा अग्न्यादि देवता निर्माण करून, त्यांना राहण्याला योग्य अशीं शरीरें व अन्नें त्या परमात्म्यानें निर्माण केलीं. सर्व चालक अशा माझ्या प्रवेशाशिवाय हें शरीर व्यवहारक्षम होणार नाहीं असा विचार करून तो परमात्मा मस्तकाचा भेद करून, म्हणजे ब्रह्मरंध्रांतून या सर्व शरीरांत प्रविष्ट झाला. येथें अहं असा प्रत्यय म्हणजेच परमात्म्याचा प्रवेश समजावा. घरामध्यें मनुष्य प्रवेश करतो तसा नव्हे; तसें समजल्यास परमात्मा परिच्छिन्न आहे असें मानावें लागेल. शरीरांत प्रवेश झाल्यावर कोणालाहि न दिसणारा, सर्वांना प्रत्यक्ष पाहणारा असाहि परमात्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि अवस्थात्रयद्रष्टा असा अल्पज्ञासारखा झाला. पुढें त्या तिन्ही अवस्थांतील कष्टांचा विचार करून सुदैवानें या प्रपंचाविषयीं त्याला वैराग्य झालें; मग माझें स्वरूप वास्तविकच दुःखादियुक्त आहे कीं हे दुःखादि उपाधीच्या योगानें मला आहेत

इत्यादि विचार करून वास्तविक अद्वितीय तत्त्वंपदलक्ष्य अखंडैकरस निरुपाधिक, दुःखशोकादिरहित, आनंदमात्र प्रज्ञान ब्रह्मरूप माझें स्वरूप आहे असा निर्णय करून प्रज्ञानब्रह्मरूप जो झाला, असा तो आपल्या भक्तांवर अनुग्रहदृष्टी करणारा परमात्मा दत्तात्रेय जीवाहून अभिन्न रूपानें ऐतरेयोपनिषदांनीं वर्णिला आहे ॥ ४९ ॥

जगद्धीशा वास्यं यदु सुखमनिच्छोऽधनगृधीः ।
सुधीर्भुङ्क्तेऽनेजज्जववदतिगं सर्वगमधीः ॥
न वेदैकत्वेनास्य दृगितविशोकोऽस्ति स विभुः ।
प्रभुः शुक्रोऽकायोऽसमुचितविदाऽऽप्योयमविभुः॥५०॥

अन्वयार्थः—(हि जगत् ईशा वास्यम्) निश्चयानें जगत् दत्ताच्या स्वरूपानें आच्छादित करावें; त्यायोगें (अनिच्छः) सर्व एषणा सोडणारा, (अधनगृधीः) धनाची आकांक्षा नसणारा (सुधीः) विवेकी पुरुष (यत् उ सुखं भुंक्ते) ज्या स्वरूपभूत सुखाचा उपभोग घेतो (तत् अनेजत्) तें आत्मरूप सुख क्रियारहित असें असून (जववदतिगं) वेगवान् अशा मन इत्यादिकांचेंहि अतिक्रमण करणारें असें आहे. (यत् सर्वगं अपि अधीः न वेद) जें सर्व व्यापक असूनहि, श्रवणादिकांनीं अपरिपक्व-बुद्धि असा मनुष्य जाणूं शकत नाहीं (अस्य एकत्वेन दृक् इतविशोकः अस्ति) अशा या परमात्म्याला एक रूपानें पाहणारा शोकरहित होतो. (विभुः) व्यापक असा (प्रभुः) संवत्सरांना यथायोग्य अर्थ देण्यास समर्थ (शुक्रः) प्रकाशरूप (अकार्यः) स्थूल-सूक्ष्मशरीररहित (अविभुः) ज्याच्यापेक्षां कोणीहि व्यापक नाहीं असा (असमुच्चितविदा आप्यः) कर्मसमुच्चित नसणाऱ्या म्हणजे केवळ ज्ञानानेंच प्राप्त होणारा असा तो दत्तात्रेय आहे ॥ ५० ॥

भावार्थ:——ईशोपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें या श्लोकांत सांगतात. साधकानें हें सर्व जगत् ईश्वरस्वरूपानें झांकून टाकावें म्हणजे सर्व ईश्वरस्वरूप आहे असा निश्चय करावा; म्हणजे त्याच्या चित्तांत कोणत्याहि प्रकारच्या इच्छा राहत नाहींत. धनादिकांच्या इच्छा गेल्यानें स्थिरबुद्धि झालेला विवेकी पुरुष जें स्वरूपभूत व उत्कृष्ट असें सुख भोगतो तें निष्क्रिय आत्मस्वरूपभूत सुख अतिशय वेगवान् अशा मन इत्यादिकांचेंहि अतिक्रमण करणारें असें आहे. म्हणजे सर्वत्र व सर्वांच्या आधीं चोहोंकडे पोंचलेलें अर्थात व्यापक असें आहे. परंतु ज्याची बुद्धि श्रवणादि साधनांनीं परिपक्व झाली नाहीं, त्याला तें सर्वत्र विद्यमान आत्मसुख मिळत नाहीं. जो त्या सुखाला एकत्वानें जाणतो त्याचे सर्व शोकमोहादि नाहींसे होतात. 'स पर्यगात्' इत्यादि श्रुतीनें सांगितलेला व्यापक, संवत्सर प्रजापतीला यथायोग्य अर्थ देण्यास समर्थ, ज्योतिस्वरूप, स्थूल सूक्ष्मशरीर रहित, ज्याच्यापेक्षां कोणीहि व्यापक नाहीं, असा परमात्मा 'अंधं तमः' इत्यादि सहा मंत्रांच्या अभिप्रायावरून कर्मानें असमुच्चित म्हणजे केवळ ज्ञानानें प्राप्त करून घेण्यास जो योग्य आहे असें कळतें, तो परमात्मा श्रीदत्तात्रेयच आहे. या श्लोकांत असमुच्चित असें लिहावयास पाहिजे होतें, परंतु तसें केलें असतां छंदोभंग होईल, 'माष' पदाऐवजीं 'मष' असें लिहावें परंतु छंदोभंग करूं नये अशी छंदःशास्त्राची आज्ञा आहे तिला अनुसरून समुचितः या पदांत दीर्घ ऊकाराऐवजीं पुढें जोडाक्षर न आल्यानें तो ऱ्हस्वच राहिला तरी दोषावह नाहीं ॥ ५० ॥

श्रुतः श्रोत्रादेर्यः श्रुतिमुख इताहङ्कृतिगति- ।
र्गतिर्नात्राक्ष्यादेर्भवति य उपास्योऽखिलगतिः ॥
सुवेद्ये दभ्रात्माऽविदितविदितान्योऽमततमत- ।
स्त्वविज्ञातो ज्ञातुः स च हृतसुराहं श्रुतिमतः ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थः—(यः श्रोत्रादेः श्रुतिमुखः श्रुतः) जो श्रीदत्त श्रोत्रादि इंद्रियांचेंहि श्रोत्रादि स्वरूप आहे, (इताहङ्कृतिगतिः) निरहंकारी पुरुषांनीं प्राप्त होण्याला योग्य मोक्षरूप आहे, (अत्र अक्ष्यादेर्गतिर्न) या दत्तस्वरूपी इंद्रियादिकांची गति चालत नाहीं, (यः अखिलगतिः उपास्यः भवति) जो सर्वेंद्रियचालक असल्यानें सर्वोपास्य आहे, (सुवेद्ये दभ्रात्मा) हा वेद्य मानला असतां अपूर्ण रूपाचा होतो व ज्ञाताहि अपूर्ण राहतो, (अविदितविदितान्यः) जो अज्ञात व ज्ञात या दोन्हीपेक्षां निराळा आहे, (अमतमतः) जो मनालाहि समजत नाहीं असा निश्चय करणाऱ्याला कळतो, (ज्ञातुः तु अविज्ञातः) मला हा कळला असें मानणाऱ्याला न समजणारा, (हृतसुराहं) अग्नि, वायु, इंद्र इत्यादि देवतांचा गर्व हरण करणारा, (श्रुतिमतः स च) जो श्रुतीला संमत आहे तो हाच श्रीदत्त आहे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—केनोपनिषत् प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें सांगतात. ‘ श्रोत्रस्य श्रोत्रं ’ इत्यादि मंत्रांवरून जो श्रोत्रादि इंद्रियांचेहि श्रोत्रादि इंद्रिय म्हणजे ज्याच्या योगानें श्रोत्रादि इंद्रियांना ऐकण्यादिकांचें सामर्थ्य येतें असा; ‘अतिमुच्य धीराः’ इत्यादि श्रुतीवरून निरहंकारी पुरुषांना गम्य होणारा असा; ‘न तत्र चक्षुर्गच्छति’ इत्यादि श्रुतीवरून इंद्रियाला अगम्य ज्याचें स्वरूप आहे असा; ‘ येन वागभ्युद्यते ’ या श्रुतीवरून सर्व इंद्रियांना चालक अशा रूपानें सर्वांना

उपास्य असणारा; ' यदि मन्यसे ' या श्रुतीवरून हा कळला असें मानल्यास अपूर्ण रूपाचा व मानणारा पुरुष अपूर्णज्ञानी होतो असा जो अज्ञात व ज्ञात या दोहोंहून वेगळा; ' यस्यामतं ' इत्यादि श्रुती-वरून मनादिकांना हा आत्मा कळत नाहीं असें समजणाऱ्याला कळ-णारा; 'अविज्ञातं विजानताम् ' या श्रुतीवरून मी आत्मा जाणला असें समजणाराला न कळणारा; इंद्र, वायु, अग्नि इत्यादि देवांचा गर्वहरण करणारा; 'ब्रह्म ह देवेभ्यो' इत्यादि श्रुतींनीं वर्णिलेला जो परमात्मा तो श्रीदत्तगुरूच आहे ।। ५१ ॥

त्र्युपन्यासे धर्मप्रमुखपर ॐवाच्य उदितः ।
परोऽव्यक्तात्कार्यादपि चिदविकार्याद्य उदितः ॥
य आत्मा सूक्ष्मोऽत्ताऽगुण इनमुखज्योतिरगति- ।
ह्यभीतिः सोन्तर्दृक् वरितृवरधीसारथिगतिः ।। ५२ ।।

अन्वयार्थः—(त्र्युपन्यासे) अग्नि, जीव व परमात्मा यांचा विचार ज्या ठिकाणीं आहे अशा कठोपनिषदांत (धर्मप्रमुखपरः) धर्मादिकांहून निराळा म्हणून सांगितलेला, (ॐ वाच्यः यः उदितः) ॐकारवाच्य असा सांगितलेला, (अव्यक्तात् कार्यादपि परः) कारण व कार्य या दोघांपेक्षांहि अन्य, (चिदविकार्याद्यः यः आत्मा उदितः) चिद्रूप, अविकारी व आद्य असा जो आत्मा सांगितला आहे, (अगुणः) अगुण म्हणून वर्णिलेला, (अत्ता) सर्व जगाचा उपसंहारक म्हणून सांगितलेला, (इनमुखज्योतिः) सूर्यादिकांनाहि जो प्रकाशक असा वर्णिलेला, (अगतिः) इंद्रियांना विषय न होणारा म्हणून सांगितलेला (अभीतिः) ज्याच्याशिवाय दुसरी भीति नाहीं म्हणजे अग्नियमा-दिकांनाहि भय दाखविणारा, (अन्तर्दृक्) इंद्रियें, अर्थ इत्यादि सर्वांच्या आंत असणारा व ज्ञानस्वरूप असा वर्णिलेला, (वरितृवरधीसारथि

गतिः यः सः) सेवा करणारा व शुद्धबुद्धिप्रधान अशा साधकाची गतिरूप म्हणून सांगितलेला जो परमात्मा तो हा श्रीदत्तच होय ॥ ५२ ॥

भावार्थः—कठोपनिषत्प्रतिपाद्य हा भगवान् श्रीदत्तच आहे असें सांगतात. नचिकेत्याच्या प्रश्नाला अनुसरून यमधर्मानें अग्नि, जीव व परमात्मा यांच्या ऊहापोहानें जेथें निर्णय केला आहे अशा त्र्युपन्याससंज्ञक कठोपनिषदांत 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादि मंत्रांनीं धर्माधर्मासंस्पृष्ट, 'सर्वेवेदाः' इत्यादि श्रुतीवरून ॐकारवाच्य, कारण व कार्य यांहून पलीकडचा, चैतन्यरूप अविकारी आद्य, 'अशब्दमस्पर्श' इत्यादि श्रुतीवरून अगुण, 'यस्य ब्रह्म च' इत्यादि श्रुतीनें अत्ता म्हणजे सर्वोपसंहार करणारा, 'न तत्र सूर्यः' इत्यादि श्रुतीनें सूर्यादि दिव्य तेजांनाहि प्रकाशक 'नैव वाचा' इत्यादि श्रुतीवरून वागादि इन्द्रियांना विषय न होणारा, 'महद्भयं' इत्यादि श्रुतीनें इंद्रादिकांना सुद्धां भीतिप्रद म्हणजे त्यांचा शास्ता, 'आवृत्तचक्षुः' 'आत्मानं-रथिनं' इत्यादि श्रुतींनीं इंद्रियें व अर्थ इत्यादिकांपेक्षां अत्यंत सूक्ष्म व सर्वान्तर, सेवा करणारा भजक व शुद्धबुद्धिप्रधान साधक यांची गति असा जो वर्णन केला तो श्रीदत्तपरमात्माच होय ॥ ५२ ॥

रयिप्राणौ योऽब्दादितनुरसृजत्सृष्टय इमैः ।
स्तुतः खाद्यैर्देवैर्य उत गतगर्वैस्तनुधरान् ॥
व्यधात्प्राणांस्तज्ज्ञक्रमगतिद आत्माखिललय- ।
स्त्रिमात्रेक्ष्यं प्राणादिभुवमकलो याति यमसौ ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थः—(अब्दादितनुः) संवत्सर, अयन, पक्ष, अहोरात्ररूपप्रजापति, हे दोघे पुष्कळ प्रजा निर्माण करतील या अभिप्रायानें (सृष्टये रयिप्राणौ असृजत्) सृष्टि निर्माण करण्याकरितां रयि व प्राण

म्हणजे चंद्र व सूर्य यांना उत्पन्न करिता झाला. प्रथम प्रश्न. (उत यः इमैः गतगर्वैः खाद्यैः देवैः स्तुतः) आणि जो 'सोऽभिमानादूर्ध्वं' इत्यादि श्रुतीवरून गर्वरहित अशा 'आकाशो ह वा एष देवः' इत्यादि श्रुतींत वर्णन केलेल्या आकाशादि देवांकडून 'एषोऽग्निस्तपति' इत्यादि वाक्यांना आरंभ करून द्वितीय प्रश्नाच्या समाप्तीपर्यंत स्तुति केला गेलेला द्वि. प्र. २. (प्राणान् तनुधरान् व्यधात्) 'कत्येव देवाः' इत्यादि श्रुतींत सांगितलेल्या प्राणांना शरीरयुक्त करिता झाला (तज्ज्ञक्रमगतिदः) व जो उत्पत्ति, आयति, स्थान, विभुत्व इत्यादि रूपांनीं प्राणाला जाणणाऱ्याला क्रममुक्तिदायक असा आहे तृ. प्र. ३. (आत्मा अखिललयः) 'एतस्मिन् पुरुषे कानि' इत्यादि प्रश्नांत 'परे देवे मनसि' या श्रुतीवरून सर्वेंद्रियांपेक्षां श्रेष्ठ म्हणून सांगितलेल्या मनाहूनहि 'सर्वं पर आत्मनि' या श्रुतींत सांगितलेला आत्मा मुख्य आहे; कारण पृथिव्यादि पंच स्थूल भूतें व तन्मात्रारूप सूक्ष्म भूतें या सर्वांचा लय, ज्या परम आत्म्यामध्यें सांगितला आहे च. प्र. ४. (त्रिमात्रेक्ष्यं) 'परं चापरं च' इत्यादि श्रुतीवरून ॐकाराच्या तीनीहि मात्रांनीं ज्ञात होणाऱ्या अशा पं. प्र. ५. (प्राणादिभुवं यं) 'स प्राणमसृजत' इत्यादि श्रुतीवरून प्राणादिकांना कारण असलेल्या अशा परमात्म्याप्रत (अकलः याति) 'इमाः षोडशकला' इत्यादि मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें सर्व कला नष्ट झालेला म्हणजे नामरूप विमुक्त झालेला ज्ञानी पुरुष अभेदरूपानें ज्याला प्राप्त होतो म्हणजे परमात्मस्वरूप होतो (असौ) हा श्रीदत्तात्रेयच आहे ॥ ५३ ॥

भावार्थः—प्रश्नोपनिषत्प्रतिपाद्य दत्तात्रेयच आहे असें सांगतात. प्रश्नोपनिषदांत सहा ऋषींचे सहा प्रश्न आहेत. या श्लोकांतहि सहा विशेषणांनीं सहा प्रश्नांचा भावार्थ सांगितला आहे. संवत्सर, अयन, पक्ष, अहोरात्र स्वरूप अशा हिरण्यगर्भ प्रजापतीनें हे पुष्कळ प्रजा

निर्माण करतील अशा अभिप्रायानें रयि म्हणजे सोम व प्राण म्हणजे सूर्य असें द्वंद्व निर्माण केलें. या सर्व प्रजा कोणापासून निर्माण होतात यासंबंधीं कात्यायनाच्या पहिल्या प्रश्नाला उत्तर म्हणून पिप्पलाद ऋषींनीं सूर्य चंद्रादि द्वंद्वापासून अहोरात्रान्तद्वंद्वें सांगून अन्नापासून रेतोद्वारां सर्व प्रजा निर्माण होतात हें प्रथम प्रश्नांत सांगितलें. यांतील जो संवत्सरादिरूप हिरण्यगर्भ तो श्रीदत्त होय. १ भार्गव वैदर्भी ऋषीनें किती देव या शरीररूप प्रजेला धारण करतात व यामध्यें कोण श्रेष्ठ आहे असा प्रश्न केला असतां पिप्पलाद ऋषि म्हणाले, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, वाणी, मन, चक्षु, श्रोत्र या देवांना आम्हीच प्रजा धारण करतों असा गर्व झाला. प्राणदेव यांना म्हणाला, मीच ह्या प्रजा धारण करतों, उगीच गर्व करूं नका. या वाक्यावर आकाशादि देवांनीं विश्वास ठेवला नाहीं. प्राणांनीं यांचा गर्व नाहींसा करण्याकरितां शरीरांतून जाण्याला आरंभ केला असतां सर्व देव घाबरले. व 'एषोऽग्निस्तपति' इत्यादि द्वितीय प्रश्न संपेपर्यंत प्राणांची स्तुति केली. गतगर्व देवांनीं ज्या प्राणांची स्तुति केली तो प्राणात्मा श्रीदत्तात्रेयच होय. २ आश्वलायन कौसल्यानें हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो इत्यादि प्रश्न केले असतां आत्म्यापासून हा प्राण होतो व इतर सर्व अपानादि प्राणविभूतींना राहण्याकरितां शरीरांतील तीं तीं स्थानें देतो. या प्राणांची उत्पत्ति, शरीरांत मनःसंकल्पानें येणें, त्या त्या स्थानांत राहणें व व्यापकत्व हें जो जाणतो त्याला क्रममुक्ति देणारा म्हणून पिप्पलाद ऋषीनें जो सांगितला तो श्रीदत्तात्रेयच होय. ३ याप्रमाणें तीन प्रश्नांत क्रममुक्तीकरितां उपासना सांगितली; आतां चतुर्थ प्रश्नानें ज्ञान सांगतात. या शरीररूप पुरुषांत कोण निजतात? कोण जागे असतात? कोणता देव स्वप्न पाहतो? जाग्रत्स्वप्नादि सर्व व्यापार बंद झाले

असतां निरायास असें सुख कोणाला होतें ? व हे सर्व बाह्यान्तःकरणादि कोणांत लीन होतात ? असे प्रश्न सौर्यायणी गार्ग्यांनीं केले असतां पिप्पलादांनीं सांगितलें कीं, इंद्रियादिकांहून पर अशा मनोदेवांत सर्व इंद्रियें लीन होतात, म्हणजे निजतात. अग्निस्वरूप असणारे प्राण जागे असतात. हा मनोदेव स्वप्न पाहतो. तो निजला असतां निरायास असें सुख प्रकट होतें. पृथिव्यादि पंच स्थूल भूतें व पंच सूक्ष्म भूतादि हे सर्व पर आत्म्यामध्यें लीन होतात. पिप्पलादांनीं ज्या पर आत्म्यांत सर्व लीन होतात असें सांगितलें तो हा मनापेक्षांहि मुख्य असा पर आत्मा दत्तात्रेयच होय. ४ त्रिमात्र-ओंकारांनीं ज्ञात होणारा असा जो परम पुरुष तो हा दत्तात्रेयच आहे. ५ प्राणादिकांच्या उत्पत्तीचें स्थान असलेल्या ज्या परमात्म्याप्रत षोडशकलारूप उपाधिनिर्मुक्त पुरुष प्राप्त होतो, म्हणजे तत्स्वरूप होतो, तो हा परमात्मा दत्तात्रेयच आहे ॥ ५४ ॥

अदृश्योऽप्राणादिर्विभुरपि च योनिः परविदाऽ- ।
धिगम्योऽजो योऽन्योऽक्षरत उत चास्वादिजनकः ॥
द्युपूर्वोऽत्र न्यस्तो विगतसकलोपाधिकगति- ।
र्विदा ग्रन्थ्याद्यन्तोऽस्य सकलवित्सोऽयमगतिः॥५४॥

अन्वयार्थः—(यः परविदाऽधिगम्यः) जो 'अथपरा' इत्यादि श्रुतीवरून परविद्येनें प्राप्त होणारा, (अदृश्यः) 'यत्तदद्रेश्यं' इत्यादि श्रुतिप्रमाणानें दृश्यविलक्षण म्हणून सांगितलेला, (अप्राणादिः) 'अप्राणो ह्यमनाः' या श्रुतीवरून प्राणादिरहित असणारा, (अपि च विभुः अजः योनिः) व्यापक, जन्मरहित व सर्वभूतांचें उत्पत्तिस्थान, (अक्षरतः अन्यः) 'अक्षरात् परतः परः' इत्यादि श्रुतीवरून अक्षर रूपमायेहून वेगळा, (उत च अस्वादिजनकः) 'एतस्माज्जायते प्राणः'

इत्यादि श्रुतीवरून प्राणादिकांना उत्पन्न करणारा, (अत्र द्युपूर्वो न्यस्तः) 'यस्मिन् द्यौः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याच्या स्वरूपांत पटांमध्यें जसे तंतू तसे आकाशादि भूतें ओंवलेलीं आहेत,(विगतसकलोपाधिकगतिः) 'यथा नद्यः' इत्यादि श्रुतीवरून सकल उपाधिरहित पुरुषाची गति असणारा, (अस्य विदा ग्रंथ्याद्यन्तः) 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याच्या ज्ञानानें अहंकारादि सकल ग्रंथींचा नाश होतो असा, (सकलवित्, अगतिः सोऽयं) 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि श्रुतीवरून जो सर्वज्ञ असणारा, 'चक्षुषा गृह्यते' इत्यादि श्रुतीवरून जो इंद्रिय व तदभिमानी देवतांनाहि विषय न होणारा फक्त ध्यान करणाऱ्याला कळणारा असें 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः इत्यादि श्रुति सांगते हा श्रीदत्तच आहे ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मुंडकोपनिषत्प्रतिपाद्य दत्तात्रेय आहे असें सांगतात. पर व अपर अशा दोन्ही विद्यांपैकीं पर विद्येनेंच ज्याचें ज्ञान होतें; जो इंद्रियादिकांनीं प्रकाश्य नाहीं; प्राणादिरहित, व्यापक, जन्मरहित, सर्व भूतांचें उत्पत्तिकारण, मायारूप अक्षराहून पलीकडे असणारा, प्राणादिकांना उत्पन्न करणारा, आकाश, अंतरिक्ष, पृथिव्यादि ज्याच्या स्वरूपांत पटांत तंतूप्रमाणें आडवे उभे विणलेले आहेत, त्यक्तसर्वोपाधि अशा पुरुषांना प्राप्त होणारा, ज्याच्या ज्ञानानें कामादि हृदय ग्रंथि संशय व सर्व कर्में नष्ट होतात, जो स्वतः सर्वज्ञ आहे, परंतु ज्याच्या स्वरूपांत चक्षुरादि इंद्रियांची गति चालत नाहीं, तथापि अनन्य भावानें ध्यान करणाराला ज्ञात होणारा मुंडकोपनिषत्प्रतिपाद्य जो अदृश्यादि गुणक परमात्मा तो हा दत्तात्रेयच आहे ॥ ५४ ॥

इदं सर्वं ह्योमक्षरमिदमपि ब्रम्ह खलु चाऽ- ।
यमात्मा ब्रम्हेति श्रुतिरवददेष श्रुतिवचाः ॥
समष्टिव्यष्टयात्माऽविकृत उत मात्रामितपद- ।
त्रयातीतोऽद्वैतोऽभवशिवतुरीयोऽयमपदः ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थः---(हि इदं सर्वं ॐ अक्षरमेव) निश्चयानें हें सर्व जगत् ॐ अक्षररूपच आहे. (खलु इदमपि च ब्रह्मैव) ॐकार हें ब्रह्माचें नांव आहे व नाम व नामी यांचा अभेद आहे म्हणून भूत-भविष्य-वर्तमान काळांत असणारें सर्व जगत् ओंकाररूप असल्यानें ॐकाराहून अभिन्न असें ब्रह्मरूपहि आहे. (अयमात्मा ब्रह्म इति यं श्रुतिः अवदत्) हा स्वयंप्रकाश अपरोक्ष व कूटस्थ आत्मा ब्रह्मच आहे असें श्रुति ज्याचें वर्णन करते, (एष श्रुतिवचाः) तो हा श्रीदत्त वेदकर्ता, (समष्टिव्यष्ट्यात्मा) विराट्, हिरण्यगर्भ, व अव्याकृत या समष्टींचा व विश्व, तैजस, प्राज्ञ या व्यष्टींचा स्वरूपभूत असणारा, (अविकृतः) जाग्रदादिद्रष्टे जसे विकारी तसा विकारी नाहीं, किन्तु प्रपंचोपशम झाल्यानें अविकारी असणारा, (उत च मात्रामितपदत्रयातीतः) अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांनीं कथन केलेले 'सोऽयमात्मा' इत्यादि श्रुतींत सांगितलेले जे तीन पाद त्यांच्याहून पलीकडे असणारा, (अद्वैतः) आवरणविक्षेपरहित असल्यानेंच द्वैतरहित असणारा, (अभवशिवतुरीयः) प्रपंचरहित शिव आणि पूर्वींच्या तिघांच्या दृष्टीनें चतुर्थ असा, (अपदः अयं श्रीदत्तः) नामरहितांत गति नसल्यानें अगम्य असा हा श्रीदत्त आहे ॥ ५५ ॥

भावार्थः--मांडूक्योपनिषत्प्रतिपाद्य भगवान् श्रीदत्त आहे असें सांगतात. ॐकारापासूनच सर्व वाङ्मय निर्माण झालें असल्यानें ॐकार सर्व वाङ्मयव्यापक आहे. हा ॐकार, ध्येय अशा परब्रह्माचें

अत्यंत प्रिय नांव आहे. नाम व नामी यांचा अभेद असल्यानें ब्रह्म व ॐकार हे एकच आहेत. हा सर्व सिद्धान्त निश्चित झाल्यावर भूत, भविष्य, वर्तमान असें कार्यकारणात्मक सर्व जगत्, ॐकाररूप आहे असें श्रुतीनें निश्चयानें विधान केलें असतां हें सर्व जगत् ब्रह्मरूप आहे असें अर्थातच सिद्ध झालें. तसेंच स्वप्रकाश अपरोक्ष, कूटस्थ असा हा जो जीवात्मा तोहि ब्रह्मरूपच आहे, असें श्रुतीनें सर्व चेतनाचेतन स्वरूपानें वर्णिलेलें जें ब्रह्म तो हा सर्व वेदकर्ता श्रीदत्तात्रेयच आहे. विराट्, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत अशी समष्टि व विश्वतैजसप्राज्ञरूप व्यष्टि यांचा आत्मा; जाग्रदादि अवस्थेला पाहणाऱ्या या विश्वादिकांप्रमाणें विकारी नसणारा; प्रपंचरहित अकार, उकार, मकाररूप ॐकारांतील तीन मात्रांनीं कळणारें चतुष्पाद आत्म्याचें जें समष्टिव्यष्ट्यात्मक पादत्रय त्याहूनहि वेगळा; कारण त्या स्वरूपांत आवरण व विक्षेपरूप अग्रहण व अन्यथा ग्रहण नाहीं. म्हणूनच अद्वैत-प्रपंचरहित मंगलमय असा पूर्वी सांगितलेल्या पादत्रयाच्या दृष्टीनें चतुर्थ म्हटला जाणारा अपद म्हणजे अज्ञेय असा जो वर्णन केला तो श्रीदत्तच होय ॥ ५५ ॥

स सज्ज्ञानानन्तो हृदि निजविदे सर्वसुखदः।
सहाभ्रादिस्रष्टाऽन्वयत इह कोशेषु नृविधः॥
प्रतिष्ठान्त्ये सृष्ट्वा य उ तदनुविष्टः परममुद्।
भृगुस्तप्त्वा कोशात्ययत इममापैष भयनुत्॥ ५६॥

अन्वयार्थः—(सः सज्ज्ञानानंतः) उपनिषत्प्रसिद्ध असा तो श्रीदत्त सत्य, ज्ञान, व अपरिच्छिन्न स्वरूप असणारा; (हृदि निजविदे सह सर्वसुखदः) हृदयांत आपणास अभेदानें जाणणाऱ्या भक्ताला एकाच समयीं सर्व सुखें देणारा; (अभ्रादिस्रष्टा) आकाशा-

दिकांना उत्पन्न करणारा; (इह कोशेषु) या अन्नमयादि आनंदमयांत पांच कोशांमध्यें (अन्वयतः) अन्वित किंवा संबंध झाल्यानें (नृविधः) 'तस्य पुरुषविधतां' इत्यादि श्रुतीवरून अन्नमयादिकोशाप्रमाणें आकार धरणारा, (अंत्ये प्रतिष्ठा) 'आनंदमयोऽभ्यासात्' या न्यायानें आनंदमय कोशाला पुच्छ म्हणजे आधार प्रतिष्ठा असणारा, (यः उ सृष्ट्वा तदनुविष्टः) 'तत् सृष्ट्वा तदनुप्राविशत्' इत्यादि श्रुतीवरून जगताला उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश करणारा, (परममुत्) 'स एको मानुष आनंदः' या वाक्याला प्रारंभ करून 'स एको ब्रह्मण आनंदः' या वाक्यापर्यंत सांगितल्याप्रमाणें जो परमानंदरूप असणारा, (भृगुस्तप्त्वा) वरुणपुत्र भृगूनें पित्राज्ञेनें तपश्चर्या करून, (कोशात्ययतः) 'एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्य' यांत सांगितल्याप्रमाणें अन्नमयाद्यानंदमयांत कोशांना अनात्मत्वानें समजून (इमं आप) ज्या सच्चिदानंदस्वरूप परमात्म्याची अभेदांनीं प्राप्ति करून घेतली (यः भयनुत्) 'अथास्मिन्' इत्यादि श्रुतीवरून अभेदज्ञात्याचें भय नाहींसें करणारा तो हा श्रीदत्तच होय ॥ ५६ ॥

भावार्थः—तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें सांगतात. जो परमात्मा सत्य, ज्ञान अनंतरूप आहे व अशा रूपानें आपल्याला जाणणाऱ्या भक्ताला एकाच समयीं सर्व सुखें देतो, ज्यांनीं आकाशादि सर्व भूतें निर्माण करून त्यांत प्रवेश केला, अन्नमयादि आनंदमयांत पांच कोशांशीं संगत होऊन, अग्नि जसा तत्तदुपाध्याकार बनतो त्याप्रमाणें शिरः पाण्यादि पुरुषाकार जो झाला; मानुषानंदादि शत शतपटीनें अधिक असणाऱ्या आनंदांची ज्या ब्रह्मानंदांत सीमा होते तो ब्रह्मानंद ज्याचें स्वरूप आहे; वरुणपुत्र भृगु ऋषीनें तपश्चर्या करून अन्नमयादि आनंदमय कोशांत पदार्थांना अनात्मा

असें समजून ज्या सत्य, ज्ञान अनंतरूप परमात्म्याशीं अभेद रूपता मिळविली, आपल्याला अभेदानें जाणणाऱ्या ज्ञात्याचें जो सर्व भय नाहींसें करतो व त्या ज्ञात्याची निर्भय प्रतिष्ठारूप म्हणून जो श्रुतीनें सांगितला तो हा श्रीदत्तच होय ।। ५६ ।।

परो भूमा नामादित उ दहरो ज्योतिरपि चा- ।
न्तरः प्राणो वैश्वानर उदित आकाश इति यः ।।
श्रुतो यज्ज्ञानात्सर्वविदपि हि यत्स्रष्टृ सदिहा- ।
नुविष्टं व्याकृत्तत्त्वमसि नवधोक्तोऽयमिह सः ।। ५७ ।।

अन्वयार्थः——(यः नामादितः परो भूमा) 'यो वै भूमा तत्सुखं' इत्यादि भूमप्रकरणांत नामादिकांपेक्षां श्रेष्ठ असा भूमा व्यापक परमात्मा विजिज्ञास्य म्हणून सांगितला तो श्रीदत्तच आहे. (उ दहरः) 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं' या श्रुतीनें दहर म्हणजे अन्तःकरणाच्या अल्पत्वानें अल्प असा भासणाराहि श्रीदत्तच आहे. (ज्योतिः) 'अथयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' या श्रुतीवरून स्वप्रकाश चैतन्य-ज्योतिस्वरूप असणारा, (अपि च अंतरः) 'यएषोऽक्षिणि' इत्यादि श्रुतीवरून किंवा अभय एषोऽन्तरादित्ये' या श्रुतींवरून सर्वान्तर असा (यः प्राणः) 'कतमा सा देवता' 'प्राण इति होवाच' या श्रुतीवरून जो प्राणरूप असलेला, (वैश्वानरः उदितः) 'आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते' या श्रुतीवरून सर्व नर ज्याचे आहेत किंवा सर्व नरस्वरूप असा, (आकाश इति यः श्रुतः) 'अस्य लोकस्य का गतिः ' 'आकाश इति होवाच ' इत्यादि श्रुतीवरून आकाश म्हणजे चहूंकडे प्रकाश-णारा, (यज्ज्ञानात् सर्ववित्) ज्याचें ज्ञान झालें असतां साधक सर्वज्ञ होतो, (अपि हि यत् स्रष्टृ) 'सदेव सौम्य' 'तत्तेजो असृजत' इत्यादि ठिकाणीं सांगितल्यावरून तेज, जल व पृथ्वी या तत्त्वांना उत्पन्न

करणारें जें ब्रह्म (यत् व्याकृत् सत् इह अनुविष्टं) जें नामरूप व्याकरण करणारे होत्साते उत्पादित सर्व पदार्थांत 'अनेन जीवेन' इत्यादि श्रुतींत सांगितल्याप्रमाणें प्रविष्ट झाले, (यः तत्त्वमसि इति नवधा उक्तः) जो परमात्मा श्वेतकेतु पुत्राला आरुणी म्हणजे अरुणाचा मुलगा आरुणि नामक ऋषि 'स य एषो अणिमा' इत्यादि वाक्यांनीं नऊ प्रकारांनीं सांगितला (इह सः अयम्) या लोकांत तोच हा श्रीदत्त म्हणून प्रसिद्ध आहे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—छांदोग्य उपनिषदांत निरनिराळ्या शब्दांनीं श्रीदत्ताचेंच प्रतिपादन केलें आहे असें या श्लोकांत सांगतात. नामादि परिच्छिन्न ब्रह्माहून भिन्न, अर्थात् व्यापक व सुखस्वरूप व जिज्ञास्य म्हणून जो भूमा सांगितला; अल्पशा ब्रह्मनगरांत म्हणजे शरीरांत अल्प अशा अन्तःकरणोपाधींचा आश्रय करून जो दहर म्हणजे अल्प अशा नांवानें श्रुतीनें सांगितला; जो उच्च-नीच अशा सर्व विश्वाला सर्वदा प्रकाशित करणारा व जड अशा विश्वाहून विलक्षण म्हणून ज्योति या संज्ञेला पात्र झाला; सूर्यादि ज्योतिर्मंडलाच्या व पृथिव्यादिकांच्या आंत राहून सर्वांचें नियमन करणारा हिरण्यश्मश्रु इत्यादि दिव्यरूपधारी जो अंतर्यामी अंतर म्हणून श्रुतीनें सांगितला; जो प्राण या शब्दानें सांगितला, सर्व नर ज्याचे आहेत किंवा सर्व नरस्वरूप जो आहे म्हणून वैश्वानर असें ज्याला श्रुतीनें म्हटलें; चहूंकडे याचा प्रकाश असल्यानें ज्याला आकाश असें सांगितलें व सर्व लोकांची गति म्हणून वर्णिलें; ज्याला जाणलें असतां ज्ञाता सर्वज्ञ होतो, सर्वांना निर्माण करणारे, निर्मित पदार्थांत प्रविष्ट होऊन नामरूपानें ज्याला पृथक् करणारें जें ब्रह्म, अरुणाचा नातू व आरुणीचा मुलगा जो श्वेतकेतू त्याला आरुणिपित्यानें परमसूक्ष्म व तत्त्वमसि असे नऊ वेळां निरनिराळ्या दृष्टान्तादिकांनीं ज्या

परमात्म्याचा उपदेश केला तो हा भूमादि सर्वपदप्रतिपाद्य भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहे ॥ ५७ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपदितिसाक्षी श्रुतिमतो ।
ऽमृतोन्तर्याम्यात्माऽक्षरमखिलधृक् शास्तृ जगतः ॥
द्व्यात्मा चाकाशो य उत सवियत्पंचजनभू- ।
र्जगद्भूर्ज्ञातेऽस्मिन्विदितमखिलं सोऽयमधिभूः ॥५८॥

अन्वयार्थः—(अहं ब्रह्मास्मि इति) 'अहं ब्रह्मास्मि' या वाक्यानें ब्रह्माहून अभिन्न म्हणून सांगितलेला, (प्रतिपदितिसाक्षी श्रुतिमतः) बुद्धिवृत्तीचा साक्षी म्हणून श्रुतीला मान्य असलेला, (अंतर्यामी अमृतः) 'यः पृथिव्यांतिष्ठन्' इत्यादि श्रुतीवरून अंतर्यामी व अमृतस्वरूप असणारा, (अक्षरं) 'एतद्वा अक्षरं गार्गि' यावरून अक्षर म्हणून वर्णिलेला (अखिलधृक्) 'एतस्मिन्खल्वक्षरे' या श्रुतीनें आकाशादि सर्वांना धारण करणारा शब्दरूपाक्षराहून भिन्न (जगतः शास्तृ) 'एतस्य वा अक्षरस्य' या श्रुतीवरून चेतन अशा सूर्यादिक जगाचें नियमन करणारा सांख्यांच्या प्रकृतीहून भिन्न (द्व्यात्मा) मधु ब्राह्मणांत सांगितलेली 'इयं पृथिवी' 'सर्वाणि भूतानि' इत्यादि वाक्यप्रतिपाद्य पृथिवी तदभिमानी भूत म्हणजे प्राणी व तदभिमानी अशीं जीं द्वंद्वें त्यांच्याशीं एक भावापन्न असा 'अयमेव सः' इत्यादि वाक्यांनीं प्रतिपादन केलेला, (यः आकाशः) 'आकाशो ह वै' इत्यादि श्रुतीनें आकाश म्हणून सांगितलेला (उत च यः सवियत्पंचजनभूः) 'यस्मिन् पंच पंचजनाः' इत्यादि श्रुतीवरून आकाशासहित असलेल्या प्राण, चक्षु, श्रोत्र, अन्न किंवा तेज, वमन, असे पंचजन किंवा गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस, किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व निषादरूप पंचजनांचा आधार

व प्राणादिकांचाहि प्राण म्हणून वर्णिलेला, (जगद्भूः) 'यो वै बालाके' इत्यादि श्रुतीवरून बालाकीनें सांगितलेले पुरुष व सर्व जगत् यांचें उत्पत्तिस्थान असणारा, (अस्मिन् ज्ञाते अखिलं विदितं) 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः' इत्यादि श्रुतीवरून ज्याचें ज्ञान झालें असतां सर्व जाणलें जातें (सोऽयमधिभूः) तो हा श्रीदत्त 'सर्वस्येशानः' या श्रुतीवरून सर्वांचा अधिपति आहे ॥ ५८ ॥

भावार्थः—बृहदारण्यकप्रतिपाद्य श्रीदत्त असें सांगतात. अहं ब्रह्मास्मींतील ब्रह्म शब्दार्थ असणारा, सर्व पृथिव्यादिकांचा अन्तर्यामी पृथिव्यादि ज्याचें शरीर आहे, परंतु पृथिव्यादि देवता ज्याला जाणूं शकत नाहींत असा, कधींहि नष्ट न होणारा व सर्व व्यापक म्हणून ज्याला श्रुतीनें अक्षर म्हटलें, सांख्यसंमत प्रधानरूप किंवा लोक-संमत ॐकारादि शब्दरूप अक्षर नव्हे, कारण आकाशादि सर्व जगाला धारक किंवा आधारभूत व चेतन सूर्यादि सर्व जगाचें नियमन करणारा असा पृथिवीजलादिरूप मधु व सर्व प्राणिस्वरूप मधु व पृथिव्याद्यभिमानी व प्राणिशरीराभिमानी जे मधु अशीं जीं मधाचीं द्वंद्वें त्या सर्व मधु द्वंद्वांचा आत्मा म्हणून मधु ब्राह्मणांत सांगितलेला, ज्याला आकाश अशी संज्ञा दिली; प्राण, चक्षु, श्रोत्र, अन्न किंवा तेज, वमन असे पंचजन किंवा गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस, किंवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, निषाद असे पंचजन आकाशासहित ज्याच्या स्वरूपांत प्रतिष्ठित आहेत, ज्याच्या योगानें प्राणाला प्राणनशक्ति, चक्षूंना दर्शनशक्ति, श्रोत्राला श्रवणशक्ति, मनाला मननशक्ति येते असा प्राणादिकांचाहि प्राण म्हणून वर्णिलेला, दसबालाकीनें अजातशत्रूला ब्रह्म म्हणून सांगितलेले सर्व पुरुष व हें सर्व जगत् ज्याच्यापासून निर्माण झालें, ज्याला जाणलें असतां ज्ञाता अखिलज्ञ होतो तो हा भगवान् सर्वेश्वर श्रीदत्तच आहे ॥ ५८ ॥

श्रुतिशिरोभिरिति प्रतिपादितः ।
स्मृतिभिरेव हि सोऽयमपादितः ॥
क इतरो भजतो निजतोषकृत् ।
स्मरणमात्रत एव हि रोषकृत् ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थः—(इति श्रुतिशिरोभिः स्मृतिभिः प्रतिपादितः) याप्रमाणें उपनिषदांनीं व स्मृतींनीं वर्णिलेला, (स एव हि अयं) तोच हा श्रीदत्त आहे. (इतः इतरः कः) याच्याहून दुसरा कोण (भजतः अपात्) भजकांचें संसारभीतीपासून रक्षण करतां झाला बरें ? अर्थात् कोणीहि नाहीं. म्हणूनच (निजतोषकृत्) आपल्या भक्तांना संतोष देणारा (एष हि) हाच (स्मरणमात्रतः) केवळ स्मरणानेंच (रोषकृत्) क्रोधाचा उपलक्षणानें कामादि सर्व विकारांचा कृत् म्हणजे छेदन करणारा, भक्तांच्या अनर्थांचें निवारण करून त्यांना संतोष देणारा असा हा दत्त आहे ॥ ५९ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें दशोपनिषत्प्रतिपाद्य हा भगवान् श्रीदत्त आहे असें सांगितलें. आतां दहा श्लोकांनीं म्हणजे साठाव्या श्लोकापासून एकूणसत्तर श्लोकांपर्यंत स्मृतिरूप अनुमानांनीं प्रतिपाद्य म्हणजे पुराणप्रतिपाद्य हा दत्तात्रेय आहे असें या एकुणसाठाव्या श्लोकांत सांगतात. याप्रमाणें श्रुतींनीं व पुढें दाखविलेल्या स्मृतींनींहि भगवान् दत्तात्रेयच प्रतिपादिला आहे. याच्याहून अन्य कोणत्या देवांनीं भक्तांचें संसारभयापासून रक्षण केलें आहे ? अर्थात् दुसऱ्या कोणींहि केलें नाहीं. भजन पूजनादिकहि न करितां केवळ याचें स्मरण करील त्या भक्ताचे कामक्रोधादि अनर्थकारक सर्व विकार नाहींसे करून परमानंदरूपस्वरूपाची प्राप्ति करून देणारा श्रीदत्त भक्तानर्थनिवारणपूर्वक भक्तसंतोषकारी आहे ॥ ५९ ॥

मधुकराजगराप्तविरागता-
सुपरितुष्टिहृताऽसुधनात्मता ।
ननु कयाधुभुवे कथिताऽर्पिता
हृतभयेन तु येन विमुक्तता ॥ ६० ॥

अन्वयार्थः—(मधुकराजगराप्तविरागतासुपरितुष्टिहृताऽसुधनात्मता) मधुकर व अजगर यांच्यापासून अनुक्रमें मिळविलेलें जें वैराग्य व संतोषरूप साधनद्वय या दोन साधनांनीं टाकलेला जो प्राणाभिमान, व धनाभिमान तो (कयाधुभुवे येन कथिता ननु) ज्यानें कयाधुपुत्र प्रल्हादाला सांगितला, (हृतभयेन येन तु कयाधुभुवे विमुक्तता अर्पिता) भक्तांची भीति हरण करणाऱ्या ज्यानें प्रल्हादाला विमुक्तावस्था अर्पण केली तो हा श्रीदत्त आहे. ॥ ६० ॥

भावार्थः—मधुमक्षिकारूप गुरूपासून संपादिलेलें वैराग्यं व अजगर गुरूपासून संपादन केलेला संतोष या दोहोंपैकीं पहिल्या वैराग्यरूप साधनानें प्राणादिकांच्या ठिकाणीं आत्मीयत्व बुद्धि टाकली म्हणजे हे प्राणादि माझे नव्हेत असा निश्चय केला व संतोषरूप दुसऱ्या साधनानें धनाविषयीं आसक्ति टाकिली. कारण धनादिकांच्या संपादनानें संतोषच मिळवावयाचा तो जर स्वयंसिद्धच आहे, तर धनासक्ति कशाला? याप्रमाणें दोन साधनांनीं टाकलेले जे प्राणाभिमान व धनाभिमान हे ज्यांनीं स्वशिष्य कयाधुपुत्र प्रल्हादाला निश्चयपूर्वक सांगितले व भक्तभीति दूर करणाऱ्या ज्या सत्पुरुषानें त्या प्रल्हादाला मोक्ष साम्राज्यपद समर्पिलें, तो हा भगवान् श्रीदत्त प्रभूच आहे. ॥ ६० ॥

परमयोगमुवाच मदालसा-
भुव इतो झटितीह मुदाऽलसाः
अपि लभन्त इमां परमां गतिं
न पितृयाणगवत्पुनरागतिम् ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थः—(मदालसाभुवे परमयोगमुवाच) 'आन्वीक्षिकी-मलर्काय प्रल्हादादिभ्य ऊचिवान्' या भागवतोक्तीप्रमाणें मदालसापुत्र अलर्काला मोक्षरूप अशा ज्ञानयोगाला जो सांगता झाला, (इतः इह) या योगामुळें या अधिकारी लोकांत (झटिति अलसाः अपि) मंदबुद्धीचे आळशी लोकहि लवकर (मुदा) श्रमाशिवाय सहज आनंदानें (इमां) विद्वद्बुद्धिगम्य अशा (परमां) पुनर्जन्मादिरहित अशा (गतिं) 'सा काष्ठा सा परा गतिः' या श्रुतीवरून मोक्षगतीप्रत (लभंते) मिळवितात. (पितृयाणगवत्) धूम रात्री या मार्गानें जाणाऱ्या कर्ममार्गी मनुष्याप्रमाणें (पुनरागतिं न लभन्ते) पुनः संसाराला प्राप्त होत नाहींत असा ज्ञानयोग सांगणारा श्रीदत्तच आहे. ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मदालसानंदन अलर्काला मोक्षसाधनीभूत व भागवतादिवर्णित आन्विक्षिकीसंज्ञक ज्ञानयोग ज्यांनीं सांगितला तो हा भगवान् श्रीदत्तच आहे. हा ज्ञानयोग मोक्षाचें सर्वांत श्रेष्ठ साधन व सर्वांपेक्षां सुलभ आहे. या ज्ञानयोगाचे अवलंब करणारे अधिकारी मंदबुद्धि असले, तरी श्रमाशिवाय सहज आनंदानें मोक्षरूप परमगतीला पोंचतात. ही परमगति पराकाष्ठा परागति म्हणून श्रुतींत वर्णिलेली व विद्वदनुभवगम्य आहे. धूम-रात्रि-कृष्णपक्ष-इत्यादि मार्गांनीं जाऊन चंद्रमंडळादिरूप स्वर्गांतील उपभोग घेऊन कर्ममार्गी लोक जसे पुन्हां या जन्ममरणप्रबंधरूप संसारांत पडतात, तसे ज्ञानमार्गावलंबी मंदहि पडत नाहींत. अशा परमश्रेष्ठ ज्ञानमार्गाचा उपदेष्टा भगवान् श्रीदत्त आहे. ॥ ६१ ॥

समनयद्य उ विष्णुपदान्वित-
स्वपरमाऽह्यमालिनमन्वितः ।
सुरुचिना शुचिनाऽपि च कव्यभुक्
सुगममागममानितहव्यभुक् ॥ ६२ ॥

अन्वयार्थः—(सुरुचिना) प्रकाशमान अशा ब्राह्मणवेषधारी सूर्याबरोबर (शुचिना अपि च अन्वितः) ब्राह्मणवेषधारी अग्नीबरोबर बसून (कव्यभुक् सन्) श्राद्धान्न भक्षण करणारा होत्साता (विष्णु-पदान्वितस्वपरमाऽह्यमालिनं) विष्णुपदानें युक्त स्वतःचें दत्त असें जें नांव त्यांनीं शोभणाऱ्या म्हणजे विष्णुदत्तनामक ब्राह्मणाप्रत (सुगमं समनयत्) उत्तम अशा मोक्षरूप गतीप्रत पोंचविता झाला. (आगम-मानितहव्यभुक्) वेदांच्या द्वारानें हव्यभुक् म्हणजे देव व कव्यभुक् पितरांचाहि ज्यानें सन्मान केला आहे, असा श्रीदत्तच होय. ॥६२॥

भावार्थः—विष्णुदत्ताचे घरीं अमावास्येच्या दिवशीं, दर्शश्राद्धीं ब्राह्मण वेषधारी तेजस्वी अशा सूर्य व अग्नीशींसहित स्वतः श्राद्धान्न भोजन करणाऱ्या ज्या परमात्म्यानें विष्णुदत्त भक्तावर संतुष्ट होऊन त्याला पुनरावृत्तिरहित अशी मोक्षरूप परमगति दिली, तो परमात्मा भगवान् श्रीदत्तच होय. पितरांनीं भक्षण करण्यास योग्य असें श्राद्धीय अन्न परमात्म्यानें भक्षिलें हें अयोग्य केलें अशी शंका करणें योग्य नाहीं. कारण, पितर व देव या सर्वांचा आत्मा हा श्रीदत्त आहे. श्राद्धीय अन्न समर्पणाचे वेळीं सुद्धां 'जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां' असेंच म्हणावयाचें असतें. मग प्रत्यक्ष सर्वात्मा अशा परमात्म्यानेंच ब्राह्मण वेषधारी सूर्य अग्न्यादिसहित स्वतः तृप्त होऊन स्वांतर्गत असणाऱ्या देव पितरांची तृप्ति केल्यास कव्यभुक् व हव्यभुक्पणाचा दोष त्याला

कसा लागणार ! उलट सर्वतृप्तिप्रद झाल्यानें हा एक गुणच झाला. असा श्राद्धान्न भोजनानें देव पितरतृप्तिप्रद व विष्णुदत्तमुक्तिप्रद श्रीदत्त परमात्माच आहे. ।। ६२ ।।

तनयकामनया व्ययमायुषः
कृतवतो नमतोऽव्ययमायुषः ।
क्षितिभृतो हि यतोऽभवदुत्तमं
फलमलं तमुशन्ति हि सत्तमम् ।। ६३ ।।

अन्वयार्थः—(तनयकामनया) पुत्राच्या इच्छेनें सेवेंत (आयुषः व्ययं कृतवतः) आपलें सर्व आयुष्य खर्ची घालणाऱ्या (अव्ययं नमतः) नेहमीं भक्तीनें नमन करणाऱ्या (आयुषः क्षितिभृतः) आयु नांवाच्या राजाला (यतो हि) ज्याच्यापासूनच (अलं उत्तमं फलं अभवत्) अत्यंत उत्तम असें ऐहिक पुत्रप्राप्तिरूप फळ व आमुष्मिक अव्यय असें मोक्षरूप फळहि मिळालें (तं हि सत्तमं उशन्ति) अशीं उत्तम फळें देणाऱ्या ज्या प्रभूला निश्चयानें संत-शिरोमणि म्हणून वर्णन करतात तो हा श्रीदत्तच होय. ।। ६३ ।।

भावार्थः—पुत्र व्हावा याच केवळ इच्छेनें आपलें सर्व आयुष्य सेवेंत खर्च करणाऱ्या व रोज भक्तिभावानें नमन करणाऱ्या आयुराजाला सर्वगुणसंपन्न पुत्रलाभरूप ऐहिक सुख देऊन अविनश्वर व अत्यंत श्रेष्ठ असें मोक्षफलहि ज्या परमात्म्यानें दिलें, अशा उत्तम व अयाचित परंतु अत्यंत इष्ट अशा अनंतफल देणाऱ्या त्या दत्तप्रभूला संत-शिरोमणि असें म्हणतात ।। ६३ ।।

क्षितिसुरादिकलिङ्गविवर्जितं
यमहिराश्रमलिङ्गविवर्जितम् ।
स्म परिपृच्छति पिङ्गल आश्रमं
य उ शशंस च पंचममाश्रमम् ॥ ६४ ॥

अन्वयार्थः—(क्षितिसुरादिलिंगविवर्जितं आश्रमलिंगविवर्जितं च यं) ब्राह्मणादिक वर्णाचें चिन्ह नसलेल्या व ब्रह्मचारी वगैरे आश्रमांचेंहि चिन्ह नसलेल्या ज्याप्रत (पिंगलः अहिः) पिंगल नांवाचा नाग (परिपृच्छति स्म) वर्ण व आश्रमाचें चिन्ह नसलेला असा तुझा कोणता आश्रम आहे असें विचारता झाला (उ यश्च) अशा तऱ्हेनेंहि परिपृष्ट असा जो भगवान् (पंचमं आश्रमं शशंस) उपनिषदांत प्रसिद्ध असलेला असा स्वतःचा पंचम आश्रम म्हणून सांगता झाला, तो हा श्रीदत्त आहे ॥ ६४ ॥

भावार्थः—छंदःशास्त्राचा आचार्य अशा पिंगल नागानें फिरतां फिरतां अकस्मात् गांठ पडलेल्या, ब्राह्मण क्षत्रियादि चिन्हानें रहित व ब्रह्मचारी गृहस्थादि आश्रमचिन्हानें रहित अशा भगवान् प्रभूला, तुझा आश्रम कोणता असा प्रश्न केला असतां, उपनिषत्प्रसिद्ध असलेला असा माझा हा पंचम आश्रम आहे. ज्या आश्रमांत दंड-शिखा-यज्ञोपवीत-आच्छादन कांहींच नसतें; ज्यांत शीतोष्ण, सुख-दुःख, मानापमान या सहा ऊर्मि नसतात; निंदा, गर्व, मत्सर, दंभ, दर्प, राग, द्वेष, काम, क्रोध, लोभ, मोह, हर्ष, असूया, अहंकारादि सर्व टाकून आपलें शरीर प्रेताप्रमाणें पाहिलें जातें असा माझा हा पंचमाश्रम आहे असें ज्यानें पिंगल नागाला सांगितलें तो हा भगवान् श्रीदत्तच आहे ॥ ६४ ॥

य उशतेऽखिलयौगिकवैभवं
ध्रुवमदात्सबलाक्षयवैभवम् ।
भुजसहस्रमजस्रनिजस्मृतिं
स कृतवीर्यसुवीर्यभुवे मृतिं ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थः—(अखिलयौगिकवैभवं उशते) योगाच्या अणिमादि सर्व सिद्धींची इच्छा करणाऱ्या (कृतवीर्यसुवीर्यभुवे) कृतवीर्य राजाचें अनंतव्रत व सूर्याराधनाजन्य जें तेज, त्यापासून झालेल्या कार्तवीर्यार्जुनाला (ध्रुवं) निश्चयानें (सबलाक्षयवैभवं) बलयुक्त अविनाशी असें परचित्तज्ञान, अनेक देह धारण, वायुप्रमाणें संचरणादि अखिल योगसिद्धिरूप सामर्थ्य, (भुजसहस्रं) इच्छा केल्याबरोबर हजार हात (अजस्रनिजस्मृतिं) निरंतर दत्तस्मरण (मृतिं च) आपल्यापेक्षां प्रसिद्ध योद्ध्यापासून मरण किंवा अमृतिं असें पद मानून मोक्षहि (यः अदात्) जो देता झाला तो हा श्रीदत्त आहे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अनंतव्रत व सूर्याराधनेच्या योगानें कृतवीर्य राजाच्या शरीरांत प्रविष्ट झालेलें जें तेज त्यापासून झालेल्या व अणिमादि अष्टयोगसिद्धींची इच्छा करणाऱ्या, स्वभक्त कार्तवीर्यार्जुनाला ज्या प्रभूनें परचित्तज्ञान, अनेक देह धारण, वायूप्रमाणें अप्रतिबद्ध संचार इत्यादि सर्वयोगसिद्धिबल, इच्छा झाल्याबरोबर तात्काळ हजार हात होणें, निरंतर आपलें स्मरण, स्वतःपेक्षां अधिक कीर्तीच्या योद्ध्यापासून मरण व अखेर पुनरावृत्तिरहित असें पद जो मोक्ष हें सर्व दिलें तो हा भगवान् भक्तवत्सल भक्तकामकल्पद्रुम श्रीदत्तच होय ॥ ६५ ॥

कुजनसंगमुपेक्ष्य मरुद्धनैः
सुजनसंगमपेक्ष्य सुसाधनैः ।
इह हि साध्यसुरेभ्य उपादिशत्
परगतिं य इहाखिलमाविशत् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थः--(इह हि) या भूलोकांत (साध्यसुरेभ्यः) शरणागत साध्य देवांना (कुजनसंगं उपेक्ष्य) आसुरी किंवा राक्षसी संपत्तिप्रद अशा दुर्जन संगतीची उपेक्षा करून (सुजनसंगं अपेक्ष्य) दैवी संपत्तीला देणाऱ्या संतसंगतीच्या योगानें झालेल्या (मरुद्धनैः) 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि गीतेंत सांगितलेल्या दैवी संपत्तीनें (सुसाधनैः) अंतरंग अशा शमादि साधनांनीं मिळणाऱ्या व ज्ञात होणाऱ्या (परमगतिं यः उपादिशत्) मोक्ष गतीला जो सांगता झाला (यः अखिलं आविशत्) जो ब्रह्मांडांतील सर्व भूत भौतिक पदार्थांत जीव रूपानें व अंतर्यामी रूपानें प्रविष्ट आहे तोच हा श्रीदत्त होय. ॥ ६६ ॥

भावार्थः--या भूलोकांत श्रीदत्तावतार झाल्यावर अनंत काळ व्हदमज्जनादि सामर्थ्य पाहून अनन्य शरण झालेल्या साध्य देवांला 'दंभो दर्पोऽभिमानश्च' इत्यादि दुर्गतिप्रद आसुरी व राक्षसी संपत्तीला देणाऱ्या दुर्जन संगतीला टाकून, 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादि सुगतिप्रद दैवी संपत्ति देणाऱ्या संत संगतीच्या योगानें झालेली जी दैवी संपत्ति व अंतरंग अशीं शमदमादि साधनें, यांनीं मिळणारी व या साधनांवरून ओळखली जाणारी जी मोक्षरूप परमगति ती ज्या प्रभूनें सांगितली, जो प्रभु अखिल ब्रह्मांडांतील सर्वभूतभौतिकांमध्यें जीव व तन्नियामक अंतर्यामीं या रूपानें व्यापून राहिला आहे तो हा साध्यदेवबोधप्रद व सर्वांतर्यामीं सर्वस्वरूप भगवान् श्री दत्तात्रेयच आहे ॥ ६६ ॥

स्मरणमात्रत आगममात्मनः
श्रुतवतः स्मरतश्च यतात्मनः ।
पुरत आप यतो दलभक्षणः
कवचमाप स एष शुभेक्षणः ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थः—(स्मरणमात्रत आत्मनः आगमं श्रुतवतः) स्मरण केल्याबरोबर आत्मस्वरूपी श्रीदत्त भक्ताकडे येतो असें ऐकलेल्या (स्मरतश्च) 'वामहस्तेन वरदो दक्षिणेनाभयप्रदः' इत्यादि ध्यानांचें स्मरण करणाऱ्या व (यतात्मनः) दत्तात्रेयाच्या आगमनाकरितां एकाग्र चित्तानें यत्न करणाऱ्या अशा दलादन ऋषीच्या (पुरतः) अग्रभागीं (आप) जो प्राप्त झाला, (यतो) स्मरणमात्रानें अग्रभागीं प्राप्त झालेल्या ज्या प्रभूपासून (दलभक्षणः) दलादन ऋषि (कवचं आप) वज्र कवचाला प्राप्त करून घेता झाला, (स एष शुभेक्षणः) भक्तावर अनुग्रह व करुणादृष्टि ज्याची आहे असा तो हा श्रीदत्तच आहे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—रुद्रयामलरूपस्मृतीच्या अनुरोधानें दलादन ऋषी-वर अनुग्रहरूप दत्तमाहात्म्य सांगतात. दलादन ऋषीनें, दत्तात्रेय स्मर्तृगामी आहेत ही वार्ता ऐकून ही वार्ता खरी आहे कीं काय याची परीक्षा करावी असें ठरविलें व एकाग्रचित्तानें भगवान् दत्त प्रभूचें स्मरण करीत आपल्या आश्रमांत राहिले. दत्त प्रभूनें त्यांची निष्ठा व भक्ति पाहून त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरितां दलादन जसें वरा-भयकर दिगंबर व सिद्ध मूर्तीचें स्मरण करित होते त्याच रूपानें त्यांच्यापुढें अकस्मात् प्राप्त झाले व त्यांच्यावर अनुग्रह केला. स्मर्तृ-गामी अशा दत्तात्रेय प्रभूपासून दलादन ऋषींनीं दत्तवज्रकवच नामक मंत्र आपल्या व सर्व लोकांच्या कल्याणाकरितां प्राप्त करून

घेतला, असा हा भक्तानुग्रहकारी व करुणारसानें पूर्ण दृष्टि असलेला श्रीदत्तात्रेय आहे ।। ६७ ।।

हतपतिं य इवार्तकरेणुकां
अतिविलापवतीं ननु रेणुकाम् ॥
द्रुतमुपेत्य तयार्थित आदिशत्
स्वपतिना सह दाहविधिं स्वयम् ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थः—(हतपतिं) कार्तवीर्यार्जुनाच्या पुत्रांनीं जमदग्नि नामक जिचा पति नष्ट केला आहे अशा (ननु आर्तकरेणुकामिव) हत्तीरूप स्वपति नष्ट झाल्यानें अत्यंत दुःखी झालेल्या हत्तीणीप्रमाणें (अतिविलापवतीं) अत्यंत शोक करणाऱ्या अशा (रेणुकां) रेणुके-जवळ (यःद्रुतमुपेत्य) जो करुणेनें स्वतःच येऊन (तयार्थितः) आपण माझ्या सहगमन विधीचे आचार्य व्हावें याप्रमाणें प्रार्थना केला गेलेला (स्वयं) स्वतःच, शिष्यादिद्वारां नव्हे (स्वपतिना सह, दाहविधिं आदिशत्) तिच्या पतीसह दाहाचा म्हणजे सहगमनाचा विधि रेणुकेला जो सांगता झाला तोच हा श्रीदत्त आहे ।। ६८ ।।

भावार्थः—परशुरामानें दत्तवराला अनुसरून सहस्रार्जुनाला मारलें असतां त्याच्या मुलांनीं क्रोधाविष्ट होऊन परशुरामपिता जमदग्नि ऋषींचा ‘ कृते प्रतिकृतं ’ या न्यायानें वध केला तें पाहून एखादा स्वपालक व पतिरूप हत्ती नष्ट झाला असतां हत्तीण ज्या-प्रमाणें पीडित होऊन शोक करते, त्याप्रमाणें अनाथ होऊन शोक करणाऱ्या जमदग्निभार्या रेणुकेजवळ स्वतःच येऊन तिची स्तुति करून, त्या स्तुतीमध्येंच आत्मबोध प्रकट करून तिचा शोक नाहींसा केला. तिनें मी पतीसह सहगमन करणार आहें तरी त्या सहगमनविधीचें आचार्यत्व आपण स्वीकारावें अशी प्रार्थना केली

असतां तिच्या प्रार्थनेनुरूप शिष्यादिकांकरवीं हें कार्य न करितां स्वतःच आचार्य होऊन जमदग्नि पतीसह रेणुकेचा दाहविधि ज्यांनीं तिला व तद्द्वारां परशुरामालाहि सांगितला; तो अत्यंत कारुणिक भगवान् श्रीदत्त प्रभूच आहे. येथें सांगितलेलीं व आणखीहि श्री दत्तलीलामृतचरित्रें श्रीदत्तमाहात्म्यावरून जाणून घ्यावींत ॥६८॥

निद्रा मातृपुरेऽस्य सह्यशिखरे पीठं मिमंक्षा पुरे
काश्याख्ये करहाटकेऽर्घ्यमवरे भिक्षास्य कोल्हापुरे ॥
पांचाले भुजिरस्य विठ्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे
गांधर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे ॥ ६९ ॥

अन्वयार्थः—(अस्य मातृपुरे निद्रा) या भगवान् श्रीदत्तात्रेयांची निद्रा सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं रेणुका नगरांत आहे. (सह्यशिखरे पीठं) सह्याद्रीच्या शिखरावर राहण्याचें ठिकाण आहे. (काश्याख्ये पुरे मिमंक्षा) काशी क्षेत्रांत भागीरथींत स्नान आहे. (करहाटकेऽर्घ्यम्) कऱ्हाड क्षेत्रांत अर्घ्यदान म्हणजे प्रातःकालचें संध्यावंदन आहे. (अवरे कोल्हापुरे अस्य भिक्षा) साक्षात् लक्ष्मीच्या निवासामुळें सर्वश्रेष्ठ दक्षिण काशी म्हणून प्रसिद्ध अशा कोल्हापुरांत श्रीदत्ताची भिक्षांदेही होते. (पांचाले भुजिः) कोल्हापुरांतून आणलेल्या भिक्षेचें भोजन पांचालेश्वर नगरांत होतें. (विठ्ठलपुरे अस्य विचित्रं पत्रं) पंढरीक्षेत्रांत भीमातीरावर तिलकधारण म्हणजे चंदनचर्चन होतें. (गांधर्वे युजिः) भीमा-अमरजा संगमावर गाणगापुरांत यांचा योग म्हणजे ध्यान होतें. (कुरुपुरे आचमः) कुरुक्षेत्रांतील स्यमंतपंचक तीर्थांत आचमन होतें. याप्रमाणें निरनिराळ्या ठिकाणीं संचार करणारा जरी प्रभु असला तरी (यः स्मृतः दूरे न, किं तु

आन्तरे) भक्तांनीं स्मरण केलें असतां तो दूर नसतो; तर स्मरण केल्याबरोबर सर्वत्र असलेलाच परमात्मा हृदयकमलांतहि जो आहे तोच, स्वरूपानें प्रगट होतो ॥ ६९ ॥

भावार्थः—श्रीदत्तप्रभूची दिनचर्या सांगतात ती अशी कीं, सह्याद्रि पर्वताच्या पायथ्याशीं रेणुका नगरांत श्रीदत्तात्रेयाची निद्रा होते, म्हणजे हें निद्रास्थान आहे. ज्या ठिकाणीं जें आचरण होतें त्या ठिकाणाला तें स्थान असें समजावें. सह्याद्रि शिखरावर प्रभूचें आसन अथवा निवास आहे. काशी क्षेत्रांत भागीरथी नदींत स्नान आहे. कऱ्हाड क्षेत्रांत प्रातःकालचें संध्यावंदन व अर्घ्यप्रदान आहे. साक्षात् महालक्ष्मीचें वास्तव्य असल्यानें सर्वांत श्रेष्ठ व दक्षिण काशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या कोल्हापुरांत देवाचें भिक्षाटन आहे. पांचाळ नगरांत श्रींचें भोजन होतें. पंढरपुरांत चंदनलेपन होतें. गाणगापुरांत भीमा-अमरजा संगमावर ध्यानयोग होतो. कुरुक्षेत्रांत स्यमंतपंचक तीर्थांत महाराजांचें आचमन आहे. याप्रमाणें रोज भिन्न भिन्नकाळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं संचार करणारा हा परमात्मा जरी आहे तरी स्मरण करणाऱ्याला अत्यंत जवळच आहे; कारण सर्वांतर्यामी परमात्मा हृदयस्थ असल्यानें स्मरण केल्याबरोबर आपल्या दिव्यस्वरूपानें अनन्य अशा भक्ताच्यापुढें प्रकट होतो ॥ ६९ ॥

इत्यत्रैजति निर्गुणोऽपि गुणवान् नित्योऽमना मायया ।
सर्वात्मा विभुरेकधापि बहुधा भात्यप्रशशीवानया ॥
नानाख्यात्मककुण्डलादिषु सदा सत्कांचनत्वं यथा ।
प्राङ्मध्यान्तत एष सन्निकृतिषु कूटस्थ एकस्तथा ॥७०॥

अन्वयार्थः—(सर्वात्मा) ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व भूतांचा अंतरात्मा म्हणूनच (विभुः) व्यापक किंवा विविध रूपांनीं होणारा

सर्वात्मा विभु व निर्गुण असूनहि स्वेच्छेनें अवतार धारण करून (इति) अशा पूर्वी सांगितलेल्या प्रकारानें (मायया गुणवान् अत्र एजति) मायेनें गुणयुक्त अशा वस्तूप्रमाणें या लोकांत क्रियाशील दिसतो. वस्तुतः हा निष्क्रिय आहे. आत्मा द्रव्य असल्यानें ज्ञानादि गुणांनीं तरी गुणी मानलाच पाहिजे. शिवाय भिन्न भिन्न अवतारांत अनेक लीला केल्या असल्यानें निर्गुणत्व, निष्क्रियत्व कसें सिद्ध होईल अशी शंका करूं नये; कारण (नित्यः) 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं' या श्रुतीवरून आत्मा नित्य आहे असें ठरतें. मग नित्य आत्म्याला अनित्य अशा ज्ञानादि गुणांचा संबन्ध कसा असावा? अनित्य गुणांनीं युक्त नित्य असा पदार्थ मानण्यास तर्कदृष्टान्त वगैरे नाहींत. आकाश व मुसळ यांच्या संयोगाप्रमाणें आत्मा व मन यांचा संयोग मानण्यास काय हरकत आहे असें म्हणाल तर, (अमनाः) 'अप्राणो ह्यमनाः' या श्रुतीवरून ज्याला मन नाहीं असा हा आत्मा आहे. आत्मा निरवयव असल्यानें कोणाचाहि संयोग त्याला होत नाहीं. 'असंगो ह्ययं पुरुषः' अशी श्रुति आहे. शरीरादिकांच्या भेदानें आत्मभेदाचा भ्रम होत असला तरी वास्तविक आत्मा एक आहे. (एकधा अपि) एकरूप असूनहि (अपृशशीव अनया बहुधा भाति) पाण्यांतील चंद्राप्रमाणें मायेच्या योगानें भिन्नभिन्न भासतो. निराकार व निर्विकार आत्म्याहून भिन्न हे साकार भूतभौतिक पदार्थ विद्यमान असतां आत्मैकत्व कसें सिद्ध होईल? असें म्हणाल तर (यथा नानाख्यात्मककुंडलादिषु) जसें अनेक नामरूपांनीं युक्त अशा कटककुंडलादि विकारांमध्यें (सदा) आदि, मध्यें व शेवटींहि (कांचनत्वं) सुवर्णरूप (सत्) बाधरहित

असें आहे, (तथा प्राङ्मध्यान्ततः) तसेंच आदि, मध्यें व शेवटीं (विकृतिषु) आभासमात्र असणाऱ्या भूत-भौतिक विकारांमध्येंहि (कूटस्थः) ऐरणीप्रमाणें किंवा पर्वत शिखराप्रमाणें निर्विकार असणारा (एकः) सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित असा श्रीदत्त हा (सन्) बाधरहित असा आहे. याच्या अस्तित्वाचा केव्हांहि अभाव नाहीं. हा सदा सच्चिदानंदरूप आहे. ॐ तत्सत् ॥ ७० ॥

भावार्थः—सद्गुरुमहाराज, ग्रंथालंकाराकरितां ग्रंथांतीं सर्वात्मक परब्रह्म श्रीदत्ततत्त्वस्मरणरूप मंगल करतात. ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व भूतांचा अंतरात्मा म्हणूनच स्थिरचर व्यापून दशांगुल किंवा त्रिपात् उरलेला म्हणजे विभु किंवा नाना विश्वनाटकी लीलावतारी असा हा परमात्मा, सर्वात्मा, निर्गुण, विभु असूनहि स्वेच्छेनें या ठिकाणीं भक्तोद्धारार्थ अवतीर्ण होऊन पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें मायेच्या योगानें एखाद्या सगुणाप्रमाणें नाना प्रकारच्या लीला करतो. आत्मा बुध्यादि गुणांनीं वस्तुतःच गुणवान् आहे; कारण तो द्रव्यरूप आहे अशी शंका करूं नये. अनित्य गुणांनीं युक्त नित्य द्रव्य असूं शकत नाहीं. समवायाचें खंडन झाल्यानें गुणगुणींचा संबंध अभेदच मानला पाहिजे. अनित्य गुणांशीं अभेद मानल्यास आत्माहि अनित्य होऊं लागेल म्हणून गुणगुणीचा मायिक भेदाभेद मानावा लागतो. अर्थात् मायेनेंच गुणगुणीचा भाव सिद्ध झाला, वास्तविक नाहीं. श्रुतीनें आत्मा हा नित्य म्हणून सांगितला आहे. याला मन वगैरे कांहीं नाहीं असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. याच्या ज्ञानाकरितां मनाची गरज नाहीं; कारण हा स्वयंप्रकाशित असा आहे. म्हणून मनः-संयोगानें याच्या ठिकाणीं ज्ञानादि उत्पन्न होणें शक्य नाहीं व हा असंगहि आहे. प्रत्येकाच्या शरीरामध्यें बद्धमुक्तादि सुखी, दुःखी

इत्यादि भेदांनीं हा भिन्न आहे अशीहि शंका करूं नये; कारण वास्तविक हा एक असूनहि आकाशांतील चंद्र जसा जलपूर्ण घटांत प्रतिबिंबल्यावर भिन्नभिन्न दिसतो, तसा हा परमात्मा त्या त्या अंत:करणाद्युपाधींच्या योगानें बद्धमुक्ताद्यनेक भेदांनीं भिन्न दिसतो; तो वास्तविक एकच आहे, अद्वितीय आहे. भूतभौतिकादि सर्व द्वैतें आत्म्याहून भिन्न व सत्य असतां आत्मा अद्वितीय कसा होईल अशीहि शंका करूं नये; कारण आभासमात्रस्वरूप अशा कटक कुंडलादि विकारांत आदि, मध्यें व शेवटीं एक निर्विकार सुवर्णच जसें व्यापून असतें, दिसणारे विकार केवळ वाचारंभण मिथ्या मात्र आहेत, त्यामुळें सुवर्णाचें विकारराहित्य सर्वदा अढळ आहे तसेंच वाचारंभण आभासमात्र भूतभौतिक मिथ्या विकारांत आदि, मध्यें व अंतीं व्यापून असणारा कालत्रयाबाधित, सजातीय, विजातीय स्वगतभेदशून्य परमात्मा कूटस्थ असा, एकमेवाद्वितीय आहे. त्याशिवाय या जगांत दुसरें कांहींच नाहीं. सर्वात्मा, सर्वव्यापक, स्वयंप्रकाश सच्चिदानंदघन एक श्रीदत्तच आहे. ॐ तत्सत् ॥ ७० ॥